

KERUEN

M.O. ÁÝEZOV
ATYNDAGY ÁDEBIET
JÁNE ÓNER
INSTITYTYNYŇ

HABARSHYSY

M.O. AUEZOV INSTITUTE
OF LITERATURE AND ART

HERALD

ИНСТИТУТ ЛИТЕРАТУРЫ
И ИСКУССТВА ИМЕНИ
М.О.АУЭЗОВА

ВЕСТНИК

№4, 81-ТОМ

2023

ISSN 2078-8134

**М.О.ӘУЕЗОВ АТЫНДАҒЫ
ӘДЕБИЕТ ЖӘНЕ ӨНЕР ИНСТИТУТЫ**

КЕРУЕН

ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛЫ

2005 жылы құрылған

**№4, 81-ТОМ
2023**

ISSN 2078-8134

ИНСТИТУТ ЛИТЕРАТУРЫ И ИСКУССТВА
ИМ. М.О.АУЭЗОВА

КЕРУЕН

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ

основан в 2005 году

№4, том 81
2023

ISSN 2078-8134

**M.O.AUEZOV INSTITUTE OF
LITERATURE AND ART**

KERUEN

SCIENTIFIC JOURNAL

founded in 2005

№4, 81 vol
2023

Ғылыми журнал

Ғылыми журнал 2005
жылдан бері шығады.

Құрылтайшысы және
баспагері:

М.О. Әуезов атындағы Әдебиет
және өнер институты

Редакция мен баспагер
мекен жайы:

Заңды мекен-жайы: Қазақстан,
Алматы қ. Шевченко к-сі, 28,
050010,

Нақты мекен-жайы: Қазақстан,
Алматы қ. Құрманғазы к-сі, 29,
2-қабат, 050010,

Тел.: +7 (727) 272-74-11,
+7 (727) 300-32-45.

Электрондық пошта:
keruenjournal@mail.ru,
info@litart.kz.

ISSN 2078-8134

Жылына 4 рет жарық көреді.

Журнал 2005 жылғы
24 наурызда Қазақстан
Республикасының Мәдениет,
ақпарат және спорт
министрлігі, Ақпарат және
мұрағат комитетінде тіркелген.
Тіркеу куәлігі: 2005 жылғы 24
наурыздағы №5844-Ж.

«КЕРУЕН»

№4, 81-том, 2023

Бас редактор:

МАТЫЖАНОВ Кенжехан Ісләмжанұлы,
филология ғылымдарының докторы, ҚР ҰҒА
корреспондент мүшесі, М.О. Әуезов атындағы
Әдебиет және өнер институтының бас директоры
(Алматы, Қазақстан)

Бас редактордың орынбасарлары:

Ғылыми редактор:

ҚАЛИЕВА Альмира Қайыртайқызы, фило-
логия ғылымдарының кандидаты, М.О. Әуезов
атындағы Әдебиет және өнер институты бас
директорының ғылым жөніндегі орынбасары
(Алматы, Қазақстан)

Жауапты редактор:

САРСЕНБАЕВА Жансұлу Баденқызы,
магистр, М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және
өнер институтының ғылыми қызметкері
(Алматы, Қазақстан)

Техникалық редактор:

МАҒАЗБЕКОВ Нұр Жандосұлы, магистр,
М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер
институтының кіші ғылыми қызметкері,
(Алматы, Қазақстан)

Научный журнал

Журнал издается с 2005
года.

Учредитель и издатель:

Институт литературы и
искусства
им. М.О. Ауэзова.

Адрес редакции и издателя:

Юридический адрес:
Казахстан, г. Алматы, ул.
Шевченко 28, 050010,
Фактический адрес: Казахстан,
г. Алматы, ул. Курмангазы 29,
2 этаж. 050010,
Тел.: +7 (727) 272-74-11,
+7 (727) 300-32-45.
Email: keruenjournal@mail.ru,
info@litart.kz.

ISSN 2078-8134

Выходит 4 раза в год

**Журнал зарегистрирован
24 марта 2005 года в
Комитете информации
и архивов Министерства
культуры, информации и
спорта**

Республики Казахстан.

**Свидетельство о регистрации:
24 марта 2005 г. №5844-Ж.**

«КЕРУЕН»

№4, том 81, 2023

Главный редактор:

МАТЫЖАНОВ Кенжехан Слямжанович,
доктор филологических наук, член-корреспон-
дент НАН РК, генеральный директор Института
литературы и искусства им. М.О. Ауэзова (Алматы,
Казахстан)

Заместители главного редактора:

Научный редактор:

КАЛИЕВА Альмира Кайыртаевна, кандидат
филологических наук, заместитель по науке
генерального директора Института литературы
и искусства им. М.О. Ауэзова (Алматы, Казахстан).

Ответственный редактор:

САРСЕНБАЕВА Жансулу Баденовна, магистр,
научный сотрудник Института литературы и
искусства им. М.О. Ауэзова (Алматы, Казахстан).

Технический редактор:

Магазбеков Нур Жандосулы, магистр,
младший научный сотрудник Института
литературы и искусства им. М.О. Ауэзова
(Алматы, Казахстан)

Scientific journal

The journal has been
published
since 2005

Constitutor and publisher:

M.O. Auezov Institute of
Literature and Art

**Address of the editorial and
publishing office:**

28, Shevchenko str., Almaty,
050010, Kazakhstan

Tel.: +7 (727) 272-74-11,
+7 (727) 300-32-45.

E-mail: keruenjournal@mail.ru,
info@litart.kz.

ISSN 2078-8134

Published 4 times a year

**The journal was registered
on March 24, 2005 in the
Committee of Information and
Archives of the Ministry of
Culture, Information and Sports
of the Republic of Kazakhstan.
Registration certificate: March
24, 2005 No. 5844-Zh.**

«KERUEN»

№4, 81 vol, 2023

Editor-in-Chief:

MATYZHANOV Kenzhekhan Islamzhanovich,
Doctor of Philology, Corresponding Member of
the National Academy of Sciences of the Republic
of Kazakhstan, Director General of the Institute of
Literature and Art named after MO Auezov (Almaty,
Kazakhstan)

Deputy Editors-in-Chiefs:

Scientific Editor:

KALIEVA Almira Kairtayevna, Candidate of
Philological Sciences, Deputy Director General for
Science of the M.O. Auezov Institute of Literature and
Art (Almaty, Kazakhstan)

Responsible Editor:

SARSENBAYEVA Zhansulu Badenovna, Master's
degree, researcher at the M.O. Auezov Institute of
Literature and Art (Almaty, Kazakhstan).

Technical Editor:

Magazbekov Nur Zhandosuly, Master's degree,
junior researcher at the M.O. Auezov Institute of
Literature and Art (Almaty, Kazakhstan)

РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА:

БАС РЕДАКТОР:

МАТЫЖАНОВ Кенжехан Исламжанұлы, филология ғылымдарының докторы, ҚР ҰҒА корреспондент мүшесі, М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының бас директоры (Алматы, Қазақстан)

Профиль сілтемесі: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57216628445>

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫНЫҢ МҮШЕЛЕРІ:

ОМАРОВ Бауыржан Жұмаханұлы, филология ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Қазақстан Республикасы Президентінің кеңесшісі (Астана, Қазақстан)

Профиль сілтемесі: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57216859605>

БАЗАРБАЕВА Зейнеп Мүслімқызы, филология ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері (Алматы, Қазақстан)

Профиль сілтемесі: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=56195378100>

ЖОЛДАСБЕКОВА Баян Өмірбекқызы, филология ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА корреспондент-мүшесі, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ филология факультетінің деканы (Алматы, Қазақстан)

Профиль сілтемесі: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57203201994>

НЕГИМОВ Серік Нығметоллаұлы, филология ғылымдарының докторы, профессор, Л. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті (Астана, Қазақстан)

Профиль сілтемесі: <https://www.scopus.com/results/authorNamesList.uri?st1=NEGIMOV&st2=Serik&origin=search&authorlookup>

ТЕМІРБОЛАТ Алуа Берікбайқызы, филология ғылымдарының докторы, профессор, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ қазақ әдебиеті және әдебиет теориясы кафедрасының меңгерушісі (Алматы, Қазақстан)

Профиль сілтемесі: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=56148996000>

НҰРҒАЛИ Қадияша Рүстембековна, филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университетінің орыс филологиясы кафедрасы меңгерушісі (Астана, Қазақстан)

Профиль сілтемесі: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=55915843100>

ОРДА Гүлжахан Жұмабердіқызы, филология ғылымдарының докторы, доцент, М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының бас ғылыми қызметкері (Алматы, Қазақстан)

Профиль сілтемесі: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57192676955>

ҚАЛИЕВА Альмира Қайырттайқызы, филология ғылымдарының кандидаты, М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты бас директорының ғылым жөніндегі орынбасары (Алматы, Қазақстан)

Профиль сілтемесі: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57213160949>

АНАНЬЕВА Светлана Викторовна, филология ғылымдарының кандидаты, доцент, М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының жетекші ғылыми қызметкері (Алматы, Қазақстан)

Профиль сілтемесі: <https://www.scopus.com/results/authorNamesList.uri?st1=ANANYEVA&st2=Svetlana&origin=search&authorlookup>

ҚЫДЫР Төрәлі Еділбайұы, филология ғылымдарының кандидаты, доцент, М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының жетекші ғылыми қызметкері (Алматы, Қазақстан)

Профиль сілтемесі: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57216896393>

ШӘРІПОВА Диляра Сафарғалиқызы, өнертану кандидаты, доцент, М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының жетекші ғылыми қызметкері (Алматы, Қазақстан)

Профиль сілтемесі: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57192097133>

ОМАРОВА Ақлима Қайырденқызы, өнертану кандидаты, доцент, Құрманғазы атындағы Қазақ ұлттық консерваториясы (Алматы, Қазақстан)

Профиль сілтемесі: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57210747041>

ҚАЗТУҒАНОВА Айнұр Жасанбергенқызы, өнертану кандидаты, доцент, М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының жетекші ғылыми қызметкері (Алматы, Қазақстан)

Профиль сілтемесі: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57210749637>

ТҰРМАҒАМБЕТОВА Бақыт Жолдыбайқызы, өнертану кандидаты, Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университетінің доценті (Атырау, Қазақстан)

Профиль сілтемесі: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57212550200>

СҰЛТАН Ертай, PhD, М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының жетекші ғылыми қызметкері (Алматы, Қазақстан)

Профиль сілтемесі: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57216705450>

ЖҮНДІБАЕВА Арай Қананияқызы, PhD, қауымдастырылған профессор, Ы.Алтынсарин атындағы Ұлттық Білім Академиясының Қазақ тілі, Қазақ әдебиеті, Қазақстан тарихы зертханасының меңгерушісі (Астана, Қазақстан)

Профиль сілтемесі: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=55912694100>

ДАУТОВА Гүльназ Рахымқызы, PhD, қазақ әдебиеті және әдебиет теориясы кафедрасының оқытушысы (Алматы, Қазақстан)

Профиль сілтемесі: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57192094749>

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ РЕДАКЦИЯЛЫҚ КЕҢЕС:
БАГНО Всеволод Евгеньевич, филология ғылымдарының докторы, профессор, Ресей Ғылым академиясының корреспондент-мүшесі (Санкт-Петербург, Ресей)

Профиль сілтемесі: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=55788979100>

КЕНДІРБАЙ Гүлнар Турабекқызы, тарих ғылымдарының докторы, Колумбия университетінің профессоры (Нью-Йорк, АҚШ)

Профиль сілтемесі: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=25226509300>

СНАМОРРО Antonio Chicharro, ғылым докторы, философия және қолжазба факультетінің профессоры (Гранада, Испания) N =2

КРАСОВСКАЯ Аксиния, филология ғылымдарының докторы, профессор, Бухарест Университеті (Бухарест, Румыния) N =1

НИКОЛАС Мари, филология ғылымдарының докторы, профессор, Лихай Университеті (Пенсильвания, АҚШ) N = 1

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР:

МАТЫЖАНОВ Кенжехан Слямжанович, доктор филологических наук, член-корреспондент НАН РК, генеральный директор Института литературы и искусства им. М.О. Ауэзова (Алматы, Казахстан)

Ссылка на профиль: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57216628445>

ЧЛЕНЫ РЕДАКЦИОННОЙ КОЛЛЕГИИ:

Ссылка на профиль: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57213160949>

ОМАРОВ Бауыржан Жумаханович, доктор филологических наук, профессор, академик НАН РК, советник Президента Республики Казахстан (Астана, Казахстан)

Ссылка на профиль: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57216859605>

БАЗАРБАЕВА Зейнеп Муслимовна, доктор филологических наук, профессор, академик НАН РК, главный научный сотрудник Института языкознания имени Ахмета Байтурсынова (Алматы, Казахстан)

Ссылка на профиль: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=56195378100>

ЖОЛДАСБЕКОВА Баян Омирбековна, доктор филологических наук, профессор, член-корреспондент НАН РК, декан филологического факультета КазНУ им. Аль-Фараби (Алматы, Казахстан)

Ссылка на профиль: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57203201994>

НЕГИМОВ Серик Ныгметоллаевич, доктор филологических наук, профессор кафедры казахской литературы Евразийского Национального университета им. Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан)

Ссылка на профиль: <https://www.scopus.com/results/authorNamesList.uri?st1=NEGIMOV&st2=Serik&origin=search&authorlookup>

ТЕМИРБОЛАТ Алуа Берикбаевна, доктор филологических наук, профессор, заведующая кафедрой казахской литературы и теории литературы КазНУ им. Аль-Фараби (Алматы, Казахстан)

Ссылка на профиль: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=56148996000>

НУРГАЛИ Кадиша Рустембековна, доктор филологических наук, профессор, заведующая кафедрой русской филологии Евразийского Национального университета им. Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан)

Ссылка на профиль: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=55915843100>

ОРДА Гүлжәхан Жумабердыевна, доктор филологических наук, доцент, главный научный сотрудник Института литературы и искусства им. М.О. Ауэзова (Алматы, Казахстан)

Ссылка на профиль: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57192676955>

КАЛИЕВА Альмира Кайыртаевна, кандидат филологических наук, заместитель по науке генерального директора Института литературы и искусства им. М.О. Ауэзова (Алматы, Казахстан)

Ссылка на профиль: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57213160949>

АНАНЬЕВА Светлана Викторовна, кандидат филологических наук, доцент, ведущий научный сотрудник Института литературы и искусства им. М.О. Ауэзова (Алматы, Казахстан)

Ссылка на профиль: <https://www.scopus.com/results/authorNamesList.uri?st1=ANANYEVA&st2=Svetlana&origin=search&authorlookup>

КЫДЫР Торали Едилбай, кандидат филологических наук, доцент, ведущий научный сотрудник Института литературы и искусства им. М.О. Ауэзова (Алматы, Казахстан)

Ссылка на профиль: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57216896393>

ШАРИПОВА Дилъра Сафаралиевна, кандидат искусствоведения, доцент, ведущий научный сотрудник Института литературы и искусства им. М.О. Ауэзова (Алматы, Казахстан)

Ссылка на профиль: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57192097133>

ОМАРОВА Акlima Каирденовна, кандидат искусствоведения, доцент Казахской национальной консерватории имени Курмангазы (Алматы, Казахстан)

Ссылка на профиль: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57210747041>

КАЗТУГАНОВА Айнур Жасанбергеневна, кандидат искусствоведения, доцент, ведущий научный сотрудник Института литературы и искусства им. М.О. Ауэзова (Алматы, Казахстан)

Ссылка на профиль: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57210749637>

ТУРМАГАМБЕТОВА Бахыт Жолдыбаевна, кандидат искусствоведения, музыковед, доцент кафедры музыки и искусства Атырау Университет им. Х.Досмухамедова (Атырау, Казахстан)

Ссылка на профиль: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57212550200>

СУЛТАН Ертай, PhD, ведущий научный сотрудник Института литературы и искусства им. М.О. Ауэзова (Алматы, Казахстан)

Ссылка на профиль: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57216705450>

ЖУНДИБАЕВА Арай Кананиевна, PhD, ассоциированный профессор, заведующий лабораторией казахского языка, казахской литературы, истории Казахстана Национальной академии образования имени И. Алтынсарина Астана, Казахстан)

Ссылка на профиль: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=55912694100>

ДАУТОВА Гульназ Рахимовна, PhD, преподаватель кафедры казахской литературы и теории литературы (Алматы, Казахстан)

Ссылка на профиль: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57192094749>

МЕЖДУНАРОДНЫЙ РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ:

БАГНО Всеволод Евгеньевич, доктор филологических наук, профессор, член-корреспондент Российской академии наук (Санкт-Петербург, Россия)

Ссылка на профиль: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=55788979100>

КЕНДИРБАЙ Гульнар Турабековна, доктор исторических наук, профессор Колумбийского университета (Нью-Йорк, США)

Ссылка на профиль: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=25226509300>

CHAMORRO Antonio Chicharro, доктор наук, профессор Гранадского университета, заведующий факультета философии и рукописи (Гранада, Испания) H = 2

КРАСОВСКАЯ Аксинья, доктор филологических наук, профессор, Бухарестский университет (Бухарест, Румыния) H = 1

НИКОЛАС Мари, доктор филологических наук, профессор, Университет Лихай (Пенсильвания, США) H = 1

EDITORIAL BOARD

EDITOR-IN-CHIEF:

MATYZZHANOV Kenzhekhan Slyamzhanovich, Doctor of Philology, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, General director of the M.O.Auezov Institute of Literature and Art (Almaty, Kazakhstan)
Profile link: <https://www.scopus.com/authorId/detail.uri?authorId=57216628445>

MEMBERS OF THE EDITORIAL BOARD:

OMAROV Bauyrzhan Zhumakhanovich, Doctor of Philology, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, President's advisor of the Republic of Kazakhstan (Astana, Kazakhstan)
Profile link: <https://www.scopus.com/authorId/detail.uri?authorId=57216859605>

BAZARBAYEVA Zeynep Muslimovna, Doctor of Philology, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Chief Researcher of the Akhmet Baitursynov Institute of Linguistics (Almaty, Kazakhstan)
Profile link: <https://www.scopus.com/authorId/detail.uri?authorId=56195378100>

ZHOLDASBEKOVA Bayan Omirbekovna, Doctor of Philology, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Dean of the Philological Faculty of Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan)
Profile link: <https://www.scopus.com/authorId/detail.uri?authorId=57203201994>

NEGIMOV Serik Nygmetollayevich, Doctor of Philology, Professor of the Department of Kazakh Literature of L.Gumilev Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)
Profile link: <https://www.scopus.com/results/authorNamesList.uri?st1=NEGIMOV&st2=Serik&origin=searchauthorlookup>

TEMIRBOLAT Alua Berikbayevna, Doctor of Philology, Professor, Head of the Department of Kazakh Literature and Literary Theory of Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan)
Profile link: <https://www.scopus.com/authorId/detail.uri?authorId=56148996000>

NURGALI Kadisha Rustembekovna, Doctor of Philological Sciences, Professor, Head of the Department of Russian Philology L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)
Profile link: <https://www.scopus.com/authorId/detail.uri?authorId=55915843100>

ORDA Gulzhakhan Zhumaberdyevna, Doctor of Philology, Associate Professor, Chief Researcher of the M. O. Auezov Institute of Literature and Art (Almaty, Kazakhstan)
Profile link: <https://www.scopus.com/authorId/detail.uri?authorId=57192676955>

KALIYEVA Almira Kairtayevna, Candidate of Philological Sciences, Deputy Director General for Science of the M.O. Auezov Institute of Literature and Art (Almaty, Kazakhstan)
Profile link: <https://www.scopus.com/authorId/detail.uri?authorId=57213160949>

ANANYEVA Svetlana Viktorovna, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Leading Researcher of the M.O.Auezov Institute of Literature and Art (Almaty, Kazakhstan)
Profile link: <https://www.scopus.com/results/authorNamesList.uri?st1=ANANYEVA&st2=Svetlana&origin=searchauthorlookup>

KYDYR Torali Edilbay, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Chief Researcher of the M. O. Auezov Institute of Literature and Art (Almaty, Kazakhstan)

Profile link: <https://www.scopus.com/authorId/detail.uri?authorId=57216896393>

SHARIPOVA Dilyara Safargalievna, Candidate of Art History, Associate Professor, Leading Researcher at the M. O. Auezov Institute of Literature and Art (Almaty, Kazakhstan)
Profile link: <https://www.scopus.com/authorId/detail.uri?authorId=57192097133>

OMAROVA Aklima Kairdenovna, Candidate of Art History, Associate Professor, Kurmangazy Kazakh National Conservatory (Almaty, Kazakhstan)
Profile link: <https://www.scopus.com/authorId/detail.uri?authorId=57210747041>

KAZTUGANOVA Ainur Zhasanbergenovna, Candidate of Art History, Associate Professor, Leading Researcher of the M. O. Auezov Institute of Literature and Art (Almaty, Kazakhstan)
Profile link: <https://www.scopus.com/authorId/detail.uri?authorId=57210749637>

TURMAGAMBETOVA Bakhyt Zholdybayevna, Candidate of Art History, Senior lecturer at the Department of Music and Art of H.Dosmukhamedov Atyrau University (Atyrau, Kazakhstan)
Profile link: <https://www.scopus.com/authorId/detail.uri?authorId=57212550200>

SULTAN Yertay, Ph.D., Leading Researcher Literature of M.O. Auezov Institute of Literature and Art (Almaty, Kazakhstan)
Profile link: <https://www.scopus.com/authorId/detail.uri?authorId=57216705450>

ZHUNDIBAYEVA Arai Kanapiyevna, PhD, Associate Professor, Head of the Laboratory of the Kazakh language, Kazakh Literature, History of Kazakhstan of the I. Altynsarin National Academy of Education (Astana, Kazakhstan)
Profile link: <https://www.scopus.com/authorId/detail.uri?authorId=55912694100>

DAUTOVA Gulnaz Rakhimovna, PhD, Lecturer, Department of Kazakh Literature and Literary Theory (Almaty, Kazakhstan)
Profile link: <https://www.scopus.com/authorId/detail.uri?authorId=57192094749>

INTERNATIONAL EDITORIAL COUNCIL:

BAGNO Vsevolod, Doctor of Philology, Professor, Corresponding Member of the Russian Academy of Sciences (Saint Petersburg, Russia)
Profile link: <https://www.scopus.com/authorId/detail.uri?authorId=55788979100>

KENDIRBAY Gulnar Turabekovna, Doctor of Historical Sciences, Professor of Columbia University (New York, USA)
Profile link: <https://www.scopus.com/authorId/detail.uri?authorId=25226509300>

CHAMORRO Antonio Chicharro, Doctor of Sciences, Professor of Granada University, Head of the Faculty of Philosophy and Manuscript (Granada, Spain)
H = 2

KRASOVSKAYA Aksinia, Doctor of Philology, Professor, Bucharest University (Bucharest, Romania)
H = 1

NIKOLAS Mary, Doctor of Philology, Professor, Lehigh University (Pennsylvania, USA)
H = 1

МАЗМҰНЫ

Бас редактордың алғы сөзі.....14

Әдебиеттану

Қасқабасов С.А., Сейітжанов З.Н., Набиолла Н. Ілияс Жансүгірұлы және халық мұрасы.....	17
Әзібаева Б.У. «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жыры – М.О.Әуезов зерттеуінің нысаны.....	31
Мәдібаева Қ.Қ., Мағазбеков Н.Ж., Мүлік Д. Абайдың әдеби мұрасын хатқа түсіру: Сәдуақас Шорманов қолжазбасы.....	47
Сәкен С.И., Әуесбаева П.Т. «Қырымның қырық батыры» эпикалық циклының жиналуы, сақталуы, текстологиясы және насихатталуы.....	60
Әнес Ф., Сөйлемез О., Қабылов Ә. Ә. Кекілбаевтың «Абылай хан» драмасының идеялық-көркемдік ерекшеліктері.....	74
Нұрғали Қ.Р., Тұлғабекова А.Р. Қазақ және орыс прозасындағы повесть.....	87
Шапкина Г.З., Мажитова Д.М. Роза және оның «Орынбасарлары» (XIX – XX ғасыр басындағы орыс поэзиясындағы гүлдер бейнелеріндегі ойлар).....	95
Жақан Д.С. Алаш қайраткерлерінің ұлттық фольклор жайындағы ғылыми ой-пікірлері.....	105
Бақтыбаева А.Т., Орынханова Г.А., Жалелова Г.Ж. Эмотивтер және олардың О. Арукенова шығармаларындағы рөлі (күлкі, қуаныш, күлкі талдауы мысалында).....	119
Кенжебекова Г.Ж., Сманов Б.Ө. М.О. Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясындағы оқу-білімге байланысты діни көзқарастар.....	131
Мельнова К.В., Нұрманова Ж.Қ. Фэнтези әдебиетіндегі кейіпкер түрлерін талдау.....	142
Джумағалиева У.З. Валерий Михайлов Евгений Боратынский хақындағы: «Боратынский» роман-эссесіне тарихи-ретроспективті талдау.....	153
Демесинова А.А., Кажыбаева Г.К. Фэнтезидің миф, ертегі, фантастикамен үндестігі және айырмашылығы мәселелері.....	161
Тілеубай Г.К., Таттимбетова К.О. Заманауи қазақстандық реалистік әңгіменің дамуындағы жанрлық үдерістер.....	174
Баянбаева Ж.А., Ибраева Ж.Б., Ломова Е.А. Ә. Нұрпейісовтің «Соңғы парыз» романындағы онтологиялық мәселелер.....	187
Маткеримова Р.А., Қалиева А.Қ. Әдебиеттегі геопоэтика (М.Симашконың «Емшан» хикаяты негізінде).....	199
Тұяқбаев Ғ.Ә., Құлбарақ С.О., Закирова Ә.С. Омбы жер-су атауларының тарихи-аныздық сипаты.....	211
Мурсал А., Таңжарықова А.В. Қ.Шабданұлының «Қылмыс» романындағы образдар жүйесі.....	225
Мырзақұлов Б.Т., Ақжігітова А.О. Шәкәрім Құдайбердіұлы шежіресінің текстологиялық мәселелері.....	235

ӨНЕРТАНУ

Пірәлі Г.Ж., Мукашева Г.А. С. Күзембайдың отандық ғылымға қосқан үлесі.....	244
Келсінбек М.М., Шарипова Д.С., Кобжанова С.Ж. Қазақстан натюрмортындағы дәстүрлі бұйымдар әлемі және ұлттық-мәдени өзін-өзі тану мәселесі.....	260
Қазтуғанова А.Ж. Қазақ өнертану ғылымының тұңғыш академигі.....	273
Ердашова А.Б., Кумисходжаев Е.С. Қытай мәдениетіндегі айдаһар таңбасының философиялық аспектілері.....	285
Мұратқызы А., Мұқан А.О., Тәшімова М.М. 1946-1960 жылдардағы қазақ драматургиясы (Ө.Тәжібаев пен Ф.Мұстафин пьесалары негізінде).....	295

СОДЕРЖАНИЕ

Обращение главного редактора.....15

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

<i>Каскабасов С.А., Сейтжанов З.Н., Набиолла Н.</i> Ильяс Жансугурулы и народное наследие.....	17
<i>Азибаева Б.У.</i> Эпос «Қозы Көрпеш – Баян Сұлу» - объект исследования М.О. Ауэзова.....	31
<i>Мадибаева К.К., Магазбеков Н.Ж., Мулик Д.</i> Запись литературного наследия Абая: рукопись Садуакаса Шорманова.....	47
<i>Сакен С.И., Ауесбаева П.Т.</i> Сбор, архивизация, текстология и пропаганда эпического цикла «Сорок крымских богатырей».....	60
<i>Анес Г., Соилемез О., Кабылов А.</i> Идеально-художественное своеобразие драмы А. Кекилбаева «Абылай хан».....	74
<i>Нурғали К.Р., Тулғабекова А.Р.</i> Повесть в русской и казахской прозе.....	87
<i>Шаикина Г.З., Мажитова Д.М.</i> Роза и ее «Заместители» (размышления над образами цветов в русской поэзии XIX – начала XX вв.).....	95
<i>Жакан Д.С.</i> Научные размышления деятелей Алаш о национальном фольклоре.....	105
<i>Бактыбаева А.Т., Орынханова Г.А., Жалелова Г.Ж.</i> Эмотивы и их роль в произведениях О.Арукеновой (на примере анализа улыбки, радости, смеха).....	119
<i>Кенжебекова Г.Ж., Сманов Б.У.</i> Религиозные взгляды связанные с обучением в романе-эпосе М.О. Ауэзова «Путь Абая».....	131
<i>Мельнова К.В., Нурманова Ж.К.</i> Анализ типов героев в фэнтези литературе.....	142
<i>Джумағалиева У.З.</i> Валерий Михайлов о Евгении Боратынском: историко-ретроспективный анализ романа-эссе «Боратынский».....	153
<i>Демесинова А.А., Кажыбаева Г.К.</i> Проблемы созвучия и отличия фэнтези от мифа, сказки, фантастики.....	161
<i>Тилеубай Г.К., Таттимбетова К.О.</i> Жанровые тенденции в развитии современного казахстанского реалистического рассказа.....	174
<i>Баянбаева Ж.А., Ибраева Ж.Б., Ломова Е.А.</i> Онтологические проблемы в романе А.Нурпеисова «Последний долг».....	187
<i>Маткеримова Р.А., Калиева А.К.</i> Геопэтика литературы (на материале повести «Емшан» М.Симашко).....	199
<i>Туякбаев Г.А., Кулбарак С.О., Закирова А.С.</i> Историко-мифологический характер топонимов Омской области.....	211
<i>Мурсал А., Танжарикова А.В.</i> Система образов в романе К. Шабданулы «Қылмыс (преступление)».....	225
<i>Мырзақулов Б.Т., Ақжигитова А.О.</i> Текстологические проблемы генеалогии Шакарима Кудайбердиева.....	235

ИСКУССТВОВЕДЕНИЕ

<i>Пирали Г.Ж., Мукашева Г.А.</i> Вклад С.Кузембай в отечественную науку.....	244
<i>Келсинбек М.М., Шарипова Д.С., Кобжанова С.Ж.</i> Мир вещей традиционной культуры в натюрморте Казахстана и национально-культурное самопознание.....	260
<i>Казтуганова А.Ж.</i> Первый академик в искусствоведении Казахстана.....	273
<i>Ердашова А.Б., Қумисходжаев Е.С.</i> Философские аспекты символа дракона в Китайской культуре.....	285
<i>Муратқызы А., Мукан А.О., Ташимова М.М.</i> Казахская драматургия 1946-1960 гг. (по пьесам А.Тажибаева и Г.Мустафина).....	295

CONTENT

Editor-in-chief's address.....16

LITERARY STUDIES

Kaskabassov S.A., Seyitzhanov Z.N., Nabiolla N. Ilyas Zhansuguruly and folk heritage.....17

Azibayeva B.U. *The epic* «Kozy Korpesh – Bayan Sulu» – the research object of M.O. Auezov.....31

Madibayeva K.K., Magazbekov N.Zh., Mulik D. Record of the literary heritage of Abai: the manuscript of Saduakas Shormanov.....47

Saken S.I., Auyesbayeva P.T. Collection, archiving, textual criticism and promotion of the epic cycle «Forty heroes of the Crimea».....60

Anes G., Soilemez O., Kabylov A. Ideal-artistic originality of A. Kekilbayev's drama «Abylai khan».....74

Nurgali K.R., Tulgabekova A.R. Narrative in Russian and Kazakh prose.....87

Shashkina G.Z., Mazhitova D.M. Rose and her «Alternate» (the reflections on the images of flowers in Russian poetry XIX - early XX centuries).....95

Zhakan D.S. Scientific reflections of Alash figures on national folklore.....105

Baktybaeva A.T., Orynkhanova G.A., Zhalelova G. Zh. Emotives and their role in the works of O. Arukenova (on the example of the analysis of a smile, joy, laughter).....119

Kenzhebekova G.Zh., Smanov B.O. Religious views related to education in the epic novel by M.O. Auezov «The Way of Abay».....131

Melnova K.V., Nurmanova Zh.K. The analysis of hero types in fantasy literature.....142

Dzhumagaliyeva U.Z. View of Valery Mikhailov about Yevgeny Boratynsky: historical and retrospective analysis of «Boratynsky» novel-essay.....153

Demessinova A.A., Kazhibayeva G.K. The problems of harmony and differences between fantasy and myth, fairy tale, fiction.....161

Tileubay G.K., Tattimbetova K.O. Genre trends in the development of modern kazakh realistic short story...174

Bayanbaeva Zh.A., Ibraeva Zh.B., Lomova E.A. Ontological problems in A. Nurpeisov's novel «The Last Debt».....187

Matkerimova R.A., Kaliyeva A.K. Geopoetics of literature (based on the story «Yemshan» by M.Simashko).....199

Tuyakbaev G.A., Kulbarak S.O., Zakirova A.S. Historical-legendary nature of Omby place-water names....211

Mursal A., Tanzharikova A.V. The images system in the novel «Kylmys (the crime)» by K.Shabdanuly.....225

Myrzakulov B.T., Akzhigitova A.O. Textological problems of genealogy of Shakarim Kudaiberdiev.....235

ART STUDIES

Pirali G.Zh., Mukasheva G.A. S.Kuzembay's contribution to domestic science.....244

Kelsinbek M.M., Sharipova D.S., Kobzhanova S.Zh. The world of things of traditional culture in still life of Kazakhstan and national-cultural self-knowledge.....260

Kaztuganova A.Zh. The first Academician in art history of Kazakhstan.....273

Yerdashova A.B. Kumiskhojayev Y.S. Philosophical aspects of the dragon symbol in Chinese culture.....285

Muratkyzy A., Mukan A.O., Tashimova M.M. Kazakh drama 1946-1960 (based on plays by A. Tadzhibaev and G. Mustafin).....295

Құрметті оқырмандар, әріптестер, достар!

Сіз «Керуен» ғылыми журналының кезекті санын ашып отырсыз.

Журнал мақалалары CrossRef дерекқорында тіркеледі және әр автордың мақаласына DOI - электронды құжаттарға сілтеме жасау үшін пайдаланылатын цифрлық объект идентификаторы беріледі. Журнал «Ұлттық ғылыми-техникалық сараптама орталығы» акционерлік қоғамның (NCSTE) Қазақстандық дәйексөздер базасында (KazBC) индекстеледі. Алдағы уақыттарда авторларды Web of Science және Scopus халықаралық дәйексөздер базасына енгізілген басылымдарда қабылданған стандарттарға сәйкес жарияланымдар дайындауға бағдарлай бастаймыз. Бұған дейін аннотация мен кілт сөздердің көлеміне қойылатын талаптар реттелген.

Журналдың редакциялық алқасына қазақстандық және шетелдік жетекші ғалымдар кіреді. Журнал авторлардың жарияланымдарының ақпараттық ашықтығы мен қолжетімділігі саясатын ұстанады; мақалалар журналдың веб-сайтында үш тілде толық мәтінді қол жетімділікпен орналастырылған.

Журналдың мақсаты- гуманитарлық ғылымдар саласындағы жаңа жетістіктердің нәтижесі бойынша ақпарат беру.

Журналдың міндеттері:

Бұрын жарияланбаған және басқа журналда жариялау үшін ұсынылмаған түпнұсқа жоғары сапалы ғылыми мақалаларды қабылдау.

Авторлық құқыққа қатысты Қазақстан Республикасы заңнамасының талаптарына және жариялау этикасы бойынша әлемдік тәжірибеде жалпы қабылданған ережелерге сүйену.

Келесі гуманитарлық ғылымдар саласындағы жаңа зерттеулерді қамту:

1. Әдебиеттану
2. Өнертану

Құрметпен, «Керуен» журналының бас редакторы, филология ғылымдарының докторы, ҚР ҰҒА корреспондент мүшесі, М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының бас директоры (Алматы, Қазақстан) МАТЫДЖАНОВ Кенжесхан Ісләмжанұлы

Уважаемые читатели, коллеги, единомышленники, друзья!

Перед вами очередной номер научного журнала «Керуен».

Статьи журнала регистрируются в БД CrossRef и к каждой авторской статье обязательно присваивается DOI – цифровой идентификатор объекта, который используется для обеспечения цитирования, ссылки и выхода на электронные документы. Журнал индексируется Казахстанской базой цитирования (КазБЦ) АО «Национальный центр государственной научно-технической экспертизы» (НЦГНТЭ). Постепенно мы начинаем ориентировать авторов на подготовку публикаций по стандартам, принятым в изданиях, входящих в международные базы цитирований Web of Science и Scopus. Ранее уже были скорректированы требования к объему аннотации и ключевым словам.

В составе редакционной коллегии журнала представлены ведущие казахстанские и зарубежные ученые. Журнал следует политике информационной открытости и доступности публикаций авторов, статьи размещаются на сайте журнала на трех языках в полнотекстовом доступе.

Целью журнала является распространение научной информации и привлечение новых авторов. Журнал инициирует дискуссии по результатам новых достижений в области гуманитарных наук.

Задачи журнала:

Принимать оригинальные высококачественные научные статьи, ранее не опубликованные и не представленные для публикации в другом журнале.

Опирается на требования законодательства Республики Казахстан в отношении авторского права и общепринятые в мировой практике положения по публикационной этике.

Ориентироваться на охват публикаций по следующим специальностям в области гуманитарных наук.

1. Литературоведение
2. Искусствоведение

С уважением и надеждой на сотрудничество, главный редактор «Керуен», доктор филологических наук, член-корреспондент НАН РК, генеральный директор Института литературы и искусства им. М.О. Ауэзова МАТЫЖАНОВ Кенжехан Слямжанович.

Dear readers, colleagues, associates, friends!

Here is the next issue of the scientific journal "Keruen".

Journal articles are registered in the CrossRef database and a DOI is necessarily assigned to each author's article - a digital object identifier that is used to provide citation, reference and output to electronic documents. The journal is indexed by the Kazakhstan Citation Database (KazCD) of the National Center for State Scientific and Technical Expertise JSC (NCSTE). Gradually, we begin to orient the authors to the preparation of publications according to the standards adopted in the editions included in the international citation databases Web of Science and Scopus. Previously, the requirements for the volume of the annotation and keywords have already been adjusted.

The editorial board of the journal includes leading Kazakhstani and foreign scientists. The journal follows the policy of information openness and accessibility of authors' publications; articles are posted on the journal's website in three languages in full-text access.

The purpose of the journal is to disseminate scientific information and attract new authors. The journal initiates discussions on the outcome of new advances in the humanities.

The tasks of the journal:

Accept original high quality scientific articles that have not been previously published or submitted for publication in another journal.

Rely on the requirements of the legislation of the Republic of Kazakhstan in relation to copyright and generally accepted in world practice provisions on publication ethics.

Focus on the coverage of publications in the following specialties: humanitarian sciences

1. Literary studies
2. Art studies

With respect and hope for cooperation, Editor-in-chief of "Keruen", Doctor of Philology, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, General Director of the M.O. Auezov Institute of Literature and Art MATYZHANOV Kenzhekhan Slyamzhanovich.

С.А. Қасқабасов¹, З.Н. Сейітжанов², Н. Набиолла³

^{1,3}*М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Алматы, Қазақстан*

²*Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан*

E-mail: ¹seit.kaskabassov1940@mail.ru, ²Asegizbayeva_84@mail.ru, ³nasihat_83@mail.ru

ORCID: ¹0000-0003-2299-6729, ²0000-0002-9834-5503, ³0000-0001-9832-8028

ИЛИАС ЖАНСҮГІРҰЛЫ ЖӘНЕ ХАЛЫҚ МҰРАСЫ

Аңдатпа. Мақалада Алаш қайраткерлерінің бірі, ақын, жазушы, аудармашы, публицист, халық мұрасының жанашыры Илияс Жансүгірұлының өмірі мен шығармашылығына ақынның қолжазбалары негізінде шолу жасалды. Сондай-ақ, ақынның фольклорлық мұраларды жинауы мен жүйелеуі, жариялауы мен зерттеуі туралы еңбектері жан-жақты қарастырылды. Бұған дейінгі илиястануға байланысты жазылған еңбектерден ақынның фольклортанулық қырлары туралы жазылған зерттеулер арнайы назарға алынып, оларға сілтемелер жасалды. Илияс Жансүгірұлының құрастыруымен жарық көрген фольклорлық мәтіндер мен әлі де жарық көрмей, ақынның қолжазба қорларында сақтаулы тұрған құнды дүниелер туралы шағын мәлімет берілді. Ақынның өзінің тікелей құрастыруымен жарық көрген халық мұрасына жазған алғы сөздеріндегі кейбір құнды ой-тұжырымдары бүгінгі фольклортанудың ғылыми жетістіктері аясында сараланды. Мұрағатта күні бүгінге дейін сақталып келген ақын еңбектерінің шағын библиографиялық көрсеткіші жасалып, ол туралы мәліметтер берілді. ҚР Орталық архивінде сақтаулы тұрған, әлі баспа бетін көрмеген материалдарына сараптаулар жасалды. 1916 жылғы Жетісудағы қазақтардың көтерілісі туралы ел арасынан жинаған материалдары туралы қысқаша шолу жасалды. 1927 жылы Мәскеуден жарық көрген «Өтірік» кітабына, 1929 жылы жарық көрген «Шәркей» (балаларға арналған) кітапшаларына тоқталып, онда қамтылған дүниелерге сараптаулар жүргізілді. Илияс Жансүгірұлының фольклорға қатысты еңбектеріне халық мұрасының жанашыры және зерттеушісі тұрғысынан талдаулар жасалды.

Алғыс: Мақала АР14870883 «Алаш қайраткерлері және ұлттық фольклор» жобасы аясында дайындалды.

Кілт сөздер: Алаш, Илияс, халық мұрасы, қолжазба, мұрағат, аңыз, ертегі.

S.A. Kaskabassov¹, Z.N. Seyitzhanov², N. Nabiolla³

^{1,3}*M.O. Auezov Institute of Literature and Art, Almaty, Kazakhstan*

²*Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan*

E-mail: ¹seit.kaskabassov1940@mail.ru, ²Asegizbayeva_84@mail.ru, ³nasihat_83@mail.ru

ORCID: ¹0000-0003-2299-6729, ²0000-0002-9834-5503, ³0000-0001-9832-8028

Ilyas Zhansuguruly and folk heritage

Abstract. The article presents an overview of the life and work of one of the figures of Alash, poet, writer, translator, publicist, and sympathiser of the national heritage of Ilyas Zhansuguruly, on the basis of the poet's manuscripts. The works of the poet on the collection, systematisation, publication, and study of folklore heritage were also considered. Of the previously written works related to Ilyas, special attention was paid to the research on the folkloristic aspects of the poet, to which references were made. The article told about folklore texts published by Ilyas Zhansuguruly and about valuable works that have not yet been published and are stored in the poet's manuscript collections. Some valuable statements of the poet in the preface to the national heritage, published by his direct composition, were analysed in the light of the scientific achievements

of modern folklore. A small bibliographic index of the poet's works was compiled in the archive, which has survived to this day. Examinations of materials stored in the Central Archive of the Republic of Kazakhstan that have not yet been published were carried out. A brief review of materials about the 1916 uprising in Jetisu was conducted. An analysis was made of the book "Lies", which was published in 1927 in Moscow, as well as the book "Sharkey" (for children). The works of Ilyas Zhansuguruly devoted to folklore were analysed from the point of view of a researcher of folk heritage.

Acknowledgments: The article was prepared within the framework of the AP14870883 project "Alash figures and national folklore".

Keywords: Alash, Ilyas, folk heritage, manuscript, archive, legend, fairy tale.

С.А. Каскабасов¹, З.Н. Сейтжанов², Н. Набиолла³

^{1,3}Институт литературы и искусства имени М.О. Ауэзова, Алматы, Казахстан

²Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

E-mail: ¹seit.kaskabassov1940@mail.ru, ²Asegizbayeva_84@mail.ru, ³nasihat_83@mail.ru,

ORCID: ¹0000-0003-2299-6729, ²0000-0002-9834-5503, ³0000-0001-9832-8028

Ильяс Жансугурулы и народное наследие

Аннотация. В статье представлен обзор жизни и творчества одного из деятелей Алаш, поэта, писателя, переводчика, публициста, сочувствующего народному наследию Ильяса Жансугурува на основе рукописей поэта. Также были рассмотрены труды поэта о сборе и систематизации, публикации и изучении фольклорного наследия. Из ранее написанных трудов, связанных с ильястану особое внимание было уделено исследованиям фольклористических аспектов поэта, на которые были сделаны ссылки. В статье было рассказано о фольклорных текстах, изданных Ильясом Жансугурулы, и о ценных трудах, которые до сих пор не изданы и хранятся в рукописных фондах поэта. Некоторые ценные высказывания поэта в предисловиях к народному наследию, изданные его непосредственным сочинением, были проанализированы в свете научных достижений современной фольклористики. В архиве был составлен небольшой библиографический указатель трудов поэта, который сохранился до наших дней. Были проведены экспертизы материалов, хранящихся в Центральном архиве РК, которые еще не издавались. Был проведен краткий обзор материалов о восстании 1916 года в Семиречье. Был сделан анализ книги «Ложь», которая была издана в 1927 году в Москве, а также книги «Шаркей» (для детей). Были проанализированы труды Ильяса Жансугурулы, посвященные фольклору, с точки зрения исследователя народного наследия.

Благодарность: Статья подготовлена в рамках проекта AP14870883 «Деятели Алаш и национальный фольклор».

Ключевые слова: Алаш, Ильяс, народное наследие, рукопись, архив, легенда, сказка.

1. Кіріспе

Алаш қайраткері, ақын, жазушы, аудармашы, публицист, халық мұрасының жанашыры Ілияс Жансүгірұлының артына қалдырған мол рухани мұрасын, соның ішінде, көлемді бір саласы – ақынның ел арасынан жинған, кейбірін баспа бетіне жариялап кеткен құнды дүниелерін жүйелеп, жан-жақтылы қарастыру, жарық көрмеген материалдары туралы нақтылы деректер беруі, оларды ғылыми айналымға енгізу осы мақаланың өзекті мәселелердің бірі. Ақынның бұған дейінгі жарық көрген көптомдықтары мен таңдамалы шығармалар жинағында негізінен өзінің төл шығармашылығына басымдық беріледі де, оның халық мұрасының жанашыры, фольклорлық мұралар мен халық ақындарының шығармаларын жинаушы және жариялаушы екені тасада қалып қояды. Сондықтан да бұл мақаланың алда қойған

басты мақсаты – ақынның халық мұрасының жанашыры боп, өзі тіке атсалысуымен қатар, айналасындағы ел ескілігінен хабары бар тұлғаларды да ұйымдастырып, қыруар жұмыстар атқарғанына назар аударту.

I. Жансүгірұлының бұған дейінгі жарық көрген мұраларын, сондай-ақ Орталық мемлекеттік мұрағатта сақталған кейбір жарияланбаған материалдарын қарастыру барысында оның негізінен фольклорлық мәтіндерді жинау мен оларды жариялауға баса назар аударғанына көз жеткізіп отырмыз. Бұл барыста қазір көзімізге түсіп, қолымызға тиіп отырған, халық мұрасына байланысты жазылған ақынның бірнеше мақаласын баса айтуға болады. Оның бірі «Ертегілер» кітабына жазылған көлемді алғы сөзі болса, екіншісі «Тілші» газетіне жарияланған «Ән, әншілер жайында» деген шолу сипатындағы, ақынның өз сөзімен айтқанда «ойласу» сипатындағы мақаласы.

Ақын атымен сақталған мұрағаттағы делоларды қарастыру барысында, кезінде ақынның жеке кітапхана қорында XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында жарық көрген көптеген құнды дүниелердің сақталғандығы туралы ой түюге болатын секілді. Оған дәлел ретінде ақын қорында бүгін де сақтаулы тұрған «Шайыр» жинағы мен С.Сейфуллиннің «Билер дәуірі әдебиеті», Нарманбет Орманбетовтың өлеңдер топтамасы, Жетісуға танымал халық ақындарының шығармалары, сондай-ақ, сол кезеңдерде жарық көрген газет-журналдардан қиып алынған, ақынның өзі өзекті деп санаған өзге авторлардың мақалаларының сақталуы соны дәлелдеп отыр.

2. Материалдар мен әдістер

Ғылыми зерттеу жұмысы «Алаш қайраткерлері және ұлттық фольклор» жобасы аясында қарастырылғандықтан бұнда негізінен Ілияс ақынның халық мұрасын жинау мен жариялауына баса назар аударамыз. Осы барыста Тақырыпты зерттеудің негізгі өзегі, материалы ретінде ақынның XX ғасырдың басында жарық көрген дүниелері мен 1958 жылдан бері қарай, әр жылдары жарық көріп келген таңдамалы шығармалар жинағы, көптомдығы, сондай-ақ ілиястануға қомақты үлес болып қосылған 20 томдық шығармалар жинағы, ақынның шығармашылығына байланысты әр жылдары жазылған зерттеу еңбектер қарастырылады. Сондай-ақ, Орталық мемлекеттік мұрағатта сақтаулы тұрған ақын атындағы 1368 бума материалдары мен Ф.Ғабитованың атында 1012 бумада сақталған қолжазба қорлардағы материалдар негізгі дерек көзі ретінде пайдаланылды.

2.1 Зерттеу әдістері

Зерттеуде негізінен сипаттау, салыстырмалы талдау, ішінара мәтіндерге салыстыру жұмысы негізінде шағын көлемде сараптаулар жүргізіледі. Бүгінде ақынның мұраларының дені төте жазу мен латынша сақталғандықтан кейбір материалдардың, кейінгі жарияланымдарына енбей қалып қойғанына көз жеткізіп отырмыз. Мәселен Ақанның «Құлагеріне» шығарған әнінің бір нұсқасы Ілиястың халық ақындарының аузынан жазып алуымен хатқа түскені белгілі болып отыр. Осы мәтінді кейінгі жарияланымдарымен салыстырып қарағанда онда өзгешеліктердің барлығына көз жеткізіп отырмыз. Сондықтан да осындай құнды дүниелерді жеке дара қарастыру алдағы күннің еншісінде. Ал мұнда одан басқа да сақталған фольклорлық мәтіндер мен халық ақындарының шығармашылығы туралы шағын сипаттама беріп отырмыз.

2.2 Материалдарға сипаттама

Ілияс Жансүгірұлы – 1894 жылы қазіргі Жетісу облысы Ақсу ауданы, І.Жансүгіров ауылында туған. Өзінің туып-өскен жері туралы ақын «Өмірбаяным» атты мақаласында: «Өмір таңы балалық қой, оны еске алсам өскен жерім ойыма түседі. Боз дала, құла құм, оларды қақ айыра аққан иір өзен. Өзен өлкесі түлкі жүн құла қамыс, тал, жыңғыл, жиде. Қыры – теріскей, қара жусан, ойы – ши, ұсақ құрақ, құмы – сағыз, селеу, қылша...міні, менің өскен жерім. Бұл Жоңғар Алатауынан (Жөңке) аққан, Балқашқа құятын Ақсу өзенінің бойы, әзіргі атақпен 4-ауыл, Ақсу болысы, Талдықорған үйезі, Жетісу губерниясы. Ел жөнінен: Орта жүз, найман, матай, аталық, қайнар деген рудан әкем 9-ата», – деген мәлімет береді (ҚР Орталық мемлекеттік архиві, 1368-бума, 1-тізбе, 1-дело).

Ақынның анасы оның төрт жасында дүние салып, әке тәрбиесінде өседі. Әкесі Жансүгір ескіше сауаты бар, ел ортасында сыйлы болған адам. Ол туралы М.Дүйсенов: «Әкесі Жансүгір ептеп ескіше оқығаны бар, әділетсіздікке, қиянатшылдыққа төзбейтін, өнерге ерекше ден қоятын он саусағынан өнері тамған кісі болыпты. Сол кездегі баспадан шыққан халықтық жыр-дастандар, айтыстарды жинап, баспа бетін көрмеген ел аузында жатқа айтылатындарын көшіріп алып, жұртқа оқып беріп жүрген. Әсіресе, ол Шернияз, Базар сияқты ақын-жыраулар мен Ақан, Біржан сияқты әнші-ақындардың шығармаларын мұқият жинап, ел арасында кең насихаттайды. Сол кезеңдегі ел арасына, соның ішінде Жетісу бойына аты шыққан Сүйінбайдың жырлары да Жансүгірдің сүйіп оқитын өлеңдерінің бірі болған», – дейді (Дүйсенов, 1965: 6).

Ілиястың әдебиетке әуестігін оятып, ел ескілігіне жасынан құмар болуына әке ықпалының айрықша көп әсері болғанын байқаймыз. Ақын алғашқы сауатын өз әкесінің ескіше оқытуымен ашқан. Әкесінің өзін оқытқан кезін ақын былай еске алады: «Шүү дегенде әліп-биден әкем өзі оқытты. Иман-шарт, әптиектің ежк-сүресінде сүйретіп жүріп Құранға түсірді. Менен басқа бала оқытқан кісі емес. Тек қыстың ұзақ түндерінде, білте шамның жарығында, бір шыбықты ала отырып мені тізеге алушы еді. Оқудан мақсат – бұл дүние үшін қолында қой-серкештің қамы болса, о дүние үшін аузында иманы болып, бес мезгіл намаз оқыса», – сол еді дейді.

Ақынның берісі Жетісу, арысы Орта Азияға танымал Мамания мектебінен білім алғаны айтылып, жазылып жүр. Ілияс оқыған жылдары сол мектепке Бұқарадан оқып шыққан Қасен деген молда Сүттіген деген жердегі Тұрысбек ауылына имам болған. 1910 жылдар шамасында, Ілиястың 15-16 жас мөлшерінде әкесі осы моллаға оқуға берген. Бірақ онда ұзақ оқи алмай ауырып, бір жарым ай мөлшерінде ауылына қайтып кетеді. «Матайдан шыққан біз қатар оқыған жастар осылардың мектебінен шыққан, бірақ, мен оқи алмадым», – дейді Ілияс.

Бірнеше жылдан кейін, яғни 1912 жылы «Қыли» мектебіндегі ноғай мұғалімнен оқуын жалғастырады. Онда «жәдиттен» төрт жарым ай оқып, оқуын онда да бітіре алмай қайтып кетеді. 1920 жылы Алматыға келеді. Ондағы мұғалімдер даярлайтын үш айлық курстан оқиды. Осы кезеңдерде Түркістан губерниясынан халық мұрасын жинауға келген комиссия мүшелеріне жолығып, өзінің «Балдырған» жинағын береді. Ондағы кісілер ақынды Жетісудан халық мұрасын жинауға жұмысқа тартады. Екі-үш

ай солармен бірге ел арасынан халық әдебиетін жинайды. Бұл жолғы фольклорлық экспедиция туралы Айгүл Дәрмішова: «1921 жылы Ө. Диваев Жетісу, Сырдария өңірі халқының ауыз әдебиетін жинауға шыққан экспедицияны басқарады. Экспедиция арнаулы бағдарлама бойынша ел аузынан аңыз-әңгіме, өтірік өлең, ертегі-жыр, жұмбақ-жаңылтпаш, айтыс өлеңдер, т.б. қағаз бетіне түсіріп, кімнен, қашан, қалай жазып алғандықтарын реттеп отыруы тиіс болады. Бұл жұмысқа Ө. Диваев мұғалімдер даярлайтын курста оқып жүрген бірнеше жасты қатыстырады. Соның бірі – І. Жансүгіров еді», – дейді. (Дәрмішева, 2019: 387).

Сонымен Илияс осы комиссия мүшелерімен бірге Ташкентке барып, ондағы мұғалімдер жетістіру институтынан оқиды. Ақын өзінің өміріндегі оқу жылын есептегенде «барлығы 38 ай білім алыппын» деп толғанады. Өз білімін толықтыру үшін кейін Мәскеуден «Журналистер институтынан» да оқиды.

Илияс өзінің жазып-сызғандарын құнттап, бір жүйеге келтіріп отырғаны байқалады. Оның мысалы ақын өз қолжазбалары мен баспа бетін көрген шығармаларының библиографиялық көрсеткішін де жасап отырған. ҚР Орталық мұрағатындағы 1368 бума, 1-тізбе, 5-делода өз қолымен қара, қызыл сиялы қаламмен «Жазған кітаптарым, 1916 жылдан бастап» деп көрсетілген. Оны ақын төмендегідей тізбелеп береді:

1. Балдырған (өлең) – научный комиссияда;
2. Қол-бала (өлең) – Сұлтанғазы жатқа біледі.

1919 жыл:

1. Қарабек (пьеса, 3 перделі) – Талдықорған Арком қосшысында;

1920 жыл:

1. Салтанат (пьеса, 3 перделі) – Талдықорған Арком қосшысында;
2. Түрлі жималар. Жетісу әдебиеті – Білім комиссиясында;
3. Бисекенің өмірі – Қаракерей жаққа кетті.

1921 жыл:

1. Қанды күнгі қазақ (пьесе, 1 перделі) 1920 жыл Ташкент (жоғалды);
2. Қызыл жалау (жыр) – 1921 жыл Міржақып алып еді.

1923 жыл:

1. Ақын Сара (пьеса, 1 перделі) – Білім комиссиясына жіберілді.
2. Толғамбай-Түбек (айтыс, 1 перделі) – Білім комиссиясына жіберілді.
3. Тілеуқабаттың қызы мен Наурызбай (айтыс) – Білім комиссиясына жіберілді.
4. Черкестер (Лермонтовтан аударылған өлең) – Білім кеңсесіне жіберілді;
5. Адамдар немен жасайды (Толстойдан) – Алматы.

Осы делода ақын шыққан кітаптарым деп 14 кітаптың атын атайды:

1. Беташар, 2. Өтірік, 3. Сағанақ, 4. Балаларға тарту, 5. Малта, 6. Шаркей, 7. Одақ,
8. Жұмбақ, 9. Жаңқа, 10. Сықақ, 11. Жаңа жолда, 12. Дала, 13. Кек, 14. Жаңа жыр.

Ақын өз шығармаларымен қатар, аудармамен де айналысты, ел тағдырымен тіке қатысы бар саяси жағдайлардан да тысқары қалған жоқ, сол кезеңдегі халықтың

тұрмыс-тіршілігі, саяси жағдайлар туралы газет беттерінде үздіксіз мақалалар жариялап отырды.

Ақынның шығармашылық жолын бірнеше бағытта қарастыруға болады. Әуелі Илияс Жансүгірұлы ақын. Оның өлеңдері мен поэмалары халық жүрегінен орын алып, ғылыми қауым оған өз бағасын да беріп үлгерді. Алғашқы өлеңдер жинағының бірі Сәбит Мұхановтың алғы сөзімен «Сағанақ» деген атпен 1928 жылы жарық көрген болатын. Сонымен қатар үлкен аудармашы. Оның аударған орыс ақын-жазушыларының шығармалары да бүгінгі күндері ел игілігіне айналған. Оған ақын аударған Пушкиннің, Горькийдің, Лермонтовтың, Некросовтың, т.б. орыс ақын-жазушыларының, сонымен бірге түркітөктес халықтардың да ақын-жазушыларының шығармаларын қазақ тіліне аударып, қалың оқырман қауымға ұсынғанын айтса да жеткілікті. Ал қоғамдық қызметтерге араласып, елді алаңдатқан күрмеуі күрделі мәселелерді көтеріп, оны шешу жолдарын да ұсынған публицистикалық мақалаларының да шоғыры мол. Сонымен бірге драматургия саласына да қалам тербеп, бірқатар пьесалар жазғаны да белгілі. Проза саласына роман, әңгімелер жазғанын білеміз. Өзіне дейінгі және өз заманындағы ақын-жазушылардың шығармашылық тұлғасына да тоқталып, ол туралы да қалам тербеген. Илияс күнделік жазудың шебері болған. Ол өзінің жүрген-тұрған жерін, қоршаған ортасы мен адамдардың тұрмыс-тіршілігін, айналысатын кәсіп көздерін, ондағы кәсіптің әр саласында жүрген адамдардың өмірі туралы да жазып отырған. Солардың арасында ақын еңбегінің үлкен бір саласы ретінде айрықша атап өтетініміз – ел ескілігін жинап, халықтың өзіне қайтару барысында атқарған істерінің ұлылығы. Ақынның ел мұрасын жинап, оған назар аударуы бала жасынан қанына сіңген әдет деп айтуға болады.

Ақын мұрасынан оның ел ескілігін жинауға бір кісідей үлес қосқанын көреміз. Ол халық мұрасын өзі ғана жинап қоймай, сол кезеңдегі көне дүниелерден хабары бар, ел азаматтарын да аттанысқа келтіргені байқалады. Оған негізінен ауыл мұғалімдерінің ерекше ықылас танытқаны белгілі. Оны Илиястың көптомдығына енген, Илиясқа осы мазмұнда хат жазған Сейіт Жәмәгөтұлының жазбасынан байқаймыз. Сол кездері Мұқаншы ауылында тұратын Сейіт Жәмәгөтұлы «Жансүгірұлы» атты 1930 жылдың 18 қаңтарында Илиясқа жазған хатында ел арасынан халық мұрасын өзі және оқушылары арқылы да жинағанын, оларды баспа бетінде жарық көрсе деген тілегі бар екенін білдірген. Хатында жиналған мұралар туралы төмендегідей мәлімет береді: «Әсіресе, баспасөз арқылы халық әдебиетін жинауға, халық тұрмысының қағаз бетіне түсіп қалуына құмар-ақ едім. Ол міндетті орындай алмадым. Керегі не, тұрмыс нашар болды, бірсыпыра нәрселерді жөндеуге болмай отыр. Ол жинаған жазбаларым басуға жіберуге жөні бар ма, басыла ма, бұрын басылған ба, мыналар еді: «Құламерген», «Қабанбай батыр» өлеңі, бір кітапша толық, «Бір байдың жарлығын салдырғаны», «Айбала мен Байболаттың айтысы», «Ноғай ақыны мен қазақ ақынының айтысы...», «Аяғы сынған ақсақ қыз өлеңі», «Көрұғылы» кітабы (бірақ ол назым ескіше)..., «Дәриға қыз өлеңі... «Өтірік өлең», (Жансүгірұлы, 2019.Т.4: 52) т.б. халық мұраларының қолында бар екенінен хабар береді.

3. Талқылау

Лияс қысқа ғана ғұмырында қазақ руханиятын, соның ішінде халық әдебиетін жинап, жариялауға айрықша үлес қосқан тұлға. Оны ақынның жазған жырлары да дәлелдеп көрсетеді:

Ежелден ескеруші ем елдің сөзін,
Бұлақтың тазалауға тінтіп көзін.
Барма деп, ашпаған сыр, айтпаған жыр,
Құлақты қырға түріп жүрген кезім.

Оның фольклорды жинап, жариялауы негізінен сол кездегі Жетісу губерниясының аумағында болды. Сонымен бірге жұмыс сапарымен Қазақстанның шығысы мен батысын, оңтүстігі мен солтүстігіне барған кездерде де ел ескілігін жинап, күнделігіне түртіп отырғанын көреміз. Сол кезеңде ол халық әдебиеті мен күйлерін жинауға бастамашы болып, өзі де көп дүниелерді жинап, жариялауға атсалысты. Ақынның халық мұрасына жақындығын өзі туралы жазған өмірбаянында да айтып өтеді. Онда: «сөзге үйірлеу, құймақұлақтау едім. Қонақ айтқан әңгіме, балалар айтқан жұмбақ, кемпірлердің ескі күндерін еске алып айтқандары, қыз-жігіт айтысқан қара өлеңдер, ұрыс-соғыс хабарлары менің ең ұнатып тыңдаған нәрселерім. Хат білген соң өлең кітап оқығыш болдым. «Қыз Жібек» кыссаларын қызығып оқушы едім. Мен оқығанда тыңдамайтығұн жан болмайтын, кейін аймағымыздың, ауыл бозбаласының әншісі болдым. Жарып той бастап, таңдап әріптес алып, айтысып «құтырған» күндер өтті, тойды таңға таркатпай, ауыл-ауылмен ауызға қаратқан түндер кетті...», – дейді ақын (ҚР Орталық Мемлекеттік архиві, 1368-бума, 1-тізбе, 1-дело.).

Лиястың ел аузынан жазып алған тапқырлық, шешендік сөздерімен, қағытпа, әзіл-қалжыңдары бір төбе. Халықтық толғау, термелер, қара өлеңдер де жетерлік. Қысқасы білгісі келетін ақын-жазушы, сыншы-зерттеуші, тарихшы ғалымдарды баспагерлерді сарғая күтіп жатқан І.Жансүгіров мұралары осындай сан-алуан. (Күмісбайұлы, 2010: 119)

Лиястың ел аузынан жинап жариялаған мәтіндерінің бір парасы төмендегідей: «Жалайыр Қабан ақынның ұрылармен қақтығысуы», «Тезек төре мен Бүйембай ақын», «Тезек төре мен Бақтыбай ақын», «Құлмамбет пен Түбек ақын» айтыстары да жазып алынып, сақталған. (Күмісбайұлы, 2010: 120-121).

4. Нәтижелер

Лияс жинаған мұраларда фольклордың барлық жанрлары дерлік қамтылған. Осы мұраларды Шара Қыяхыметова төмендегідей топтастырады:

1. Өтірік өлеңдер («Жүз ауыз өтірік айтқан тазша», «Байсараның өтірігі», «Өтірік ертегі», «Балапанды Барқын таз», «Ығай мен Сығай»); 2. Айтыстар («Бақтыбай мен Бәйбектің», «Бақытүай мен Мәйкенің», «Бала Ораз бен Жібектің», «Тәуке батыр мен әйелінің», «Бөлтірік пен Майкөттің», «Жанақ пен баланың», «Жаскілең мен Жаңабергеннің», т.б.); 3. Мысал-жұмбақ айтыстар (Арыстан мен масаның айтысы, Атасы мен келінінің айтысы, Сауыншы мен бұзаудың, Қарға мен балапанының айтысы, т.б.); 4. Толғау, арнау өлеңдер (Есмағамбет Айтқожаұлы, Орынбай Байқожаұлы,

Дүйсенбай Шомақов, Нармамбет Ормамбетұлы, Балуан Шолақ, Жанбатыр, Қапез, т.б.); 5. Батырлар жыры (Қобыланды батыр), «Ер Тарғын», «Ер Шора», «Алпамыс батыр», т.б.); 6. Ақындардың шығармалар жинағы (Шал, Шортанбай, Құл, Сүйінбай Асан ақындардың шығармалары); 7. Қазақ жұмбақтары, жаңылтпаштары, мақал-мәтелдері («Жұмбақ» жинағы); 8. 1916 жыл туралы мәліметтер; 9. Қазақтың әдет-ғұрып, салт-санасы жөнінде айтылған өлеңдер мен әңгімелер; 10. Қазақтың өткен батырлары мен билері туралы жазбалар; Қу елі материалдары. (Қыяхыметова, 2019: 276-278.)

Ақынның ел арасынан жинап, сақтаған халық мұралары бүгінгі күндері ҚР Орталық архивінде сақтаулы тұр. 1958 жылы таңдамалы жинағы дайындалса, 1960 жылдан кейін көптомдығы басылып шықты. 2004, 2019 жылдары басылған ақынның көптомдығында біраз дүниелері жарық көрген. Бірақ ақынның өз шығармашылығы қамтылған да, ел арасынан жиғандары дерлік қамтылмаған. Кейбір Ілиястың ел арасынан жинаған материалдары автордың өз туындысы ретінде жарық көргенін байқаймыз.

Төменде ақынның қолжазба қорында сақталған дүниелерді атап өтуді жөн көрдік, 1368 бума 1-тізбе 3-делода Пушкин, Чехов шығармаларынан аудармалары сақталған. Осы бумада Қояндыға барғанда Біржанның «Жанботасын», «Егіз тауық болғанда шығарған әні», «Әсет пен Кемпірбай» (Кемпірбайдың саулығындағы көк кептер), «Тыныштығұлдың өлеңі», «Қызға жазған Антонның хаты» деген шығармалар сақталған. Ал М.Горькийден аударған «Дауылпаз» шығармасы 1368 буманың 1-тізбе, 4-делосында сақтаулы тұр (төте жазумен).

Ілияс Жансүгірұлының қолында кезінде Ғабдолла Мыштақтың құрастырған «Шайыр» жинағы да болған. (ҚР Мемлекеттік архиві, 1368-бума, 2-тізбе, 56-дело.) Сол жинақтың ішкі бетіне Ілиястың аты-жөні жазылған (орысша, төте жазумен) екі тілдегі мөрі басылған (Мөр қызыл сиялы).

1368-бума 2-тізбе 56-делода 1933 жылы Жансүгірұлы мен Мүсірепұлы құрастырған 6-сыныпқа арналған «Көркем әдебиет жинағы» (латынша) сақталған. Онда қазақ, орыс, Кеңес одағына қарайтын басқа да елдер мен алыс шетелдегі ақын-жазушылардың шығармалары топтастырылған. Сонымен бірге Сәкеннің 1932 жылы шыққан «Билер дәуірі әдебиеті» де (латынша) сақталған. Ілиястың құрастыруымен «Құл» деген атпен латын әрпімен 1934 жылы Қазақ Көркем Әдебиет баспасынан шыққан кітабы да сақтаулы тұр. Оның мазмұны төмендегідей болып келеді: Жинаушыдан; Құлдың Құлманға айтқаны; Ораз төреге; Есім төреге; Шора деген егіншіге; Сайлау туралы; Құдияр деген елге мықаншы сайлау туралы; Балқаш еліне; Жақамбайға; Тұманбайға; Ақан болысқа, Тағы да сайлау туралы; Әркімге айтқан өлеңдері қатарлыдар қамтылған.

1368-бума 1-тізбе 65-делода (конспекты) «Дүңген көтерілісі», «Ауру» қатарлы екі өлеңінің кімдікі екені жазылмаған, өзінікі болуы мүмкін. Сонымен бірге бұнда Нармамбет Ормамбетұлының өлеңдерінен: «Сарыарқа», «1911 жылғы (доңыз жылғы құрғақшылық туралы айтқаны)», «Өмір» (ишарат), «Ишарат», «Ғашықтық туралы (бірінші, екінші хат)», «Қызға», «Мақаш өлгенде», «Ғазал», «Қасірет бір үлкен тау», «Ілімді құс, ілкімді ат», «Қызыл алтай, сарыбалақ», «Көк есер деген жігіт бар»,

«Бұлбұлдан шешен бір құс жоқ» қатарлы 13 өлеңін көшіріп жазған (төте жазумен). Сонымен бірге Ілиястың өз шығармасы «Күйшінің» қолжазбасы да осында сақталған (төте жазумен). Осы бумада «Қиссалар туралы» деп тақырып қойып Қазандағы Құсайыновтар баспасынан шыққан 53 кітаптың тізімдігін береді. Авторы мәлім емес бір шумақ лирикалық өлеңді көшіріп жазады. (Өлең құрылысы Абай төңірегіндегі ақындарға келетіндей):

Қолаң шаш, жазық маңдай, ашық қабақ,
Қалам қас, жұмыр мойын, алма сабақ.
Құралай көз, ашық жүз, жазық бетті,
Інжір тіс, қызыл ерін, мамық тамақ.

(ҚР Мемлекеттік архиві, 1368-бума, 1-тізбе, 65-дело).

Әбубәкір молланың «Әдебиет қазақия», «Ноғайлы Мамай батыр өлгенде қарт шешесінің жоқтау айтқаны», «Өткен заманды Әбубәкір молланың жоқтап айтқан толғауы» қатарлы шығармалар да сақталған (төте жазумен).

«Том ағайдың лашығы» деген орысшаға аударылған, балаларға арналған шетел жазушысының шығармасын қазақшаға аударып бастаған, алайда айналасындағы әріптестерінің «бүгінгі күнге үйлеспейді» дегенін сын-пікірін естіп, аудармасын тоқтатып қойғаны туралы жазады. Осы бумада «Қарабауыр» деген әңгімесі сақталған. Осы конспегіне «Өлеңмен екі ірі нәрсе жазуым керек. Оның бірі – Құлагер, екіншісі – Соқыр күйші. Осы екеуін де сезіммен, көркем суретпен жазу керек» деп түргіп қойған. Бұл шамамен 1930 жылдары. Осы «Құлагер» поэмасын арнайы қарастырған тағы бір зерттеу еңбек «Керуен» журналында жарияланған болатын. (Айтбаева, Тараков, 2023). 1368-бума, 1-тізбе 53-бумада төмендегідей шығармалар сақталған екен:

«Ауылдан хат (Семейдегі жігітіме)» (7 шумақ), «Тойла», «Қараталда қырылған Жалайыр-Сырымбет деген елдің өлген 84 кісісіне айтқан дауысынан» (Дәрменқұлұлының жазып алғаны), «Бақтыбайға жазып берген Нұғыман хаты» (49 шумақ. Бұл хаттың өзі Есембайұлы Дәулетбақ дегенде сақтаулы екен деп ескерту жазады), «Дәметкеннің зары» (Шөкенұлы Құсайынның естегісінен. Бұл көзі көрмейтін Дәметкен деген кемпірдің жалғыз баласы Далабайды құшақтап айтқан зары), «Шоқпар руынан Салмақбайдың абақтыда жатып шығарған өлеңі» қатарлы дүниелер сақталған.

1368-бума, 1-тізбе 55-делода «Лепсі үйезі бойынша материалдар» (Мырзақанұлынан естегілер), «1916 жылғы оқиғада менің көргенім (Ахметжан Мәмбетәліұлы болыстың үйінде жалға жүргендегі көрген жағдайы)» сақталған.

1368-бума, 1-тізбе 52-делода «Жетісуді орыс алғаны», «Ұзынағаш соғысы» туралы тарихи деректерді келтіреді. «Шалтабайдың өлеңі» (Манап Байпақұлының жинағынан алынды деп ескертеді) қатарлылар бар.

1368-бума, 1-тізбе 59-делода Ридер сапары жазылған.

1368-бума, 1-тізбе 56-делода «Көдек өлеңі» (бір өлең), «Әбен Атамқұлұлының Жәркент үйезіндегі албан руынан Өлмес Кінәрбекұлы деген шалға шығарып берген дауысынан», «Бөлтіріктің сөзі» (жігіт алар жылда), «Әубәкір Сұлтанбекұлының

естегісі», «Алдаберген Қойшыбекұлының естегісі», «Етекбайдың өлеңінен», «Тымбекұлы Имамбектің жырынан», «Қарашұлы Молдақыметтің сөзінен» қатарлы шығармалар бар. Бұлардың барлығы да 1916 жылғы көтеріліске байланысты дүниелер.

1368-бума 1-тізбе 51-делода ел арасынан жинаған «Алдар Көсе» (алданған сарт), «Жалайыр Қабан ақын», «Үйсін Сіргелі Жәңкел ақын», «Үш өлеңші» (өлеңмен), «Төрт ұры жігіт» (өлеңмен), «Кенесары туралы», «Ойсыл домбырашы», «Кенесарының қарындасы домбырашы Қарашаш сұлу (аяқталмаған)», «Ержанды Қоқан ханы өлтірген қонаққа шақырып», «Үсен қу», «Мейірман өлеңі», «Шарғын тастан (шағатай)», «Қарабектің қартайғандағы арманы», «Мейірманның сөзі (бір моллаға айтқаны)», «Шалдың сөзі», «Бақтияр», «Мақсұттың келін өлтіргені», «Кейкіні Бұтақбай (Бақтиярұлы) өлтірген», «Күржікбайдың өлімі», «Мақсұттың қырғыздың манабының ертоқымын алдырғаны», «Үсеннің Серікбайдың болыс болды деп жүнін алдап алғаны», «Батталдың шешесінің өз қозысын сойп беріп кеткені», «Үсеннің Малай мырзаға айтқан жарамазаны», «Жолдыбайдың баталары», «Қоңырбайдың қатынына берілген бата», «Ноғай Ешенше барғандардың алдарындары», «Бұрынғы елдің орыс төрелерінен қорқыуы», «Қаумен», «Қауменді қырғыз өлтірген», «Қараш батыр», «Төле бидің Ескелді биге бата беруі», «Рақым Байтоқұлы. Әр атаның баласына айтқаны», «Құнанбай, ысты Бөлтірік, Сары үйсін Сары би», «Қалмақ ханның биесі құлын салғаны», «Қосшыбай қу», «Ағыбай мен Наурызбайдың бәсі», «Уа, тұмақ киген түлкі, ат жетектеген тазы көрдіңдер ме?», «Өліп тірілген» (Есембет қабірден кісі шығарып алған), «Құдыққа түсіп кеткен», «Мұсағиннің өлеңі» қатарлы дүниелер бар. Ал Ғалымбет Шыңғысұлы (4-ауыл, Іле ауданы, шапырашты) деген кісінің атымен тізімдікте бар, мәтіні жоқ төмендегідей шығармалардың аталады: «Майлы Қожаның ноғайға айтқаны», «Түбек, Тезек, Құлмамбеттердің өлеңі», «Мың бір түн». (ҚР Мемлекеттік архиві, 1368-бума, 1-тізбе, 51-дело.)

Ілияс Жансүгірұлының 1927 жылы Мәскеудегі Кеңес Одағы елдерінің кіндік баспасынан бастырып шығарған «Өтірік» (ел әдебиетінен жинақ) кітабының орны ерекше. Онда автор осы кітапты құрастыруының мән-маңызы жайында тоқталып, бұндай дүние бұрын-соңды жүйелі түрде жиналып жарық көрмегендігі жайында айта келіп «ел әдебиетінің бұл түрі бұл күнге шейін жиналып, басылып жарыққа шықпай жатқан қазына (өтіріктен Ә.Диваев жинағында там-тұмдап ұшырайды және Радлов жинағынан алып Қыр баласы Ташкенде шыққан «Жас қайрат» журналына біраз өтірік басты). Бірақ, ел ішінде өтірік аз емес, өтірік орасан көп. Қазақтың өтірік өлең, өтірік ертегі дегендері расында кенеуі жоқ босқа өтірік емес, өте шеберлік пен тілдік орамдылығы мен өзгеше өңделген сөз. Тұрмыс құбылысындағы құнарсыз нәрсені дардай қылып, ойдан орақ орып, қырдан қысырақ матап, болымсыз нәрсені әлденеге ұқсатып, дандайсытып тыңдаушының сілекейін шұбыртқан өтірік ел жанына жақпайтұғын жәй сөз болса белгілі бір түр алып «ел әдебиеті» болмас та еді, ел бүгінге дейін сақтамас та еді, өтіріктің өмір кілтеңіне ұқсастығы болмаса ел әдебиетінің бойына сіңбес те еді», – дейді. Ақын осы кітабының алғы сөзінде өтіріктің де ел арасынан жоғалып бара жатқанын айтады. Ат үстіндегі өмір егін шаруашылығына, отырықшылыққа ауысуына байланысты бұрынғыдай өтірік те

айтылмай, ұмыт болып бара жатқанын, сол дүниелердің ел есінде барын қағазға түсіріп кейінге қалдыруды мақсат еткенін де тілге тиек етеді. Ақын кітап кіріспесінің соңында бұл жинақтың мәтіндері негізінен Жетісу облысындағы албан, суан, дулат, жалайыр, найман руларының арасынан жиналғандығын, біразына сол кездегі елдің әр жерінен келген студенттердің де көмегі болғандығын, негізі Жетісуда орналасқан халықтың мұралары екендігін ескертеді. Автор бұнда қолына түскен өтіріктің бәрін жарияламағанын, ішіндегі көркем деп танылған, ел әдебиетінің талап-талғамына жауап беретін дүниелерді ғана іріктеп жариялап отырғанын айтады. Кіріспе соңында осы жинақтың шығуына ат салысқан, көмек қолын созған ел адамдарына алғысын білдіреді.

Кітаптың кіріспесінде ақын әрбір өтірік мәтінінде қазақ этнографиясына, көшпелі қазақтың тұрмыс-тіршілігіне қажетті дүниелер мен жоралғылардың, әдет-ғұрыптардың, бір сөзбен айтқанда отбасы ғұрпына қатысты дүниелердің де жүз беріп отыратындығын нақтылы мысалдармен келтіреді. Халық арасында болатын үйлену ғұрпы барысында орындалатын жол-жосындардың барлығы да өтірік өлеңде көрініс тапқанын тілге тиек етеді. Оны ақын төмендегідей мысалдармен бекіте түседі:

Инелік пен масаны құда қылып,
Инеліктің үстіне шекпен жаптым.

Немесе:

Әкесіне ас беріп жатыр екен,

Көбелектің үйіне кіріп келсем...міні бұл жалпы елді билеген салт-сананың, әдет-нанымының жарықшағы, – дейді, ақын. (Жансүгірұлы, 1927: 4).

Ақын осы кітабында өтірікті шартты түрде бірнеше топқа бөліп жіктейді. Олар өтірік өлең, өтірік ертегі, өтірік айтыс, өтірік мақтан тағы-тағылар деп келеді. Бұнда өтіріктің түрлерінің әрқайсысынан халықтың тұрмыс-тіршілігі аңғарылады дейді. Онда халық өмірі мына шумақтардан көрінетініне айрықша тоқталады:

Кенеге кежім жауып бесті ат қылдым,
Бетегені бес жарып келісап қылдым.
Бозторғайдың шудасын күзеп алып,
Күндіз-түні иіріп бес қап қылдым.

Бұл шумақтардан ат күтімі, бәйге бабы, ағаштан келі-келісап жасау (қазақтың қолөнері), түйені күзеп, шудасынан жіп иіріп, қап тоқуы қатарлы көшпелі қазақ өмірінің тыныс-тіршілігі, шаруа ыңғайы көрініс тапқанын мысалдармен беріп, салыстырулар жасайды. Ақын кіріспеде өтіріктің барлығы да құнды деген ойдан аулақ. «Өтіріктің де өтірігі бар, оның ішінде құнарсыз, жалғыз тиынға тұрмайтыны бар, оны жинап әуре болу керек емес. Және бар өтірік бұл ғана емес, бұл мыңнан бірі де болмас. Өтірік те күнінде күбіді, заманында балалады. Бұрын өтірік айту үлкен мақтан да, мақсат та болған. Өтірікшілер бәсекелесіп бәйгеге түскен, айтысқан, ұлы жиында ел ен-жарласып бұларды ақындардай жарысқа салған. Әдейі ел қыдырып

өтірікті таратқан өтірікшілер болған. Бұлар асқан «суайт» деген атаққа да ие болған. Өрине, мұны туғызған ел өмірінің, қоғам құрылысының жағдайы, өмір күйі, шаруа шарты. Қол бостық, жұмыс жоқтық. Айдалада аңдай, аспандағы құстай табиғат құшағына бөленіп өскен еркін еркелік, бұл жағдайлар өз дәуірінде күшті күй, әсем ән, өзгеше өтіріктерді туғызып кетті», – деген ой айтады. Халықтың тұрмыс-тіршілігі басқа күйге ауысқандықтан, өмір салтына байланысты көшпелі өмірде туып-қалыптасқан кей дүниелер де жоғалуға айналғанын, солардың қатарында «өтірікті» де атап өтеді. Қазіргі күні өтірік айту – сыққакқа, сынға ұшырады, әзілге айналдырып жіберді деп ой қорытады.

Кіріспеде ақын ел әдебиетінің шығу, пайда болу тарихына да барлау жасайды. Ел әдебиеті жайдан-жай пайда бола қалған жоқ, олар «ел әдебиеті, өтіріктің бәрі де Мейірман секілді, болмаса Бұқар жырау, Жиренше шешен, Абай секілді сөз тапқыр адамның айтқаны. Келе-келе ен-таңбасы жоғалып, бұралқы малдығы кетіп, елдің қорасына сіңіп кеткен. Мына жинақтағы бірлі-екісі болмаса, көбі иесіз, ен-таңбасыз әдебиеттер» деп атап өтеді. Автор кіріспесінің соңында ел әдебиетінің бұл түрін жинақтап-жариялауы – жас балалар үшін екенін, бүгінгі күндері балалар оқитын дүниелердің жоқтығы себеп болғандығын ескертеді. Илияс Жансүгірұлы көтерген балалар әдебиеті, соның ішінде балалар ойынына қатысты мәселелер бүгінгі күннің күнтәртібінен де әлі түскен жоқ (Islymbekova, Matijanov, 2022: 77-88).

Илияс Жансүгірұлының 1929 жылы балаларға арнап шығарған «Шәркей» (Жансүгірұлы, 1929.) кітабының да орны ерекше. Ол туралы кітаптың мұқабасында Қазақстан орталық жаңа әліпби комитетінің тапсырысы бойынша «Білім ордасы жас балалар оқуына ұнатқан» деген сөздер жазылған. Бұл кітапты балалардың оқуына қызықты ету үшін арнайы суретшіге суреттер де салдырған. Шығармасының аты «Шәркей» болғанымен жас балаларға қазақ этнографиясына байланысты құнды дүниелерді жайлап түсіндіргені көрінеді. Әуелі қойды қырқу, онан кейін қырқылған жүнді сабау, сабалып майдаланға жүнді шиге тарту, шиге тартып болған соң оның үстіне су құйып шиді орау, оралып болған шиді екі кісі жіппен тартып, басқаларының тебуі, тебіліп, шидің ішінде бірігіп, киізге айналған дүниені білектен, оны қарпу, онан кейін киізді жақсылап кептіру, оны шәркей шығатындай етіп пішуі, оған қажетті жіп үшін жүнді шүйкелеп иіруі, иірілген жіппен шәркейді сыруы – барлығы да апасы мен баласының арасындағы диалог арқылы беріліп отырады. Баласының бастан-аяқ сұрайтыны бір-ақ сұрақ – Шәркейім дайын болды ма? Ал, апасы оны жұмыстың ретімен таныстырып отырады. Ақырында шәркейін апасына тіктіріп киіп алады да, ақ марқасына барып мақтанады. Шығарма балаларға арналған және оқуға оңай, түсінуге жеңіл шап-шағын дүние боп шыққан. Бірақ шап-шағын бұл шығарма баланың таным-түсінігіне, дүниетанымына әсерінің, тәрбиелік қуатының жоғарылығымен құнды.

5. Қорытынды

XX ғасырдың басындағы Алаш зиялылары ел үшін кезек күттірмейтін маңызды саяси-қоғамдық жұмыстармен айналысып қана қоймай, ел руханиятына өлшеусіз үлес қосып, жеке шығармашылықпен де айналысқаны белгілі. Сонымен бірге ел есінде сақталып, сол кезеңге жеткен халық мұрасын да жинап, ел игілігіне жұмсауға, қағазға түсіріп, кейінгі ұрпаққа аманаттап қалдыруды да өздеріне мақсат тұтқанын

көреміз. Сол Алаш зиялыларының бірі І.Жансүгірұлы да тек шығармашылықпен, қоғамдық жұмыстармен айналысып қана қоймай, халық мұрасын жинауға, оны жүйелеуге, жарыққа шығаруға, сондай-ақ, ол туралы ғылыми мақалалар жазумен де айналысқанын көреміз. Бір назар аударатын жағдай, қолжазба қорлардағы Ілияс мұраларын қарастыру барысында ақынның фольклорлық мәтіндер мен халық ақындарының шығармаларын жазып, хатқа түсіруге басымдық бергенін көреміз. Қолда бар мұралар негізінде зерттеу де жаза бастағаны аңғарылады. Ілиястың қазірге дейін халық мұрасы туралы арнайы жазылған, қолымызға тиген мақалалары «Өтірік» кітабына жазған алғы сөзі мен «Тілші» газетіне жариялаған «Ән, әншілер жайында» (ойласу ретінде) атты мақаласы. Кітаптың алғы сөзіне жазған мақаласында өтіріктің өзін іштей бірнеше тақырыптарға бөліп жіктесе, кейінгі мақаласында халық мұрасын, соның ішінде халық әндерін қайта қарау керек екенін, еліміздегі қала халқы мен ауыл аймақ халқының таным-түсінігі мен талғам-таразысына сай ел ескілігін ұтымды пайдаланып, ел игілігіне айналдыру керек екені туралы да ой айтады. Халық театры мен қала театрының көрермендеріне сай жүйелі жұмыстар атқару керек екенін ескертеді. Қалада тек қазақ халқы ғана тұрмайтынын, өзге ұлт өкілдерінің де қатар өмір сүріп жатқанын, сондықтан да әр ұлт көрермендерінің талабынан шығатындай құндылықтарды жарыққа шығарып, өнерге пайдалану керек екені туралы ой тастайды. Ақынның бұл ой-тұжырымы сол кезеңдегі қазақ руханиятына деген халықтың сұранысын аңғартып, маңызды мәселені көтеріп отырғанын айқын көрсетеді.

Әдебиеттер:

1. Айтбаева К.Б., Тараков А.С. І. Жансүгіров поэмасының ономастикалық кеңістігіндегі «Құлагер» иппонимі және оны аудару ерекшеліктері // «Керуен» ғылыми журналы №1, 78-том, 2023. – 77-88 бб. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.1-07>
2. Дәрмішева А. Ілияс Жансүгіров – фольклоршы // Ілиястану ілімдері. Мақалалар жинағы. Т. 18. / Құрастырған. Ш.Қыяхыметова. – Алматы: Баяжүрек баспасы, 2019. – 472 б.
3. Дүйсенов М. Ілияс Жансүгіров: Өмірі мен творчествосы. – Алматы: Ғылым, 1965. – 301 б.
4. Жансүгірұлы І. Өмірбаяным // Жансүгіров Ілияс. Мақалалар, күнделіктер. Көптомдық шығармалар жинағы. Т.4. – Алматы: Абзал-Ай баспасы, 2019. – 320 б.
5. Жансүгірұлы І. Өтірік. – Мәскеу: Кеңес Одағы елдерінің кіндік баспасы, 1927. – 94 б.
6. Жансүгірұлы І. Шәркей. – Қазақстан баспасы, 1929. – 20 б.
7. Islyambekova A., Matijanov K. (2022) Qazaq balalar oyın folklorın zerttedewdegi kokeykesti maseleler [Current Issues of Kazakh Children's Games] Folklore Studies // folklore/ Edebiyat. No 28. 75-82. DOI: 10.22559/folklor.1997 (түрікше).
8. Күмісбайұлы Ш. Жұмбақ мекен жұлдыздары. – Алматы: Арыс, 2010. – 264 б.
9. ҚР Орталық мемлекеттік архиві, 1368-бума, 1-тізбе, 1-дело.
10. ҚР Мемлекеттік архиві, 1368-бума, 1-тізбе, 51-дело.
11. ҚР Мемлекеттік архиві, 1368-бума, 1-тізбе, 65-дело.
12. ҚР Мемлекеттік архиві, 1368-бума, 2-тізбе, 56-дело.
13. Қыяхыметова Ш. Ілияс және фольклор // Қыяхыметова Ш. Ілияс Жансүгіровтың рухани әлемі. Т.9. – Алматы: Баянжүрек, 2019. – 304 б.

References:

1. Aitbaeva K. B., Tarakov A. S. (2023) The hipponym "Kulager" in the onomastic space of the poem I. Zhansugurov and the features of its translation // Scientific journal "Keruen" No. 1, volume 78, pp. 77-88. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.1-07> (in kaz.)
2. Darmisheva A. (2009) Ilyas Zhansugurov – folklorist // Teachings of Ilyas studies. Collection of articles. Vol. 18. / Compiled By Sh. Kiyakhmetova. – Almaty: Bayanzhurek publishing house. – 472 p. (in kaz.)
3. Duysenov M. (1965) Ilyas Zhansugurov: Life and creativity. – Almaty: Science. – 301 p. (in kaz.)
4. Zhansugurov I. (2019) Biography // Zhansugurov Ilyas. Articles, Diaries. Collection of multi-volume works. V. 4. – Almaty: Abzal-AI publishing house. – 320 p. (in kaz.)
5. Zhansuguruly I. (1927) Lies. – Moscow: Publishing house of the countries of the Soviet Union. – 94 p. (in kaz.)
6. Zhansuguruly I. (1929) Sharkey. – Kazakhstan publishing house. – 20 p. (in kaz.)
7. Islyambekova A., Matijanov K. (2022) Current Issues of Kazakh Children's Games Folklore Studies // folklore/ Edebiyat. No 28, 75-82. DOI: 10.22559/folklor.1997 (in Turk)
8. Kumisbayuly Sh. (2010) Stars of the mysterious abode. – Almaty: Arys. – 264 p. (in kaz.)
9. Kiyakhmetova Sh. (2019) Ilyas and folklore // Kiyakhmetova Sh. The spiritual world of Ilyas Zhansugurov. Vol. 9. – Almaty: Bayanzhurek. – 304 p. (in kaz.)
10. Central State Archive of the Republic of Kazakhstan, package 1368, list 1, case 1. (in kaz.)
11. State archive of the Republic of Kazakhstan, package 1368, list 1, case 51. (in kaz.)
12. State Archive of the Republic of Kazakhstan, package 1368, list 1, case 65. (in kaz.)
13. State Archive of the Republic of Kazakhstan, package 1368, List 2, case 56. (in kaz.)

Б.У. Әзібаева

М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты

Алматы, Қазақстан

E-mail: archaica_kz@mail.ru

ORCID: 0000-0002-4803-458X

«ҚОЗЫ КӨРПЕШ – БАЯН СҰЛУ» ЖЫРЫ – М.О.ӘУЕЗОВ ЗЕРТТЕУІНІҢ НЫСАНЫ

Аңдатпа. Мақалада М.О. Әуезовтің «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» зерттеу еңбегі талданды. Эпикалық нарративте сюжеттік байланыс қызметін ата-бабаларымыз ертеде қалыптастырған отбасын құру ереже-заңдылықтары, солардың ішінде ең көне салттардың бірі – әлі тумаған перзенттерді атастыру салты атқарады. Бұдан өзге сюжет құрамында архаикалық наным-сенімдерге негізделген басқа да салт, рәсімдерді көреміз, мысалы, бата, теріс бата, аруаққа деген құрмет, сөз құдіретіне бас ию, ант, антты бұзу, сәуегей түс, т.б. Яғни, халықтың архаикалық таным-көзқарастары, салт-дәстүрлері ғашықтық жырдың жалпы фоны болумен қатар, шығарма фабуласында маңызды элемент/мотив ретінде көрініс беріп, сюжет құраушы мәнге ие болады. М.О.Әуезовтің бұл еңбегінде ғылымда алғаш рет «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырының көнелігі анықталып, шығу уақыты межеленді. Жырда халықтың этно-әлеуметтік тіршілігі, дәстүрлі мәдениетінің архаикалық қабаттары көрініс тапқаны дәйектелді. Автор кейіпкерлер бейнесін әлеуметтік этнопсихологиялық контексте қарастырып, олар әлемдік фольклорға тән, типтік образдар екені туралы маңызды қорытынды жасады. М.О.Әуезов отандық ғылымда бірінші болып қазақ романдық (ғашықтық) эпосына тән, жанрлық табиғаты, болмыс-бітімінен туындайтын константты тектік белгі/өлшемдерді атап көрсетті. Жырдың типологиялық тұрғыда әлемдік романдық эпос туындыларына ұқсастығы туралы, оның заңдылықтарына сәйкес жасалғаны жөнінде тұжырымды қорытынды жасады. Талдау нәтижелері бойынша М.О.Әуезовтің «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» еңбегі тарихи-филологиялық зерттеудің классикалық үлгісі деген қорытынды жасалды. ХХІ ғасыр ғылымының контекстінде де еңбектің ғылыми-теориялық әлеуеті жоғары. Осы еңбектен кейін баспадан жарық көрген жұмыстардың басым көпшілігі М.О.Әуезов зерттеуінің арнасында жазылғандығын айта кету керек.

Алғыс: Мақала «Алаш қайраткерлері және ұлттық фольклор» № АР14870833 гранттық жоба аясында жазылды.

Кілт сөздер: ғашықтық жыр, дүниетаным, дәстүрлі мәдениет, махаббат, романтикалық қаһарман, сюжет, нұсқа.

Б.У. Азибаева

Институт литературы и искусства имени М.О. Ауэзова,

Алматы, Казахстан

E-mail: archaica_kz@mail.ru

ORCID: 0000-0002-4803-458X

Эпос «Қозы Көрпеш – Баян Сұлу» – объект исследования М.О. Ауэзова

Аннотация. В статье рассмотрено исследование М.О.Ауэзова «Қозы Көрпеш – Баян сұлу». В эпическом нарративе роль завязки действия выполняет один из древнейших законов/обычаев неписаного семейно-брачного права, установленного предками, – сватовство еще не родившихся детей – обычай еже-қабыл.

Сюжет эпоса включает в себя множество других обычаев, традиций, основанных на архаических верованиях и представлениях, в числе которых, например: благопожелание, проклятье, почитание аруахов, культ слова, клятва, нарушение клятвы, вещее сновидение и др. То есть архаические народные верования и представления, традиции и обычаи составляют основу и общий фон эпоса; в фабуле произведения они выступают в роли мотивов, т.е. обретают статус сюжетообразующих элементов. В данной работе М.О.Ауэзова впервые в науке была выявлена древность сюжета эпоса, определена эпоха возникновения эпоса. Показано, что в эпосе отражена этно-социальная жизнь народа, архаические пласты традиционной культуры его. Анализ образов персонажей в социо-этно-психологическом плане приводит автора к важному заключению о типологически общем характере образов эпоса с др. подобными персонажами мирового романтического эпоса. Впервые в отечественной науке М.О.Ауэзов выделит имманентно присущие казахскому романтическому (любовному) эпосу константные родовые признаки этого вида народного эпического творчества, обусловленные природой, сущностью жанра. Ученым сделано важное заключение о том, что эпос «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» типологически схож с произведениями мирового романтического эпоса и сложен по законам его. По итогам проведенного анализа сделан вывод: исследовательская работа М.О.Ауэзова «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» представляет собой классический образец историко-филологического анализа. И сегодня в контексте науки XXI века она обладает значительным научно-теоретическим потенциалом. Надо сказать, все последующие исследования о данном эпосе написаны, в целом, в русле ауэзовского исследования.

Благодарности: Статья написана в рамках грантового проекта «Деятели Алаша и национальный фольклор» № AP14870833.

Ключевые слова: романтический эпос, мировидение, традиционная культура, любовь, романтический герой, сюжет, вариант.

B.U. Azibayeva

M.O. Auevov Institute of Literature and Art,

Almaty, Kazakhstan

E-mail: archaica_kz@mail.ru

ORCID: 0000-0002-4803-458X

The epic «Kozy Korpesh - Bayan Sulu» - the research object of M.O. Auevov

Abstract. The article considers the study of M.O. Auevov «Kozy Korpesh - Bayan sulu». In the epic narrative, the role of the plot of the action is played by one of the most ancient laws/customs of unwritten family and marriage law established by the ancestors - the matchmaking of unborn children - the custom of “ezhe-kabyr”. The plot of the epic includes many other customs and traditions based on archaic beliefs and ideas, including, for example: good wishes, curses, veneration of aruakhs, cult of the word, oath, breaking an oath, prophetic dreams, etc. That is, archaic folk beliefs and ideas, traditions and customs form the basis and general background of the epic; in the plot of the work they act as motives, i.e. acquire the status of plot-forming elements. In this work, M.O. Auevov, for the first time in science, determined the era of the emergence of the epic, its antiquity. It is shown that the epic reflects the ethno-social life of the people, the archaic layers of its traditional culture. An analysis of the images of characters in socio-ethno-psychological view, leads the author to an important conclusion about typologically common nature of the images of the epic with other similar characters of the world romantic epic. For the first time in domestic science, M. O. Auevov singled out the constant generic features of this type of folk epic creativity, immanently inherent in the Kazakh romantic epic, due to the nature, essence of the genre. The scientist made an important conclusion that the epic «Kozy Korpesh - Bayan sulu» is typologically similar to the works of the world romantic epic and is structured according to its laws. Based on the results of the analysis, the conclusion was made: the research work of M.O. Auevov “Kozy Korpesh - Bayan sulu” is a classic example of historical and philological analysis. And today, in the context of the science of the XXI century, it has a significant scientific and theoretical potential. It should be noted that all subsequent studies on this epic were written, in general, in line with Auevov studies.

Acknowledgments: The article was written within the framework of the grant project «Alash Figures and National Folklore» No. AR14870833.

Keywords: romantic epic, worldview, traditional culture, love, romantic hero, plot, variant.

1. Кіріспе

Ұлттық фольклортану ғылымының көшбасшысы М.О.Әуезовтің халық ауыз әдебиеті туралы концептуалды ой-тұжырымдары «Әдебиет тарихы» (1927) монографиялық зерттеуінде, «Казахское народное творчество и его поэтическая среда» (1927), «Казахский эпос и дореволюционный фольклор» (1940), «Киргизский героический эпос «Манас» (1936-1959), «Воссоздать народный вариант «Манаса» (1952) сынды еңбектерінде, қазақ фольклорының жекелеген жанларына [ертегі, айтыс өлеңдер, эпостық жырлар, ғұрыптық фольклордың біраз түрлері], сондай-ақ халық ауыз әдебиетінің мәңгі өлмес ескерткіштеріне [«Қобыланды батыр», «Алпамыс батыр», «Шора батыр», «Ер Сайын», «Қозы Көрпеш – Баян сұлу», «Қыз Жібек», «Кенесары, Наурызбай», т.б.] арналған зерттеулерінде көрініс тапты.

М.О.Әуезовтің ғылыми мұрасының ішінде жылдар бойы зерттеген халық эпикалық шығармашылығының інжу-маржаны «Қозы Көрпеш - Баян сұлу» эпосы ерекше орын алады.

«Қозы Көрпеш – Баян сұлу» – қазақ романдық эпосының классикалық үлгісі. Бұрын ол көптеген танымал, талантты суырып салма ақындар репертуарының маңызды бөлігін құрады. Олар өздерінен бұрынғылардан алынғандарды мұқият сақтап, орындап қана қоймай, сюжет, мотив деңгейінде, көркемдік құралдар мен композиция деңгейінде де, кейіпкерлер бейнелерін түсіндіру мәселесінде де жаңашылдық әкелді, соның арқасында нұсқалар жасалды.

Бүгінгі таңда жырдың отыздан астам нұсқа, редакция, жазбалары белгілі. Нұсқалардың басым көпшілігі 1917 жылға дейін ел аузынан алынып, хатқа түсіріліп, ғылыми айналымға енгізілді. Солардың қатарында: Ғ.Дербісәлин нұсқасы (1834), Шоқан (Ш.Ш.Уәлиханов) нұсқасы (1841, Жанақтан алынған), Құсмұрын нұсқасы (1851, Шоқан Жанақтан жазып алған), Шөже нұсқасы (1864, Шоқан жазып алған), Шөже айтуынан Р.Ш.Әбдірахимов (1887), Р.Шәріпұлы (1877), Қ.Мейірманов (1909), М.-Ж.Көпеев, М.Бөлекұлы, М.Машанов жазып алған нұсқалары (соңғы үш жинаушының жырды хатқа түсірген жылдары белгісіз), Н.И. Ильминский (1860), В.В.Радлов (1870), Г.Н.Потанин (1884), Н.Н.Пантусов (1888), М.О.Әуезов (1924) нұсқасы т.б.

Жыр ғылымда алғаш рет Ш.Ш.Уәлихановтың, шамамен 1855-56 жылдары жазылған «О формах казахской народной поэзии» атты еңбегінде ғылыми зерттеу нысаны болып алынды. Ғалым жырды екі ғашықтың құрметіне тұрғызылған мұнаралы кешенмен, ішіндегі төрт мүсін тастармен байланыстыра қарастырды, басқа да халықтарда мәлім екенін, бізде өлең түрінде жырланатынын жазды (Валиханов, 1984: 280-286). Жырды зерттеу ісіне оны қазақ эпосының шоқтығы деп бағалаған Г.Н.Потанин [«Любимая повесть, которую знает вся степь от Оренбурга до Зайсана, верх казахской эпика < ... >. Сюжет международный, но ни одна народность не сделала его таким выдающимся пунктом в своей эпике, как казахи» (Потанин, 1896: 60-88)] маңызды үлес қосты.

XX ғасырда жырды бірінші болып арнайы зерттеп, іргелі еңбек жазған М.О.Әуезов еді. Содан кейін жырдың жарияланып, зерттелуіне маңызды үлес қосқандар: С.Сейфуллин, Ә.Марғұлан, С.Мұқанов, М.Ғабдуллин, Қ.Жұмалиев, Ғ.Мүсірепов,

Ә.Қоңыратбаев, Ы.Дүйсенбаев, Н.С.Смирнова, М.Ғұмарова, Р.Бердібаев, Е.Тұрсынов, М.Жолдасбеков, З.Ахметов, С.Садырбаев, С.Қасқабасов, Б.Әзібаева т.б.

Жиналу, жариялану, зерттелу тарихы 150 жылдан астам уақытты қамтитын «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жыры – ұлттық фольклортану ғылымында ең көп әрі табысты зерттелген жырлардың бірі. Бірнеше буын ғалымдардың қажырлы еңбегінің нәтижесінде эпосқа қатысты көптеген мәселелер зерделеніп, өз шешімін тапты, зерттелуге тиіс келелі мәселелер нақтыланып белгіленді.

2. Материалдар мен әдістер

2.1 Зерттеу әдістері

Жұмыста теориялық материалды жүйелеу мен құндылық-интерпретациялық тәсілдер аясында жүргізілген объективті-аналитикалық талдау әдісі қолданылды.

2.2 Материалға сипаттама

Мақала жазу үшін М.О.Әуезовтің фольклортану саласы бойынша жазған еңбектері, «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» зерттеу еңбегінің барлық басылымдары, эпос жанрына қатысты теориялық жұмыстар жаңадан мұқият талданып, ой-елегінен өткізілді. Сондай-ақ әйгілі жырдың күллі нұсқалары да жаңадан оқылып, зерделенді.

3. Талқылау

М.О.Әуезовтің әйгілі жырды жас кезінен ғылыми назарында ұстағаны белгілі. Жас ғалым 1922 жылы жазған «Қазақ әдебиетінің бүгінгі дәуірі» мақаласында өзінің ой-пікірін, қол жеткізген қорытындыларын «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» мәтінінен алынған мысалдармен дәлелдеді. Ал, халық ауыз әдебиеті үлгілерін М.Әуезов студент кезінен жинағаны белгілі, мысалы ол 1925 жылы «Таң» журналының №2 санында ел аузынан алған Ай мен Таңсықтың қоштасу мәтінін жариялады. «Әдебиет тарихы» монографиялық еңбегінде автор жырды кітаптың «Ел поэмалары» атты бөлімінің жырға арналған екі тараушасында («Қозы Көрпеш – Баянның қысқаша әңгімесі» мен «Қозы Көрпеш – Баянның мәнісі») талдады (Әуезов, 1991: 106-132). 1940 жылы Мәскеуде «Песнь степей» деген атпен шыққан қазақ поэзиясының антологиясына арнап жазылған «Казахский эпос и дореволюционный фольклор» атты кіріспе мақалада ғалым жырға қысқа әрі нұсқа сипаттама берді (Әуезов, 2004: 39-46). М.Омарханұлы жырға қатысты ғылыми ізденістерін тоқтатпай, сол бағыттағы зерттеу жұмыстарын жылдар бойы жалғастырды. Нәтижесінде 1948 жылы «Қазақ әдебиетінің тарихы» атты ұжымдық монографияда М.О.Әуезовтің жырға арналған толық аяқталған еңбегі жарық көрді (Қазақ әдебиетінің тарихы, 1948: 171-191). 1959 жылы еңбек «Әр жылдар ойлары» атты мақалалар жинағында жарияланды (Әуезов, 1959: 272-300), 1961 жылы орыс тілінде (Ауэзов, 1961: 395-430), 1969 жылы жазушының 12 томдық шығармалар жинағының 11-томында (Әуезов, 1969: 357-395), 1985 жылы 20 томдық шығармалар жинағының 17- томында (Әуезов, 1985: 221-257), 2007 жылы шығармаларының 50 томдық толық жинағының 28-томында (Әуезов, 2007: 197-235), 2012 жылы «Классикалық зерттеулер» сериясының 11-томында жарияланды (Әуезов, 2012: 111-141) т.б. 1948 жылы «Қазақ әдебиетінің тарихында» М.О.Әуезовтің толық аяқталған еңбегі жарық көрді десекте, 1959 жылғы «Әр жылдар ойлары» жинағында еңбектің кейбір тезистері әрі қарай тереңдетілгені байқалады.

Бұл еңбегінде ғалым жырдың жиналу, жариялану тарихнамасын түзіп ұсынды, сол кездері ғылымда белгілі болған нұсқаларын салыстыра қарастырды, туындының жанрын нақтылап, оны «ғашықтық жыр» деп жіктеді, эпосты жан-жақты кешенді зерттеп, бас жанрлық белгі/өлшемдерін анықтап, тұжырымды қорытындылар жасады.

Бірінші. М.О.Әуезов «Әдебиет тарихында» (1927): «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» – махаббат жыры. < ... >. Махаббат жыры болудан басқа «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» көшпелі салттың жыры болады. Қалың қазақ жайлаған жібектей шалғыны, көлеңкелі ағашы, қоңыр желі, малға шүйгін ақ көдесі бар Сарыарқаның жыры барлық қазақ елінің ішкі, сыртқы өмірінің күйі, даласы мен кәсібі, салтының жыры. < ... >. «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» дастаны қазақ әдебиетінің зор мұрасының бірі» – деп түйіндеді (Әуезов, 1991: 120; Әуезов, 2007: 235).

(Ескертпе. М.О.Әуезовке дейін жыр туралы жазған авторлар төмендегідей атауларды қолданғаны белгілі: «сказка, известная поэма, поэтическая легенда о любви прекрасной Баяны к златоволосому Козы Корпешу» (Ш.Ш.Уәлиханов), «сказка» (А.И.Левшин), «Қозы Көрпеш ертегісі», «сказание о Козы Корпеше» (В.В.Радлов), «лирика-эпикалық сипатты тұрмыстық жыр» (Х.Досмұхамедов), «әңгіме», «Қозы Көрпеш – Баян өлеңі» (С.Сейфуллин). М.Әуезов «жыр», «дастан», «махаббат жыры», «ғашықтық жыр», «ғашықтық турасындағы романтикалық эпос» терминдерін қолданды; олар зерттеуші қауым тарапынан қабылданды, ғылыми айналысқа енді. М.Омарханұлы ғылымда алғаш болып жырды жанрлық тұрғысынан зерттеп жіктеді, жыр барлық қазақ елінің ішкі-сыртқы өмірімен, салт-дәстүрлерімен тығыз байланыста құрылғанын атап көрсетті.

Екінші. М.О.Әуезов ғылымда бірінші болып жырдың көнелігін анықтап берді. Бұл туралы ғалым былай дейді: «Меніңше «Қозы Көрпештің» өте ескілігін білдіретін дәлел: осы әңгіменің якут (сақаның) ішінде болғандығы, олар мұсылман емес. Алыс солтүстікке кеткеніне көп заман, қазақтың оларға «Қозы Көрпеш» әңгімесі артынан қуа баруға қисынбайды. Ол ел жалпы түркі шеңберінен жырылып кеткен күнінде де, осы жақтан ала кеткен жолдасы болуға лайық» (Әуезов, 1991:116). Бұдан эпос сюжетінің пайда болған кезеңі исламға дейінгі дәуірге, ислам діни қазақ жерінде кең қанат жаймаған дәуірлерге барып тіреледі деген қорытынды шығады.

(Ескертпе. Сахалардың (якут) көне тарихын зерттеуші ғалымдар якут эпосының кей версиясында «Прародительницей саха является женщина Сабыйа Баай хотун. Ее муж Сара-Бай, он же Саха Саарын тойон, из племени кыргыс умер по пути на север в Прибайкалье. В классической версии эти персонажи близки к героям казахского эпоса «Баян Слу» Сары-бею и Сабыйа хотун. < ... >. Казахский прародитель Аргын-бий включен в генеалогию Эллэя, прародителя саха, якутский род сылан является калькой с тотемного названия кимаков – йылан. Это позволяет связать якутские предания об их легендарной прародине с районом кимакских кочевьев. < ... >. Таким образом, в начале второго тысячелетия существовали две области расселения урянхаев (якуттер – Б.Ә.) – на территории современного Казахстана и в Маньчжурии» – деп жазады (Томский, Царьков, 2022).

Және де атап айту керек, жырдың көнелігін сөз еткенде ғалымдар ғашықтық эпостың классикалық үлгісі, мәңгілік махаббаттың гимні іспеттес жырдың өзін

емес, жырдың сюжетіне арқау болған қос ғашықтың мөлдір махаббатынан сыр шерткен әңгіме, аңыздардың көнелігін, олардың фольклорлық айналымға ертеректе түскенін меңзейді. Ұзақ уақыт этностың фольклорлық жадында сақталып, ауыздан ауызға ауысып, мыңдаған рет айтылған, орындалған ескі аңыз, әңгімелер бірте-бірте жүйеленіп, өзара жымдасып, қосалқы мотив, сарындармен байып, біртұтас сюжет құрады.

Осы сюжеттің көлемді жырға айналған уақыты туралы ғалымдардың пікірі әртүрлі. С.Садырбаев эпостың жырланған кезеңін ноғайлы дәуірімен байланыстырады (Садырбаев, 2005: 3). В.М.Жирмунский туындыны XVII-XVIII ғасырлардың жемісі деп санайды (Жирмунский, 1974: 390). Л.П.Потаповтың ойынша эпос XI-XII ғасырларда жасалған (Потапов, 1949: 132). И.Закирова Қозы Көрпеш пен Баян сұлуға арналған дастан Алтын Орда заманында пайда болған деп жазады (Закирова, 2011: 97-138). М.Жолдасбеков пен С.А.Қасқабасовтың пікірінше: «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жыры – ұлттық фольклорымыздың ең асыл маржандарының бірі, бірақ бұл қалыпқа ол бірден жетпеген. Оның ең алғашқы түп сюжеті ауызекі әңгіме немесе аңыз, яки ертегі түрінде айтылап, фольклорлық тұтастану процесіне V-VI ғасырларда түскен болу керек. Оның поэзиялық шығармаға айнала бастауы XI-XII ғасырларға, яғни қыпшақ дәуіріне тұспа-тұс келеді. Бұл сюжеттің (әр жанрлық түрде болса да) тек қыпшақ тілді түркі жұртында сақталуы соны айғақтайды. Үлкен жыр, я болмаса батырлық ертегі үлгісінде орындалған кезі – Алтын Орда заманы деп топшылауға болатын тәрізді, өйткені жырдың барлық ұлттық версиялары осы мемлекеттің негізін құраған халықтардан табылғаны белгілі. Ал, көне сюжеттің көлемді эпикалық туындыға айналуы XVI-XVII ғасырларда, Қазақ хандығы тұсында жүзеге асқан да, ол осы күнгі қалпына XVIII-XIX ғасырларда келіп, классикалық эпос болып қалыптасқан» (Жолдасбеков, Қасқабасов, 2002: 16). Байқағанымыздай, С.Садырбаев, В.М.Жирмунский, Л.П.Потапов, И.Закирова белгілі сюжеттің эпостық шығармаға айналған үлгісінің жырлану үдерісін/мерзімін сөз етеді. М.Жолдасбеков пен С.А.Қасқабасов М.О.Әуезовтің жырдың ескілігі туралы ұсынған тұжырымын басшылыққа ала отырып, көне сюжеттің бірнеше ғасырларға созылған тарихи даму барысында толыққанды тамаша жырға айналу үдерісін өз көзқарасы тұрғысынан дәлелді түрде бағамдайды.

Үшінші. М.О.Әуезов еңбегінде былай жазады: «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырында ғашықтық тақырыбы қазақ халқының бұрынғы құрылысында, тарихында болған ескілікті салтпен нық байланысты. Ол салт – рушылдық, феодалдық қоғамдар туғызған, заң етіп бекіткен салт. Одан әйел халін, жастар тағдырын аталық әмірмен, баталасумен, сырттан шешетін заңды көреміз. Бұл өте ескі жыр болғандықтан баталасудың ең бір көне түрі көрінеді. Ана құрсағында жатқан балалар, «белқұда», «ежеқабыл» деген батамен қосылуға міндетті болады» (Әуезов, 2007: 214-215).

(Ескертпе. Дәлірек айтқанда, эпикалық нарративте сюжеттік байланыс қызметін ата-бабаларымыз ертеде қалыптастырған отбасын құру ереже-заңдылықтары, солардың ішінде ең көне салттардың бірі – әлі тұмаған перзенттерді атастыру салты атқарады. Бұдан өзге сюжет құрамында архаикалық наным-сенімдерге негізделген басқа да салт, рәсімдерді көреміз, мысалы, бата, теріс бата, аруаққа деген құрмет,

сөз күдіретіне бас ию, ант, антты бұзу, сәуегей түс, т.б. Яғни, халықтың архаикалық таным-көзқарастары, салт-дәстүрлері ғашықтық жырдың жалпы фоны болумен қатар, шығарма фабуласында маңызды элемент/мотив ретінде көрініс беріп, сюжет құраушы мәнге ие болады.

Жалпы алғанда, қай халықтың болмасын ғашықтық жырларының фабулалық негізін этностың салт-дәстүрлері мен өмірде реалды түрде болған шынайы-нақты оқиғалар құрайтыны мәлім. Мысалы, елімізде XVIII ғасырдың екінші жартысынан бастап кең таралған ғашықтық дастандар санатының көлемді бөлігін аймақтық фольклорлық және шығыс сюжеттерді арқау етіп жырланған туындылармен қатар өмірде болған оқиға, шындық ізімен жырланған дастандар құрайды (Әзібаева, 2009: 13-85).

Төртінші. Ғалым жырдың бірде-бір нұсқасында көне салт зиянды салт деп сынға алынбайтынын әрі ержеткен Қозы мен бойжеткен Баян да оған қарсылық білдірмейтінін жазады: «Барлығында да Қарабай мен Сарыбай баталасады да, екі әкенің бірі < ... > сол бата шартты өз өлімімен, өз қанымен нығайтып, бекітіп, енді қайтып бұзылмастай, өзгерместей етіп кетеді. Рушылдық, феодалдық құрылыстың санасында жыр жырлаған бұрынғы-соңғы ақындардың барлығы осы түйінді өз варианттарында негізгі сюжеттік себеп, арқау етіп алады. Ол сана бойынша жаңа туып, ер жететін Қозы, Баяндай екі жас та осыны өздеріне өмірлік қарыз, міндет санап, жыр бойында арман етіп көксейді. < ... >. Ғашықтық турасындағы романтикалық эпос, сөйтіп, бұрынғы қоғамдық құрылыстың ерекше ескі салтымен дәлелденіп жырланады. Жырдың ұзақ бойында ол салтты «теріс еді, ежеқабыл өрескел кертартпа, ауыр салт еді» деп сынап қарау, мінеп-шенеу жоқ» (Әуезов, 2007: 215). Зерттеуші мұны қоғамның әлеуметтік-идеологиялық, дүниетанымдық ұстанымдары/қағидаттарымен, отбасы ғұрыптық тәртіп-ережелерімен түсіндіреді. Әрі қарай ғалым: «Тек сол батаны бұзған сараң, қатал, құлқыны жаман, арам кеуде Қарабайды жауыз етеді. Сол батаны бұзам деп, жастардың ажалына себеп болды, қиянатшыл ата, құнсыз жан болды деп суреттейді. < ... >. Қарабай қанша әлек салып арпалысқанмен, батаны бұзуға дәрменсіз» – деп жазады (Әуезов, 2007: 217). Демек, ғалым Баян мен Қозы трагедиясының себепкері ескі салт-дәстүр емес, ежелден келе жатқан дәстүрді өз еркімен бекітіп, сонан соң өз антын бұзған сараң, қатыгез Қарабай екендігін нақтылайды.

(Ескертпе. Атап айту керек, классикалық эпикалық шығармалар патриархалдық-рулық қоғамның өркендеу дәуірінде жасалған, сондықтан сол қоғамның ежелгі тәртіп/заңдардың беделіне кол сұғуға болмайтын нормаларын көрсетеді. Эпостың кейіпкерлері де, дастанды жырлаушы да жастардың бір-біріне деген ынтызарлығын дәл осы ежелгі әдет-ғұрыпқа байланысты екенін жақсы білді, сондықтан ғалым дұрыс атап өткендей, кейіпкерлер ғасырлық тәртіпті бұзған әкесінің еркіне қарсы шықты. Басқаша айтқанда, біз мұнда ежелгі заңдар/тәртіптер мен жеке әке еркінің құқығы арасындағы қақтығысты/қайшылықты байқаймыз.

Жырдың бір де бір нұсқасында Қозы Көрпеш пен Баян сұлуды ескі салтқа мойынсұнуға ешкім мәжбүрлемейді. Керісінше, Қозы Көрпеш те, Баян сұлу да әкелерінің батасын өздеріне өмірлік парыз етіп, оны жүзеге асыру үшін аянбай

әрекет етеді. Бұл қалыпты әрі қисынға келетін жағдай. Себебі, Қозы да, Баян да – өз заманының адал перзенттері, сол тарихи-әлеуметтік жағдайда қалыптасқан тұлғалар. Сондықтан олар Сарыбай мен Қарабайдың өзара берген анттарының бұзылуына үзілді-кесілді қарсы шығады. Дәлірек айтқанда, махаббат жырының бас қаһармандары Қозы Көрпеш пен Баян сұлу патриархалды-феодалдық қоғамның салт пен дәстүрлерін толық құптаған, тәртіп-заңдарын толық мойындаған, өз заманының идеалдарын ту еткен кейіпкерлер. Жыр ерекшелігі сонда: сол қоғамның салт, қағидаттарына бағынған кейіпкерлердің өшпес махаббатын баяндап танытуында).

Бесінші. Еңбектің тағы бір зор жаңалығы – мұнда ғылымда тұңғыш рет кейіпкерлер сезімінің туып, даму процесі туралы, Қозы мен Баянның бір-бірінен алғаш хабардар болғанда пайда болған кішкентай шоктың жалындап, екі жастың жүрегінде от болып лаулаған сүйіспеншілік туралы әңгіме қозғалады. Ғалым жырда үлкен құрметпен дәріптелетін ғашықтық сезімнің табиғатын, оның қастерлігін, ерекшелігін түсінуге әрі түсіндіруге еңбектенеді. Автор Қозы мен Баянның ғашықтық сезімін екі жастың образдарын талдау аясында, яғни іс-әрекеттері, монолог пен диалогтары арқылы көрініс беріп танылатын тілек-армандары, ішкі жан-дүниесі мен ұстанымдары, адами қасиеттерімен тікелей байланыста қарастырады.

Автор «Қозы Көрпеш жастайынан еркін махаббат аңсаған және ер болып суреттеледі. Оның ісі әділ, мінез-құлқы ұнамды. < ... >. Алған мақсатынан қайтпайтын ер көңіл, опалы ғашық екенін, < ... >, Баянның жолына өзінде бардың бәрін құрбан «еткенін», < ... >, жырда айтушының да, тыңдаушының да бар тілегі Қозы жағында отырады» – деп атап айтады (Әуезов, 2007: 219-222). Баян сұлу туралы сөз қозғағанда М.Әуезов «Оқиға желісінің өзі де, осы Баян үшін болған тартыстан басталып, Баянның өзін-өзі ғашықтық жолына құрбан етуімен аяқталады» – деп көрсетеді. Ғалым Баян сұлуды былайша сипаттайды: «Баян – ақылды, өр мінезді қыз. Өзінің сүйіспеншілік сезімін ажалдан да жоғары бағалайды, оған кір жұққызбайды. Оның махаббат жолындағы қасиетті ерлігі жер жүзі дастандарында, ең көркем үлгілерде ғана ұшырайтын зор қасиет болып суреттеледі» (Әуезов, 2007: 222).

Ғалым жырда поэзияланып дәріптелген ұлы сезімнің, екі жастың өшпес махаббаттарының тереңде жатқан себептерін көрсетуге қадам жасайды. Ол былай жазады: «Бұларды атаның ежеқабылымен бірге тілек, үміт, талап, барлығын да бір-ақ жерге қосқан. Сондықтан сезімі мен ақыл ойлары да түгелімен бір-ақ күйде, бір-ақ орында болады < ... >, бұлар бірінсіз бірі жарты болып қалатын мәңгі бірлік, мәңгі тұтастық үшін ғана жаралған адамдар. < ... >. Екеуі бірін-бірі көрместей қиын қияға кетсе де осы оқиғаның (бұларды қосқан екі әкенің шарт-уәдесі – Б.Ә.) болғанын естуі-ақ мұң, содан әрі белгісіз от, табиғи заң билегендей болып, өзінен өзі қозданып, дамыл алдырмай қыздырып, белгісіз жардың достығын көксетіп, сағындырып, алыстан-ақ жүрегі мен тілектерін қосады» (Әуезов, 1991: 122).

Ғалым екі жастың інкәр сезімдерінің туа біткенін жазады, алайда, сонымен қатар, бұл орайда Баянның апалары Ай мен Таңсықтың, сондай-ақ Айбастың рөлі маңызды болғанын атап айтады. Баянға қатысты автор: «Үйде, бесіктің үстінде дұғадай сезімді тілекпен жібектей шалғын қоңыр желді жыр қылып, мәңгі достық, мәңгі махаббатты жырлап, алдыңғы күннің тілеуіне барлық сезім ойын дайындап, ақ Баянды екі қыз

өсіреді. Мұндай нәзік ұяда ержеткен Баян таусылмайтын махаббаттың иесі болмауға мүмкін емес < ... >. Міне, осындай от пен күннің арасында, жарық күн мен қара түннің тартысының ішінде ежеқабыл қосқан екі жастың махаббаты туады. Ол махаббат, әсіресе тұман ішімен келетін тәтті түстей көмескі келешегімен күшті. Сол себепті бұлар бірін-бірі өлердей сүйеді» – деп түйіндейді (Әуезов, 1991:124-125).

Алтыншы. Әуезов эпос кейіпкерлерінің бейнесін талдау барысында олардың атқаратын функциясын, іс-әрекеттерінің мотивациясын анықтап, әлеуметтік этно-психологиялық контексте қарастырады. Екі ғашықтың арасында тас қорған болған Қодардың бейнесін талқылағанда зерттеуші 1927 жылғы «Әдебиет тарихы» монографиялық еңбегінде көшпелі өмір жүйесінде мал шаруашылығы – тіршіліктің алғы шарты, негізі екенін, Қодар сияқты азаматтар бейбіт өмірде күнделікті тіршілікті қамтамасыз ететін ел тірегі екенін атап өтеді: «Қодар – көшпелі елдің шаруа салты туғызған батыры < ... >. Қазақтың бақташылығы ер жігіттің, мықты жігіттің қолынан ғана келетін іс». < ... >. Қодар – «Ел қиялындағы қар төсеніп, мұз жастанып, жеңін жастық, етегін төсек қылып жүріп мал өсіретін, құт, береке болатын батыр бақташы. < ... >. Батырлық, ерекшелік, мақтан, атақ Қодарға жарасады» (Әуезов, 1991: 125-126).

Ал жырға арналған кейінгі толықтырылған, жетілдірілген еңбегінде автор Қодар бейнесін тереңірек зерттегені байқалады. Мұнда автор мына мәселелерге назар аударады. Бірінші: алып қайратын көрсетіп, тоқсан мыңды жалғыз өзі аман алып шыққан Қодарға Қарабай Баянды қалыңмалсыз бермек болады. Сол себептен Қодар түсінігінде ол Баянды Қарабайға көрсеткен қызметі үшін алуға хақылы. Бұған қоса Қарабай оған Баян басқаға батамен атастырылған қыз екенін айтпайды. Бұл жағдайда Қодар «жазықты емес». Екінші: жырдың екінші бөлімінде, Қозы Көрпеш пен Баян сұлудың тарихынан толық хабардар болған Қодар, Әуезовтің көрсетуінше, «зорлықшыл, қиянатшыл, қара күштің жиынтық бейнесі ретінде кейіптеледі. Малынан басқа досы да, туысы да жоқ жауыз бай – Қарабайдың қара шоқпары, қараңғы күш есебіндегі сұмырай серігі болып шығады». Үшінші: «Қодардың қиянатшылдығы қаншама ауыр болғанмен жырда оның Баянға шын қызығуы да айтылады. Баянды алу жолында Қодар сұрапыл ерлік көрсетеді. Азап шегеді. Пантусов жазып алған жырда Таңсық деген апасы өлгенде, Баян Қодарға соның моласына меспен су тасып, үлкен көл жасатады. Жанақ жырында Қодар құс ұшпас құла түзден күн сайын төрт-бес құдық қазады, әр құдығы жүз кісілік. Су шықпай қалған құдыққа, басқа құдықтан меспен су тасып толтырады». Төртінші: Ғалым «Қодардың барлық жауыздық істері Баянға құмарлықтан туған» – деп, кесіп айтады. Яғни, ғалым Қодар табиғатының қарама-қайшылығын анықтап береді.

Нәтижесінде М.О.Әуезов: «Қодар – алып. Бірақ батыр емес, тек жай ғана қайрат иесі. Өзінен бағы, күші артық батыр кез келгенде жасқаншақ, қорқақ. Жомарттығы да жоқ» – деп (Әуезов, 2007: 218-233), Қодардың шынайы бет-бейнесі мен тұлғалық қасиеттерін нақтылайды.

«Әдебиет тарихында» М.О.Әуезов Қарабайдың сараңдығын оның негізгі қасиеті ретінде атап көрсетеді. Ғалым «Қарабайдың мінезі мен ісінде көпке мәлім сараңдықты көреміз» – дей келіп, орыс әдебиетінде жасалған осы іспеттес сараңдар

образдарымен параллель жүргізеді. Әрі осы жаман қасиеттің табиғаты жөнінде былай ой өрбітеді: «Барлық сараңдық мінез адамның ішіндегі қараңғы бір бұрыштан шығып жататын, өзгеруге болмайтын, қалыптанған, нық орнаған бір дерт болады» (Әуезов, 1991: 128). «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» зерттеу еңбегінің соңғы нұсқасында М.О.Әуезов Қарабай образын тереңдете зерттейді. Қарабайдың ант бұзуы, берген серттен айнуы бір сәттілік осалдық қателік емес екенін, ол Қарабайдың табиғатынан, мінез-құлқынан туындаған шешім екенін айқындайды. Ғалымның Қарабайға берген мінездемесі: «Қарабайда мейірім, адамгершілік жоқ. < ... >. Қарабай психологиясы неше алуан міннен, сорақылықтан, өрескелдіктен құрылған». Жыршылар «Осы жаманшылықтар қатарында Қарабайдың, әсіресе өрескел, қиянаткер ісінің бірі етіп, жаңағы бата бұзуын, жастарды сорлауын қосалқы арқау етеді. < ... >. Мал қызығына батқан Қарабайда ар, ұят, әділет жоқ. Ол – ерге де, елге де опасыз, тасбауыр, өзімшіл. < ... >. Мал, дәулет қасында оған туған ел, дос-жар, іштен шыққан баланың көз жасы түк емес. < ... >. Ақты төгеді, ақ ниеттен таяды. Ақты төгу, ант бұзу қазақ ұғымында үлкен кесепаттық. Жырда Қарабайдың осы мінезі жақсы көрсетілген. Жанақ Қарабайдың рақымсыздығын оның осы мінез-құлқы, пейілінен деп табады. < ... >. Мұның аяғы қайғылы трагедияға соқтырады» – деп, қорытындылайды автор (Әуезов, 2007: 211-230).

(Ескертпе. Сонымен ғалым Қозы мен Баянның өз сезімдері мен таңдаған таңдауларына адалдығын, беріктігін, екі жастың тұлғалық мінездерінің тұтастығын көрсетті. Қарабай мен Қодардың жағымсыз бейнелерін қалыптастырған маңызды жағдаяттарды анықтады. Қарабай адами да, азаматтық та, әкелік те қасиеттерден ада екенін, Қодар образы қарама-қайшылықтардан құралғанын нақтылады.

Ең маңыздысы, ғалым оларды жеке, жай адам емес, белгілі бір топ, таптың типтік үлгісі ретінде қарастырады. Мысалы, ант бұзушы, сараң, қатал, арам кеуде, мейірімсіз «Қарабай – жалпы адам баласына түгелімен ортақ үлгі. Өнерлі ел, өнерсіз елдің екеуінің ішінде де бар адам» – дейді (Әуезов, 1991: 131). Яғни, сөз болып отырған кейіпкерлер әлемдік фольклорға тән, типтік образдар екені туралы маңызды қорытынды жасайды).

Жетінші. М.О.Әуезов нарративте баяндалатын «психологиялық, драмалық тартыс», коллизиялардың, екі жастың мақсатына жетуіне жол бермейтін бөгеттердің (Қарабайдың антты бұзуы, үдере көшіп Баянды Қозыдан ажыратуы; атастырылған Баянды малын құтқарған Қодарға беру үшін құрған қараниетті жоспары, Қодардың «алып қуаты мен орынды талабы») спецификасына үніледі. Жыр композициясын жете зерттеген ғалым: «Өзінің композициялық құрылысында адам мінезін, көп тартыстарын, психологиялық ішкі сезім-дүниесін тереңдеп, шеберлеп берумен қалыптасады». < ... >. Жыр ішіндегі психологиялық, драмалық тартыстар қиындалып, күрделі болып түйіліп, өскелеңдей түседі» – деп жазады. Автор жырдың композициялық құрылымында Қодар бейнесінің өзектілігін атап көрсетеді: «Қодар арадағы үшінші қаскөй күш болады. Барлық романтикалық эпостарда, поэмаларда жүретін қиянатшыл, айырушы болып қалыптана береді. Ол жағында жырдың композициясы, дүниежүзілік фольклорда, ескілікті поэмаларда болатын дағдылы сюжеттік схемадан көп шалғай кетпейді. Соның көбіне ұқсас болып баяндалады».

Нәтижесінде М.О.Әуезов «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» барлық дүние жүзіндегі фольклорда кездесетін, осы алуандас романтикалық эпостардың заңы бойынша өрбиді» деген қорытындыға келеді (Әуезов, 2007: 209-211).

(Ескертпе. Бұл өте маңызды теориялық тұжырым. Сөзсіз, қазақ эпосы әлем халықтарының дәстүрлі романдық эпостарының қатарынан. Бұл типтес туындыларда драмалық тартыстың басты себебі, ғашықтардың бақыты жолындағы кедергілер ретінде руаралық тартыс, феодалдық қақтығыстар, әлеуметтік қарама-қайшылықтармен қатар, көбінесе кейіпкерлер маңайындағы жақындарының жеке мүдделері, уағдаласқан серттерінен бас тарту, жеккөрушілік, кек алу, қызғаныш, залымдық т.б.с.с., яғни тұлғалық сипаттағы себептер, тұлғааралық қатынастар болатыны мәлім).

Сегізінші. Ғалым қазақ арасында эпостың 16 түрлі нұсқасы бар екенін тілге тиек етіп, жырдың көп нұсқалы болуын: «Көп заман бойында көп ақындар жырлағандықтан осындай әлденеше варианттар пайда болуы фольклор көлемінде заңды саналады» – деп түсіндіреді. Әрі қарай: «Бірақ, бұл нұсқалардың қай-қайсысын алсаңыз да, алғашқы сюжет, асылы – біреу. Әр дәуірдің, әр жердің ақындары өз ортасындағы тыңдаушыларының ыңғайына тартқанмен, оның негізгі мазмұны, оқиға желісі бір арнаға саяды» – деп түйіндейді (Әуезов, 2007: 197). Ғалым өзіне белгілі жыр нұсқаларын салыстырып зерттейді де, олардың арасындағы айырма, өзгешеліктерін анықтайды. Сол өзгерістердің түрі мен себептерін былайша түсіндіреді: «Қозы Көрпеш жайындағы әңгімелердің өзгерістері екі себептен болған: біреуі – көп айтушының аузынан өткен ескі әңгіме болғандықтан, ұмытып, жаңылып, байқамай, ойсыз кіргізген өзгеріс бар, бұл ықтиярсыз кірген жаңалық, жаттық. Екінші түрі – тыңдаушының тілегіне, ақынның ұнатқан ыңғайына қарай бейімделіп кеткен өзгеріс, бұл ықтиярлы өзгеріс, әдейі кіргізген жаңалық». Сондай-ақ ғалым жырдың көп ғасырлардың бояуын сіңіргенін, ескілігі де, жаңалығы да бар екенін, айтушысы көп болғанын атап өтеді: «Ол айтушылар әр заманның, әр әсердің адамы. Сондықтан, әңгіменің ұлы денесі неше заманның неше алуан жұқпа бояуынан аман емес» – дейді (Әуезов, 1991: 118).

(Ескертпе. М.О.Әуезов бұл тұста фольклордың имманентті қасиеттерінің бірі – нұсқалылық туралы, нұсқалардың пайда болу жолдары, нұсқалар арасындағы айырма, өзгешеліктердің түрі, сондай-ақ туындыда көрініс тапқан көпқабаттылық жөнінде өзінің терең ойларын айтып отыр.

Халық ауыз әдебиеті туындысы фольклорлық кеңістікте пайда болады. Орындалады – қабылданады – орындаушы/айтушының жадында сақталады – қайта орындалады. Бұл процес сансыз рет қайталануы мүмкін. Әр орындалу сайын туынды бұрынғы, бастапқы күйінде қайталанбайды, ол қандай да болсын айырым, өзгерістермен орындалады. Өкінішке орай, психологтар адам жадысының дыбыссыз, материалданбаған түрдегі мәтінді қалай сақтайтынын әзірге тап басып айта алмай отыр. Алайда орындаушы/айтушы шығарманы орындағанда алдыңғысын айна қатесіз қайталамайтыны, яғни әрбір жаңа орындалу нәтижесінде фольклорлық шығарманың көшірмесі [копия] емес, оның варианты пайда болатынына ғылымда көз жеткізілген.

Варианттардың арасындағы айырма, өзгешеліктер, негізінде екі түрлі болады. Біреулері туындының поэтикасына (кең ауқымда алынған) қатысты болуы мүмкін. Олар шығарманың сюжет/мотивтерін, идеясын, кейіпкерлер бейнесін т.б. қайта қарастырудың нәтижесінде, яғни шығарма тарихи-фольклорлық трансформацияға ұшыраған жағдайда пайда болады. Бұл – маңызды, елеулі өзгешеліктер. Осындай маңызды өзгешеліктермен қатар мәтіндегі сөз, сөз тіркестерінің синониміне ауыстырылу жағдайлары, басқаша айтқанда мәтіндік өзгерістер өте жиі кездеседі. Мысалы бір нұсқада бала, екіншісінде перзент, біреуінде пенде, екіншісінде жан, адам, кейіпкерлер есімдерінің, бір рудың атауын екінші рудың атауыменен алмастыру жағдайы т.б.

Нұсқалылық – фольклордың табиғатынан, өзіндік ерекшеліктерінен [спецификасынан] туатын құбылыс. Атап айту керек, фольклорлық туындының нұсқалануы, әсіресе, мағыналас алмасулардың пайда болуы орындаушы жадысының әлсіздігінен емес, ол фольклорлық шығарманың түзілу, сақталу, таралу, сондай-ақ шығарманы қабылдау, үйрену, түсіну, жаттау, қайта айту процестерінің ішкі заңдылықтарымен тығыз байланысты. Сонымен бірге фольклорлық мәтін ауыздан-ауызға ауысқанда [трансмиссия], шәкірттің ұстаздан үйрену процесінде орындаушы, үйренуші жадысының маңызы зор екені күмән туғызбайды (Әзібаева, 2009: 31-39).

Сондай-ақ, М.О.Әуезов фольклордың поэтикалық құралдарының бірі жинақтау әдісінен туындайтын көпқабаттылық құбылысының терминдік атауын қолданбаса да, «әңгіменің ұлы денесі неше заманның неше алуан жұқпа бояуынан аман емес» деген түйіндемесімен фольклордың тағы бір өте маңызды имманентті қасиеті – көпсатылықтың (полистадиялылықтың) мән-мағынасын толық жеткізді.

Тоғызыншы. М.О.Әуезов «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жыры әлемдік романдық эпосымен типологиялық тұрғыда ұқсас екенін алға тарта отырып, жыр түркітілдес халықтарының батырлық, әсіресе ғашықтық дастандарымен фабулалық, сюжеттік/мотивтік деңгейдегі жақындығын атап айтады; жырды «Алпамыс батыр», «Китаби дэдәм-Коркуд» (Бәмсы-Бәйрек әңгімесі) жырларымен салғастыра салыстыру керек екенін жазады. Түркі халықтарының фольклоры мен кітаби мұрасымен жақсы таныс ғалым «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» мен «Таһир-Зуһра» дастандарының мазмұны мен сюжеттерін, маңызды эпизодтарын, кейіпкерлер қызметін, туындылардың бастапқы, соңғы тұстарын салыстырып тексереді, ұқсастығын, жақындығын анықтайды. Білгір ғалым бұл ұқсастықтың екі себебін көрсетеді: бірінші – «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жыры «Таһир-Зуһра» жырынан ескі болғандықтан, өзінен кейін туған дастанға әсер еткен болу керек». Екінші себебі – «Бір кезде өзі «Қозы Көрпеш» әңгімесінің негізінде туған «Таһир-Зуһра» дастаны баспаға шығып, <... >, «Қозы Көрпешті» жырлаушы қазақ ақындарына (мысалы Шөжеге, Жанаққа) жаңа мотивтер, әңгімелер қосуға дем берген, әсер еткен тәрізді» – деп түйіндейді (Әуезов, 2007: 210-215).

(Ескертпе. Аса көрнекті ғалым М.О.Әуезовтің сонау 1925 жылы айтқан пікірінің дұрыстығы соңғы буын ғалымдарының зерттеулерінде толығымен дәлелденді. Татар ғалымы Ф.В.Ахметова: «Бабахан дастанының» [«Тахир-Зухра» - Б.Ә.] сюжеті

қыпшақ халықтарының шығармашылығынан бастау алады. «Тахир-Зухра» сюжетінің қазақтар, алтайлықтар, сібір татарлары арасында кең таралған «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» сюжетімен көптеген ұқсастықтары бар», – деп жазды (Ахметова, 1984: 313). Тахир мен Зухра туралы әдеби шығарманың алғашқы авторы Сайяди атты бүркеншік есіммен танымал ақын болғаны белгілі. Сайядидің өмірі мен шығармашылығы туралы ешқандай дерек сақталмаған. Өзбек ғалымдары С.Хусейн, Х.Зарифовтардың пікірінше, Сайяди ақын XVI ғ. өмір сүріп, еңбек еткен, В.А.Абдуллаев пен Т.Нышанбаеваның пайымдауынша, ақын XVII ғ. өмір сүрген, татар ғалымы Х.Хисматуллин Сайяди ақын XIV-XV ғғ. өмір сүрген деп топшылайды. Сайядиден кейін осы сюжетті негізге алып, XIX ғасырда Ахмед Уразаев Курмаши, Молланепес, Дауд Х.Шауайланы және басқалары (Исламов, 2012: 27-32) өз поэмаларын жазды. Сабал Ақылбек Ахмед Уразаевтің дастанын қазақ тіліне аударды және оны 1910 жылы Қазан қаласында басып шығарды. Л.Х. Мухаметзянова: «Сайядидің авторлығымен белгілі болған шығарма көне түркі тілінде жазылған. < ... >. Сайяди поэмасы сюжеті тұрғысынан көне халық эпосы «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» ізімен жазылған. Кейбір эпизодтарда бұл екі дастан сөзбе-сөз қайталанады» – дейді (Мухаметзянова, 2014: 71-73).

4. Нәтижелер

М.О.Әуезовтің XX ғасырдың елуінші жылдары жетілдірілген, соңғы редакциясы ұсынылған бұл зерттеу еңбегі тарихи-филологиялық зерттеудің классикалық үлгісі болып табылады. М.О.Әуезов бұл еңбегінде отандық ғылымда бірінші болып «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жыры мысалында қазақ романдық эпосына тән, жанрлық табиғаты, болмыс/бітімінен туындайтын константты тектік белгі/өлшемдерін атап көрсетті. Тұжырымды қорытындыларын ұсынды. Еңбек ХХІ ғасыр ғылымының контекстінде де теориялық әлеуетін, ғылыми құндылығын жоғалтқан жоқ.

5. Қорытынды

Бұл еңбегінде М.О.Әуезов ғылымда алғаш болып жырдың сол кездері ғылымда белгілі болған нұсқаларын салыстырмалы-типологиялық әдістермен жан-жақты жүйелі зерттеп, туындының жанрын нақтылап, оны «ғашықтық жыр» деп жіктеді. Халық поэзиясының басқа түрлерінен өзгешелігін айқындайтын жанрдың маңызды тектік белгі/өлшем/ерекшеліктерін анықтап берді.

М.О.Әуезов бірінші болып «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырының көнелігін анықтап, шығу уақытын межеледі. Жырда халықтың этно-әлеуметтік тіршілігі, болмысы, көне дүниетанымы, дәстүрлі мәдениетінің архаикалық қабаттары көрініс тапқанын анықтады. Жырдың сюжеттік негізін ата-бабаларымыз ертеде қалыптастырған отбасын құру ереже-зандылықтары, халқымыздың көне салт-дәстүрлері құрайтынын, бүгінгі ғылым тілімен айтқанда олар сюжетқұраушы мәнге ие болғанын меңзеді.

Ғалым эпоста баяндалатын негізгі тартыстың себебін дәл көрсетіп берді: Баян мен Қозы трагедиясының себепкері ескі салт-дәстүр емес, ежелден келе жатқан дәстүрді өз еркімен бекітіп, сонан соң өз антын бұзған, яғни ата-бабалар орнатқан заң-тәртіптерге қарсы шыққан сараң, қатыгез Қарабай екендігін анықтады. Кейіпкерлер бейнесін әлеуметтік этно-психологиялық контексте қарастырып, атқаратын

функциясын зерттеді, олар әлемдік фольклорға тән, типтік образдар екені туралы маңызды қорытынды жасады.

М.О.Әуезов нарративте баяндалатын конфликт, коллизияларды, екі жастың жолында тас қорған болған бөгеттердің ерекшелігін, композициясын, кейіпкерлердің болмыс-бітімін зерттеу нәтижесінде жыр негізгі жанрлық өлшемдері, сипаттарымен романдық эпостың классикалық үлгісі екені жөнінде, сондай-ақ ол әлемдік романдық эпос заңдылықтарына сәйкес жасалғаны туралы тұжырымды қорытынды жасады. М.О.Әуезов заманауи фольклортанулық терминдерді қолданбаса да, отандық ғылымда бірінші болып фольклордың көпқабаттылығын, көпнұсқалылығын назарға алды, өз пікірін білдірді. Жыр дарынды ақын, жыршылардың қолынан өткенін, олар осы сюжетті жырлау, тарату процесінде маңызды рөл атқарғанын атап көрсетті.

Ал, М.О.Әуезовтің басшылыққа алған әдіснамасының негізгі қағидаттарын былайша нақтылауға болады: вербальды фольклор этностың этнографиясымен, этно-психологиясымен, дәстүрлі дүниетанымымен тығыз байланыста, тарихи-типологиялық, салыстырмалы әдістермен зерттелуі тиіс.

Сонымен, Әуезовтің тұжырымды қорытындысы: «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» эпосы махаббат туралы фольклорлық және фольклорлық-кітаби поэмаларының әлемдік жауһарлар қатарынан орын алады; өзінің жоғары көркемдік қырларымен әлемдік мәдениеттің қазынасына кіреді.

Ғалымның «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырына арналған зерттеу еңбегі ХХІ ғасыр ғылымының контекстінде де теориялық құндылығын жоғалтқан жоқ. Осы еңбектен кейін баспа бетін көрген жұмыстардың басым көпшілігі Әуезов зерттеуінің арнасында жазылғандығын айта кету керек.

«Қозы Көрпеш - Баян сұлу» эпосын зерттеудің 150 жылдан астам тарихында көп нәрсе жасалды. Бірақ жасалатын жұмыс әлі де аз емес. Эпостың нұсқаларына таза фольклортанулық талдау жүргізу қажет. Белгілі нұсқалардың тарихи және генетикалық қатынастары мен өзара тәуелділігін анықтау өте маңызды. ХІХ ғасырдың екінші жартысынан бастап хатқа түсе бастаған мәңгілік поэманың таралуының, жазбаша бекітілуінің және зерттелуінің панорамалық көрінісін құру қажет. Эпос әлемдік романдық эпостың типологиялық ұқсас үлгілері контекстінде зерттелуі керек.

Қазіргі уақытта нарративті және тарихи-сәулет материалдарын, яғни «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» эпосына қатысы бар материалдық және материалдық емес мәдениеттің объектілері мен фактілерінің барлық жиынтығын кешенді және жүйелі зерттеу қажеттілігі танылды. Жергілікті топонимикаға, шатқалдар, төбелер, таулар, көлдер мен өзендер туралы хикаялар мен аңыздарға назар аудару керек, олардың атаулары эпикалық ескерткіштің мазмұнымен және сюжетімен, сондай-ақ оның архаикалық қыртыстарымен байланысты. Қазақ және көптеген өзге ұлт эпостарының нұсқаларында кездесетін Шоқ-Терек эпикалық топонимі ерекше қызықты. Ежелгі қазақтардың архаикалық түсініктеріне сәйкес, Шоқ-Терек – әлем ағашының символдық бейнесі, семантикалық тұрғыдан бұл жоғарғы, орта және төменгі әлемдерді тігінен байланыстыратын ось, әлемнің орталығы. Поэтикалық мәтіндерде Шоқ-Терек – бұл қос ғашық Қозы мен Баянның кездесу орны, бақыт пен шаттық нышаны. Сонымен бірге, А.Х.Марғұланның айтуынша, ХІХ ғасырда жергілікті халық Шоқ-

Теректің нақты орналасқан жерін білген, ол Батыс Сібір картасында да көрсетілген (1909). Басқаша айтқанда, эпос аймақтың нақты географиясын бейнелейді, сонымен бірге оның эпикалық уақыт пен кеңістікте әрекет етуші кейіпкерлері бүгінге дейін сақталған Қазақстанның осы аймағының нақты топонимикасын қалыптастырды.

Әдебиеттер:

1. Ауэзов М.О. Казахский эпос и дореволюционный фольклор // Ауэзов М.О. Шығармаларының елу томдық толық жинағы. Т.16. – Алматы, 2004. – 39-46 бб.
2. Ахметова Ф.В. Дастан-и Бабахан // Татар әдебияты тарихы: алты томда. 1-том. – Казань, 1948. – 312-321 бб.
3. Әзібаева Б.У. Қазақ дастандары. – Алматы, 2009.
4. Әзібаева Б.У. Фольклор мәтінтануының теориялық мәселелері // Фольклор мәтінтануы: Өткені мен бүгіні. – Алматы, 2009. – 6-39 бб.
5. Ауэзов Мұхтар. Әдебиет тарихы. – Алматы: Ана тілі, 1991.
6. Ауэзов М.О. Әдебиет тарихы // Мұхтар Ауэзов. Шығармаларының елу томдық толық жинағы. Т.4. – Алматы: Ғылым, 2001. – 5-263 бб.
7. Ауэзов М.О. Қозы Көрпеш – Баян сұлу // Әр жылдар ойлары. – Алматы, 1959. – Б.272-300. Соныкі: Қозы Көрпеш – Баян сұлу // Мысли разных лет. – Алма-Ата, 1961. – С.395-430; Қозы Көрпеш – Баян сұлу // Ауэзов М. Шығармалары. Он екі томдық. 11-т. – Алматы, 1969. – Б.357-395; Қозы Көрпеш – Баян сұлу // Ауэзов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы. 17-т. – Алматы, 1985. Б.221-257; Қозы Көрпеш – Баян сұлу // Мұхтар Ауэзов. Шығармаларының елу томдық толық жинағы. Т.28. – Алматы: Ғылым, 2007. – Б.197-235; Қозы Көрпеш – Баян сұлу // Ауэзов М.О. Фольклор туралы зерттеулер // Классикалық зерттеулер. 11-т. – Алматы, 2012. – Б.111-141.
8. Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. (1984-1985). Том 1. – Алма-Ата, 1984.
9. Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. – Ленинград, 1974.
10. Жолдасбеков М., Қасқабасов С. Қазақ эпосының шоктығы (Алғы сөз) // Қозы Көрпеш – Баян сұлу. – Астана: Фолиант, 2002. – Б.7-26.
11. Закирова И. Эпическое творчество периода Золотой Орды: мифологические и исторические основы. – Казань, 2011.
12. Исламов Р.Ф. «Тахир и Зухра» как объект культурного наследия. Балкарская версия сюжета [Текст] // Вестник Казанского Государственного Университета культуры и искусства. – 2012, №2. – С.27-32.
13. Потанин Г.Н. В юрте последнего казахского царевича // Русское богатство. – 1896, № 8.
14. Қазақ әдебиетінің тарихы. 1 том. Фольклор. – Алматы, 1948.
15. «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырының нұсқалары. Жалпы редакциясын басқарған С.Садырбаев. – Алматы, 2005.
16. Мухаметзянова Л.Х. Традиционный стиль, сюжет и эпические мотивы в романическом книжном дастане о Тахире и Зухре // Вестник Челябинского Государственного Университета. – 2014, №3(332). – С.71-73.
17. Потапов Л.П. Героический эпос алтайцев // Советская этнография. – 1949. – С. 110-132.
18. Томский Г.В., Царьков О.Е. Большие тайны истории народа саха (якутов) // Bulletin de l'Académie internationale CONCORDE. – 2022, №3. История и археология. (Интернет-ресурс).

References:

1. Auezov M. (2004). Kazakh epic and pre-revolutionary folklore // M.O. Auezov's fifty-volume complete collection of works. Vol. 16. – Almaty. – pp. 39-46. (in Russ.).
2. Akhmetova F.V. (1948). Dastan-i Babakhan // History of Tatar literature: in six volumes. Volume 1. – Kazan. – pp. 312-321. (in Tat.).
3. Azibayeva B.U. (2009). Kazakh dastans. – Almaty. (in Kaz.).

4. Azibayeva B.U. (2009). Theoretical problems of folklore textual studies // *Folklore textual studies: Past and present*. – Almaty. – pp. 6-39. (in Kaz.).
5. Auezov Mukhtar. (1991). *Literary history*. – Almaty: Ana Tili, 1991.
6. Auezov M.O. *History of literature // Mukhtar Auezov. Fifty-volume complete collection of works*. Vol. 4. – Almaty: Gylym, 2001. – pp. 5-263. (in Kaz.).
7. Auezov M.O. (1959). *Kozy Korpesh - Bayan sulu // Thoughts of different years*. – Almaty, 1959. – P. 272-300. Sonyki: *Kozy Korpesh - Bayan sulu // Thoughts of different years*. – Alma-Ata, 1961. – P. 395-430; *Kozy Korpesh - Bayan Sulu // Auezov M. Works. Twelve volumes*. V. 11. – Almaty, 1969. – P:357-395; *Kozy Korpesh - Bayan Sulu // Auezov M. Collection of works in twenty volumes*. V. 17. – Almaty, 1985. – P:221-257; *Kozy Korpesh - Bayan sulu // Mukhtar Auezov. Fifty-volume complete collection of works*. Vol. 28. – Almaty: Science, 2007. – P. 197-235; *Kozy Korpesh - Bayan Sulu // Auezov M.O. Research on folklore studies // Classical studies*. V. 11. – Almaty, 2012. – P.111-141. (in Kaz.).
8. *History of Kazakh literature*. (1948). Volume 1. *Folklore*. – Almaty. (in Kaz.).
9. Islamov R.F. (2012). «Tahir and Zuhra» as an object of cultural heritage. Balkarian version of the plot [Text] // *Bulletin of the Kazan State University of Culture and Art*. – 2012, No. 2. – P.27-32. (in Russ.).
10. Mukhametzyanova L.H. (2014). Traditional style, plot and epic motifs in the novelistic book dastan on Tahir and Zuhra // *Bulletin of Chelyabinsk State University*. – 2014, No. 3(332). – pp. 71-73. (in Russ.).
11. Potanin G.N. (1896). *In the yurt of the last Kazakh prince // Russian wealth*. – No. 8. (in Russ.).
12. Potapov L.P. (1949). *The heroic epic of the Altai people // Soviet ethnography*. – pp. 110-132. (in Russ.).
13. Tomsy G.V., Tsarkov O.E. (2022) *Great secrets of the history of the Sakha (Yakut) people // Bulletin de l'Académie internationale CONCORDE*. No. 3. *History and archaeology*. (Internet resource). (in Russ.).
14. Valikhanov Ch.Ch. (1984). *Collected works in five volumes*. (1984-1985). Volume 1. Alma-Ata. (in Russ.).
15. *Versions of the zhyr «Kozy Korpesh - Bayan sulu»*. (2005). General edition by S. Sadyrbayev. – Almaty. (in Kaz.).
16. Zhirmunsky V.M. (1974). *Turkic heroic epic*. – Leningrad. (in Russ.).
17. Zholdasbekov M., Kaskabassov S. (2002). *The collection of the Kazakh epic (Foreword) // Kozy Korpesh – Bayan Sulu*. – Astana: Foliant. – pp.7-26. (in Kaz.).
18. Zakirova I. (2011). *Epic creativity of the Golden Horde period: mythological and historical foundations*. – Kazan. (in Russ.).

Қ.Қ. Мәдібаева¹, Н.Ж. Магазбеков², Д. Мүлік³

^{1,2}М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Алматы, Қазақстан.

³І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған, Қазақстан.

E-mail: ¹kapi-51@mail.ru, ²nur_magazbekov@mail.ru, ³m.dauletkerey@bk.ru

ORCID: ¹0000-0002-2396-1467, ²0000-0003-2601-9714, ³0000-0002-8356-0614

АБАЙДЫҢ ӘДЕБИ МҰРАСЫН ХАТҚА ТҮСІРУ: СӘДУАҚАС ШОРМАНОВ ҚОЛЖАЗБАСЫ

Аңдатпа. Абай шығармаларының қолжазба нұсқалары бойынша зерттеу жұмыстарын жүргізу абайтануда арнайы ғылыми бағыт түзген сала десек те, бұл мәнде түбегейлі бірізді мәтіннамалық негізде әлде де мақсатты жұмыстар күн тәртібінде тұр. Абай өлеңдері Мұхтар Әуезов деректері бойынша 1896 жылдан бастап арнайы көшіріліп, жиналған. Сонымен бірге бірқатар ақын өлеңдері 1897 жылдың өзінде арнайы басылымдарда басып шығару үшін Орыс Географиялық қоғамына жеткізілді. Осы шаруаға Абай елімен араласып тұрған, өз уақытының ілгерішіл адамының бірі Сәдуақас Шорманов қолжазбасының қаншалықты қатыстылығы әлі де беймәлім. Сәдуақас Шормановтың Абайдың 17 өлеңі көшіріліп жазылған қолжазба жинағының қысқаша дерегі бар және оның сипаттамасы жасалған. Абайдың 2020 жылы жарық көрген үш томдық толық академиялық басылымында (1-том) жекелеген өлеңдер Шорманов қолжазбасымен салыстырылып, мәтіндік айырмашылықтары көрсетіліп берілді. Осы бағытта Сәдуақас Шорманов қолжазбасындағы мәтіндік нұсқаны Абай мұрасының басқа көшірмелері, баспа жүзін көрген жинақтардағы мәтінмен арнайы салыстыра отырып тұтас текстологиялық зерттеуге тарту қажеттілігі бар. Не дегенде де, Шорманов нұсқасы – Абай өлеңдерінің хатқа түскен, осы күнге сақталып жеткен алғашқы дерегі. Бұл қолжазбаның Абай шығармаларының түпнұсқа мәнді көшірмелері саналып отырған Мүрсейіт Бікіұлының 1905 (1906), 1907, 1910 жылдардағы қолжазба жинақтарынан ілгергі уақытта хатқа түскендігі оған белгілі бір деңгейде түпнұсқалық мәртебе беретіндігі тұрғысында арнайы мәтіндік сараптама жасау өзекті.

Алғыс: Мақала R202 81009 «Қазіргі әдебиеттану мен өнертанудың өзекті мәселелері» іргелі ғылыми зерттеу жобасы аясында «Абайтану тарихы» бойынша дайындалды.

Кілт сөздер: абайтану, қолжазба, текстология, мәтін, салыстырмалы саралау, түпнұсқалық мәртебе.

К.К. Мадидбаева¹, Н.Ж. Магазбеков², Д. Мулик³

^{1,2}Институт литературы и искусства имени М.О. Ауэзова, Алматы, Казахстан.

³Жетысуский университет имени И. Жансүгірова, Талдықорған, Казахстан.

E-mail: ¹kapi-51@mail.ru, ²nur_magazbekov@mail.ru, ³m.dauletkerey@bk.ru

ORCID: ¹0000-0002-2396-1467, ²0000-0003-2601-9714, ³0000-0002-8356-0614

Запись литературного наследия Абая: рукопись Садуакаса Шорманова

Аннотация. Одним из актуальных исследовательских направлений современного абаеведения является изучение рукописных источников. Изучение рукописных источников было и остается злободневным вопросом абаеведения. По данным Мухтара Ауэзова произведения Абая начиная с 1896 года были переписаны специально в виде рукописных сборников. Следовательно, уже 1897 году некоторые стихотворения были переданы в Русское Географическое Общество с целью печатания в специальных изданиях. До сих пор неизвестно, какое отношение к этому делу имеет рукопись Садуакаса Шорманова, одного из передовых людей своего времени, имевшего отношение к земле Абая. Копируется

и кратко описывается рукописный сборник Садуакаса Шорманова из 17 стихотворений Абая. В полном академическом издании произведении Абая 2020 года сделаны текстологические сопоставления некоторых стихов на основе Шормановской рукописи (Т.1). Целенаправленные сравнения текстов способствовали бы конкретизации спорных слов, которые немало встречаются в абаевских изданиях. Во всяком случае, рукопись С. Шорманова – первая письменная запись стихов Абая, дошедшая до наших дней. Представляется целесообразным провести специальный текстовый анализ этой рукописи, считающейся подлинным значительным экземпляром произведений Абая, из рукописных собраний Мурсеита Бикиулы 1905 (1906), 1907, 1910 годов.

Благодарности: Статья R202 81009 подготовлена по теме «История абаеведения» в рамках фундаментального научно-исследовательского проекта «Актуальные проблемы современной литературы и искусствознания».

Ключевые слова: абаеведение, рукопись, текстология, текст, сопоставительный анализ, исходный статус.

K.K. Madibayeva¹, N.Zh. Magazbekov², D. Mulik³

^{1,2}M.O. Auezov Institute of Literature and Art, Almaty, Kazakhstan

³Zhetysu university named after I. Zhansugurov, Taldykorgan, Kazakhstan

E-mail: ¹kapi-51@mail.ru, ²nur_magazbekov@mail.ru, ³m.dauletkerey@bk.ru

ORCID: ¹0000-0002-2396-1467, ²0000-0003-2601-9714, ³0000-0002-8356-0614

Record of the literary heritage of Abai: the manuscript of Saduakas Shormanov

Abstract. One of the topical research areas of modern Abai studies is the study of manuscript sources. The study of manuscript sources has been and remains a topical issue of Abai studies. According to Mukhtar Auezov Abai's works, starting from 1896, were specially rewritten in the form of handwritten collections. Consequently, already in 1897, some poems were transferred to the Russian Geographical Society for the purpose of printing in special editions. It is still unknown what the manuscript of Saduakas Shormanov, one of the foremost people of his time, who was related to the land of Abai, has to do with this case. The handwritten collection of Saduakas Shormanov of 17 poems by Abay is copied and briefly described. In the full academic edition of Abai's work of 2020, textual comparisons of some verses are made on the basis of the Shorman manuscript (T.1). Purposeful comparisons of texts would contribute to the concretization of controversial words, which are often found in Abay's publications. In any case, S. Shormanov's manuscript is the first written record of Abai's poems that has come down to our days. It seems appropriate to conduct a special textual analysis of this manuscript, which is considered a genuine significant copy of the works of Abai, from the manuscript collections of Murseit Bikiuly in 1905 (1906), 1907, 1910.

Acknowledgements: Article R202 81009 was prepared on the topic «History of Abai studies» within the framework of the fundamental research project «Actual problems of modern literature and art history».

Keywords: Abai studies, manuscript, textology, text, comparative differentiation, original status.

1. Кіріспе

Абай Құнанбайұлының өз қолымен жазылған түпнұсқа шығарма мәтіндері мұраны ауызша сақтаудың кең таралған дәстүрлі негіздерінде қилы ырықтан тыс идеологиялық бақылау, басқа да себептерден сақталмағандықтан ақын мұрасын игеруде 1896 жылдан бастап арнайы көшірілген қолжазба нұсқалардың маңызы елеулі.

Абай шығармаларын қайталап хатқа түсіруде, жинап түгендеуде, мәтіндік нұсқада мейлінше толық қамтып сақтауда елеулі еңбек жасаған, сол замандарда

Абай өзі сеніп қолжазбаларының көшірмесін жасап отырды тапсырған Мүрсейіт Бікіұлының көзкөргендердің айтуынша, энциклопедиялық анықтамалықтардағы деректер бойынша 5 қолжазба көшірме дәптері болған. Абайтануда бұл жәдігерлерді Мұхтар Әуезовтің түпнұсқа мәнді қолжазбалар деп тану керектігі туралы да тоқтамдары бар (Әуезов, 1967).

Мүрсейіт Бікіұлына қатысты бұл тоқтамдарын Мұхтар Әуезов абайтанудағы ХХ ғасырдың елуінші жылдарындағы талас-айтыстар тұсында басқаша қисындауға да мәжбүр болды (Әуезов, 1988).

Кейінгі кезеңдегі араб графикасында ескі жазуда (қадимше), жаңа жазуда (төте жазу) сақталған қолжазба нұсқа; 1909 жылғы, 1916, 1922 жылдардағы Абай өлеңдері жинақтарын қазіргі қаріпке (кирилл жазуы) мұқият қайта көшіріле бастауы мәтіндік нұсқалар, жекелеген текстологиялық мәселелер бойынша түпкілікті зерттеулер жүргізу бойынша мәтіннамалық тұрғыдан орнықты, әлдеқайда ықтимал нәтижелі жұмыстар жүргізуге мүмкіндік туғызып отыр.

Осы бағытта Абай өлеңдерін ақынның ілгеріден таныс, жақсы білетін, сыйласқан, сол уақыттағы көзі ашық, қолы ұзын ел азаматының бірі Сәдуақас Шормановтың 1897 жылы Орыс Географиялық қоғамына баспадан шығаруға әзірлеп өткізгендігін академик Әлкей Марқұлан алғаш жария еткен Абайдың 17 өлеңі жазылған қолжазбаның Абай мұрасын текстологиялық зерттеулерге тартуда ара-тұра аталғаны болмаса, арнайы қарастырылмағандығы Абай текстологиясындағы жеке сөз, ұғым атауларының жазылуы; тыныс белгілердің қойылуындағы тұрғысында күні бүгін күн тәртібінен түспеген мәтінтанымның өзекті ғылыми міндеттерінде осы бағытта да мақсатты салыстыру, саралау жүргізудің қажет болатындығын көрсетеді.

Сәдуақас Шорманов қолжазбасы Абай өлеңдерінің хатқа түсіріліп жеткен алғашқы мәтіндік нұсқалары болуымен маңызды. Бұл тұрғыда осы қолжазба абайтануда арнайы зерттеуден қағаберіс, қалыс қалып келді.

Мақаланы жазу барысында Абай Құнанбайұлының шығармашылық мұрасын алғаш рет баспаға әзірлеген, 17 өлеңнің ықтимал бастапқы нұсқасын сақтаған Сәдуақас Шорманұлының 1897 жылғы қолжазбасы нысанаға алынды (Абай, 2020: 19). Бұл қолжазбаның дәл сол 1897 жылы хатқа түскен В.А. Кудашев қолжазбасымен қатысы (Абай, 2020: 11) сол 1897 жылы Орыс География қоғамында мерзімді бір журналға шығару үшін әзірленген беймәлім қолжазба туралы кездесетін деректер жүйеленіп, өзара сәйкес сабақтастығы сараланып, анықталуы да мақсат етілді. Және де Сәдуақас Шорманов қолжазбасындағы 17 өлеңнің Абай мұрасы көшірілген Мүрсейіт, Шәкәрім, Тұрағұл, т.б. қолжазба нұсқаларындағы; Абай Құнанбайұлының 1909 жылдан бергі уақыттағы жеке толық жинақтарындағы мәтіндік негізді мүмкіндігінше толық салыстырып, ықтимал, түпнұсқаға жақын сөз нұсқасын тұрақтандыру бойынша жұмыста Сәдуақас Шорманов қолжазбасының басымдық мәртебесін айқындай түсу бойынша нақтылы текстологиялық ғылыми негіздеулер жасау көзделді.

Абайдың әр сөзінің уақыт көшінде дұрыс жазылу, дұрыс танып оқу, идеологияға бұру, кездейсоқ жаңсақтық, т.б. қилы ішкі, тысқы себептерден өзгеріске түсу; нақты бір сөздің мәнмәтіндік функциясының құбылмалылық еркіндігі Сәдуақас Шорманов қолжазбасы бойынша арнайы жұмыста да мұқият назарға алынуы тиіс.

Абай өлеңдерінің текстологиясы бағытында жүргізілген абайтанудағы арнайы мәтінтанымдық зерттеулер әдіснамасы; жеке ғалымдардың дерек, дәйектері, ғылыми өзекті ұстанымдары назарға алынып отыратын бұл мақалада бір қолжазба ауқымында іргелі зерттеулер әдістемесін пысықтап, жетілдіру жолдарын айқындау жұмысы зерделенеді.

2. Материалдар мен әдістер

2.1 Зерттеу әдістері

Мақалада талдау жүргізу бойынша Сәдуақас Шормановтың 1897 жылғы қолжазба көшірмесінің, В.А. Кудашев қолжазбасы (1897), Мүрсейіт Бікіұлының 1907 жылғы қолжазбасының шығыстанушы маман Т. Қыдыр қазіргі қаріпке аударған нұсқасы, Абай Құнанбайұлы шығармаларының 1909, 1933, 1939-40, 1945, 1954, 1957, 1961, 1977, 1995, 2020 жылғы толық академиялық жинақтары, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Абай ҒЗИ, Абай академиясы құрастырған көп томдықтар, абайтану бойынша ғылыми мақалалар негізге алынды. Осы бағытта мақалада жеке мәтіндік саралаулар жүргізу үшін тілдік-танымдық; мәдени-тарихи; әдеби герменевтикалық зерттеу әдістері қолданылды.

2.2 Материалға сипаттама

Бұл мақалада Абайдың әдеби мұрасын текстологиялық тұрғыдан зерттеуді дамыта жетілдіру өзектілігі нақтылы мәтіндік нұсқа – көшірме қолжазбалар, жеке жинақтардағы қалпы бойынша арнайы зерделену арқылы көрініс табады. Абай Құнанбайұлы ғұмыр кешкен тарихи ортада сөз өнері негізінен ауызша тарау дәстүрінде сақталды. Абайдың өз шығармаларын арнайы көшіртіп, баспаға беруді ойластырған уақыты деректерде 1896 жылмен көрсетіледі. Ақын өлеңдерін арнайы көшіріп, жинақ етіп шығару мақсатында еңбек жасаған Сәдуақас Шормановтың 17 өлең қамтылған қолжазбасы осы мақалада арнайы сараланып, басқа да қолжазба; жеке жинақтардағы сәйкес мәтіндермен салыстырылып, текстологиялық зерттеу нысаны мәнінде кеңінен қарастырылды.

Сәдуақас Шормановтың қолжазбасындағы 17 өлеңнің барлығында дерлік басқа қолжазба, басылым нұсқалардағы сөз нұсқаларынан айрықшаланып тұрған айырмашылықтары аз емес. Салыстыру бойынша айқындалған сөз өзгерістер дерегінде абайтанудың текстологиялық зерттеулер тарихы, тәжірибесі ескеріле отырып пайымдаулар, болжамдар, қорытулар жасалып отырды. Ендігі кезекте Сәдуақас Шорманов нұсқасындағы Абай өлеңдерінің басқа қолжазба, жинақтармен салыстырғандағы айырмашылықтарының текстологиялық, ғылыми негіздерінде талқылаймыз.

Шығыстанушы, жазутанушы маман Т. Қыдыр Сәдуақас Шорманов қолжазбасын арнайы тұтас қазіргі жазуға түсіріп, қысқаша сипаттама жасады.

«Мәтіннің орналасуы: Көшірме кәсіби тұрғыда жасалған. Әр беттің соңында келесі бәйттің бастапқы сөзі жазылған. Дәстүрлі қолжазба дайындау қағидалары қатаң сақталған. Мәтіндердің орналасуы дәстүрлі манзумалар (диуан, баяз) үлгілеріне ұқсайды. Сондықтан да өлең жолдары бәйіт-бәйіт болып, мәснәуи қалыбымен өрілген (9 бәйіт, 18 жол). Ал кейбір өлеңдер бәйіттік үлгіде, ғазал формасымен жазылған (20 бәйіт, 40 жол). Хаттаптың жазу мәнері XVII-XIX ғғ. қолжазбаларға өте ұқсас» (Абай, 3-том, 2020: 20).

Абай өлеңдерін, қазақ ақындарының шығармаларын Сәдуақас Шорманов баспаға өткізу үшін әзірлеген.

«Садуақас Мұсаұлы Шорманов (1849-1927) – Абай шығармаларын баспадан бастырып шығармалардың бірі. С.-Петербургке қазақ әдебиетінің көптеген нұсқасын алып барған. Олардың ішінде Абай өлеңдері мен Машһүр-Жүсіп Көпеев жырлары да болған» (Абай энциклопедиясы, 1995: 501).

Абай энциклопедиясында берілген анықтама авторы М. Бейсенбаев С. Шорманов Абай шығармаларын баспадан шығарған дейді. Абайтануда Сәдуақас Шормановтың Абай өлеңін шығарғаны туралы нақтылы дерек айтылмайды. Бұл тұрғыда 1897 жылы шыққан, Абай өлеңдері берілген (Субханбердина, 1971: 36-44), бірде «Князь бенен Зағифа», бірде «Хикая Зағифа» аталып жүрген жинақ құрастыруына қатысты зерттеулер жоқтың қасы. Баянауыл жағының бір адамы деген ақпарат бойынша іздестіру қажет. Осы құрастырушы Сәдуақас Шорманов болуы да мүмкін.

Қолжазба жинақтың аннотациясы іспетті сөз басында құрастырушы осы жұмысты нендей себептен қолға алғанын ұғындырып өтеді.

«Мына пақырдан кейбір қазақ бауырларымыз өтініп айтты: «Қазақ тілінде болып айтылған мақал, бәйіттер, мәсрийә (жоқтау), атақты адамдар туралы (айтылғандары) жиып, жинақ жасасақ. Жарыққа шықса, біздің шығармаларымыз да зая кетпестен, майданға түссе, пайда болмаса, зияны болмас еді», – деген өтініштеріне орай бірнешеуін жиып, басқаларға басшы болсын деген үмітпен осы кітапшаға «Басшы» деп ат қойдым. Әмин. Әр бәйіттің соңына кімнің жазғаны белгілі болуы үшін айтушылардың аттарын да бір-екі әріппен ишара еттім. Садуақас Мұсаұлы Шорманов, 1897 ж.» (Абай, 3-том, 2020: 21).

Қолжазба жинақтың профессор П.И. Мелиоранскийге тапсырылғаннан кейінгі, баспа жүзін көруге оң пікір айтылғанымен, сол қалпынша жинақ болып шықпау себебі әлі де арнайы зерттеуді қажет етеді. Кейінде А.Н. Самойлович архивіне түскен бұл қолжазба жинақта Абайдың «Жігіттер, ойын арзан, күлкі қымбат», «Талай сөз мұнан бұрын көп айтқанмын», «Өлеңді мен айтпаймын ермек үшін», «Ұрлық, кулық, сұмдықпен мал табылмас», «Ішім өлген, сыртым сау», «Қажымас дос халықта жоқ», «Бойы бұлған», «Бүркітші күз болғанда шығады аңға», «Сұр бұлт түсі суық қаптайды аспан», «Қараша, желді тоқсан сол бір-екі ай», «Жазғытұры қалмайды қыстың сызы» деген атаулармен 17 өлеңі берілген.

Осы 17 өлеңді Абай мұрасының 1907 жылғы Мүрсейіт көшірмесіндегі, 1909 жылғы тұңғыш жинағы мен кейінгі жылдардағы басылымдармен салыстырып қарағанда Сәдуақас Шорманов қолжазбасында бір өлең болып берілген жеке туындының кейінгі жинақтарда екі, немесе үш өлең есебінде бөлініп алынғандығы; енді бір өлеңдердің көлем айырмасы көрінді.

Осы айырмашылықтар мақалада нақтылы салыстырулар негізінде айқындалып көрсетілді.

С. Шорманов көшірме жинақта айтқанындай, шығармаларының баспадан шығуын қалаған адамның бірі Абайдың өзі болуы да әбден ықтимал.

Абайтанушы, белгілі текстолог Қайым Мұхамедханұлы Санкт-Петербургте 1909 жылы Абайдың тұңғыш жинаған баспадан шығарушы Исмаил Бороганский өміріне

қатысты зерттеулерінде түркі халықтары әдебиетін насихаттау мұратында жеке баспахана құрған бұл адамның «Тәржіман» газеті арқылы кітап шығарам деушілер үшін жарнама мәнді ақпарат бергенін, бұл хабарды Абайдың да оқу, білу, сол бойынша өз жинағын баспаға даярлау қамын жасағандығы туралы да айтқан (Мұхамедханұлы. 10 томдық шығармалары жинағы. 4-т, 2012: 140).

3. Талқылау

Абай Құнанбайұлының шығармашылық мұрасы мәтіндік тұғырында ауызша тарау, ауызша сақталу басымдығында; қолжазба нұсқалардың ескі араб графикасында хатқа түсуінде, қайта көшіруде қадимше жазудың күрделігінде, жазу тәртібін сақтайтын сауатты көшіруші хаткердің тапшылығында; кейінде латынға ауысып, одан кирилл жазуына түсуінде; баспа барысындағы түзетулер жаңсақтығында; идеологиялық талапты түзетулер жасалуында; бір сөздің әр қолжазба, әр кітапта, тіптен бір адамның қолымен жазылған мәтіннің өзі қайта көшірілгенде қилы себептен кейде жымы білінбей кірігіп кететін бөтен сөзбен берілу сынды, т.б. елеулі өзгерістерге түсті.

Абайдың рухани мұрасын іргелі зерттеулерге алу үдерісінде текстологиялық мәселелердің зерттеу нәтижелері іргетас мәнді маңызды ие дер едік.

Әсіресе, Абайдың дүниетанымдық, дінтанымдық бағыттағы толғам, тоқтамдарын ұзақ жылдар бойы сөзтанымдық кедергілерде, жазуды дұрыс оқи алмау, бұрыс аудару келеңсіздіктерінде нақтылы сөздің, әсіресе, араб, парсыдан алынған діни-терминдік мәнін қате, шала ұғындық.

Сәдуақас Шорманов қолжазбасын арнайы мақсатты зерттеуге алу арқылы Абай мұрасының мәтіндік қоры болып табылатын әрбір дереккөзге – жеке қолжазба, жеке жинаққа дәл осы мәндегі зерттеулер қажеттілігін айқындауға ден қойдық.

Салыстыру. С. Шорманов қолжазбасы мен М. Бікіұлының 1907 жылғы көшірме қолжазбасы, 1909 жылғы тұңғыш жинағы негізінде.

1. Өлең атауы	Қолжазба	Жинақ дерегі
1	2	3
1897	1907	1909 Ескерту: Бұл жинақта өлең шумаққа бөлінбеген
1 өлең – «Сұхбат»	«Жігіттер, ойын арзан, күлкі қымбат»	«Жігіттер, ойын арзан, күлкі қымбат»
2. Сөзде, орын тәртібінде айырма бар тармақтар		
1-ш. 2-т. Нәрсе ғой екі түрлі сыр мен сымбат	Нәрсе ғой екі түрлі сыр мен сымбат	Екі түрлі нәрсе ғой сыр мен сымбат
1-ш. 4-т. Дос табылса жарайды, қылса сұхбат	Ер табылса жарайды, қылса сұхбат	Ер табылса жарайды, қылса сұхбат
2-ш. 3-т. Сөз мәнісін білетін кей адам бар,	Сөз мәнісін білерлік біреулер бар,	Сөз мәнісін білерлік кейбіреу бар,
2-ш. 4-т. Абайлар әрбір сөзін өз халынша	Абайлар әрбір сөзді өз халынша.	Абайла , әрбір сөзді өз халынша,

3-ш. 2-т. Бір сөзімен өлсе екен, жанса- күйсе.	Бір сөзімен тұрса екен, жанса- күйсе	Бір сөзімен тұрса екен, жанса-күйсе.
3-ш. 4-т. Оңғақ болса былғайды, бір дым тисе.	Оңғақ пұлдай былғайды, бір дым тисе.	Оңғақ болса былғайды, бір дым тисе,
4-шумақ көп нүктемен берілген.	Керек іс бозбалаға – талаптылық, Әр түрлі өнер, мінез, жақсы қылық Кейбір жігіт жүреді мақтан күйлеп , Сыртқа пысық келеді, көзге сынық.	Керек іс бозбалаға – талаптылық, Әр түрлі өнер, мінез, жақсы қылық Кейбір жігіт жүреді мақтан күліп , Сыртқа пысық келеді, көзге сынық.
5-ш. 2-т. Біріндікін жетпесе , бірін жеткізі!	Жетпесе, біріндікін бірін жеткізі!	Жетпесе, біріндікін бірін жеткізі!
5-ш. 3-т. Тату бол күншілдіксіз шын көңілмен.	Күншілдіксіз тату бол шын көңілмен,	Күншілдіксіз тату бол шын көңілмен
8-ш. 3-т. Бірінді біреуің құрмет әйле ,	Бірінді бірін ғиззәт құрмет етіс	Бірінді бірін ғиззәт құрмет қылыс ,
1	2	3
6-ш. 4-т. Бейне қорқып тұрғандай, денен шошып.	Тұрғандай бейне қорқып, жаның шошып.	Тұрғандай бейне қорқып, жаның шошып.
7-ш. 1-т. Жолдастық, сұхбаттастық – бір қызық іс.	Жолдастық, сұхбаттастық – бір үлкен іс,	Жолдастық, сұхбаттастық – бір үлкен іс,
7-ш. 2-т. Жетесіз оның қадірін адам білмес	Оның қадірін жетесіз адам білмес.	Оның қадірін жетесіз адам білмес.
Әрі қарайғы 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 71-ші шумақтар көп нүктемен келген.	мәтіні бар	мәтіні бар
Талай сөз мұнан бұрын көп айтқанмын	осы қалыпта	осы қалыпта
1-ш. 3-т. Ақылдылар арланып ойланыс соң.	Ақылдылар арланып ұялаған соң	Ақылдылар арланып ұялаған соң,
3-ш. 1-т. Шыртимай , шалқақтамай сөзге түсін,	Жұртым-ай , шалқақтамай сөзге түсін	Жұртым-ай , шалқақтамай сөзге түсін,
3-ш. 2-т. Сыртғын қойып, өлеңнің байқашы ішін,	Ойланшы , сыртғын қойып, сөздің ішін	Ойланшы, сөздің қойып, сөздің ішін.

3-ш. 3-т. Біржаң қақпай тыңдасаң нең кетеді.	Біржаңдамай тыңдасаң нең кетеді,	Біржаңдамай тыңдасаң нең кетеді
4-ш. 1-т. Адасып алаңдама, сөз таба алмай,	Адасып алаңдама, жол таба алмай,	Адасып алаңдама, жол таба алмай,
4-ш. 2-т. Бері кел , түзу шығасың, қамалмай.	Берірек түзу жолға шық, қамалмай.	Берірек түзу жолға шық, қамалмай.
4-ш. 3-т. Не ғылым жоқ, немесе білім де жоқ,	Не ғылым жоқ, немесе еңбек те жоқ,	Не ғылым жоқ, немесе еңбек те жоқ,
4-ш. 4-т. Кеттің ғой еш болмаса мал баға алмай.	Ең болмаса кеттің ғой мал баға алмай.	Ең болмаса кеттің ғой мал баға алмай.

Сәдуақас Шорманов қолжазбасында үшінші тұрған өлең «Кәсіп» деп аталған. Бұл 1907 жылғы қолжазба мен 1909 жылғы жинақта бұлай аталмайды.

1907 жылғы қолжазба мен 1909 жылғы жинақта бұл өлеңнің С. Шорманов қолжазбасындағы мәтіні елеулі өзгерісі бар нұсқада «Аш қарын жұбана ма майлы ас жемей?» атауымен берілген. 1897 жылғы С. Шорманов қолжазбасында 4 тармақ болып келген 10 шумақ өлең 1907 жылғы қолжазбада әр шумақтың бірінші тармағы ілгері озып, аралары бөлінбеген тұтастықта келген. 1909 жылғы кітапта шумаққа бөлінбеген 40 тармақ болып тұр.

1897 жылғы С. Шорманов қолжазбасымен негізінен бірдей келген 1907 жылғы қолжазба, 1909 жылғы жинақ мәтіндерінде елеулі құрылымдық айырма бар.

«Кәсіп» атауымен берілген 1897 жылғы қолжазбадағы 1-шумақ (4 тармақ) 1907 жылғы нұсқасында 7 шумақ, 1909 жылғы жинақта 25-28 тармақтар болып тұр.

1897 жылғы қолжазбадағы 2-шумақ 1907 жылғы көшірмеде 6-шумақ, 1909 жылғы кітапта 21-тармақ. Әрі қарай да құрылымдық реттегі шумақ, тармақ мәтіндерінің 1897 жылғы жинақтағы рет тәртібі аталған 1907, 1909 жылғы ретінен басқаша болып келіп отырған.

Жеке сөздің жазылуында да айқын айырмалар кездеседі. Мәселен, жеке тармақтар: 1897 жылғы нұсқада «Ұрлық, сұмдық, қулықпен мал табылмас» (1-ш. 1-т.).

1907 – «Қулық, сұмдық, ұрлықпен мал жиылмас» (7-ш. 1-т.).

1909 – осылай (25-т.).

1897 – «Зиян шекпей қалмасың ондай істен» (1-ш. 3-т.).

1907 – «Зиян шекпей қалмайсың ондай істен» (7-ш. 3-т.).

1909 – осылай (27-т.).

1897 жылғы қолжазбада 1907, 1909 жылдарда өлең атауы болып келген «Аш қарын жұбана ма, майлы ас жемей?» 7-шумақтың 1-тармағында тұр.

1907, 1909 жылдардағы нұсқаларында негізінен бір қалыпта берілген бұл өлеңнің 1897 жылғы жазылуы, салыстыруда анықталған жеке сөздердің кейінгі жазылуында өзгеріп отыруында Сәдуақас Шорманов нұсқасы қисынды көрінді.

«Кәсіп» атауымен берілген өлеңде жүйелі сабақтастықта айтылған негізгі ой, мінеу мен сынның қисындылығы басым көрінеді, Әрине, негізгі мазмұн үш нұсқада да

сақталған. Қандай ретпен келгенде де айтар ойдың ұтымдылығы сақталған. Алайда, Сәдуақас Шорманов нұсқасы Абайдың көзі тіріде хатқа түскендігін, тіпті өз қолымен жазылған нұсқадан көшірілу ықтималдығын болжап, ескергенде Сәдуақас Шорманов нұсқасындағы мәтін түпнұсқалық құқыққа әлдеқайда қақылы деуімізге болады.

Осы ой Сәдуақас Шорманов қолжазбасындағы өлең мәтіндерінің қай-қайсысына қатысты. Абай өлеңдерінің текстологиялық мәселелерінде жинақтарда «Қансонарда бүркітші шығады аңға» болып, 1-тармақ өлең атауын көрсетіп тұратын, Сәдуақас Шормановта «Бүркітші» болып жазылған өлең ұдайы назарда болып отырады. Шығармадағы жеке сөздердің жазылуына, сөз тіркестеріне қатысты бір ұйғарымға келуі қиын түйткілдер әлі де сақталуда.

«Абай автографтарының жоқтығы салдарынан шығарманың қалпы өзгеріп кетуге мүмкіншілік бола берген, сондықтан мұндайда түпнұсқа мен соңғы нұсқаның арасында байқалған өзгерістерді мұқият зерттеп, сарапқа салып ақын сөздерінің өзгеріп кетпеу ісіне назар аудармай болмайды. «Шоқпардай кекілі бар, қамыс құлақ» алғаш рет 1897 жылы Санкт-Петербургте «Хикая Зағифа» деген кітапша бетінде шықты» (Қазақ фольклоры мен әдебиет шығармаларының текстологиялық зерттелуі. 1983: 208).

Абай сөздерінің түпнұсқалығын салыстыра зерттеулерде нақтылау жайы қозғалған бұл мақалада «Қансонарда шығады бүркітші аңға» өлеңінің мәтіндік құбылулары да арнайы қарастырылады.

«Қансонарда бүркітші шығады аңға» әр жылғы басылымдағы сөздерінің қалай орналасуы керек екені туралы ортақ шешімге келген жөн, өйткені кей жолдар сөзі әр басылымдарда әр түрлі.

1897 жылғы басылымда:

Көріп тұра қалады сонда түлкі,
Құтылмасын білген соң құр қашқанға.
Керіліп көпке қарай секіреді
Аспаннан қыран қымдап құйылғанда,

1905 жылғы қолжазбада, 1909, 1957 жылғы басылымда:

Көре тұра қалады қашқан түлкі,
Құтылмасын білген соң құр қашқанға.
Аузын ашып, қоқақтап, тісін қайрап,
О да талас қылады шыбын жанға» (Қазақ фольклорымен, 1983: 210).

Осы *көріп*, *көре* сөздері енді бір нұсқада, болжамдарда кері, кере болып та жазылған (Мұхамедханұлы, 1959:).

Өлең әр жылдарда текстологиялық тұрғыдан қарастырылғанда Сәдуақас Шорманов қолжазбасымен салыстыру жасалған жоқ. Сәдуақас Шормановта «Бүркітші» аталған өлеңде «қансонарда» сөзі жоқ. «Бүркітші күз болғанда шығады аңға» деп басталған. 1897 жылы бұл өлең 38 тармақ болып жазылған.

1907 жылғы Мүрсейіт Бікіұлының қолжазба көшірмесінде – 58 тармақ.

1909 жылғы тұңғыш жинақта – 58 тармақ.

Өлеңдегі 2-тармақ 1897 жылы – «Таудан түлкі **табылар** аулағанға».

1907 – «Тастан түлкі **жолығар** аңдығанға».

1909 – «Тастан түлкі **табылар** аңдығанға».

3-тармақ 1897 жылы – «Ыңғайлы ат, ықшам киім, ит пен жігіт»,».

1907, 1909 – «Жақсы ат пен тату жолдас – бір ғанибет»,».

4-тармақ 1897 – «Осындай болу керек аңшы адамға».

1907 – «Ықшам киім ыңғайлы аңшы адамға».

1909 – «Ыңғайлы ықшам киім аңшы адамға».

Әрі қарай өлең 1897 жылғы С. Шорманов қолжазба жинағында мазмұндық желісі бір болғанымен, айтылу, баяндалуында 1907, 1909 жылғы жазылған мәтіндік нұсқалардан мүлде бөлек деуге болады. Бұл тұрғыда арнайы текстологиялық 1907 жылғы қолжазбада, 1909 жылғы жинақта бір ғана сөз айырмашылығымен, негізінен бірдей келетін «Күйеуі ер, қалыңдығы сұлу келіп (болып), / Бейне ұқсар тар төсекте жолғасқанға» тармақтары С. Шормановта «Байы жаман, қатыны сұлу болып, / Ұқсайды ол екеуі қосылғанда» деп берілген (Шорманов, 1897: 9).

«Қансонарда» өлеңіндегі 1907, 1909 жылғы, кейінгі Абай жинақтарындағы аса образды, айшықты, контрасты оралымдар бұл нұсқада мәтіндік көп түйткілсіз, ықшам, жинақы берілген.

1897 жылғы С. Шормановтың қолжазба жинағында Абайдың «Күз» өлеңі «Жыл фасылы» атауымен берілген. 1897 жылғы қолжазбада 1-ш. 4-т. – «Ат ойнап, құлын қашқан, тай жарысқан». 1907, 1909 – «Жылқы ойнап, бие қашқан, тай жарысқан». Бұл тармақ 1897 жылғы нұсқасында жатық көрінеді. «Бие қашқан» тіркесінде екі мағына бар. Көрініс туғыза баяндалған өлеңде биенің жай-жапсары емес, құлынның ойнақтап қашқаны көзге «көрініп» тұр.

2-ш. 2-т. 1897 жылы – «Жастар ойнап жүгірмес бала шулай».

1907, 1909 – «Жастар күлмес, жүгірмес бала шулай».

«Жастар күлмес» деу қисынға келмей тұр (1907, 1909).

Бұл өлең бойынша мәтіндік салыстырулар да бірнеше айырма барын көрсетті.

С. Шорманов қолжазбасындағы 17 өлеңнің мәтіндік нұсқаларын 1907, 1909 жылғы нұсқалармен арнайы салыстыру жасалды. Абай шығармаларының толық академиялық басылымында «Жазғытұры» өлеңін жол-ма жол салыстыру бойынша нақтылы сөз өзгерістерге мән беруде С. Шорманов қолжазбасы алғаш рет мәтінтанымдық айналымға түскен еді (Абай, 1-т., 2020).

4. Зерттеу нәтижесі

Сәдуақас Шорманов қолжазбасын текстологиялық тұрғыдан арнайы қарастыру Абай мұрасының барша мәтінтанымдық тұғыр, өзекті текстологиялық зерттеу бағыттарымен сабақтастықта. Абай өлеңдері мен қара сөздерінің текстологиялық түйткілдерінің басым көпшілігі қазақ жазуының айналасы 30 жылдай уақыт ішінде 3-4 қайтара қаріп ауыстырыуынан туындады.

Ұзақ жылдар бойы ескі жазуды дұрыс аударып оқудың, жаңа қаріпке түсірудің машақаты сақталып келеді.

Келесі текстологиялық келеңсіздік кеңестік кезең идеологиясының талаптарында туындаған «жағымсыз» сөзді қысқарту, бұзып, басқа сөзбен мақсатты түрде алмастырудан өрістеді. Сонымен қатар техникалық жаңсақтық, баспагердің сөз түзеу «еркіндігі» де текстологиядағы өзіндік факторлар. Оның барлығы мәтінде айтылатын ойды, көтерілген мәселенің түйінін басқа арнаға бұруға әсер етуі мүмкін. Соның нәтижесінде сөз мағынасы, оның оқырманға дұрыс жету мәселесі қиындай түседі (Seisenbiyeva, Begmanova, Aitova, Tulebayeva, Madibayeva, 2022)

Сәдуақас Шорманов қолжазбасын арнайы зерттеу осы мәселелердің тұрақты текстологиялық бұзылулар себепшісі екендігін айқындай түсті. Сонымен бірге ілгеріде кең қамтылып, пайымдалу тұрғысында асығыс, үстірт, тіптен қараусыз қалған жеке сөз қолданыс фактілерінің өзгеру факторлары айқындала түсті.

Абайдың бір сөзі, бір өлеңі тұрғысында жазылған арнайы мақалалар тәжірибесінде Сәдуақас Шорманов қолжазбасы құрастырушының ғұмырбаяндық деректері, қолжазбаның жиналу, сақталу барысы бағытында тың пайымдау, жаңа мағлұматтар жүйесінде нақтылана түсті.

Сәдуақас Шорманов қолжазбасы бойынша жұмыс жүргізу Абай текстологиясын әр сөзге бірнеше ұстанымда тоқталу мүмкіндігінде жаңа пайымдаулармен толыға түседі.

Хакім Абайдың астарлы ұғымдары, айналымға тартқан он-сан жаңа сөз, сөз тіркестері, тұтас образды поэтикалық жүйесі мәтіндік тұғырға әрдайым басымдық береді.

Түпнұсқа мәртебесіндегі сөз ғана – шын. Сол сөздің ғана бойы озық. Анық Абай сөзі. Осы бағытта Абайдың замандас адамы, жақын араласқан жандарының бірі болған, әрі өз уақытың озық, сауатты тұлғасының бірі – Сәдуақас Шормановтың қолжазбасына айрықша ден қойылуы жөн.

5. Қорытынды

Бұл мақалада Абайдың әдеби мұрасын арнайы көшіріп хатқа түсіру тарихында алғаш 17 өлеңді баспаға әзірлеп, Орыс Географиялық қоғамына өткізген Сәдуақас Шормановтың Ресейде, Санкт-Петербургтегі Салтыков-Щедрин атындағы кітапханада сақталып тұрған 1897 жылғы қолжазбасының Абай шығармалары текстологиясын зерттеудегі өзіндік мәні абайтанудың өзекті мәтінтанымдық бағыттарында қарастырылды.

Сәдуақас Шорманов қолжазбасындағы 17 өлең Абайдың әдеби мұрасын хатқа түсіру мен баспа бетіне шығару тәжірибесі ауқымында жүргізілген салыстыруларда мәтіндік түпнұсқалық мәртебе мәнінде сараланып, сәйкес байламдар, ықтимал болжамдар жасалды.

Мақала бойынша жұмыс барысында жеке сөз қолданыстардың бірнеше қолжазба, Абай шығармаларының толық жинақтарындағы жазылу нұсқасындағы нақтылы бір өлең туындысының көлем, құрылым, тыныс белгі бойынша айырмашылықтары анықталып көрсетілді. Абай мұрасының текстологиялық тұрғыдан зерттелу тарихы

бойынша басым нәтижелерін Сәдуақас Шорманов қолжазбасындағы мәтіндік мәселелермен сабақтастықта қорытып пысықтауға қол жеткізілді.

Абайдың шығармаларын текстологиялық тұрғыдан зерттеу абайтану тарихында іргелі ғылыми бағыт болып қалыптасқанымен, қазақ жазуының бірнеше қайтара алмасуында мәтіндік өзгерістер біртіндеп орнығып, бір сөздің қолжазба мұрада, жеке жинақтарда әрбасқа жазылуы қазіргі уақытта да жалғасын табуда. Осы тұрғыда әрбір жеке көшірме қолжазба, әрбір толық жинақ мәтінтанымдық зерттеулер жүргізуде өзіндік мәнге ие. «Авторлық мәтінді анықтауда ең бірінші хронологиялық тұрғыдан, екін-ші ақындардың сөз қолданысындағы стийдік ерекшелкітер және шығармаларындағы сөз болатын кейіпкерлерді өмір сүрген өңіріне, тарихына қарай текстологиялық талдаудың нәтижесінде анықтауға болады» (Елесбай, 2022: 214). Сәдуақас Шорманов қолжазбасы Абай мұрасының текстологиялық, мәтіндік базасын қалыптастыруда бастапқы хатқа түскен қолжазба есебінде назарға алынуы керек.

Жүргізілген салыстыру, саралау, текстологиялық мәселелер типологиясы негізінде Абай мұрасына қатысты дереккөздердің ішінде Сәдуақас Шормановтың 17 өлеңнен тұратын көшірме қолжазбасын Абай текстологиясын зерттеу өзектілігінде арнайы саралаудың ұтымды жолдарының бірі екендігіне көз жеткіздік. Абайдың әр сөзін, әрбір сөз оралымын, әрбір өлеңнің тілдік құрылымын тарихи түпдерек, ұғымдық-танымдық, саяси-әлеуметтік; орфографиялық-пунктуациялық негізде айқындау бойынша текстология ғылымының отандық, әлемдік тәжірибесінде, теориялық тұғырларында жүргізілетін мақсатты зерттеулер Абай мұрасын түпнұсқалық қалпында, тұтас рухани құнар-құндылығында қорғап, дәйектеуде маңызды.

Әдебиеттер:

1. Абай. Шығармаларының академиялық толық жинағы. Үш томдық. Т.1. – Алматы: «Жазушы» баспасы, 2020. – 604 б.
2. Абай. Шығармаларының академиялық толық жинағы. Үш томдық. 3-том. – Алматы: «Жазушы» баспасы, 2020. – 488 б.
3. Абай. Энциклопедия. – Алматы: Қазақ энциклопедиясының Бас редакциясы «Атамұра» баспасы, 1995. – 720 б.
4. Әуезов М. Абайтанудан жарияланбаған материалдар / Мұхтар Омарханұлы Әуезов; Қаз. ССР ҒА, М. О. Әуезов атын. әдеб. және өнер ин-ты. – Алматы: Ғылым, 1988. – 367 б.
5. Әуезов М. Абай Құнанбаев. Мақалалар мен зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 1967. – 391 б.
6. Елесбай Н. Шернияз Жарылғасұлы шығармаларының текстологиясы: Шернияз Жарылғасұлы. «Керуен» ғылыми журналы, 74 (1), 2022. Б. 207–217. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2022.1-16>
7. Қазақ фольклоры мен әдебиет шығармаларының текстологиялық зерттелуі. – Алматы: Ғылым, 1983. – 264 б.
8. Мұхамедханұлы Қ. 10 томдық шығармалар жинағы. 4 т. – Алматы: «Ел-шежіре» баспасы, 2012. – 403 б. (?).
9. Мұхамедханұлы Қ. Абай шығармаларының текстологиясы. – Алматы: Ғылым, 1959. – 287 б.
10. Субханбердина Ү. Абайдың өзі тірі кезінде басылған екі өлеңінің текстологиясы // Қазақ ССР ҒА Хабарлары. Қоғамдық ғылым. сериясы. 1976. №3. 36-44 бб.
11. Seisenbiyeva, E, Begmanova, B., Aitova, Z., Tulebayeva, K., Madibayeva, K. (2022) The basics of determining the speech of national traditions in literature /Les bases de la determination du discours des traditions nationales dans la litterature. XLinguaethis link is disabled, 15(4), pp. 28–37 DOI: 10.18355/ XL.2022.15.04.03

References:

1. Abai. (2020). Shygharmalarynyng akademialyq tolyq zhinaghy. [Academic complete collection of works] Three volumes. V.1. – Almaty: «Zhazyshy». – 604 p. (in Kaz).
2. Abai. (2009). Shygharmalarynyng akademialyq tolyq zhinaghy. [Academic complete collection of works] Three volumes. V.3. – Almaty: «Zhazyshy». – 488 p. (in Kaz).
3. Abai. (1995). Encyclopedia. – Almaty: The main editorial office of the Kazakh encyclopedia «Atamura». – 720 P. (in Kaz).
4. Auezov M. (1988). Unpublished materials from Abay studies.– Almaty: Gylym. – 367 p. (in Kaz)
5. Auezov M. (1967). Abai Kunanbaev. Articles and research.– Almaty: Gylym. – 391 p. (in Kaz)
6. Mukhamedkhanuly Q. (2012). Collection of works in 10 volumes.V. 4 – Almaty: «El-shezhire». – 403 p. (in Kaz).
7. Mukhamedkhanuly Q. (1959). Textology of Abai's works. – Almaty: Science. – 287 p.
8. Seisenbiyeva, e, Begmanova, B., Aitova, Z., tulebayeva, K., Madibayeva, K. (2022) the basics of determining the speech of national traditions in literature /Les bases de la determination du discours des traditions nationales dans la litterature. XLinguaethis link is disabled, 15(4), pp. 28–37 DOI: 10.18355/XL.2022.15.04.03 (in Eng)
9. Subkhanberdina U. (1976). Textology of two poems published while Abai alive // Messages of the Kazakh SSR AS. Social science series, №3. pp. 36-44 (in Kaz).
10. Textological study of works of Kazakh folklore and literature – Almaty: Science, 1983. – 264 p. (in Kaz)
11. Yelesbay, N. (2022). Textual criticism of works by Sherniyaz Zharylgasuly: Sherniyaz Zharylgasuly. The Scientific Journal «Keruen», 74 (1), 207–217. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2022.1-16> (in Kaz).

S.I. Saken¹, P.T. Auyesbayeva²

*M.O. Auezov Institute of Literature and Art,
Almaty, Kazakhstan*

E-mai: ¹seilbeksaken2207@mail.ru, ²ksaryarka@inbox.ru

ORCID: ¹0000-0002-8199-1701, ²0000-0002-7716-9715

COLLECTION, ARCHIVING, TEXTUAL CRITICISM AND PROMOTION OF THE EPIC CYCLE «FORTY HEROES OF THE CRIMEA»

Abstract. The aim of the article is to determine the current state and future tasks of collecting, analysing and promoting the epic cycle “Forty Heroes of Crimea”. The reviews in the article show, through about forty closely related epic compositions, that this cycle is a spiritual heritage in the world, providing insights into the history and world perception of the Nogayly era, considered the golden age of history for a significant part of Turkic peoples. The article analyses the works of native scholars, academicians, V.M. Zhirmunsky, E.M. Meletinsky, famous foreign scholars, N.K. Chadwick, K. Reichl, and other scholars. And these works should be a proof of the fact that Muryn Zhyrau was a gift to us of a cultural treasure of inestimable value. The article also highlights a great role of the M.O.Auezov Institute of Literature and Art. From the 1940s to the present day, the staff of the Institute has carried out a number of analyses of manuscripts and texts, which have greatly contributed to the implementation of the task of revealing the characteristics of written manuscripts and making them available to the public. The data presented in the article demonstrate all the serious consequences of not collecting the values in question in a timely manner and of not having all the recorded heritage available in archives. It is clear that the Kazakh people and the world have not had the opportunity to see this masterpiece as it deserves, if we look at the history of the promotion of these works in Kazakhstan and the world. On the basis of this, the article presents some views on how to solve this problem.

Acknowledgments: The article was published as part of the fundamental scientific research BR18574216 “Transit of cultural values in time and space.”

Keywords: manuscript, textology, edition, epic, cycle, legacy, spiritual.

С.И.Сәкен¹, П.Т. Әуесбаева²

*М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты,
Алматы, Қазақстан*

E-mail: ¹seilbeksaken2207@mail.ru, ²ksaryarka@inbox.ru

¹ORCID: 0000-0002-8199-1701, ²0000-0002-7716-9715

«Қырымның қырық батыры» эпикалық циклының жиналуы, сақталуы, текстологиясы және насихатталуы

Аңдатпа. Бұл жұмыс «Қырымның қырық батыры» эпикалық циклының жиналу, текстологиялық тұрғыдан сарапталу, насихатталу мәселелерінің бүгінгі-жай-күйі, келешектегі міндеттерін анықтау мақсатында жазылды. Мақалада жазылған шолулар бұл циклдың бір-бірімен тығыз мазмұндық байланыстағы қырыққа жуық эпикалық шығарма арқылы түркі халықтарының елеулі бөлігі тарихының алтын ғасыры болып есептелетін Ноғайлы дәуірінің тарихынан, дүниетанымынан хабар беретін әлемдегі

бірден-бір рухани мұра екенін көрсетеді. Мақалада талданатын отандық ғалымдардың, академиктер В.М.Жирмунский, Е.М.Мелетинский секілді теретиктердің, алыс шетелдегі белгілі ғалымдар – Н.К.Чэдвик, К.Райхл және өзге де зерттеушілердің еңбектері Мұрын жыраудың бізге баға жетпес мәдени қазына сыйлағанын білдіреді. Жазылып алынған қолжазбалардың ерекшеліктерін ашып көрсету, оларды жариялау арқылы көпшіліктің игілігіне айналдыру міндетін жүзеге асыру ісінде М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты қызметкерлерінің өткен ғасырдың қыркыншы жылдарынан осы кезге дейін атқарған қолжазбатану және мәтіннамалық сараптамалары шешуші рөл атқарғанына да мақалада көңіл бөлінген. Мақала барысында келтірілген мағлұматтар қарастырылып отырған құндылықтардың дер кезінде жиналмауының, жазылып алынған мұралардың барлығы бірдей мұрағат қорларынан орын алмауының ауыр зардаптарын сездіреді. Сөз болып отырған туындылардың отанымызда және одан тыс жерлерде насихатталуының тарихына тоқтала отырып, аталған өнер жауһары әлі күнге дейін Қазақстан халқына да, әлем жұртшылығына өз деңгейінде таныстырылмағанына назар аударады. Соның негізінде бұл проблеманы шешу жөнінде өзіндік пікірлерін ортаға салады.

Алғыс: Мақала BR18574216 «Уақыт пен кеңістіктегі мәдени құндылықтар транзиті» атты іргелі ғылыми зерттеулер аясында жарияланып отыр.

Кілт сөздер: қолжазба, текстология, нұсқа, эпос, цикл.

С.И.Сакен¹, П.Т. Ауесбаева²

*Институт литературы и искусства имени М.О.Ауэзова,
Алматы, Қазақстан*

E-mai: ¹seilbeksaken2207@mail.ru, ²ksaryarka@inbox.ru

ORCID: ¹0000-0002-8199-1701, ²0000-0002-7716-9715

Сбор, архивизация, текстология и пропаганда эпического цикла «Сорок крымских богатырей»

Аннотация. Данная работа была написана в целях определения истории, сегодняшнего состояния, задачи в будущем сбора, текстологического изучения, пропаганды эпического цикла «Сорок крымских богатырей». Обзоры, осуществленные в статье, показывают, что этот цикл посредством около сорока произведениях, которые тесно связаны содержаниями между собой, является единственным духовным наследием, освещающий историю, мировоззрение Ногайлинской эпохи, золотых веков огромной части тюркских народов. Анализированные в статье труды отечественных ученых, а также видных теоретиков фольклористики В.М.Жирмунского, Е.М.Мелетинского, видных ученых дальнего зарубежья – Н.К.Чэдвика, К.Райхла и других исследователей выявляют ценность сокровища, подаренного нам Мурын жырау. В статье основное внимание уделено решающей ролю рукописоведческих и текстологических анализов сотрудников Института литературы и искусства имени М.О.Ауэзова с сороковых годов прошлого столетия до наших дней в деле раскрытия специфики рукописей «Сорока крымских богатырей», превращение их в народное достояние путем публикации и пропаганды. В приведенных в статье сведениях показываются тяжкие последствия несвоевременной фиксации некоторых образцов рассматриваемых ценностей, оплошностей архивизации написанных образов эпоса. Излагая историю пропаганды произведениях, которые составляют упомянутый нами свод, в нашей родине и за рубежом, автор отмечает, что мировое сообщество до сих пор не ознакомлен на своем уровне этим шедевром искусства. В основе этих данных в этом труде приводятся конкретные предложения о путях решения указанных проблем.

Благодарности: Статья опубликована в рамках фундаментального научного исследования BR18574216 «Транзит культурных ценностей во времени и пространстве».

Ключевые слова: рукопись, текстология, вариант, эпос, цикл.

1. Introduction

Today, the whole world acknowledges the worldwide importance of the epic cycle "Forty Heroes of Crimea" being studied. However, its secrets and sensitivities have not yet been completely unveiled. We know that the epic has been on the list of forbidden cultural monuments since it was first recorded. It is also known that the composition of this collection and the number of poems in it have been the subject of conflicting opinions among scholars. Until recently, it was thought that Muryn was the only one to have brought this relic into the Soviet era, but recently there has been evidence of the poems of other artists who were part of this cycle. This leads to the conclusion that further work on this topic should be continued. Plot of "Forty Heroes of Crimea" is based on historical events that took place during epoch of Crimea Khanate and Nogai Horde. Each zhyrau told about historical events using their fantasy, adding folklore elements to them. Leitmotif of a plot of the mentioned eposes – critical events in the history of Nogay-Kazakhs, tragic period of collapse and final disintegration khan. But the contents of heroic epos doesn't always coincide with exact historical events because Kazakh epos frequently was exposed to changes inevitably brought by representatives of several generations of steppe performers. The most part of the epos texts has been added with folklore and mythical motives. This article summarises the work done so far on the "Forty Heroes of Crimea" and the problems that will be solved in this direction in the future.

2. Research methods and materials

2.1 Research methods

The author used comparative, scientific classification, systematisation, palaeographic, historical-typological and other research methods while writing the article. In realising the goals and tasks of our work, each of these methods played a certain role. The comparative method was used for the comparative analysis of the epic masterpieces of other nations existing in the world. The aim was to prove that the epic cycle "The Forty Heroes of Crimea" is a phenomenon of world significance, Researchers disagree on the number of poems in the epic, which is the basis of our work, and we have to sort out all the information on the subject of our research, compare the records of all the works included in it, the materials of the expeditions, the scientific works written in different periods, the memories of the people who saw and knew Muryn, and other sources. We have applied the method of scientific differentiation in order to come to a correct conclusion through the analysis of all previously written facts in relation to the issues in question. It is well known that identifying the authors of written monuments is one of the functions of the palaeographic method. This method was used to determine whether the poems listed as "Versions of Unknown Poets" in volumes 39 and 42 of Babalar Sozy were actually versions of Karasai Zhyrau's poems.

2.2 Material description

In the course of this research work, the author has made use of manuscripts of poems and songs from the period 1939-1990 and the works of researchers in this field. The first of these recordings is Boztai Zhakypbaev's 1939 recording of Muryn Zhyrau's recitation of the poem "Karasai, Kazi" during the Mangistau expedition. This poem is currently stored in the 9th book of 673th volume available at the Scientific Library of the National Academy of

Sciences (hereinafter referred to as - the NSL). Books 1 to 3, File 830 in this fund include poetry extracts written by Asain Hangeldin, a member of the Kazakh expedition, when he first met Muryn Zhyrau during the Mangistau expedition in 1941. And in files 330, 667, 673, 830 of the mentioned funds, there are the versions written by M. Khakimzhanova, M. Isaeva, D. Murynuli, and B. Zhakypbayev. They were able to write down the zhyr as it was sung and performed by M. Sengirbekuly, who was in Almaty on a business trip in 1942. Files 330, Book 4 contains an epic Kokshe Batyr recorded during the Mangystau expedition in 1947. In 1948, Imanbek Yukbayev transcribed the poem "Әмет батыр туралы жыр" (Zhyr song about Amet Batyr) by Muryn Zhyrau, which is included in File 423, Book 3.

It is known that until recently Muryn Zhyrau was the only one of the zhyr singers who had the epic cycle "Forty Heroes of Crimea" in his repertoire and whose performed songs were written down. However, recent research has shown that the poems "Karasai, Kazi" in File 96 Book 2 and "Epic of the Edyge batyr" in File 920, Book 46, which are kept at the M.O. Auezov Institute of Art and Literature, are the legacy of Karasai Zhyrau (1860-1930). The person who has preserved these compositions for our times is the famous Kartbay Kylyshuly zhyrshy. He is the nephew of the said zhyrau. In this respect, the connection of other poems written by the well-known folklorist Kydyrali Kartbai from Zhyrau to Karasai is still being researched.

The works of A. Konyrtbayev, E. Ysmaililov, R. Berdibay, M. Gumarova, S. Sadyrbaev, K. Sydiykuly and other local scholars, the scientific works of V.M. Zhirmunsky, E.M. Meletinsky, N.K. Chadwick, K. Reichl and other foreign scholars, the memories of witnesses who know the history of the manuscripts, the memories of the descendants of the poets and other acquaintances, editions of poems - all this was very useful for determining the characteristics of the recorded artefacts. The scholarly commentaries written on the versions of these cycles included in volumes 5, 6 of the collection "Batylar zhyry", published in 1989, 1990, and in volumes 50, 51 of "Babalar Sozy", published in 2008, have made it possible to clarify many things.

3. Discussion

According to scholars, Muryn Zhyrau Sengirbekuly was an active zhyrshy singer in period from 1875 to 1899. It wasn't until 1939, exactly 40 years after he had stopped singing professionally, at the age of seventy-nine, when he had grown old and lost his inspiration and even his memory, that his amazing art became known in Almaty's scientific circles. There was a reason for this. Muryn Zhyrau visited not only his own country, but also places outside our republic on artistic tours. For a long time he was unknown to the intelligentsia in the capital of his country. And Zh. Tilepov, the artist's cousin, thinks that the reason is that the main historical heroes of Zhyrau's epic have no positive description in the history of Russia (Ismayilov, 2004: 80). For this reason, the intellectual community of the region where the zhyrshi lived was of the opinion that it was better not to reveal the zhyrshi's repertoire to the new government authority. It seems that they successfully persuaded the zhyrshi of this idea. However, as soon as it became clear that fascist Germany would attack our homeland, the leaders of the Soviet Union changed their ideological position, which was evident from the fact that within the framework of the activities carried out under

the slogan "All for the Front" they collected and widely disseminated spiritual heritage inciting hatred of the enemy. The writing of epics, the main characters of which are almost exclusively representatives of the ruling class, has been on the increase since 1938. It has a political context. This trend took another leap forward with the establishment of the Zhambyl branch of the Kazakh Writers' Union in 1939. While compiling the list of poets and singers from the whole country, it was apparently surprising for those who study the art of speech to learn that there was an artist in Mangistau who sang songs tirelessly for forty days. Despite the ongoing Great Patriotic War, the significant financial and organisational expenditures made by the Council of Ministers of the Kazakh SSR to collect the national heritage preserved in memory of Muryn Zhyrau as an important part of the work "All for the Front, All for Victory" showed the heroic spirit of the people at that time. It is clear that the campaign to promote heroic songs that glorify the glory of the nation and bravery has taken on a political character.

It would be wrong of us to say that "the Zhyrau gave all of us the whole treasure that he had in his inner world of art during the 6 months that he stayed in Almaty". Firstly, in those days it was not possible to record the spoken text on a tape recorder. Therefore, this work was done by handwriting or shorthand. The singer was forced to sing in a low, slow voice and at an easy tempo. There have been times when the Zhyrau's singing has lacked inspiration and enthusiasm. In the past, however, his performances in front of a cheering crowd have been lively and energetic. According to the memory of the person who wrote down most of Muryn Zhyrau's legacy, there were times when Muryn did not sing any zhyrs at all. In the mornings and during the day, he would recite poems slowly and softly. He would shorten and omit many parts of long and eventful sagas. But in the evening, when the people liked to gather and listen to Muryn with great interest, supporting and cheering him, the poet singer, with strong inspiration, sang in a full, brilliant, very skilful and eloquent way the same poem that he had sung in the morning, shortened and dull. Even in the evening, if there were not at least a few people listening and cheering him on, his performance did not come out well. In such situations Zhyrau usually said: "My head hurts or I can't remember, I can't sing today". And he explained his inability to sing the Zhyr poem during the day by saying that he used to practise performing the poem in the evenings and at night meetings (Forty Heroes of the Crimea, 2005:17).

Since the nineteenth century, scholars of the verbal epic have been concerned with the most important relationship between the singer and his audience (Heroes of Crimea, 2005:106). In this connection, K. Reichl emphasised that the style of performing Kazakh poetry depends on the audience, and that the poet who sings also acts as a performer-improviser (Reichl, 2005:73).

As an example, he gives information about the performance characteristic of Muryn Zhyrau, first described in the 6th volume of "Batyrlar Zhyry" published in 1990 and in data quoted above (Forty Heroes of the Crimea, 2005: 71). The main reason for this is that the performance of the epic is a public event. He is making a scientific statement about its validity. The scholar fully agrees with the statements of A.B. Kunanbaeva that at certain moments the singer needs the support and encouragement of the audience in the form of applause and praise, and that such support lends him strength and motivate ("Soviet ethnography", no. 4: 108).

If we compare the song “Karasai, Kazi”, which Muryn Zhyrau sang in front of the creative intelligentsia of Almaty, with other examples from his cycle, we can clearly see the effect of the vociferous support of the crowd. There are about thirty versions of this poem song among the Kazakhs. It seems to be the work that the general poem singers liked to recite with great inspiration. The fact that this song was sung by Murat, Kashagan, Karasai Zhyrau, and the disciples of Kashagan in the cycle we concern, can prove the correctness of our idea.

There was a clear intention to publish Muryn Zhyrau’s words immediately in Almaty in 1942. The typing of handwritten texts shows this. However, after Muryn Zhyrau returned to his country in 1943, we can see that this decision changed. This was the result of the influence of a radical trend in favour of the Soviet Union during the Great Patriotic War. Therefore, it became clear that the spiritual heritage, which could awaken the idea of independence of the indigenous peoples, had become dangerous, as the decision of the Central Committee of the Communist Party of the Soviet Union-Bosheviks of August 9, 1944, “On the state of the mass political and ideological work of the party organisation in Tatarstan and measures for its improvement” showed. Moreover, 1947 the authorities passed a resolution ‘About the serious mistakes made by the Institute of Language and Letters under the Academy of Sciences of the Soviet Union’. At the time, Nogayly bi and lords, Shora batyr and others were the main characters, meaning most of the positive characters. For many years, a significant part of Nogayly’s poetry remained unstudied and unpublished, as he fought against the invasion of the Russian state. In this connection, it should be noted that the distinguished scholar Auelbek Konyratbayev risked his life with the publication of his article “Forty Heroes of the Crimea in the Song of Muryn Akin” in the regional newspaper “Socialist Construction” of Guriev (now Atyrau), issue of 15 June 1948. In his work, the scholar gave the widest and most comprehensive analysis of the epic “Forty Heroes of Crimea”. He tried to provide complete information about the compositional structure, content, historical foundations of the Muryn Zhyrau heritage and its role in the development of the epic tradition in Western Kazakhstan. (Ismayilov, 2008:485-488). Another serious and complex scientific study on the creativity, artistry and civility of Muryn Zhyrau was written by Esmagambet Samuratuly Ismayilov, corresponding member of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR. In his monograph “Akindar” (Poets), published in 1956, the scholar stressed that Muryn was not a poet and could not compose anything with a new theme. In this respect, he was only a singer of poems, and at the same time, Muryn was the only one who sang the most poems among the Kazakh poem singers and from this point of view it is more appropriate to call him a zhyrau (Ismayilov, 2008:31). Moreover, the fact that Muryn Zhyrau was an epic improviser is supported by the information provided by E. Ismaililov, who directly observed and studied the art of Zhyrau. K. Reichl has also pointed out the traditional phenomenon of re-creation in the process of performing the epic of the Turkic peoples, and that the concept of “improvisation” takes on a different meaning in the use of Kazakh singers and other Turkic traditions (Forty Heroes of the Crimea, 2005:71). He refers to the information provided by Ye. Ismayilov Muryn Zhyrau as one of the examples to prove this idea (Heroes of Crimea, 2005: 70-71). Epic improvisation, a tendency to adapt his songs to the mood of the audience can be seen by comparing the

songs "Anshibai", "Karadong", "Zhubanysh", "Karasai, Kazi". These songs were recorded twice by him. The difference in the content between the versions of the last work written by B. Zhakypbaev in 1939 and in 1942 is particularly significant.

A great contribution to the introduction of the epic "Forty Heroes of Crimea" to the foreign audience was made by the scholar V.M. Zhirmunskyi. In 1958 the scholar published his work «Some results of the study of the heroic epics of the Central Asian nations», which contains a brief information about the "Forty Heroes" performed by Muryn Zhyrau. The scholar emphasises that the genealogical integrity plays the role of unifying the beginning of the poems included in the epic. He draws attention to the fact that the epic contains poems of well-known and unknown heroes. In this work, particular attention is paid to the fact that the most important phenomenon that has raised the "Forty Heroes" to the status of a single epic poem is its genealogical integrity. The scholar cited Russian sources, chronicles and diplomatic letters to prove that the epic poems about Edyge and Edyge's descendants are of great educational and historical value (Research of the Epics of the Soviet Peoples). Moscow, 1958: 49). V.M. Zhirmunsky mentions the epic "Forty Heroes of Crimea" and the art of Muryn Zhyrau as a unique phenomenon in the world in his monograph "Folk heroic epic. Comparative-historical essays", published in 1962, and in the research volume "Central Asian folk storytellers", co-authored with N.K. Chadwick. The publication of this work in London in 1969 was of particular interest to readers all over the world (Ismayilov, 1996), and its Russian translation was included in the book "Turkic epic". We know that Zhirmunsky's monograph "Epic Tales of Nogay Heroes in the Light of Historical Sources" was unfortunately not published until after his death. However, it was included in his book "Heroic Epic", published in 1974. The chapter Nogay heroes in Kazakh epic of this work pays special attention to the epic "Forty Heroes of Crimea". In this research, Zhirmunsky compared the plots of the poems "Nuradyn", "Musa Khan", "Orak - Mamai", "Karasai - Kazi", "Telagys" in the repertoire of Muryn Zhyrau and the versions of these compositions that exist in the repertoire of other Kazakh singers. After analysing the above-mentioned versions of Nogay poems spread among Kazakhs, the scholar rightly pointed out that the historical foundations of legends about Nogay heroes are clear and history proves that the characters and events in them were real (Chadwic, 1969:481).

After V.M. Zhirmunsky's works were published, a phenomenon harmful to the Nogaly epos disappeared, and the general suspicion that artistic compositions could provoke a conflict between the Russian people and the heirs of the ancient Deshti Kipchak no longer existed. The result was also noted in the first volume of the six-volume History of Kazakh Literature, published in 1960. It is known that Malika Gumarova, a candidate of philological sciences, wrote a chapter in this work entitled «Poems that have not been studied yet». An important part of this chapter is entitled «The Song of Forty Heroes». It describes the life, the teachers, the repertoire, the beginnings of the art experience of Muryn Zhyrau, the history of the research and writing of the collection "Forty Heroes of Crimea", as well as a number of works included in the epic. In this work M. Gumarova describes the poems Karadon, "Zhubanysh", "Suyinish", "Er Begis", "Kogis, Tegis", "Tama", included in the cycle "Karadon Batyr and his Descendants", and "Torekhan", dedicated to the heroism of individual heroes, "Akjonasuly Yer Kenes", "Manashiuly Tuyakbai" poems, focusing on

the content and some features. (Ismayilov, 2004: 504-511). The publication of a number of songs included in the repertoire of Muryn Zhyrau was made possible by the study of the respected scholar. The poems "Manashiuly Tuyakbai", "Akjonasuly Yer Kenes" were included in the second volume of the two-volume collection "Batyrlar Zhyr", published in 1963. The book "Batyrlar Zhyr" published in 1963 included the songs "Karadon", "Zhubanysh", "Suyinish", "Er Begis", "Tegis, Kogis", "Tama". These poems were included as well to Volume II of the "Aksaut" collection (1977). Sultangali Sadyrbayev, the folklore researcher, had made a special study of the epic "Forty Heroes of Crimea". In his work, by analysing the cycle "Karadon Batyr and his descendants" in the said epic, the scholar showed the nature of the phenomenon of integration in the epic. The biographical and genealogical integrity of the cycle is considered in detail in this work. In addition, the research pays enough attention to linking the events narrated in the epic "Forty Heroes of Crimea" with the historical reality. It was only after our country gained independence that works on Nogay bi, Lords, Narik and Shora were included in the works of Kazakh scholars and published in the Kazakh press. Unfortunately, before independence it was dangerous to mention the names of Edige and his descendants, as well as Shora and his father Narik, due to the above-mentioned harsh decisions of the Central Committee of the Communist Party and the Central Committee of the Communist Party of the Soviet Union. At that time, people were still suffering from the consequences of the repressions of the 1937-1950s, and scholars M. Gumarova and S. Sadyrbayev were unable to tell anything about it.

In his work entitled «Kazakh Epic about Nogay heroes», published in the 3rd volume of the 9-volume History of World Literature in Moscow, the Academician E.M. Meletinsky emphasized that the epic poem collection about Kazakh nation's forty heroes doubtless has a historical basis (Meletinskiy, 1963: 587).

V.M. Zhirmunskiy and E.M. Meletinskiy, who had highly praised the poems of Nogaly, among them "Forty Heroes of Crimea", prompted R. Berdibai to write in the third issue of the journal "Soviet Turkology", published in 1983, that it was necessary to study examples of Kazakh poetry. In the second issue of the journal in 1985, he also stressed the need for a justification of the banned songs at the level of the Soviet Union.

Kabibolla Sydiykyuly, a candidate of philological sciences, is an academic who has made a great contribution to the research of the life and art of Muryn Ziraу by identifying the unique features of the epic "Forty Heroes of Crimea" and publishing them in the scientific circulation. K. Sydiykyuly tells about Muryn in his monograph "Akyn-zhyraular" published for the first time in 1974. K. Sydiykov, together with O. Nurmagambetova, wrote the epic "Forty Heroes of Crimea", which was published in 1989 in volume 5 of the multivolume series "Batyrlar Zhyry", and in 1990 in volume 6 of the same series. K. Sydiykov wrote the preface and The features of this edition is that the era of publicity made it possible to publish for the first time all Forty Heroes of the Crimea cycle songs. In this edition, K. Sydiykyuly clearly proved that "Forty Heroes of Crimea" consists of 35 poems, and the main characters are forty one heroes. The researcher emphasised that both the collection and adaptation of the poem and its singing in its full form, with all the action and harmony, depend on the mood of the zhyrau and the specific conditions of the time. He added that Muryn recited only a short version of the poems when they were recorded in

Almaty in 1942. And Asayin Khangeldin notes that some of the songs he wrote down in 1941 were not fully recorded in 1942. This publication includes the texts of 35 poems. Twenty-nine are complete, six are excerpted from what A. Hangeldin wrote in 1941. In 1939, the leaders of the Kazakh branch of the USSR Academy of Sciences asked Asayin Hangeldin to go on a journey to find out details of the information mentioned by the Sattigul poet about the Mangystau zhyrshi, who can sing the poem "Forty Heroes of Crimea" tirelessly for forty days. The researcher managed to record 37 songs from the repertoire of Muryn Zhyrau during his journey. And the volumes mentioned above contain these recorded texts. The number of versions of the "Forty Heroes of Crimea" cycle varies in the works of researchers due to the nature of the manuscripts. In the article "Forty heroes from Crimeas epic sung by Muryn Akin" published on 15 June 1948 in the Guryev newspaper "Socialist Construction", A. Konyratbaev wrote that the collection contained 26 tales (Ismayilov, 2008: 485). V.M. Zhirmunskyi was of the opinion that there were 27 plots in the Muryn Zhyrau (Ismayilov, 2008: 467), M. Gumarova came to the conclusion that there were 28 poems (Ismayilov, 2008: 505). And K. Sydiykyuly proved with concrete data that "Forty Heroes of Crimea" consists of 36 poems telling the stories of 41 heroes (Ismayilov, 2008: 19). We think that the opinion of the last mentioned scholar is reasonable. The first proof is fragment of 37 poems recorded by A. Hangeldin. According to the manuscript, the scholar deliberately wrote down only fragments of songs that Zhyrau could perform in full. He took them to Almaty to show them to others. Due to certain difficulties, it was not possible to write down all the spiritual heritage preserved in Muryn Zhyrau's memory during his six-month stay in Almaty. We will further explain what K. Sydiykyuly and M. Khakimzhanova wrote about some of those difficulties. In addition, not all of the texts that have been recorded from the Muryn Zhyrau are available to us at present. According to the some memories Muryn Zhyrau said that at the end of 1942, that is, six months after he left the village, he was tired and wanted to return home, and that he would write the rest of his songs from home. In his autobiography, Zhyrau wrote that he kept that promise. He had the poem about four batyrs recorded and sent it to the branch of the Academy of Sciences in 1947 (Ismayilov, 2004: 17). Dauytbai Murynuly shared some of his memories of the time in 1947 when the Republican Art Centre sent them an invitation and he and his grandfather came to Almaty. Then, for one month and twenty-three days, poems were recorded by Muryn Zhyrau in KazMU (Ismayilov, 2004: 18). Today, unfortunately, no one knows where the texts of the four poems written by Muryn Zhyrau and sent to Almaty in 1947 are. The same applies to the poems recorded in KazMU in the same year. Since only twenty-nine of the poems known to Zhyrau were written down in full, there is no reason to suppose that he forgot other works as he grew older and was unable to recite them, and although the above data are sufficient to ensure that there is no basis for such an assertion, we would like to draw attention to one more piece of information. When Baubek Zhubanturliyev, Zhyrau's nephew, was young, he used to live close to where Muryn lived in Fort Shevchenko. All summer they lived together in the meadow, enjoying Zhyrau's singing. However, Muryn does not appear to have read 'Forty Heroes' to the end (Ismayilov, 2004: 27).

This and other data prove that at the time of Muryn Zhyrau's life there was no one who really had a heartfelt desire to write down poems that he knew in their entirety. On the basis

of the above, we can confidently conclude: Muryn Zhyrau's legacy included at least thirty-seven complete versions of epic poems. But the intelligentsia of that time did not manage to get them all recorded.

It seems that if there were people who appreciated the epic cycle "Forty Heroes of Crimea" by other poets, there was a chance to record it. This assumption is supported by the fact that Zhyrau himself mentions Nurym, Murat and Kashagan as his teachers. Those who knew him emphasise that the poet had close creative relations with the Zhyrshy of Kariz, Karasai, Kalim and Begim. Among these poets we have the version of the song "Karasai, Kazi" sung by Murat, Kashagan, Karasai Zhyrau, and the song "Edige", which was in the repertoire of the latter (Saken, 2019: 193-205). The versions of the songs "Karasai, Kazi" in the repertoire of the first two poets have been known to the readers for a long time. The descendants of Karasai Zhyrau (1870-1930) proved by concrete evidence that the version of the song "Edyge" published in the 39th volume of "Babalar Sozy" and the version of the song "Karasai, Kazi" published in the 42nd volume of "Babalar Sozy" were sung by their grandfathers. At present, the epic work of more than 42,000 lines, recorded in the manner of Muryn Zhyrau's performance, is widely circulated among scholars in the country and abroad. The publication of this book has been a major factor in the recognition of the "Forty Heroes of Crimea" series by prominent scholars both in Kazakhtsan and abroad. We know and are happy that this collection has been published in Turkey (Kazak dastanlari, 2007) (Meletinsky, 1963), and that "Edige", one of the songs from this cycle, has been included in the collection published in Azerbaijan (Qumrv, 2022).

The works included in the cycle make up volumes 50 and 51 of the "Babalar Sozy" 100 volume collection set. These volumes were published in 2008. Moreover, the second volume of the ten-volume "Anthology of the Folklore of the Great Steppe" consists of versions of the "Forty Heroes of Crimea" epic. In the scientific appendices of these volumes, the publications' authors expressed their full agreement with the opinions of K. Sydiykov, and proved their ideas from the scientific point of view. The social and cultural significance of the publication of the "Babalar Sozy" 100 volume collection set, including the cycle "Forty Heroes of Crimea", is well illustrated in the article (Auyesbayeva, 2017) published by its authors under the Scopus programme. The most important feature of the last two editions of the epic cycle is that the epics are published unchanged from the original. Note that the texts in the 1989 and 1990 editions differ from the original manuscripts. There were two main reasons: firstly, the reduction of the parts of the poems that did not meet the requirements of the censorship of the Soviet period, and secondly, the efforts of the editors of the publication to make a literary treatment of certain versions of some poems. After the independence of our country, these gaps were filled in the publications.

"Forty Heroes of Crimea" is the only phenomenon in the world that presents the events of a certain period of the country's history through thirty-seven songs and the content of these songs is closely related to each other. And we should certainly mention the many favours that the Epic has bestowed on the lives of our contemporaries and those of future generations. Most importantly, this spiritual heritage will be of great use in restoring the true history of independent Kazakhstan, as can be seen from the above overview. These songs are also of high cognitive and educational value. All the scholars of epic poetry

knew that it was their duty to emphasise that the archaic verses in the classical heroic epic models were helping to shape the world view of the new age. In this respect, the author of this article has also shared his thoughts both in his articles on mythological characters in the "Manas" epic (Saken, 2018) and in Ancient Greek literature (Saken, 2018) published under the Scopus Program, and in his report "Archaic characters in Forty Heroes of Crimea" held at the "The World of Turks" conference in Baku. It should be noted that the folklore motifs discussed in the article on the mythological aspects of the Nurtugan version of the "Edyge" song by the scholar B.I. Nurdauletova (Nurdauletova, 2016:415-421) are also present in Muryn's repertoire.

Language works have an educational function in that they assimilate good national traditions that have been established over ages. The articles published by T. Dilshod (Dilshod, 2022) and A. Akcan (Akcan, 2021) in the Scopus programme consider the features of the formation of such good traditions in the epos of the Turkic peoples. Forty Heroes of the Crimea is a propagation of good traditions, which is undoubtedly a great impulse for the education of modern graduates. These include patriotic sentiments, putting national interests before personal ones, unselfish family ties, and other good traditions. The study of folk language is one of the most topical issues in linguistics. From this perspective, the words in the cycle "Forty Heroes of Crimea", unknown to our present generation, have the right to enrich our national language. The fact that Kazakh linguists are engaged in basic research for the purpose of studying the above-mentioned collection is a sign of a deep understanding of this issue.

These and other features make it clear that the epic cycle of the "Forty Heroes of Crimea" is just as valuable as any other cultural treasure in the world. The opinion of a representative of other nations of the world should be noted here. The opinion of a representative of other nations of the world should be noted here. For example, David Hunt, who published the Legends of the Caucasus in London, says in his foreword to the Nogay version of the poem "Edyge", which is included in this collection, that the poem "Edyge" belongs to the category of world cultural treasures. Edyge's story, as Hunt writes, "is a national epic that can be compared with the West European Arthurian romances, the English Beowulf and the Finnish Kalevala" (Hunt, 2012:19-62). This opinion is also related to the cycle of epic poems that we are discussing here. The reason for this is that Edyge himself, his ancestors and descendants are portrayed in one of the two genealogical cycles. The songs "Anshibai", "Parpariya", "Kuttikiya", "Musa Khan", "Karasai, Kazi" in this genealogical collection can only be found in the repertoire of Kazakh singers. The previous three songs were sung only by Muryn.

It was possible to identify Zhyr as a version of Karasai Zhyrau when in 1984 K. Sattarov and Zh. Abdirakhmanova recorded the poem "Epic of an Edyge Batyr" from Kartbay Zhyrau, and the Academy of Sciences managed to get the manuscript of the song "Karasai, Kazi" in 1961 during the complex scientific expedition organised on the occasion of the "Year of History". Such identification was also made possible by publishing the hundred volumes of "Babalar Sozy" between 2003 and 2013. A number of residents of Mangistau Oblast and Karakalpakstan, as well as scholars living in Aktau, who familiarised themselves with the editions of these songs in the 39th and 42nd volumes of "Babalar Sozuri", have proved

unequivocally that these variants originally spread from Karasai Zhyrau. The author of this article took part in the scientific-theoretical conference "Treasure left by Karasai" held on 19 August 2023 in the Beineu village, Mangistau region, and became convinced that Karasai Zhyrau, like Muryn Zhyrau, is an artist who has memorised the cycle "Forty Heroes of Crimea". At present, text research is underway to identify other epic works that were part of the repertoire of the said song. This information means that not all the things related to the Kazakh Epos have been fully uncovered yet, so researching the Epos should continue.

4. Results

In the light of the foregoing, the works included in the cycle are of historical and pedagogical value, they influence the development of artistic skills, they are instrumental in instilling moral virtue in young people, and they are of great importance not only for the culture of Kazakhs, but also for the culture of the entire world. We believe that it is a spiritual relic of great significance. Academics M. Auezov, A. Margulan, K. Zhumaliyev, R. Berdibai, as well as foreign and domestic scholars, have revealed the virtues of this masterpiece of speech art. It is true that today this collection of poems has become the backbone of de-ideological studies, although until the last years of the Soviet Union it belonged to the category of forbidden heritage. However, it is still too early to be sure that this artefact has had the level of promotion that it deserves. For example, the complete translation of "Forty Heroes of Crimea" was published only in Turkey, and this heritage was not translated either into Russian, which is the language of international communication in Kazakhstan, or into English, which is the language of communication among the peoples of the world. That is why the scholar V.M. Zhirmunsky, while writing his research, had to rely on the description of the manuscripts given by the Kazakh scholars, and it seems that the researchers from other countries used only the works written in Russian on this cycle. It is very important to translate the cycle "Forty Heroes of Crimea" and related research works into Russian, English, and other languages. Scholars have long known that verbal art can improve human behaviour. It is essential that teachers, military-patriotic educational institutions, psychologists, linguists, ethnographers and representatives of other fields of social sciences develop a joint comprehensive plan to use the relic in question as a tool for educating the new generation of the new Kazakhstan.

5. Conclusion

Heroic epic consists of thirty-six legends which were recorded from the famous Kazakh narrator Muryn Zhyrau. Forty-one heroes, who left remarkable mark in history and whose images are revealed in a series of works, depict the historical events dating back to the period of Altyn Orda and later Turkic States that have separated from it in the XIV-XVII centuries.

Plot of the epos "Kyrymnin kyryk batyri" is devoted to praising of heroic life of Edige who was a founder of Nogai Horde, prominent commander and public figure, historical person who lived in the end of XIV- beginning of XV centuries and his descendants. Epic images of Timur the ruler of Mavrenahr and Toktamyskhan the ruler of Altyn Horde have also been colorfully described. Some chapters of the epos tell about the invasion of the historical images such as Er Targyn, Aisa uly Akhmet, Kobylandy, Torekhan, Adil sultan,

who were not relatives of Edige. The theme of valuable folklore work in which ancient epos motives and historical events are combined- is the protection of the peace in the country, the Motherland and respect to heroism.

Based on the above, we would like to conclude by recommending the following Research on the "Forty Heroes of Crimea" cycle should be intensified. Research in recent years has shown that it is necessary to create a special scientific centre for the study of the Kazakh epic, as there are still problems with this collection. We also believe that it would be preferable to implement measures of state control and coordination of the work of the country's scientific centres. This would ensure that the social value of this heritage is revealed and that effective ways of using its benefits for the benefit of our sovereign country are demonstrated.

References:

1. Akcan, A. (2021). Legacy of the Steppe: Traces of the Scythian Horse. *Journal of Social Sciences And Education*, 4 (2), p. 263-275. DOI: 10.53047/josse.993521(in Eng)
2. Auyesbayeva P., Alpysbayeva K., Albekov T. (2017). Image of patron spirits in the epos of turkic peoples // *Astra Salvensis - review of history and culture*, year V, No. 10, 2017. – 557 p. (pp.13-24). <http://www.scopus.com/inward/record.url?eid=2-s2.0-85040455081&partnerID=MN8TOARS> (in Eng)
3. Chadwic N.K., Zhirmunsky V. (1969) *Oral epics of Central Asia*. Cambridge: At the university press. – 349 p. (in Eng)
4. Dilshod, T. (2022). Traditional Formulas of the Horse's Saddling and Their Place in the Epics of the Peoples of the World (on the Material of Russian and Uzbek Heroic Epic Poetry). *European Scholar Journal*, 3 (1), p. 43-46. (in Eng)
5. Qumrv Shahriyar (2022). *The epic of the Red Horde about Edigey*. Baku: Science and Education Prose. – 472 p. (in Azer.)
6. Hunt David (2012). *Legends of Cawcasus*. London. – 376 p. (in Eng)
7. Ismayilov (2004). *Ye and the Science of Kazakh literary studies*. Almaty: Institute of Literature and Art. – 320 p. (in Kaz.)
8. Ismayilov Ye. (1996) *Zhambyl and folk poets*. Almaty: Sanat. – 237 p. (in Kaz.)
9. *Kazak dastanlari* (2007). IV. *Kirim'in kirk batiri*. Ankara. – 311 p. (in Turk.)
10. *Forty Heroes of the Crimea*. Almaty: Arys.2005. – 544 p. (in Kaz.)
11. Meletinsky E.M. (1963). *Kipchak epic about Nogay bogatyr* // in the book: *History of World Literature In nine volumes. Third volume*. Moscow: Nauka Publishing House". (P. 586-587). – 816 p. (in Russ.)
12. Nurdauletova B.I. (2016) *Mythological aspects of the epic "Maulimniyaz-Edige"* // in the book: *Edige: Nogay epic poem*. Moscow: Nauka Publishing House". (p.17-52). – 512 p. (in Russ.)
13. K.Reichl (2008). *Turkic epic. Traditions, forms, poetic structure*. Moscow: Publishing company "Eastern literature". – 383 p. (in Russ.)
14. Saken S., Sarbassov B., Ismakova, A., Piralı, G., Ibraemova, J. (2018). *Mythological aspects of the Kyrgyzs' ethnographic way of life in the historical epos "Manas"* (Article) [*Aspectos mitológicos de la manera etnográfica de la vida de los kirgios en los epos históricos"Manas"*]. – *Opcion Volume 34, Issue 85*, pp. 632-651. (in Eng)
15. Saken S., Zhunisova M., Koshekova A., Kadyrov Z., Duisebekova Z. (2018). *Rhetoric as art of eloquence in the ancient greek culture* (Article) [*La retórica como arte de la elocuencia en la antigua cultura griega*]. – *Opcion Volume 34, Issue 85*, pp. 632-651. (in Eng)
16. Saken S. (2019). *Poems and legends about Edig and historical truth* // *electronic scientific journal «edu.e-history.kz» № 3(19)*. pp. 193-205. (in Kaz)
17. Zhirmunsky V.M. (1974). *Turkic epic. Selected works*. Leningrad. – 728 p. (in Russ.)

Әдебиеттер:

1. Akcan, A. (2021) Legacy of the Steppe: Traces of the Scythian Horse. Journal of Social Sciences And Education. 4 (2), p. 263-275. DOI: 10.53047/josse.993521
2. Auyesbayeva P., Alpysbayeva K., Albekov T. (2017) Image of patron spirits in the epos of turkic peoples // Astra Salvensis - review of history and culture, year V, No. 10. – 557 p. (pp.13-24). <http://www.scopus.com/inward/record.url?id=2-s2.0-85040455081&partnerID=MN8TOARS>.
3. Qumrv Shahriyar. Edigeý haqqında Qizil Orda dastani. Baki: elm və təhsil Nəsiyyati, 2022. – 472 p.
4. Dilshod, T. (2022) Traditional Formulas of the Horse's Saddling and Their Place in the Epics of the Peoples of the World (on the Material of Russian and Uzbek Heroic Epic Poetry). European Scholar Journal. 3 (1), p. 43-46.
5. Есмағамбет Ысмайылов және қазақ әдебиеттану ғылымы. – Алматы: Әдебиет және өнер институты, 2004. – 320 б.
6. Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. Избранные труды. – Ленинград, 1974. – 728 с.
7. Kazak dastanlari. – IV. Kirim'in kirk batiri. – Ankara: Turk Dil Kurumu, 2007. – 311 p.
8. Қырымның қырық батыры. – Алматы: «Арыс», 2005. – 544 б.
9. Мелетинский Е.М. Кипчакский эпос о ногайских богатырях // в книге: История всемирной литературы. В девяти томах. Третий том. – Москва: Издательство «Наука», 1963. – 816 с.
10. Нурдаулетова Б.И. Мифологические аспекты эпоса «Маулимнияз-Едиге» // в книге: Эдиге: Ногайская эпическая поэма. – Москва: издательство Наука, 2016. (С.17-52). – 512 с.
11. Райхл К. Тюркский эпос. Традиции, формы, поэтическая структура. – Москва: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 2008. – 383 с.
12. Сәкен С. Едіге туралы жыр-аңыздар және тарихи шындық // «edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы № 3(19), 2019. – 193-205 бб.
13. Saken S., Sarbassov B., Ismakova, A., Pirali, G., Ibraemova, J Mythological aspects of the Kyrgyzs' ethnographic way of life in the historical epos "Manas"(Article) [Aspectos mitológicos de la manera etnográfica de la vida de los kirgios en los epos históricos"Manas"]. – Opcion Volume 34, Issue 85, 2018, pp 632-651.
14. Saken S., Zhunisova M., Koshekova A., Kadyrov Z., Duisebekova Z. (2018) Rhetoric as art of eloquence in the ancient greek culture(Article) [La retórica como arte de la elocuencia en la antigua cultura griega]. – Opcion Volume 34, Issue 85. pp. 374-393.
15. Hunt David. (2012). Legends of Cawcasus. – London. – 376 p.
16. Chadwic N.K., Zhirmunsky V. (1969). Oral epics of Central Asia. – Cambridge. – 349 p.
17. Ысмайылов Е. Жамбыл және халық ақындары. – Алматы: Санат, 1996. – 237 б.

Ғ. Әнес¹, О. Сөйлемез², Ә. Қабылов^{*3}

¹Саяси қуғын-сүргін құрбандары музейі, Алматы, Қазақстан,

²Кастамону университеті, Кастамону, Түркия,

³Ш.Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті,
Ақтау, Қазақстан

E-mail: ¹anes_gk@mail.ru, ²soylemezo@yahoo.com, ³adlet_kabylov@mail.ru

ORCID: ¹0000-0002-6844-8675, ²0000-0001-8382-3173, ³0000-0002-9960-2380

Ә.КЕКІЛБАЕВТЫҢ «АБЫЛАЙ ХАН» ДРАМАСЫНЫҢ ИДЕЯЛЫҚ-КӨРКЕМДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа. Драматургия – әлемдік әдебиетте ертеден келе жатқан жанр. Қазақ әдебиетінде ХХ ғасырдың 20-жылдарында бой көрсетіп, Ж.Аймауытов, Қ.Кемелгерев, М.Әуезов, С.Сейфуллин, Б.Майлин, Ж.Шанин т.б. қалыптастырып, кейін Ғ.Мүсірепов, С.Мұқанов, М.Ақынжанов, Ә.Тәжібаев, Ә.Әбішев т.б. ұлттық драматургиямызды дамытқан көптеген шығармалар жазды. Қазақ драматургиясындағы бір өнімді сала – тарихи тұлғаларға арналған драмалық шығармалар. Б.Майлин мен Ғ.Мүсірепов бірігіп жазған «Амангелді», М.Ақынжановтың «Исатай-Махамбет», М.Әуезовтің «Абай» пьесаларынан бастап, Ғ.Мүсіреповтің «Ақан сері – Ақтоқты», М.Ақынжановтың «Ыбырай Алтынсарин», С.Мұқановтың «Шоқан Уәлиханов», Ә.Тәжібаевтың «Майра» пьесалары сияқты көптеген шығармалар тарихи тақырыпқа жазылды. Тәуелсіздік кезеңінде жазылған тарихи тұлғаларға арналған драмалық шығармалардың бірі – Қазақстанның Халық жазушысы, Мемлекеттік сыйлықтың лауреаты Ә.Кекілбаевтың «Абылай» халықтық қаһармандық драмалық дастаны. Бұл туындының тәуелсіздіктің бастапқы жылдарында (1997) мемлекеттік тапсырыспен жазылып, сахналануы еліміздің рухани өміріндегі айтулы оқиға болды. Шығармашылық ғұмырында әлемдік драматургияның көптеген шығармаларын қазақ тіліне аударып, үлкен тәжірибе мектебінен өткен, драматургия табиғатын үңіле зерделеген жазушының бұл туындысы – драматургиядағы біреу болса да, бірегей шығармасы. Бұл пьесада қазақ халқының ХVIII ғасырдағы жоңғарларға қарсы азаттық үшін жүргізген күресі, Абылай секілді ел қамын ойлаған ерлердің іс-әрекеттері суреттеледі. Абылай хан – қазақ тарихындағы ерекше маңызға ие тұлға. Жазушы романдарында да осындай ел тағдыры талқыға түскен шақтарда ерен еңбегімен есте қалған хандар мен батыр-билердің образдарын жасағаны белгілі. Абылай секілді қазақтың басын біріктіріп, басқыншы жауға қарсы күреске жұмылдырып, халықты елдікке үндеген тұлғаның бейнесін жан-жақты ашу үшін жазушы кең құлашты прозаның оқиғасын зор шеберлікпен, асқақ өршіл патриоттық пафоспен берегей драманың ауқымына сыйғыза білген. Ақ өлең үлгісінде жазылған төрт көріністі бұл пьеса азаттық аңсаған халықтың басына түскен ауыртпалықты, сол қиындықтан жол тауып шыға білген, ерлігімен де, ақыл-айласымен де елді ұйыстыра білген Абылайдай ел көсемінің бейнесін шынайы бейнелейді. Мақалада «Абылай хан» драмасының тақырыптық ауқымы, идеялық-көркемдік ерекшеліктері, кейіпкерлер жүйесі, оқиғалар мен тартыс табиғаты, көркемдік шешім арналары жан-жақты талданады. Шығарманың композициялық жүйесі, әр көріністегі оқиғалардың шынайылығы мен кейіпкер іс-әрекеттерінің қисындылығы, драмалық тартыс пен көркемдік шешім арақатынасы қарастырылып, қаламгердің драматургтік шеберлік қырлары пайымдалады. Драманың патриоттық мәні мен халқымыздың рухани өміріндегі маңызы зерделенеді.

Алғыс: Мақала ҚР ҒЖБМ министрлігі Ғылым комитетінің 2023-2025 жылдарға арналған АР19678872 «Әбіш Кекілбаев шығармашылығы қоғамдық сананы жаңғыруы контекстінде» гранттық жобасы аясында дайындалды.

Кілт сөздер: драматургия, драма жанры, персонаж, кейіпкерлер жүйесі, тақырып пен идея, көркемдік шешім, тартыс, оқиға

G. Anes¹, O. Soilemez², A. Kabylov^{*3}

¹Museum of Victims of Political Repressions, Almaty, Kazakhstan,

²Kastamonu University, Kastamonu, Turkey,

³Caspian University of Technology and Engineering named after Sh. Yessenov, Aktau, Kazakhstan

E-mail: ¹anes_gk@mail.ru, ²soylemezo@yahoo.com, ³adlet_kabylov@mail.ru
ORCID: ¹0000-0002-6844-8675, ²0000-0001-8382-3173, ³0000-0002-9960-2380

Ideal-artistic originality of A. Kekilbayev's drama «Abylai khan»

Abstract. Dramaturgy is a long-standing genre in world literature. This genre was formed in Kazakh literature in the 20s of the twentieth century in the works of Zh. Aimauytov, K. Kemengerov, M. Auezov, S. Seifullin, B. Mailin, Zh. Mukanov, M. Akynzhanov, A. Tazhibaev, A. Abishev and others wrote many works that developed the national dramaturgy. One of the productive areas of Kazakh dramaturgy are dramatic works dedicated to historical figures, such as «Amangeldy» written jointly by B. Mailin and G. Musirepov, «Isatai-Mahambet» by M. Akynzhanov, «Abai» by M. Auezov, «Akan seri - Aktokti» G. Musirepova, «Ibray Altynsarin» by M. Akynzhanova, «Shokan Ualikhanov» by S. Mukanov, «Maira» by A. Tazhibaev and others. - heroic drama-poem of the national writer of Kazakhstan, laureate of the State Prize A. Kekilbaev. This work was written by state order at the beginning of independence (1997) and was a significant event in the spiritual life of the country. This work of the writer, who during his creative life translated many works of world dramaturgy into the Kazakh language, went through a great school of experience, deeply studied the nature of dramaturgy, is a unique work, although the only one in dramaturgy. This play describes the struggle of the Kazakh people for freedom against the Dzungars in the 18th century and the actions of people like Abylai Khan who took care of the country. Abylai Khan is a person of special significance in Kazakh history. It is known that in the writer's novels he portrays the images of khans and baryt-biys, who are remembered for their heroic deeds at a time when the fate of the country was discussed. In order to comprehensively reveal the image of a man who, like Abylai, united the Kazakh people, mobilized them to fight the invading enemy, rallied the people, appealed to the nation, the writer managed to adapt the story of wide-eared prose to the scope of a drama with great skill and ambitious patriotic pathos. This four-act performance, written in the style of white verse, realistically depicts the burden of a people striving for freedom, the image of the leader Abylai Khan, who managed to find a way out of this difficulty and organize the country with his courage and wisdom. The article comprehensively analyzes the thematic coverage, ideological and artistic originality, the system of characters, the nature of events and conflicts, the peculiarity of the artistic solution of the drama «Abylay Khan». The compositional structure of the work, the logic of the actions of the characters in each scene, the relationship between the dramatic conflict and the artistic decision are considered, the writer's dramatic skills are considered. The patriotic meaning of the drama and its significance in the spiritual life of our people are being explored.

Acknowledgments: The scientific article was prepared within the framework of the grant project AP19678872 «Abish Kekilbaev's work in the context of the modernization of public consciousness»

Keywords: dramaturgy, drama, character, system of characters, theme and idea, artistic solution, conflict, event

Г. Анес¹, О. Соилемез², А. Кабылов^{*3}

¹Музей жертв политических репрессий, Алматы, Казахстан,

²Кастамону университет, Кастамону, Турция,

³Каспийский университет технологии и инжиниринга имени Ш.Есенова, Актау, Казахстан

E-mail: ¹anes_gk@mail.ru, ²soylemezo@yahoo.com, ³adlet_kabylov@mail.ru
ORCID: ¹0000-0002-6844-8675, ²0000-0001-8382-3173, ³0000-0002-9960-2380

Идеально-художественное своеобразие драмы А. Кекилбаева «Абылай хан»

Аннотация. Драматургия – давний жанр в мировой литературе. Этот жанр сформировался в казахской литературе в 20-е годы XX века в творчествах Ж.Аймауытова, К.Кеменгерова, М.Ауэзова,

С.Сейфуллина, Б.Майлина, Ж.Шанина и др., а затем Г.Мусирепов, С.Муқанов, М.Ақынжанов, А.Тажібаев, А.Абишев и др. написали много произведений, развивавших национальную драматургию. Одним из продуктивных направлений казахской драматургии являются драматические произведения, посвященные историческим личностям, как «Амангелды» написанный совместно Б.Майлиным и Г.Мусиреповым, «Исатай-Махамбет» М.Ақынжанова, «Абай» М.Ауэзова, «Ақан сері – Ақтоқты» Г.Мусирепова, «Ибрай Алтынсарин» М.Ақынжанова, «Шоқан Уалиханов» С.Муқанова, «Майра» А.Тажібаева и др. Одним из драматических произведений, посвященных историческим личностям, написанным в период независимости, является «Абылай хан», народно-героическая драма-поэма народного писателя Казахстана, лауреата Государственной премии А. Кекилбаева. Это произведение было написано по госзаказу в начале независимости (1997 г.) и явилось значительным событием в духовной жизни страны. Это произведение писателя, который за свою творческую жизнь перевел на казахский язык многие произведения мировой драматургии, прошел большую школу опыта, глубоко изучил природу драматургии, является произведением уникальным, хотя и единственным в драматургии. В этой пьесе описывается борьба казахского народа за свободу против джунгар в XVIII веке и действия таких людей, как Абылай хан, заботившихся о стране. Абылай хан – личность особой значимости в казахской истории. Известно, что в романах писателя он изображает образы ханов и батыр-биев, которые запомнились своими героическими подвигами во времена, когда обсуждались судьбы страны. Для того чтобы всесторонне раскрыть образ человека, который, подобно Абылаю, объединил казахский народ, мобилизовал его на борьбу с вторгшимся врагом, сплотил народ, воззвал к нации, писателю удалось адаптировать рассказ широкой прозы до размаха драмы с большим мастерством и честлюбивым патриотическим пафосом. В этом четырехактном спектакле, написанном в стиле белого стиха, реалистично изображено бремя стремящегося к свободе народа, образ вождя Абылай хана, сумевшего найти выход из этого затруднения и организовать страну с его храбростью и мудростью. В статье всесторонне анализируются тематический охват, идейно-художественные своеобразие, система персонажей, характер событий и конфликтов, особенность художественного решения драмы «Абылай хан». Рассмотрены композиционный строй произведения, логичность действий персонажей в каждой сцене, взаимосвязь драматургического конфликта и художественного решения, рассмотрены драматургические навыки писателя. Исследуется патриотический смысл драмы и ее значение в духовной жизни нашего народа.

Благодарности: Статья подготовлена в рамках грантового проекта AP19678872 «Творчество Абиша Кекилбаева в контексте модернизация общественного сознания»

Ключевые слова: драматургия, драма, персонаж, система персонажей, тема и идея, художественное решение, конфликт, событие

1. Кіріспе

Қазақ әдебиетінің барлық жанрында белсене қалам тербеген Ә.Кекілбаев драматургияның дамуына да үлес қосты. Әлем драматургтерінен оқып-үйренумен қатар, драматургия классиктерінен У.Шекспирдің «Ромео мен Джулетта», «Кориолан», «Король Лир», В.А.Бюроның «Бүгін мейрам, бүгін той», Карл Гоццидің «Тұранбике ханшайым», А.Чеховтің «Ваня ағай», Макс Фриштің «Ғылым қуған Дон Жуан», Г.Ибсеннің «Үрей» сынды драмалық шығармаларын қазақ тіліне аударды, олар еліміздің көптеген сахналарында қойылып, көрермендердің ыстық ықыласына бөленді. Қазақ тіліне жатық аударылып, сахна тілінің ерекшеліктерімен жасанған бұл аудармалар қаламгердің драма жанрының ерекшеліктерін пайымдап, суреткерлік тәжірибесін байытқаны сөзсіз. Поэзия мен прозада ерекше талантымен танылған жазушының «Абылай хан» пьесасын асқан шеберлікпен жазып шығуы бұл салаға жақсы дайындықпен келгенін көрсетеді.

«...Уақиға көз алдымызда болып, адамдардың тіршілік жүзінде айтысып-тартысып өмір шеккенін көреміз. Тіршілік майданында адамдардың ақылы жеткенше амалдап,

қайратына қарай қару қылып, алысқаны, арбағаны, қуанғаны, жылағаны, ойнағаны, күлгені, сүйінгені, күйінгені, жауласқаны, дауласқаны, бітискені, жарасқаны өмір жүзіндегідей көрініп, көз алдыңнан өтеді» (Байтұрсынов, 2003:175), – деп А.Байтұрсынов айтқандай, қазақ тарихындағы сол бір қиын кезеңнің шындығын көрермендердің көз алдынан өткізетіндей, Абылай ханның, батырлар мен билердің, тағы да басқа персонаждардың бейнесі арқылы Тәуелсіздіктің ауыр жолын көркем жаңғыртуды мақсат еткен автордың алға қойған мақсатын орындап шыққанын көреміз.

«Жазушының тарихи шығармаларға бет бұруы және оны көпшілік сұранысын қанағаттандыратындай деңгейде жазуы, қиыры мен шиыры мол оқиғаны жүйелі баяндауы мен елді рухани тәрбиелеу арнасына бұру, ұлтжандылықты, ел мұратын асқақтата отырып, өсіп келе жатқан ұрпақ бойына шым-шымдап сіңіруі тұлғаның ел алдындағы перзенттік парызын көрсетсе керек» (Дәркенов, 2019: 160).

Ә.Кекілбаев көркем әдебиет пен публицистикада қазақ халқының дара тұлғаларының үлкен галереясын жасады. Ол сомдаған Шыңғыс хан, Ақсақ Темір, Әбілқайыр, Абылай хан, Барақ сұлтан, Төле би, Қазыбек би, Махамбет т.б. тарихи тұлғалар образдары – өткен дәуірдің тарихи шындығын деректілікпен әрі көркемдік шындықпен жеткізген бейнелер болды. «Үркер», «Елең-алаң», «Аңыздың ақыры» тарихи романдары мен «Шандоз», «Талайғы Тараз» сияқты тарихи-танымдық еңбектерінде, сондай-ақ мақалаларында қазақ тарихының сан алуан мәселелерін көтеріп, көптеген тарихи тұлғалардың образдарын сомдады. Солардың ішінде XVIII ғасырдағы қазақ даласында болған оқиғаларды, халықтың азаттық үшін ерлікпен күрескен тарихи кезеңін бейнелейтін «Абылай хан» драмасының орны бөлек.

«Абылай хан» халықтық қаһармандық драмалық дастаны – елдік пен ерліктің туын көтеріп, халық бірлігі мен тәуелсіздік жолындағы күресін паш ететін кесек туынды. Жазушы бұл тарихи драма-дастанында саяси ірі тұлғаның Әбілмансұрдан Абылай ханға дейінгі аралығын, өсу баспалдағы – даму эволюциясын, яғни жастық кезеңінен ерлігімен көзге түсіп танылып, одан ел тізгінін қолына алып хан сайланған өмір жолын түрлі оқиғалар ортасында, әлеуметтік-саяси, психологиялық-моральдық сарында, қилы ортадағы персонаждардың қақтығысы мен талас-тартысын арнасында бейнелеп, қазіргі қазақ оқырманы мен көрерменінің тарихи санасында жаңғыртуды мақсат етеді.

2. Материалдар мен әдістер

Зерттеу жұмысында Ә.Кекілбаевтың 1999 жылы «Арыс» баспасынан жарық көрген «Ғапыл дүние» жинағындағы «Абылай хан» халықтық қаһармандық драмалық дастанының мәтіні негізге алынып, талданатын материалдың ерекшелігі мен алға қойылған міндеттерге қарай әдеби талдау, интерпретациялық, баяндау, сипаттау мен жинақтау, салыстырмалы және стилистикалық талдау әдістері қолданылды. Зерттеудің ғылыми-теориялық негізі ретінде әдебиеттанушы ғалымдар мен қаламгерлер А.Байтұрсынов, З.Қабдолов, С.Қирабаев, Р.Нұрғалиев, А.Иезуитов, Ш.Бейсенова, Б.Тоғысбайұлы т.б. ой-тұжырымдарына сүйендік.

2.1 Зерттеу әдістері

Зерттеу жұмысында тарихи әдіс, салыстыру мен зерделеу, структуралық талдау принциптерін қолдана отырып, пьесадағы персонаждар табиғатын ашуға, образ

сомдау ерекшеліктерін, сол дәуірдің басты әлеуметтік-саяси проблемаларын тануға көңіл бөлінді. Әдеби шығарманың тақырыптық-идеялық сипатына назар аударып отырып, тәуелсіздік үшін күрес, елдік мүдде пен ерлік әрекеттер, пьесадағы патриотизм проблемалары, реалистік образдардың шынайылығы мен шығарманың көркемдік деңгейі анықталды.

2.2 Материалға сипаттама

«Абылай хан» қаһармандық драмалық дастаны – ақ өлең үлгісімен жазылған төрт көріністі пьеса. Шығарманы өлеңмен жазу арқылы автор суреткерлік мақсатына орай көркемдік-мазмұндық тұрғыдан ұтқырлық көрсетеді. Біріншіден, заманының сипатына сай, қашан да ұшқырлық танытқан өлең сөз қазақтың жүрегіне жақын бейнелеу мен толғам арналарын неғұрлым айқын жеткізіп отырады. Екіншіден, Абылай ханның ақылшысы болған әрі пьесада жиі көрініп отыратын, сөз маржанын тере сөйлейтін Бұқар жыраудың пайымдары мен насихат сөздері жиі естілетіндіктен де шығарма өзегі өлеңге сұранып тұрғандай. Үшіншіден, белгілі бір кезеңнің ауқымды оқиғалары мен кейіпкерлердің ой-тұжырымдарын қамтитын шығармада аз сөзге көп мағына сыйғызып, іс-әрекет пен тартыстар аясындағы таным мен пайымды жинақтап көрсетуде де өлең формасы ілкімділік танытады.

«Қазақтың ұлттық драматургиясында Жүсіпбек Аймауытов бастап жазған өлең мен ұйқасты проза тілінде жазылған шығармалар дәстүрін кейін жоғалтып алған сияқты едік. Оны Мұхтар, Ғабит, Әбділда сияқты қаламгерлер пайдаланған. Солармен бірге кеткендей болған осы көркемдік үлгінің Әбіш пьесасымен қайта тірілгені қуантады. Тумысынан шешен, дау мен тартыстардың бәрінде билердің тіліне сүйенген диалог, монолог бүкіл халықтың рухынан туындайтын еді, Әбіш осыны тірілтті, әдемі жаңартты деп білеміз», – деп жазған болатын академик С.Қирабаев (Қирабаев, 2009: 21).

«Абылай хан» атты халықтық-қаһармандық сахналық дастаны еліміз тәуелсіздік алған тұста жасалды да, сол тәуелсіздік жолында қызмет еткен ел басшыларын көркем бейнелейді» (Қазақ әдебиетінің тарихы, 2005: 753-754). Абылай хан сияқты тарихи ірі тұлға туралы көркем шығарма жазу үшін жазушының драма жанрын таңдауының өзіндік себептері бар сияқты. Ел басшысы әрі ірі күрескер тұлғаның образын жасау үшін ол жеке-дара алынбай, сол кездегі тарихи-әлеуметтік жағдайлар кең қамтылып, күрделі кезеңнің шындығын ашатындай орасан оқиғалар мен сандаған кейіпкерлердің бейнелері жасалуы керектігі белгілі. Оны суреттеу үшін прозаның кең құлашты баяндауы, сюжеттік-композициялық қарымы қажет. Ал жанр ерекшелігіне қарай, терең мағына мен ауқымды оқиғаларды нақты көрініс-әрекеттер арқылы кейіпкерлердің көз алдында шынайы көрсетуге бейім драманың мүмкіндігі мол. Оның үстіне Тәуелсіздіктің қуанышы мен үміті бойды билеген халық үшін нақ сол кезде сахналанып, көпшіліктің көзайымына айналатын, елдің рухын көтеретін шедевр туынды керек болды. Сөз бен әрекет арқылы өмір шындығын бейнелейтін драманың театральдық тиімділігі – «оқиғалардың, ой-сезім мен айтылымдардың әсіреленуі», экспрессивтілігі мен «шындыққа ұқсайтындығы» бұл туындының тағдырын айқындады десек болады. Драманың «Жазушы үшін Абылай бойындағы өршіл идеяны патриоттық пафоспен жырлауға прозалық жанр таршылық еткендей.

Сондықтан да қаламгер өз шығармасы үшін драма жанрын таңдаған. Роман мен драмада тақырыптық қайталау кездескенмен, мазмұндық қайталау жоқ. Ең бастысы, драмадағы тартыс табиғаты, драматизм болмысы өзгеше» (Әбіш Кекілбаев. Энциклопедия, 2018: 295).

3. Талқылау

Пьесаның негізгі идеялық желісінде қазақ-жоңғар елдері арасындағы жаугершілік, қазақ халқының тәуелсіздік жолындағы күресі, Абылай ханның Сабалақ болып жүрген кезінен ұрыста көзге түсіп, абырой-беделге ие болып, хан дәрежесіне көтерілуі мен елінің азаттығы жолындағы ерлік істері мен ел бірлігін қалыптастырудағы еңбегі көрсетіледі.

Шығарманың бас кейіпкері – Абылай хан. «Ол тарихи шындық пен көркемдік сипаттаудың ажырамас бірлігінде, дәуір – тарих – халық сабақтастығында айқын сомдалған драмалық бейне» (Әбіш Кекілбаев. Энцикл., 2018: 299). Пьесада дұшпан әкесін өлтіріп, анасын алып кеткеннен кейін Сабалақ атымен Төле бидің түйесін бағып жүрген жерінен Бахардың өзімен бірге ертіп кеткені, жолда Дәулетбай байдың бала қылып алып қалғаны айтылып өтеді. Содан бастап Әбілмансұрдың өмір жолынан көріністер нақты оқиғалар үстінде көрініп отырады. Шығармада Абылайдан басқа Көмей Әулие (Бұхар жырау), Диуана (Ораз Аталық), ойрат тайшылары Лама Доржы, Сыбан Доржы, Дауашы, Әмір Сана, Қалдан Шеріннің қызы Топыш пен кіші әйелі Күлпәш, Дәулетбай бай, қазақ шонжарлары Қабанбай, Едіге, Шотана, Олжабай, Тұрсынбай мен сұлтандары Малайсары, Бекболат, Ботахан, Жақай, Жанак, Биқше, Әбілмәмбет, Шығай, ойрат батыры Шарыш секілді кейіпкерлер бар. Олар шығармада түрлі деңгейді көрініп отырады. Шығармаға деректік тұрғыдан Абылайдың ойрат батыры Шарышты жекпе-жекте өлтіруі, 1742 жылы жоңғарлардың қолына түсіп қалуы, одан босағаннан кейін үш жүздің ханы болып сайлануы секілді тарихи оқиғалар негізге алынған.

Пьеса төрт көріністен тұрады. «Сайыс» атты бірінші көріністе Көкше өңірі, жаздың бас кезіндегі мамыражай тірлік, думандатқан жастардың көңілді серуеніне Кейуана мен Диуананың толғана, таңдана қарауынан бұл жиынның мәнісін түсінеміз. Кенет әбігер басталып, «Жау! Жау!» деген дауыстар күшейіп, жоңғар қолы пайда болады. Осы ұрыс алдында ойрат батыры Шарыш жекпе-жекке шақырғанда, бұрын көпшілікке беймәлім жас жігіт онымен сайысқа шығып, Қалден Шеріннің баласының басын алады. Абылайдың батырлығымен танылуы осыдан басталады. Көмей әулиенің: «Кім болдың, қарағым?» деген сауалына ол былай деп жауап береді:

Әбілмансұр қойыпты есімімді,
Бал мен удан бұйыртты несібемді.
Құрсақтағы күнімнен қуғын көріп,
Күдік-күмән тербетті бесігімді.
Таптым, міне, іздеген ұшпағымды,
Елең етпей қысталаң-қыспағыңды.
Көк шыбынды көзіңе үймелеткен
Қынадай қып қырармын дұшпаныңды!
Ақ батаңды, атажұрт, берсең болды,

Жатырқамай соңымнан ерсең болды.
Ел деп туған ер болса, ер соңымнан
Көкте Құдай жар болғай, көрде Абылай!
Абылай, Абылай! (Кекілбаев, 2009:200-201)

Екінші көріністе («Арбасу») аң аулап жүргенде қапылыста қолға түскен Абылайдың тас-түнек зынданда жатқандағы жан күйзелісін көреміз. Бұл көріністе Абылай ханның құсадан аласұрған ішкі монологтарына біршама орын берілген.

...Әттең дүние-ай, дәуренім келте болды-ау!
Бақыт құсы басыма ерте қонды-ау!
Ерте қонып, қадірін білмей қалып,
Жендет қолы қапыда желкеге ұрды-ау! (Кекілбаев, 2009: 202)

Жалғыздықтан жапа шегіп, аң ұрған оған сырттан естілетін табалаушы әрі қайраушы дауыстар өткен бабаларының өмірін еске салып өтеді. Ал екінші дауыс оның Шарышты өлтіріп, абыройға бөленгеннен кейінгі кездегі аңғарттығын, алаңсыздығын еске салса, кенеттен пайда болған Кейуана оны сақтық пен сабырға шақырып, жігерлендіре үн қатады:

Сап, сап, батыр, сап, батыр!
Алша мойның талша боп,
Алма басың шаққа тұр.
Сынап бағар ата жау,
Шыдап бағар ер жігіт!..
Жау ордасы кіл майда
Сабыр тап та, сапқа тұр! (Кекілбаев, 2009: 206)

Бұл көріністе, сондай-ақ, жанр шарттылығына сәйкес, драмалық жағдай мен бас кейіпкердің көңіл-күйін бейнелеу және драматизм динамикасын танытатын біршама фрагменттік көріністер бар: Абылайдың зынданға ас алып келген жасауылдардың «хан сарқыты» дегенін алмай, қара суды ішіп, табақтың ішіндегі аузына ілікпеген майды лақтырып тастайтыны; қара түнек ішінен алып жолбарыстың көрінуі; қырық жендеттің қорқыныш тудырмаққа ханды айналып билеуі; нөкер қыздарын ертіп келген Алтын үкілі ару (Топыш) мен Күміс үкілі арудың (Күлпәш) Абылаймен жауаптасуы т.б. Мұндай драмалық-психологиялық комбинациялардың ситуациялық жағдайларға орай өзіндік мәні бар: әрбір көріністің астарында көрермен көңілімен интерпретацияланатын әлеуметтік, психологиялық, философиялық түсіндірмесі жатыр.

«Жағдай дегеніміз – адамның сезімдері, ойы, іс-әрекетімен бірге өзі өмір сүріп отырған ортаның барлық саяси, экономикалық, экологиялық сипаттарын өз бойына сіңірген тарихи ортасы», – дейді А. Иезуитов (Иезуитов, 1962:32). Абылай тұтқын болса да, Қалдан Шеріннің алдында тайсақтамай өршілдігімен, тапқырлығымен, шешендігімен биік тұрады. Оның сауалдарына тартынбай тура жауап береді. Шарыштың қанын арқаладың деп кінәлаған Қалданға:

Қан арқалаған жоқпын,
Қанға қан төктім.
Жанға жан қидым.

Тақтан аударғам жоқ,
Аттан аудардым.
Қайыпта өлтіргем жоқ,
Сайыста өлтірдім.
Өзі мойындаған күнәсі үшін жазаладым.
Жазалыны жазалағаны жазғырмас болар,
Ол – менің алдымдағы құныкер (Кекілбаев, 2009: 217-218), –

деп ұтымды жауап қатады. Оның үстіне ата кегін қуған ұл екенін, елі үшін күресуді өмірлік мақсат қылғанын білдіріп: «Төрт қаруы бойында Төрт бабамның қаны бар. Ешкім зорламай өзі айтты. Естіп тұрып қалай аман жіберем? Менің орнымда өзің болсаң қайтер едің?» – деген қарсы сұрақ қойып мысын басады. Осы жердегі Қалданмен диалогінен Абылайдың шешендігі де, дала халқы құрмет тұтқан сөз күдіреті де жарқырай көрінеді. Абылайдың сөзден тосылмас тапқырлығы, қисын мен ақылға жүгінген шешендігі оны бостандыққа жеткізеді. «Драматург осы тұста сөз күдіретін таныта білген. Баласын өлтірген батырға бостандықты бергізген де сөз күдіреті. Бірін-бірі аңдыған екі батырды бәтуаға, сыйластыққа алып келу – драматург шеберлігі» (Қаз. әдеб. тар., 2005:754).

Қалдан мен Әбілмансұрдың жауаптасуы бірде сұраққа тікелей жауап, енді бірде сұраққа сұрақ түріндегі жауап арқылы қарапайым тұрмыстық жайлардан үлкен елдік мәселелерге ұласатын ақыл-ой сайысын көрсетеді:

ҚАЛДАН: Төбеге шықпаған тауға шыға ма?

ӘБІЛМАНСҰР: Қышымаған тақымға тұлпар бұйыра ма?

ҚАЛДАН: Тауда тарлан ойнай ма, Бағлан ойнай ма?

ӘБІЛМАНСҰР: Тарлан ойнаса – жәрместігінен ойнайды,
Бағлан ойнаса – білместігінен ойнайды (Кекілбаев, 2009:219).

...ҚАЛДАН: Көбею мен күшеюдің басы не?

Азаю мен әлсіреудің басы не?

ӘБІЛМАНСҰР: Жұғысу мен суысу.

ҚАЛДАН: Тау сыртында тау тұрса – қайтеміз?

Жау сыртында жау тұрса – қайтеміз?

ӘБІЛМАНСҰР: Жақын тауға шықпай болмайды,
Жақын жауды ұқпай болмайды (Кекілбаев, 2009: 220).

Мұндай Қалданның астарлы сұрақтарына Әбілмансұрдың тапқырлықпен жауап қатуынан сөзді қадірлеп, оны культтік деңгейге көтерген көшпенділер мәдениетінің мәйегі – шешендіктің тамаша үлгісін көреміз. Абылайдың жауабына риза болып, айбаты мен қайратына сенім артқан Қалдан ел іргесінің тыныштығын ойлап оған бостандық береді, қызы Топышты қосып еліне қайтарады. Тұтқында жатқанда өзіне көмекке келген Күлпәшпен көңіл жарастырып, одан Әмір Сана дүниеге келгенін кейінгі көріністерден білеміз.

«Нар тәуекел» аталатын үшінші көріністе Абылайдың тұтқыннан босап келгеннен кейін хан сайлануы мен содан кейінгі оқиғалар суреттеледі. Мұнда драмалық тартыс шиеленісіп, Абылай бейнесі мейлінше ашыла түседі. Кейуананың: «Оқпен сынаған батырды бақпен сынап көрейік» дегеніндей, ел басқару ісінде қым-қуыт әрекеттердің көрінетін тұсы осы.

Ел жолында еркек тоқтымын,
Құрбандыққа шалам басымды.
Өлімнен қорқып көргем жоқ,
Алайда аңқау жұртымды.
Жатқа есесін жібермес
Іргелі ел қылып үлгерем деп,
Ғұмыр мен жігер тілеймін
Күні-түні құдайдан.
Үлгермесем тәңірден
Ізімді басып, ісімді алға апарар
Алғыр ұрпақ сұраймын (Кекілбаев, 2009: 236), –

деп алдына асқақ мақсат қойған ханның ішкі ойлары, көптеген елшілерді қабылдауы барысында көрінетін еларалық мәселелер, Абылайдан пана сұрай келген Әмір Санаға қатысты ханның бір шешімге келу жолындағы басқатыруы шығарма желісінің ширығуын көрсетеді. Абылайдың Қалданның тоқалы Күлпәштан туған баласы Әмір Сананы қытай, орыс пен жоңғарлардың өз елдерінің мүддесіне пайдаланбаққа іздеу салып, сұратып жатқанда ұтымды шешім шығару оңай болмайды. Оның үстіне Ботахан мен Жақай сияқты қазақ сұлтандары Әмір Сананы өз қолына алып, ойраттың қаһарын өздері қайтармақ боп дікендеп, ханға «қаңғып келген жалаңбұт сарт» деп тіл тигізуге дейін барады. Ақыры хан Ботаханды зынданға тастатып, Жақайды атқа өңгеріп еліне қайтарады. Бірақ олардың соңына ерген қалың ел Абылайдың түпкі ойын түсінбей, бұған қарсы шығып, реніш білдірді. Абылай халықпен ақылдаса отырып елді бітістіретін, татулыққа шақыратын амал табуды көздейді. «Қапы қалсақ бұл жолы, Қазақ сазға отырады біржола. Осы жолы қайран тапсақ – болғанымыз, Таба алмасақ – бордай тозғанымыз», – деп өзі айтқандай, елді біріктіретін сындарлы жол іздейтін кез туады.

«Жорық» атты соңғы көріністе Бұқар жырау екі тарапқа тоқтау қойып:

...Ел болам десең сен, алаш,
Хан ұстасаң, билік бер,
Киліге берме аузына,
Шүйліге берме алдында,
Томағасын сыпырмай,
Сұңқарыңды қинама,
Тұсаулы шауып бәйге ал деп,
Тұлпарыңды қинама,
Аяқ-қолына ерік бер,
Сынамақ болсаң еріңді,

Қиын жерде сеніп көр! (Кекілбаев, 2009: 280-281) –

деп, билер мен батырларды және олардың соңына ерген халықты бір тудың астына бірігуге шақырады. Қаймана қазақты бірлікке, татулыққа шақыру үшін ел жақсыларының алдына шыққан Абылайдың шонжарлар мен сұлтандармен ақылдасып, соңына ергелі тұрған халқына адал еңбекпен бейбіт өмір сүруге үндейді. Болашақ ұрпағының өркениетті жұрттармен терезесі тең, еңбекпен көгерген ел болуын ойлайды.

Найза ұстасақ – қол қысқа,
Найзаға емес, қайлаға иіп қара жер,
Күрзі емес, күрек күпті болып жүр;
Қан төккенді емес, тер төккенді
Қарқ кылып жатыр Жер-Ана.
...Білекке сенер заманда –
Ешкімге есе бермедік,
Білікке сенер заманда –
Қапы қалмай жүрмейік! (Кекілбаев, 2009: 295-296) –

деген сөзінен елінің болашағын алыстан ойлайтын даналығын көреміз.

4. Нәтижелер

Абылай пьесада қашан да елдік істерді бірінші орынға қойып, жеке бас мүддесін екінші планға ығыстырып отырады. Ел ішіндегі бітпейтін дау-шарларды да ел мүддесі тұрғысынан шешуді ойлады. Әмір Сананы қанша жақсы көрсе де, оған пана бола алмай, орыс елшілерінің қолына тапсырады. Драмада соғыс пен бітімнің, сезім мен ақыл-ойдың, рух пен нәпсінің арасындағы бітіспейтін арпалыс-майдан кең көрініс тапқан. Осылайша Абылай түрлі қиын сынақтардан өтіп, елінің бейбіт тағдырын қорғап қалады.

Пьесаның әлеуметтік-психологиялық сипатын арттырып тұрған көркем-психологиялық тәсіл – тарихи тұлға Бұқар жырау (Көмей әулие, Кейуана) мен дәруіш (Диуана, Ораз Аталық) образдарының қолданылуы. Бұлар – пьесадағы оқиғаларға қосымша әлеуметтік мазмұн мен психологиялық мән үстеп отыратын жанама кейіпкерлер. Кейуана пьесаның басынан соңына дейін ара-тұра бой көрсетіп, Абылайдың ел басқару ісіне ұдайы ақыл-кеңесін беріп, ел тағдырына алаңдайтын парасат иесі, ел болашағын болжаған данагөй ретінде көрінеді.

Шығармада драматург сол кездегі қазақ халқының әлеуметтік өмірін, ұлттық мінезі мен болмыс-бітімін жан-жақты ашып көрсетеді. Жазушы драманың жанрлық мүмкіндіктерін жақсы пайдаланып, шығармашылықпен жасанта білген. Оған автордың әлемдік драматургияны зерделеп көп оқығаны әрі қазақ тіліне аударған тәжірибесі де көмектескені сөзсіз. Әрбір тарихи кезең әдебиет пен өнер шығармаларына да өз бедерін қалдырып отырады. Әр суреткердің өнер туындысына өз ізденісімен келері хақ. «Кейбір бұрынғы әдеби тәсілдер қазір мән-маңызын жоғалтуда. Бүгінгі оқырманға олар қызық болмауы мүмкін. Жазушыға қайсыбір эпосты сахналау үшін үлкен тәжірибе, мол білім және жоғары көркем мәдениет қажет. Осы құрауыштардың бірінсіз эпосты сахналау мүмкін емес. Алайда шығармашылық, даралық және бірегейлік те қажет-ақ» (Koblanov, Kabylov, 2013: 43). Ә.Кекілбаев та классикалық драматургияға өзіндік ұлттық нақыш пен шешендік үлгілерін, ұлттық айшықтарды, театрлық шарттылық элементтерін қосып, тиімді жол тапқанын көреміз.

Драматург бас кейіпкер Абылайдың бейнесін жан-жақты ашумен қатар, өзге де кейіпкерлер арқылы сол замандағы қазақ қоғамының тынысын шеберлікпен жеткізе білген. «Шекспир мен Достоевский әр шығарма финалының алдында әрбір кейіпкер мен олардың іс-әрекеті қисындылығының бейімделу дәрежесін көрсетіп отырады» (Movsesian, 2020), – дегендей, Ә.Кекілбаев драмасындағы көркемдік

шешім персонаждар іс-әрекеті мен жағдайдың логикалық дәлелділігіне сай келіп, оқырманды (көрерменді) сендіреді. Пьесаның идеялық, көркемдік шешімі – бейбіт бітімге қол жеткізіп, тыныштық, жақсылық салтанат құратын заманды бағыт алу, халқын соңына ерте білген Абылайдың елбасшылық миссиясын көрсету. Ол еліміздің келешегіне де меңзеп, ұлтты бірлік пен ынтымаққа шақырып тұрғандай. Шығарма финалындағы хормен орындалатын:

Қыспақты көп көрген қазақпыз,
Көрсек те көнбедік – ғажаппыз.
Ен дала, еркіндік перзенті
Әуелден бостанбыз, азатпыз...
Ел қазақ, еркін бас, алға бар,
Садаға арға – жан, жанға – мал.
Ар менен азаттық жолында
Бола гөр, Алла жар, Алла жар! (Кекілбаев, 2009: 299) –

деген жолдар азаттық пен елдікті ту еткен гимндей қабылданады.

«Драма тілі тұжырымды, қысқа, түйінді болады. Өйткені романда бір бетке суреттелетін шындық пен суретті пьесада бір ауыз сөзбен беру қажет. Ал әр сөз, әр сөйлем шындықты ғана емес, сол сөзді айтқан кейіпкердің мінезін аңғартуы керек; әр адамның сөзі өзін танытуы шарт» (Қабдолов, 1982: 332), – дейді З.Қабдолов. Шығарманың идеялық-композициялық желісіндегі кейіпкер сөздері арқылы олардың мінез-құлық психологиясы даралана бейнеленуімен ерекшеленеді. Кейіпкер сөздері қысқа да тұжырымды болып, мінез-болмысты ашуға қызмет етеді. Жазушының шебер тілі қазақтың шешендік дәстүрімен астасып, кейіпкерлер тілінің шырайын келтіріп отырады. Автор қазақтың толғау, айтыс, салт өлеңдерінің үлгілерін жаңғырта пайдалана білген. Қазақтың дәстүрлі тіршілігіндегі би-шешендер мен бай-сұлтандардың сөйлеу машығы, қарым-қатынас дағдысы өз көрінісін тапқан. Бұхар жырау сияқты тіл жүйірігінің насихат-толғаулары да елшілдік сарынымен әрі көркемдік қасиетімен көрермендерді тәнті етіп отырады. Пьесадағы түрлі деңгейдегі әр кейіпкер мүмкіндігінше өзіндік болмысымен көрінеді. Мысалы, кейбір шонжарлар мен сұлтандардың батырлық, намысшылдығымен қатар кейде аңғалдығы, ұрда-жық өркеуделік те аңғарылады, ал әйелдер бейнесінен Топыштың сөздері мен әрекетінен екіжүзділік пен сайқалдықты, Күлпәш бейнесінен мінезге бай, сезімге берік нәзіктікті көру қиын емес. «Драманың жанрлық табиғатын, бітім-сипатын танығанда әманда назар аударып, көңіл бөлетін үш буын бар, – дейді академик Р.Нұрғалиев, – Олар: драмалық тартыс; драма композициясы; драма мен театр байланысы» (Нұрғалиев, 1986: 145). «Абылай хан» драмасынан біз жанр болмысын айқындайтын осы үш сипаттың берік байланысын көреміз.

5. Қорытынды

«Абылай хан» атты халықтық-қаһармандық сахналық дастаны еліміз тәуелсіздік алған тұста жазылып, алғаш рет «Егемен Қазақстан» газетінің 1997 жылғы 29 қарашасындағы санында және «Жалын» журналының соңғы сандарында жарияланды. Осы драмалық дастанның тұсаукесер көрсетілімі Астана қаласында өтсе, 1998 жылы М.Әуезов атындағы академиялық драма театрында сахнаға шығарылып,

спектакль ел тарихын білуге ұмтылған көрермендерді дүр сілкіндірген үлкен тарихи оқиғаға айналды. Бұл қойылым туралы жазушы Ш.Бейсенова: «Спектакль әркімнің де жігерін жанып, көңілінде тұтанған ұлттық сана ұшқынын қанаттандырып, елдігімізді, тәуелсіздігімізді асқақтата түскендей», – деп жазды (Бейсенова, 2009: 96). Ал жазушы Б.Тоғысбайұлы пьесаға: «Тарихты терең білетін көрнекті жазушымыз Әбіш Кекілбаев ел басына күн туған сонау қилы заманды бір пьеса емес, бірнеше томдық романға лайық оқиғаларды шетінен тізіп баяндамай, үлкен философиялық ой-тұжырыммен көз алдымызға келтіріпті. ...Негізгі идея ел тағдыры, жер тағдыры бола тұра, басты кейіпкерлердің жеке тағдыры да кең қамтылған», – деп әділ баға берді (Тоғысбайұлы, 1999).

Әдебиет, «нағыз әдебиет» мыңдаған жылдар бойы рухани азық, пайдалы мұра болып келеді. Баспа өнімдерін тұтыну азайғанымен, бір кездері қолжазбалық мәдениеттің баспа мәдениетіне ауысқанындай, әдебиет те заманға бейімделе түспек. Бұқаралық ақпарат құралдарының басым пайдаланылатынына қарамастан, үздік мәтіндер өмір сүре береді (Вумр, 2021:1). Әдебиет пен өнердегі драмалық шығармалардың өзіндік орны мен маңызын айтып жату артық. Әсіресе, тарихи тақырыпқа жазылған драмалық шығармалардың көркемдігі мен танымдық-тәрбиелік маңызы орасан. «Әрбір драматург тарихи тақырыпқа қалам тарту арқылы өткен заман оқиғаларын суреттей отырып, өзі өмір сүріп отырған кезеңнің болмысын, ұлттың рухын кейінгі ұрпаққа жеткізуді көздеген, бүгінгі қоғамның дамуына, ұлт болашағына, мемлекеттің ертеңіне тигізетін кеселге көрерменнің ой-санасын кешегіні айту арқылы бұрып отырған. ...Сахна құдіреті – тарих ғылымында ашылмай қалған жеке адамның ішкі байлығын, ерекшелігін ашып көрсетуімен құнды. Сондықтан театр өнері көрермендердің өткен тарихқа деген қызығушылығына, тарихи фактілер мен тұлғаларға деген көзқарасының қалыптасуына ықпал жасайды» (Еркебай, 2019: 230).

Қорыта айтқанда, «Абылай хан» халықтық-қаһармандық драмалық дастаны тәуелсіздік кезіндегі қазақ әдебиетінің, оның ішінде ұлттық драматургиямыздың шоқтығы биік бір белесі болып, әдебиет тарихынан орын алары сөзсіз. Абылай секілді ұлы тұлғалардың отансүйгіш қасиетін, ғұмыр бойы елі үшін еңбек етіп, ат үстінде атой салып күн кешкен патриоттардың үлгі-өнегесін жас ұрпақтың санасына сіңіру парыз. Аталмыш драма жастар үшін тарихымыздағы ұлт тағдыры шешілер тұстағы дара тұлғалардың ерен ерлігі мен елеулі еңбектерінен ғибрат аларлық, патриоттық рухта тәрбиелеуге ықпал етерлік осындай маңызды туындылардың бірі деп білеміз.

Әдебиеттер:

1. Әбіш Кекілбаев. Энциклопедия. Бірінші том. Шығармашылығы. – Алматы. Арыс, 2018. – 800 б. ISBN 978-601-291-378-1
2. Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш. Зерттеу мен өлеңдер. – Алматы. Атамұра, 2003. – 208 б. ISBN 9965-05-870-9
3. Бейсенова Ш. Азаттық жолы – азапты // Әбіш Кекілбаев әлемі және қазіргі заман. Халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Астана, 2009. – 464 б. ISBN 9965-35-829-X
4. Bump, Jerome F.A. (2021) The Value of Literature Now and in the Future // Literature. 1. – pp. 41-42. <https://doi.org/10.3390/literature1010005> <https://www.mdpi.com/journal/literature>

5. Дәркенов Қ. Әбіш Кекілбаев шығармасындағы тарихи тұлғалар бейнесі // Әбіш Кекілбаев және ұлы дала ұлағаты. Халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Нұр-Сұлтан, ЕҰУ, 2019. – 299 б. ISBN 987-601-337-236-5
6. Еркебай А. Әбіш Кекілбаевтың «Абылай хан» тарихи драмасының сахналық интерпретациясы // Әбіш Кекілбаев және ұлы дала ұлағаты. Халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Нұр-Сұлтан, ЕҰУ, 2019. – 299 б. ISBN 987-601-337-236-5
7. Иезуитов А.И. Проблема характера в советской прозе. – М.–Л.: Советский писатель, 1962. – 415 с.
8. Кекілбаев Ә. Дүние ғапыл. Өлеңдер мен драма. – Алматы. Арыс, 1999. – 304 б. ISBN 9965-447-18-7.
9. Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы. Мектеп, 1982. – 366 б.
10. Қазақ әдебиетінің тарихы. 9-том. «Қазақпарат» баспа корпорациясы. – Алматы, 2005. – 528 б. ISBN 9965-654-25-5
11. Қирабаев С. Әбіш Кекілбаев – суреткер // Әбіш Кекілбаев және замана шындығы. Халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Алматы. Қазақ университеті, 2009. – 343 б.
12. Koblanov Zh, Kabylov A. (2013) Analysis of Gabit Musirepov's Tragedy Kozy Korpesh-Bayan Sulu // Middle-East Journal of Scientific Research 13 (Socio-Economic Sciences and Humanities): pp. 43-46. [https://www.idosi.org/mejsr/mejsr13\(sesh\)13/9.pdf](https://www.idosi.org/mejsr/mejsr13(sesh)13/9.pdf)
13. Movsesian A. (2020) The Poetics of Schism: Dostoevsky Translates Hamlet // Humanities. 9, 111; doi:10.3390/h9030111. <http://www.mdpi.com/journal/humanities>
14. Нұрғалиев Р. Телағыс. Әдеби дәстүр және әдеби даму. Монография. – Алматы. Жазушы, 1986. – 364 б.
15. Тоғысбайұлы Б. Елдік пен ерліктің асқақ жыры // Қазақ әдебиеті. 5 ақпан, 1999.

References:

1. Abish Kekilbayev. (2018) Encyclopedia. The first volume. Creativity. – Almaty. Arys. – 800 p. ISBN 978-601-291-378-1 (in Kaz).
2. Baitursynov A. (2003) Literature. Research and poems. – Almaty. Atamura. – 208 p. ISBN 9965-05-870-9 (in Kaz).
3. Beisenova Sh. (2009) The liberty – a heavy road // Abish Kekilbayev world and modern times. Materials of the international scientific-practical conference. – Astana. – 464 p. ISBN 9965-35-829-H (in Kaz).
4. Bump, Jerome F.A. (2021) The Value of Literature Now and in the Future // Literature 2021, 1, – pp. 41-42. <https://doi.org/10.3390/literature1010005> <https://www.mdpi.com/journal/literature> (in Eng).
5. Darkenov K. (2019) The image of historical figures in the work of Abish Kekilbayev // Abish Kekilbayev and the great steppe. Materials of the international scientific-practical conference. – Nur-Sultan, ENU. – 299 p. ISBN 987-601-337-236-5 (in Kaz).
6. Erkebay A. (2019) The stage interpretation of the historic drama of Abish Kekilbayev «Abylai Khan» // Abish Kekilbayev and the great steppe. Materials of the international scientific-practical conference. – Nur-Sultan, ENU. – 299 p. ISBN 987-601-337-236-5 (in Kaz).
7. Jesuitov A.I. (1962) The problem of character in Soviet prose. – M.-L.: Sovetskij pisatel. – 415 p. (in Russ).
8. Kekilbayev A. (1999) The world is wild. Poems and drama. – Almaty. Arys. – 304 p. ISBN 9965-447-18-7 (in Kaz).
9. Kabdolov Z. (1982) The art of words. – Almaty. Mektep. – 366 p. (in Kaz).
10. History of Kazakh literature. (2005) Volume 9. «Kazakparat» baspa korporacijasy. – Almaty. – 528 p. ISBN 9965-654-25-5 (in Kaz).
11. Kirabayev S. (2009) Abish Kekilbayev – artist // Abish Kekilbayev and a modern reality. Materials of the international scientific-practical conference. – Almaty. Kazak university. – 343 p. (in Kaz).
12. Koblanov Zh, Kabylov A. (2013) Analysis of Gabit Musirepov's Tragedy Kozy Korpesh-Bayan Sulu // Middle-East Journal of Scientific Research 13 (Socio-Economic Sciences and Humanities): – pp. 43-46. [https://www.idosi.org/mejsr/mejsr13\(sesh\)13/9.pdf](https://www.idosi.org/mejsr/mejsr13(sesh)13/9.pdf) (in Eng)
13. Movsesian A. (2020) The Poetics of Schism: Dostoevsky Translates Hamlet // Humanities. 9, 111; doi:10.3390/h9030111. <http://www.mdpi.com/journal/humanities> (in Eng)
14. Nurgaliyev R. (1986) Two travels. Literary tradition and literary development. Monograph. – Almaty. Zhazushy. – 364 p. (in Kaz).
15. Togysbajuly B. (1999) The psalm of the country and courage // Kazak adebieti. 5 February. (in Kaz)

К.Р. Нурғали^{1*}, А.Р. Тулғабекова²

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

E-mail: nurgalik1@mail.ru¹, aziza.tulgabekova@gmail.com²

ORCID: 0000-0002-8178-2782, 0000-0001-9556-8376

ПОВЕСТЬ В РУССКОЙ И КАЗАХСКОЙ ПРОЗЕ

Аннотация. Статья посвящена разностороннему анализу жанра повести в русской и казахской словесности. Общеизвестно, что повесть является своего рода переходным жанром между романом и рассказом. Она чутко реагирует на исторические события, которые в ткани повествования отражает автор. Эстетическая реакция нарратора-повествователя на происходящее важна, как и важна его позиция по отношению к героям и персонажам. В настоящей статье проведено обобщение опыта изучения жанра повести в русском и казахском литературоведении. Основное внимание ее авторами уделено развитию и становлению жанра повести в двух национальных литературах. Вместе с тем затронуты вопросы определения и идентификации жанра, особенностей его бытования. Повести могут быть автобиографичны, публицистичны, содержать элементы хроники. Художественные и документальные повести представлены как в казахской, так и русской литературах XX века. В статье цитируются труды, посвященные рассмотрению жанра повести, и приведены примеры конкретных произведений русской и казахской прозы, рассматриваемых в рамках реализации жанра. Для повестей второй половины XX века, преимущественно проанализированных авторами статьи, важен идейный контекст, в котором они были созданы, и нравственная позиция и взгляды самого писателя. Эстетический и аксиологический критерии оценки повести актуальны и сегодня. В заключении статьи содержатся выводы по изучению жанра повести современными литературоведами.

Ключевые слова: русская повесть, жанр, казахская литература, взаимодействие, литературный журнал

К.Р. Нурғали^{1*}, А.Р. Тулғабекова²

L.N. Gumilev Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

E-mail: nurgalik1@mail.ru, aziza.tulgabekova@gmail.com

ORCID: 0000-0002-8178-2782, 0000-0001-9556-8376

Narrative in Russian and Kazakh Prose

Abstract. The article is devoted to the versatile analysis of the genre of novella in Russian and Kazakh prose. It is well known that the novella is a kind of transitional genre between the novel and the short story. It reacts sensitively to historical events, which the author reflects in the fabric of the narrative. The aesthetic reaction of the narrator-narrator to what is happening is important, as well as his position in relation to the heroes and characters. This article summarizes the experience of studying the genre of the novella in Russian and Kazakh literary studies. The main attention of its authors is paid to the development and formation of the novella genre in the two national literatures. At the same time, the questions of definition and identification of the genre, peculiarities of its existence are touched upon. Stories may be autobiographical, publicistic, or contain elements of chronicles. Fiction and documentary novels are presented both in Kazakh and Russian literature of the twentieth century. The article cites works devoted to the consideration of the genre of the novella, and gives examples of specific works of Russian and Kazakh prose considered within the framework of the genre realization. For the novels of the second half of the twentieth century, mainly analyzed by the authors of the article, it is important the ideological context in which they were created, and the moral position and views of the writer himself. The aesthetic and axiological criteria for evaluating the story are still relevant

today. The Conclusion of the article contains conclusions on the study of the genre of the novella by modern literary critics.

Keywords: Russian novella, genre, Kazakh literature, interaction, literary journal

Қ.Р. Нұрғали^{1*}, А.Р. Тұлғабекова²

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

E-mail: nurgalik1@mail.ru, aziza.tulgabekova@gmail.com

ORCID: 0000-0002-8178-2782, 0000-0001-9556-8376

Қазақ және орыс прозасындағы повесть

Аңдатпа. Повесть роман мен әңгіме арасындағы өтпелі жанрдың бір түрі екені белгілі. Ол автордың баяндау мәтініне енгізен тарихи оқиғаларды ерекше сезімталдықпен қабылдап көрсетеді. Әңгімелеушінің кейіпкерлерге мен персонаждарға қатысты ұстанымы қандай маңызды болса, оның болып жатқан оқиғаға эстетикалық реакциясы да маңызды. Бұл мақалада орыс және қазақ әдебиеттануындағы повесть жанрын зерттеу тәжірибесі жинақталған. Мақала авторларының басты назары екі ұлттық әдебиеттегі повесть жанрының дамуы мен қалыптасуына аударылады. Сонымен бірге жанрды анықтау және сәйкестендіру мәселелері, оның болмысының ерекшеліктері қозғалды. Повесттер өмірбаяндық, публицистикалық, шежіре элементтерін қамтуы мүмкін. Көркем және деректі повестер XX ғасырдағы қазақ және орыс әдебиеттерінде ұсынылған. Мақалада повесть жанрын қарастыруға арналған еңбектер келтірілген және жанрды жүзеге асыру аясында қарастырылған орыс және қазақ прозаларының нақты шығармаларының мысалдары келтірілген. Мақала авторлары негізінен талдаған XX ғасырдың екінші жартысындағы повестер үшін олар құрылған идеологиялық контекст және жазушының моральдық ұстанымы мен көзқарасы маңызды. Повестті бағалаудың эстетикалық және аксиологиялық критерийлері бүгінгі күнге дейін өзекті.

Кілт сөздер: орыс повесі, жанр анықтамасы, Қазақ әдебиеті, өзара іс-қимыл, әдеби журнал.

1. Введение

Проблемы жанрового определения повести представляли и представляют большой научный интерес. В русской литературной критике они были основными и в XIX веке для В.Г. Белинского. Известный русский критик писал: «Повесть есть тот же роман, только в меньшем объеме, который устанавливается сущностью и объемом самого содержания» (Белинский, 1988: 63). Актуальным проблемам жанра литературного произведения посвящена статья В.Г. Белинского «Тургенев и русский реалистический роман XIX века».

В современном литературоведении повесть относят к прозаическому жанру и определяют как нечто среднее по объему между рассказом и романом. Повесть как жанр эпической прозы имеет свою историю становления и развития. Однако по-прежнему остаются открытыми вопросы определения повести как жанра, терминологической идентификации, жанровой типологизации, выявления доминантной составляющей повести.

Настоящая статья является одним из важных этапов в изучении повести в русской и казахской прозе 60-80-х годов XX века.

Задачами исследования являются:

- изучение истории развития жанра повести в русской и казахской прозе;
- сопоставление существующих определений и проблема корреляции термина «повесть» в литературоведении;
- обобщение опыта изучения проблем жанра.

2. Материалы и методы

2.1 Методы исследования

Методы исследования опираются на знания в разных областях науки, на синтез, в том числе, социологии, арт-психологии, театральной техники и др. Современный взгляд на прозу обусловлен приоритетным направлением в изучении русской и казахской прозы.

2.2 Материалы исследования

Теоретические положения, сформулированные в современной нарратологии, жанрологии, в теории мотивного и дискурсного анализа повествовательного текста (работы В. Шмида, В. Тюпы, И. Смирнова, Н. Тамарченко, В. Головки, В. Ветловской, И. Силантьева, Ю. Шатина и других теоретиков литературы) немаловажны в вопросе изучения жанра повести.

В целом, спектр изучаемых граней повести как жанра в научной литературе разнообразен. Критическое осмысление и обобщение предыдущего опыта изучения повести как жанра русской прозы представлены в работе С.А. Тузкова. Исследователь раскрывает жанрово-типологический аспект изучения повести (Тузков, 2011: 15).

Об истории, происхождении и особенностях поэтики повествовательного жанра в русской литературе содержатся интересные выводы в научных трудах «Русская повесть XIX века. История и проблематика жанра», «Современная русская советская повесть» и «Русская советская повесть 20-30-х годов», «Русская повесть первой трети XIX века (генезис и поэтика жанра)», «Поэтика русской повести» и «Русская реалистическая повесть: герменевтика и типология жанра».

Продуктивным для исследования проблем повести может стать, на наш взгляд, книга Е.Б. Скороспеловой «Русская проза XX века: от А. Белого («Петербург») до Б. Пастернака («Доктор Живаго»)», где охвачен период 1920-1950-х годов. Во взаимодействии друг с другом рассматриваются «неклассическая проза», которую связывают с символизмом и авангардом, и литература соцреализма, трактуемая автором гораздо шире. Вместе с тем автор анализирует произведения писателей, признанных классиками советской литературы (Скороспелова, 2003: 44).

Повесть в казахской литературе – жанр, достаточно исследованный. Впервые определение и объяснение жанру повести дает казахский ученый-просветитель А. Байтурсынов в труде «Әдебиет танытқыш».

Рассуждения о ней встречаются в трудах С. Кирабаева (Кирабаев, 1995: 263), Ш. Елеукенова (Елеукинов, 1987: 11), З. Кабдолова (Кабдолов, 1983), Р. Нурғали (Нурғали, 1991: 12) и др. Отдельно повести посвящена монография С.А Асылбекулы «Қазақ повесі (Генезісі, эволюциясы, поэтикасы)» (Асылбекулы, 2021: 152).

3. Обсуждение

Повесть – жанр, существующий во всех национальных литературах. В этой связи стоит сказать, в первую очередь, о корреляции термина повесть, существующей на сегодняшний день. Например, Erzählung – это повесть в немецкой литературе. Повесть по-французски – conte, буквально «сказка», то, что сказывается, рассказывается, о чем повествуется. В английской и американской литературных традициях с понятием повесть коррелируют story (повесть), tale (история), short novel (короткий роман) или

novelle. На сегодняшний день существует разделение по объему: novel – novella – novelle (по аналогии роман – повесть – рассказ) (А. Cuddon, 1999: 73). Проблема корреляции термина рассматривается в работах исследователей западной литературы (Гиллеспи, 1967: 57).

В русской литературной традиции есть омонимичное понятие «новелла». Однако новеллой в современном определении принято считать малый повествовательный жанр, по объему близкий к рассказу, для которого характерны остросюжетность, неожиданный финал и отсутствие четкой авторской позиции. Также в новеллах редко бывает более трех действующих лиц. Авторы новелл, как правило, не раскрывают внутренний мир героев и их мотивы. Такие произведения рассказывают небольшие истории, которые развиваются вокруг одного необычного события.

В казахской литературоведческой традиции повесть выделяется как жанр и определяется как одна из разновидностей эпического жанра или как жанр прозы, средний между рассказом и романом.

В казахской литературе жанр повести представлен широко. Это «Шұғаның белгісі» Б. Майлина, «Айша» С. Сейфуллина, «Көксерек» М. Ауэзова, «Күнекейдін жазығы» Ж. Аймауытова. В трудах по казахскому литературоведению используются эквиваленты «баян», «әңгіме», который можно понимать как «повесть, повествование» (Асылбекулы, 2021: 82). А. Байтурсынов, давая свое определение этому жанру, применяет термины «әңгіме» (рассказ), «ұзақ әңгіме» (повесть), «ұлы әңгіме» (роман) (Мадибаева, 2022: 35).

Таким образом, не исключены случаи возможных несоответствий в переводе, как например, повесть М. Ауэзова «Коксерек» («Серый лютый») была опубликована как рассказ в переводном варианте в журнале «Новый мир».

4. Результаты

Еще одним интересным для изучения вопросом является происхождение или так называемый генезис жанра. Большая часть исследователей казахской литературы полагают, что жанр повести в казахской литературе берет свое начало из фольклора (Асылбекулы, 2021: 22). Вместе с тем, развитие и динамику казахской повести можно назвать своеобразными ввиду взаимодействия и взаимовлияния художественных и национальных традиций, опыта русской и западноевропейской литературы. В формировании жанра немаловажную роль, в первую очередь, сыграло наследие Абая Кунанбаева, И. Алтынсарина, С. Кубеева, Б. Майлина, М. Ауэзова, Г. Мусрепова, С. Муканова, репрессированных в 20-30-е годы XX века С. Сейфуллина, Б. Майлина, Ж. Аймауытова, М. Жумабаева, Ш. Кудайбердиева и других. Литературное взаимодействие казахской повести происходило посредством перевода, заимствования, образных аналогий, отражающих психологию художественного творчества (Акашева, 2007: 71), (Нурғали, 2019: 55).

Происхождение слова «повесть» связано с названиями произведений древнерусской литературы. «Повесть» в Древней Руси означала любое повествование, в особенности прозаическое. Значение старинного термина «повесть» (весть о каком-либо событии) указывает на то, что жанр вообрал в себя устные рассказы, события, увиденные или услышанные самим рассказчиком. Это обусловлено летописным

характером «Повести о нашествии Батгя на Рязань», «Повести о Куликовской битве», «Повести о Петре и Февронии Муромских» (Тамарченко, 2007: 37).

Согласно мнению Г.Н. Поспелова, древние повести – это одна из разновидностей жанровых форм эпоса, поэтому следует отличать древнюю и современную повесть. Исследователь приводит пример из западного средневековья, где внушительное по объему литературно-обработанное произведение «Сага о Волсунгах» называлось сказаниями, приравниваясь к сказками. Сказка (сага) – устное произведение, повесть (древняя, летописная) – письменное. Выделяют «воинскую повесть», «житийную повесть», «сатирическую повесть» и «романическую повесть» («Фрол Скобеев»).

Схожесть древней и современной повести заключена в повествовательном – эпическом начале. Смысл термина «повесть» предполагает подлинность и невыдуманность событий, поскольку жанровое содержание повести, зачастую, вызывают у читателя реальные ассоциации из жизни (Бахтин, 2000: 96). В XVIII веке появляются авторские повести И.Ф. Богдановича «Душенька» (1778) – «древняя повесть в вольных стихах», «Добромысл» (конец 1780-х) – «старинная повесть в стихах».

Если в русской литературе появление повести как жанра ознаменовано концом XVIII – началом XIX века («Бедная Лиза» Н. Карамзина), то в казахской литературе о появлении произведений, относящихся к данному жанру, можно вести речь с начала XX века. («Бейшара кыз» А. Галимова, «Кыз көрелік» Т. Жомартбаева, «Мұңлы Мәриэм» М. Кашимова, «Шұғаның белгісі» Б. Майлина).

Повесть, в большинстве случаев, тяготеет к хроникальному сюжету с не осложнёнными параллельными линиями, сосредоточенному вокруг главного персонажа. События в повести охватывают сравнительно небольшой период времени, однако в ней чаще, чем в рассказе, преобладает описательность (картины пейзажа, рассказ о душевных состояниях и др.) (Тимофеев, Тураев, 1971: 13).

Так как повесть выступает переходным жанром между рассказом и романом, присутствуют некоторые сложности в определении жанра. Например, наличие автора, его стремление поведать сближают повесть с рассказом и ставят в оппозицию к роману. Тяготение повести к хроникальному сюжету сближает ее с романом и ставит в оппозицию к рассказу. Но сложность в установлении жанровых границ может возникнуть и из-за расхождений жанровых определений. К примеру, роман «Рудин» И.С. Тургенева изначально был представлен как повесть. Еще одним показателем расхождений является объем произведения. Рассказ Ф.М. Достоевского «Вечный муж» по объему больше повести «Хозяйка» и романа «Бедные люди». В этом заключается следующая проблема повести как жанра: не всегда авторское обозначение жанра может совпадать с формой, содержанием и научной трактовкой повести.

Как писал Г. Поспелов, жанровые обозначения стихийно возникали в литературе и обрастали в процессе жанровой эволюции широким кругом ассоциаций. Отсюда возникает вероятность несоответствий между литературоведческими и писательскими жанровыми обозначениями произведений. Например, авторские обозначения «Мертвых душ» Н. Гоголя как поэмы или «Медного всадника» А. Пушкина как

петербургской повести, важные для уяснения замысла произведений и «реставрации» жанровых норм 1830-1840-х годов, плохо вписываются в современную жанровую классификацию. В ее рамках жанры этих произведений определяются иначе (Поспелов, 1971: 69).

Жанр повести в какой-то мере можно назвать и жанром-трамплином для рассказа. Ведь в русской литературе XIX века для рассказа и повести применялось единое обозначение «повесть». Поэтому становление повести как жанра дало виток развитию не просто малой повествовательной формы, а целого жанра, который в настоящее время оттеснил по своей популярности роман и повесть (Нурғали, 2019: 21).

Успех и популярность жанр повести обретает в XX веке, оттесняя роман на второй план. С начала века происходит ряд исторических событий, сыгравших немаловажную роль в становлении повести как жанра. И русская, и казахская литература в этот период находят свое развитие в одной общей культурно-исторической среде (Поспелов, 1971: 34).

Новый виток развития повесть получает во второй половине XX века, а именно в 60-80 годы. Литература этого периода отличается разнообразием в идейно-тематическом плане: героико-романтические и в то же время правдивые произведения о Великой Отечественной войне, так называемые производственные романы, деревенская проза, произведения лагерной тематики. За недолгий промежуток времени, именованный в честь повести И. Эренбурга «Оттепель», литература выходит на новую волну. Прежде всего, это связывают с периодом разоблачения культа личности.

Изданы запрещенные прежде для печати произведения, которые относят к возвращенной литературе. Это литература писателей, живших в России, чьи произведения были запрещены и не издавались (М. Горького, А. Ахматовой, А. Твардовского, Б. Пастернака, А. Платонова, М. Булгакова и др.), а также литература эмигрантов (И. Бунина, И. Шмелева, М. Алданова, Г. Иванова, В. Набокова, Б. Зайцева, А. Ремизова, А. Аверченко и др.). В казахской литературе, как и в русской, возвращаются произведения и реабилитируются имена репрессированных писателей С. Сейфуллина, Б. Майлина, И. Жансугурова, С. Шарипова и других авторов.

Читатель знакомится с произведениями Б. Сокпакабаева, Ш. Муртаза, Д. Исабекова, А. Тарази, Т. Ахтанова и других прозаиков, опубликованных на страницах литературных журналов. Популярными были уже существовавший до этого журнал «Жұлдыз» и созданный позднее журнал «Жалын». В культивировании правды в период оттепели огромную роль сыграл журнал «Новый мир». Еще одним популярным журналом, публиковавшим произведения молодых талантов, стал журнал «Юность».

Взаимодействие и взаимовлияние литератур разных народов под общим названием «советская литература» дают новые результаты, появляются авторы – представители других культур, пишущие на русском языке. К таким авторам следует отнести, к примеру, Ч. Айтматова (повести «Ранние журавли», «Красное яблоко», «Прощай, Гульсары!», «Белый пароход» и т.д.). В казахском литературоведении в этом аспекте всесторонне изучается творчество А. Алимжанова, автора повестей «Синие горы», «Сувенир из Отрара», «Гонец», «Стрела Махамбета» и других художественных произведений.

Обозначенное нами явление в современной литературе связывают с понятием «художественный билингвизм». Но необходимо уточнение по поводу того, что художественный билингвизм предполагает одинаковое владение двумя языками, например, казахским и русским. Явление «художественного билингвизма» наблюдается в творчестве писателей, пишущих на двух языках. Как, например, В. Набоков и Р. Сейсенбаев. В литературе Казахстана немало писателей казахов, пишущих на русском языке. К ним мы относим О. Сулейменов, А. Алимжанова, Б. Канапьянова, Р. Сейсенбаева, Д. Накипова, О. Жанайдарова (Нурғали, Ананьева, 2021: 36).

5. Заключение

Определение жанра повести как некой формы между рассказом и романом является общепринятым в казахской литературоведческой традиции. В этой связи повесть – это не просто жанр, а пространство для взаимовлияния различных литературных традиций.

Повесть, являясь переходным жанром между рассказом и романом, перенимает как черты рассказа, так и некоторые признаки романа. Это делает повесть открытой к изменениям и влиянию других жанров. Трансформация жанра повести имеет большое значение в становлении и развитии рассказа как малого жанра.

Немوتря на утвержденность и обозначенность жанра в современности, в генезисе повести, как и в происхождении многих современных жанров, ведущую роль играет фольклор.

Наряду с этим актуальными остаются вопросы корреляции термина в разных литературах, а так же открытым остается вопрос жанровой идентификации произведений. Это подтверждает актуальность исследования художественной повести как жанра. В контексте казахстанской прозы, существующей в условиях билингвизма, актуальны исследования русской прозы Казахстана, в том числе и русской повести Казахстана.

Литература:

1. Асылбекұлы С. Қазақ повесі (Генезісі, эволюциясы, поэтикасы). Монография. – Алматы: ТОО Лантар Трейд, 2021. – 350 б.
2. Белинский В.Г. О русской повести и повестях г. Гоголя. [Электрон.ресурс] - URL: http://az.lib.ru/b/belinskij_w_g/text_0320 – интернет-источники.
3. Gillespie, G. (1967) Novella, nouvelle, novella, short novel? – A review of terms. *Neophilologus* 51, 117 – 127. <https://doi.org/10.1007/BF01511303>
4. Cuddon, J. A. (2012) A dictionary of literary terms and literary theory. John Wiley & Sons.
5. Мәдібаева, Қ. Ахмет Байтұрсынұлының әдебиеттану терминдерін қалыптау ұстанымы. *Keruen*, 76(3), 2022. – 26-36 бб. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2022.3-02>
6. Нурғали К.Р., Ананьева С.В. Русскоязычная литература Казахстана: темы, идеи, образы // Научный Татарстан. – №. 2, 2021. – С.11-19.3.
7. Nurgali, K.R., & Kishkenbaeva, J.K. (2013). Nomadism as a way of life in the Kazakh literature and culture by the example of the modern Kazakh novels. *Life Science Journal*, 10(12), 738-741. <http://www.dx.doi.org/10.7537/marslsj1012s13.117>
8. Поспелов Г.Н. Проблемы исторического развития литературы. Учеб. пособие для студентов пед. ин-тов по спец. № 2101 Русский язык и литература. – М., Просвещение, 1971. – 271 с.

9. Скороспелова Е.Б. Русская проза XX века: от А. Белого («Петербург») до Б. Пастернака («Доктор Живаго»). – М.: 2003. – 420 с.

10. Тимофеев Л.И., Тураев С.В. Словарь литературоведческих терминов/ ред. – М.: Просвещение, 1971. – 509 с.

11. Тужков С.А. Русская повесть начала XX века: жанрово-типологический аспект: учебное пособие. – Москва: Флинта: Наука, 2011. – 300 с.

References:

1. Asylbekuly S. (2021). *Kazakh novel (Genesis, evolution, poetics) Monograph*. – Almaty: Lantar Trade LLP. – 350. – 1 p.

2. Belinsky V. G. (2022). On Russian novel and novels of Gogol. [Electronic resource] - URL: http://az.lib.ru/b/belinskij_w_g/text_0320 - Internet sources.

3. Gillespie, G. (1967). Novella, nouvelle, novella, short novel? — A review of terms. *Neophilologus* 51, pp. 117–127. <https://doi.org/10.1007/BF01511303>

4. Cuddon, J.A. (2012). *A dictionary of literary terms and literary theory*. John Wiley & Sons.

5. Madibaeva, K. (2022). Akhmet Baitursynov's principles to formulate the terms of literary studies// *Keruen*. – Т. 76. – №. 3. – pp. 26-36. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2022.3-02>

6. Nurgali K.R. (2021). Ananyeva S.V. Russian-speaking literature of Kazakhstan: themes, ideas, images // *Nauchny Tatarstan*. – №. 2. – pp. 11-19.3.

7. Nurgali, K.R., & Kishkenbaeva, J.K. (2013). Nomadism as a way of life in the Kazakh literature and culture by the example of the modern Kazakh novels. *Life Science Journal*, 10(12), 738-741. <http://www.dx.doi.org/10.7537/marslsj1012s13.117>

8. Pospelov G.N. (1971). Problems of historical development in literature. Textbook for students of pedagogical institutes on specialty № 2101 Russian language and literature. Moscow, Prosveshchenie. – 271 p.

9. Skorospelova E.B. (2011). Russian prose of the twentieth century: from A. Belogo (“Petersburg”) to B. Pasternak (“Doctor Zhivago”). – М.: 2003. – 420 p.

10. Timofeev L.I., Turaev S.V. (1971). *Dictionary of literary terms/ ed. M.: Prosveshchenie*. – 509 p.

11. Tuzkov S.A. (2011). Russian novel of the beginning of the XX century: genre-typological aspect: textbook. – Moscow: Flinta: Nauka. – 300 p.

Г.З. Шашкина¹, Д.М. Мажитова²

^{1,2}*Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,
Астана, Казахстан*

E-mail: ¹gulzhan-zein@mail.ru, ²din_409@mail.ru

ORCID: ¹0000-0001-5870-4308, ²0000-0002-3980-5231

РОЗА И ЕЕ «ЗАМЕСТИТЕЛИ» (РАЗМЫШЛЕНИЯ НАД ОБРАЗАМИ ЦВЕТОВ В РУССКОЙ ПОЭЗИИ XIX – НАЧАЛА XX ВВ.)

Аннотация. Статья посвящена исследованию образов цветов в русской лирике XIX– начала XX вв. Выявлено, что наиболее частотным является образ розы, который наполняется различными семантическими значениями, составляющими его внутреннюю форму. В образе розы выделяются в первую очередь ее душистый аромат, внешний облик, а также ее божественное происхождение, поскольку в разных мифологиях мира (античной, персидской, индийской, христианской и др.) роза ниспослана людям богами, и это тоже отражено в лирике русских поэтов. С розой ассоциируются прекрасная жизнь, счастье, полнота жизни. Но при этом подчеркивается скоротечность ее цветения, ее беспомощность перед суровостью природы. Частыми приемами поэзии XIX века были аллегория, когда роза иносказательно подразумевала деву-красавицу, иногда выражаясь в прямых соответствиях («дева-роза»), и художественный прием параллелизма, воплощавшийся в развертывании параллельных картин жизни цветка и девушки. Одной из устойчивых является пара роза – соловей, истоки которой коренятся в восточной (персидской) литературе. Если первоначально русские поэты XIX века продолжают традиционно использовать эти образы как легкомысленной красавицы и несчастного влюбленного (А.С. Пушкин, А.В. Кольцов), то впоследствии образы наполняются иным содержанием (А.И. Одоевский, А.А. Фет), вплоть до обратной трансформации (А.А. Блок): теперь ветреный соловей оставляет влюбленную в него розу. В русской лирике встречаются образы других представителей флоры и фауны в соотнесении с розой: чиж, шмель, кипарис. В конце XIX века образ розы становится мало востребованным новым художественным мышлением символизма, более того в условиях гражданской войны и красного террора роза по своему цвету начинает восприниматься как символ крови. В творчестве поэтов Серебряного века образ розы замещается «непритязательными» цветками, такими как сирень и фиалка – очень редкие флорообразы первой половины XIX века. В этих цветах выделяются их необычный цвет и душистый аромат, но при этом сирень связывается с любовью, радостью бытия, а в фиалке акцентируется внимание на ее загадочности, мистичности, ночной ипостаси. В целом, можно сказать, что во второй половине XIX – начале XX века происходит активное освоение новых образов цветов, развивается пейзажная цветочная лирика.

Ключевые слова: образ, цветок, роза, соловей, сирень, фиалка.

Г.З. Шашкина¹, Д.М. Мажитова²

^{1,2}*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Астана, Қазақстан*

E-mail: ¹gulzhan-zein@mail.ru, ²din_409@mail.ru

ORCID: ¹0000-0001-5870-4308, ²0000-0002-3980-5231

Роза және оның «Орынбасарлары» (XIX – XX ғасыр басындағы орыс поэзиясындағы гүлдер бейнелеріндегі ойлар)

Аңдатпа. Мақала XIX–XX ғасырдың басындағы орыс лирикасындағы гүлдер бейнесін аналитикалық зерттеу болып табылады. Гүл бейнелерінің ең жиі кездесетіні раушанның бейнесі оның ішкі формасын

құрайтын әртүрлі семантикалық мағыналарға толы. Раушанның бейнесінде ең алдымен оның хош иісі, сыртқы келбеті, сондай-ақ оның құдайлық шығу тегі ерекшеленеді, өйткені әлемнің әртүрлі мифологияларында (ежелгі, парсы, үнді, христиан және т.б.) раушан адамдарға құдайлар жіберген, және бұл орыс ақындарының лирикаларында да көрінеді. Әдемі өмір, бақыт, өмірдің толықтығы раушан гүлімен байланысты. Бірақ сонымен қатар оның гүлденуінің өтпелілігі, табиғаттың қаталдығынан дәріменсіздігі баса айтылады. XIX ғасырдағы поэзияның жиі кездесетін әдістері раушан әдемі қызды білдіретін аллегория болды, кейде ол тікелей сәйкестікте («бикеш-раушан») және гүл мен қыздың өміріне параллель суреттерді орналастыруда бейнеленген параллелизмнің көркемдік әдісі болды. Осы кезеңдегі поэзияның тұрақты жұптарының бірі – шығыс (парсы) әдебиетінде пайда болған раушан-бұлбұл жұбы. Егер бастапқыда XIX ғасырдағы орыс ақындары бұл суреттерді дәстүрлі түрде жеңілтек сұлу және бақытсыз ғашық ретінде қолдануды жалғастырса (А.С. Пушкин, А.В. Кольцов), содан кейін бұл суреттер басқа мазмұнмен толтырылады (А.И. Одоевский, А.А. Фет), кері өзгеріске дейін (А.А. Блок): қазір желпілдек бұлбұл оған ғашық раушан гүлін қалдырады. Орыс лирикасында флора мен фаунаның басқа өкілдерінің суреттері раушанмен байланысты: шымшық, ара, сауырағаш. XIX ғасырдың соңында раушанның бейнесі символизмнің жаңа көркемдік ойлауына аз сұранысқа ие болады, сонымен қатар азаматтық соғыс пен қызыл террор жағдайында раушан түсі қанның символы ретінде қабылдана бастайды. Күміс ғасыр ақындарының шығармашылығында раушан бейнесі «қарапайым» гүлдермен алмастырылады, мысалы жұпаргүл мен шегіргүл – XIX ғасырдың бірінші жартысындағы өте сирек кездесетін флора образдар. Бұл гүлдерде олардың ерекше түсі мен хош иісі ерекшеленеді, бірақ сонымен қатар жұпаргүл махаббатпен, қуанышымен байланысты, ал шегіргүл оның құпиялығына, түнгі мәніне назар аударылады. Жалпы, XIX ғасырдың екінші жартысы-XX ғасырдың басында гүлдердің жаңа бейнелерінің белсенді дамуы жүреді, пейзаждық гүл лирикасы дамыған деп айта аламыз.

Кілт сөздер: бейне, гүл, раушан, бұлбұл, сирень, шегіргүл

G.Z. Shashkina¹, D.M. Mazhitova²

^{1,2}L.N. Gumilyov Eurasian National University,
Astana, Kazakhstan

E-mail: ¹ gulzhan-zein@mail.ru, ² din_409@mail.ru

¹ORCID: 0000-0001-5870-4308, ²0000-0002-3980-5231

Rose and her «Alternate» (the reflections on the images of flowers in russian poetry XIX - early XX centuries)

Abstract. This article is analytical research of the images of flowers in Russian lyrics of the 19th and early 20th centuries. The most frequent is the image of a rose which is filled with various semantic meanings that make up its internal form. In the image of a rose, first of all, its fragrant aroma, appearance, as well as its divine origin stand out, since in various mythologies of the world (ancient, Persian, Indian, Christian, etc.) the rose was sent down to people by the gods, and this is also reflected in the lyrics of Russian poets. A beautiful life, happiness, fullness of life is associated with a rose. But at the same time, the transience of its flowering, its helplessness before the severity of nature is emphasized. Frequent devices of 19th century poetry were allegory, when a rose allegorically implied a beautiful maiden, sometimes expressed in direct correspondences ("rose maiden"), and the artistic device of parallelism, embodied in the deployment of parallel pictures of the life of a flower and a girl. One of the stable pairs of poetry of this period is the rose-nightingale pair, the origins of which are rooted in oriental (Persian) literature. If initially Russian poets of the 19th century continue to traditionally use these images as a frivolous beauty and an unhappy lover (A.S. Pushkin, A.V. Koltsov), then later these images are filled with a different content (A.I. Odоеvsky, A.A. Fet), up to the reverse transformation (A.A. Blok): now the windy nightingale leaves a rose in love with him. In Russian lyrics, there are also images of other representatives of flora and fauna in relation to the rose: siskin, bumblebee, cypress. At the end of the 19th century, the image of a rose became a little-demanded new artistic thinking of symbolism, moreover, in the

conditions of the civil war and the red terror, the rose, in its color, began to be perceived as a symbol of blood. In the works of the poets of the Silver Age, the image of a rose is replaced by "unpretentious" flowers, such as lilac and violet - very rare floral images of the first half of the 19th century. In these flowers, their unusual color and fragrant aroma stand out, but at the same time, lilac is associated with love, the joy of being, and in violet, attention is focused on its mystery, mysticism, and night incarnation. In general, it can be said that in the second half of the 19th - early 20th centuries there was an active development of new images of flowers, landscape flower lyrics developed.

Keywords: image, flower, rose, nightingale, lilac, violet.

1. Введение

Флорообраз цветка всегда был распространен в поэтических произведениях народов мира. И одним из самых распространенных образов в мировой литературе является образ розы. Роза являлась постоянным атрибутом богини любви и красоты Афродиты, которая носила на своей голове венки из роз. Часто Богоматерь с Младенцем изображали окруженными тремя венками из роз (Золотницкий, 2013:11). Роза украшала гербы английской знати: известно, что война между йоркским и ланкастерским домами за английский престол называлась войной между Алой и Белой розами. В средневековые времена венок из роз передавала дама сердца своему рыцарю в знак своего расположения. Уже в средние века «розу как культовый символ в христианской Европе стали тесно связывать с образами Девы Марии и Христа» (Горбовская, 2023: 6). Таким образом, роза была символом и античных богов, и христианства, и средневекового рыцарства.

В русской лирике XIX – начала XX века тоже существовал своеобразный «язык цветов», своего рода устоявшиеся символы, берущие начало в мифологии, фольклоре и в целом в культурной традиции русского народа. Интересно рассмотреть образ розы в ее соотношении с другими цветами и взаимосвязи с образом соловья, поскольку соловей и роза – это одна из устойчивых пар в мировой литературе.

2. Методы и материалы

2.1 Методы

В работе использованы описательный, сопоставительный, герменевтический методы исследования, позволившие провести объективный анализ флорообраза розы в русской поэзии XIX века и сменившие его образы фиалки и сирени в поэтической литературе модернизма. Описательный метод позволил на основе выборки стихотворных текстов выделить наиболее характерные признаки флорообразов. Сопоставительный метод путем сравнительных процедур помог проследить динамику развития флорообразов в их литературном контексте. Для адекватной интерпретации стихотворных произведений был использован герменевтический метод.

2.2 Материал исследования

Объектом исследования стали лирические произведения русских поэтов XIX – начала XX веков, был проанализирован достаточно большой корпус стихотворений (всего – 48), посвященных флорообразам:

И.И. Дмитриев. «Роза и шмель»; Д.В. Давыдов. «Чиж и Роза»; П.А. Вяземский. «Роза и Кипарис»; В.А. Жуковский. «Розы», «Песня (Розы расцветают...)»; А.А. Дельвиг. «Роза»; Д.В. Веневитинов. «Три розы»; В.Г. Бенедиктов. «Смерть розы», «Роза и дева»; А.С. Пушкин. «Роза», «Соловей и роза», «О дева-роза, я в оковах...»;

А.В. Кольцов. «Соловей»; А.А. Фет. «Сентябрьская роза», «Осенняя роза», «Роза», «Две розы», «Соловей и роза»; А.И. Одоевский «Соловей и роза»; А.Н. Майков. «Розы»; Л.А. Мей. «Розе»; И.П. Мятлев. «Розы»; И.С. Тургенев. «Роза», «Как хороши, как свежи были розы...»; Д.С. Мережковский. «Если розы тихо осыпаются...»; В.Я. Брюсов. «Белая роза», «Весна (Белая роза дышала на тонком стебле...)»; Ф. Сологуб. «Я люблю весной фиалки...»; А.А. Блок. «Старинные розы...», «Роза и соловей», «Ночная фиалка»; И. Северянин. «Классические розы», «Сонет (Я коронуюсь утром мая...)», «Поэза белой сирени», «Гатчинский весенний день», «Мадригал», «Фиалка», «Миньонет»; Н.С. Гумилев. «Две розы»; А.А. Ахматова. «Последняя роза»; И.А. Бунин. «Розы»; Г.В. Иванов. «Каждой ночью грозы...», «Только темная роза качнется...», «Роза и сирень»; М.А. Волошин. «Красная пасха»; О.Э. Мандельштам. «Как бык шестикрылый и грозный...», «Концерт на вокзале», «К немецкой речи». ...».

Выборка стихотворений производилась путем вычленения соответствующих лексем и последующего анализа словоупотреблений.

3. Обсуждение

Самый главный флорообраз в русской литературе XIX – начала XX века – образ розы. Часто поэты, описывая этот дивный цветок, выносили в заглавие данную лексему: «Розы» В.А. Жуковского, «Роза» А.С. Пушкина, «Роза» А.А. Дельвига, «Три розы» Д.В. Веневитинова, «Смерть розы» В.Г. Бенедиктова, «Сентябрьская роза», «Осенняя роза», «Роза», «Две розы» А. А. Фета, «Розы» А.Н. Майкова, «Розе» Л.А. Мей, «Белая роза» В.Я. Брюсова, «Старинные розы...» А.А. Блока, «Классические розы» И. Северянина, «Две розы» Н.С. Гумилева, «Последняя роза» А.А. Ахматовой, «Розы» И.А. Бунина и т.д., акцентируя таким образом внимание читателей на данном флористическом образе.

В образе розы выделяются в первую очередь ее душистый аромат («Сладчайший кругом аромат разлила» (В.Г. Бенедиктов. «Смерть розы»), внешний облик («светлое, чистое девственной кисти созданье» (В.А. Жуковский. «Розы»), «эмблема райской красоты» (Д.В. Веневитинов. «Три розы»), а также ее божественное происхождение: «Три розы бросили нам боги, // Эдема лучшие цветы» (Д.В. Веневитинов. «Три розы»); «Перед воротами Эдема // Две розы пышно расцвели» (Н.С. Гумилев. «Две розы»).

С розой ассоциируются

- прекрасная жизнь: «царица дней прекрасных» (В.Г. Бенедиктов. «Смерть розы»),
- счастье: «Розою прекрасной // Счастье расцветет» (В.А. Жуковский. «Песня (Розы расцветают...))»),

- полнота жизни: «Если розы тихо осыпаются <...> Это смерть» (Д.С. Мережковский. «Если розы тихо осыпаются...»),

- любовь: «Вся ты прелесть, вся любовь» (В.Г. Бенедиктов. «Смерть розы»).

Но при этом подчеркивается скоротечность ее жизни: «Век твой красен, хоть не долог», (В.Г. Бенедиктов. «Смерть розы»); «Но эта роза скоро вянет: // Она пуглива и нежна» (Д.В. Веневитинов. «Три розы»); «Белая роза увяла без слез в эту ночь» (В.Я. Брюсов. «Весна»), ее беспомощность перед суровостью природы: «Как хороши, как свежи были розы // В моем саду! Как взор прельщали мой! // Как я молил весенние морозы // Не трогать их холодной рукой!» (И.П. Мятлев. «Розы»).

Устойчивыми литературными образами стали соловей и роза, пришедшие в русскую поэзию из восточной литературы (А.С. Пушкин. «Соловей и роза»; А.В. Кольцов. «Соловей»; А.А. Фет. «Соловей и роза»; А.И. Одоевский «Соловей и роза»; А.А. Блок. «Роза и соловей»). Недаром Пушкин в рубрику своих «восточных» стихотворений включил, наряду с «Подражаниями Корану», переложениями Песни Песней, «Пророком», «Соловья и розу» (Виролайнен, 2021: 21).

Согласно восточной традиции, роза олицетворяет ветреную и жеманную красавицу, жестоко мучающую соловья. Соловей, безнадежно влюбленный в легкомысленную и гордую кокетку, отдает жизнь за свою любовь, обогрив своей кровью лепестки белой розы. Так, согласно восточной легенде, роза из белоснежной становится красной.

Русские поэты подхватили этот мотив и в своих стихотворениях развивают далее образы этой устойчивой пары. Например, в стихотворении А.С. Пушкина «Соловей и роза» (1827) тоже подчеркивается холодность розы, ее неумение любить. А.В. Кольцов в стихотворении «Соловей» (1831) с характерным подзаголовком «Подражание Пушкину» продолжает пушкинский мотив апатии розы в ответ на песни певчей птицы:

Но роза милая не чувствует, не внемлет,
И под влюбленный гимн колеблется и дремлет.
А.С. Пушкин. «Соловей и роза»

Но роза молча песням внемлет,
Невинный сон её объемлет...
А.В. Кольцов. «Соловей»

Интересно решены взаимоотношения соловья и розы в одноименном стихотворении А.И. Одоевского (1837): роза отказывается от любви соловья, потому что он слишком любвеобилен («Мне грустно: ты меня не любишь, // Поешь не для меня одной»), а соловей, в свою очередь, упрекает розу в ветренности («Не расточай души своей: // Мне одному отдай всю душу!») (А.И. Одоевский. «Соловей и роза»).

В стихотворении А.А. Фета «Соловей и роза» (1847) автор по-иному решает пушкинскую тему: если у Пушкина и Кольцова эта пара не может быть вместе из-за бесчувственности розы, то у Фета любовь «кустарника» и «птички» взаимна, но они не могут быть вместе из-за непреодолимых разросшихся терний. Поэтому розе остается только слушать песни возлюбленного и плакать от счастья (А.А. Фет. «Соловей и роза»). Как заметил М.Н. Эпштейн, по «розам» и «соловьям» безусловно Фет первенствует в русской поэзии. Эти образы в его лирике «символически воплощают связь любви, природы и вдохновения» (Эпштейн, 1990: 222-223).

Здесь надо подчеркнуть, что поэзия А.А. Фета и Ф.И. Тютчева в целом насыщена флористическими образами (ландыш, гвоздика, фиалка, лилия, гиацинт, мак и др.), но самым главным цветочным образом выступает «царица-роза». Как подсчитал в свое время В.С. Федин, у Тютчева лексема «роза» фигурирует 15 раз, а у Фета почти в шесть раз больше – 89 словоупотреблений (Федин, 1915: 103). Философское и психологическое творчество этих двух поэтов определило «развитие русской поэзии во второй половине XIX века» с точки зрения пейзажной лирики (Жумсакбаев, Мажитова, 2019: 249). Конкретный анализ флорообразов лирики Фета подтверждает

мысль К.И. Шарафадиной, что его поэзия становится «попыткой создания новой мифологии при обращении к изображению цветов» (Шарафадина, 2005: 54).

В ином ключе представлены традиционные образы соловья и розы в стихотворении А.А. Блока «Роза и Соловей» (1898). На этот раз соловей оказывается жестокосердным, «беспощадным», покинув блеклую розу, которая «увяла в своем ожидании». Соловей изображен своеобразным соблазнителем, который искусно очаровывает своих жертв сладкими песнями:

Дальше умчался, поклонников жадный...
Видел потом я, как он, упоенный
Песнью, шептался с другими цветами:
Розы качали головкой склоненной,
С песнью коварной сливаясь мечтами...

А.А. Блок. «Роза и Соловей».

Характерная для символизма атмосфера непознаваемости, грусти, «сумеречности», угасания пропитывает данное произведение: «Лились неясные грустные звуки, // Розы ли стоны, ручья ли журчанье? // Кто это знает?» (А.А. Блок. «Роза и Соловей»).

Таким образом, можно сделать вывод, что образы розы и соловья претерпевают изменения в русской поэзии XIX– начала XX вв. – от подражательности восточным традиционным персонажам до осмысления их в прямо противоположной ипостаси.

Необходимо подчеркнуть, что русские поэты (уже с начала XIX в.) начинают экспериментировать с этой парой. Так, традиционный образ соловья замещается образом других представителей флоры и фауны: «Чиж и Роза» (1808) Д.В. Давыдова, «Роза и шмель» (1826) И.И. Дмитриева, «Роза и Кипарис» (1835) П.А. Вяземского и др.

Роза всегда аллегорически подразумевала деву-красавицу. Этот художественный прием параллелизма постоянно использовался русскими поэтами: говоря о капризности и гордыне прекрасной розы, лирический герой подразумевал своих настоящих возлюбленных. Эта устойчивая связь дева – роза прослеживается на протяжении всего XIX века вплоть до века Серебряного – от А.С. Пушкина до В.Я. Брюсова, выражаясь то в прямых соответствиях («О дева-роза, я в оковах...» А.С. Пушкина), то в развертывании параллельных картин жизни цветка и девушки («Роза» А.А. Дельвига, «Роза и дева» В.Г. Бенедиктова, «Розы» А.Н. Майкова, «Две розы» А.А. Фета, «Розы» И.П. Мятлева, «Роза» И.С. Тургенева, «Весна («Белая роза дышала на тонком стебле...»)» В.Я. Брюсова и др.).

Да и сам образ розы, в котором первоначально отмечались избалованность и высокомерие, претерпевает изменения. Проследим эту трансформацию на примере трех произведений, которые перекликаются между собой: «Розы» И.П. Мятлева, «Как хороши, как свежи были розы...» И.С. Тургенева и «Классические розы» И. Северянина. Во всех этих произведениях рефреном проходит первая строчка стихотворения И.П. Мятлева, которая дала название стихотворению в прозе И.С. Тургенева. И если у Мятлева стихотворение построено на традиционном параллелизме девы и розы, то у Тургенева образ роз наполняется иным содержанием, становясь своеобразной памятью лирического героя, вобравшей в себя всю его жизнь, и особенно подчеркнуты мотивы смерти и тлена: «Свеча меркнет и гаснет... Кто это кашляет там так хрипло и глухо? Свернувшись в калачик, жметесь и вздрагивает у ног

моих старый пес, мой единственный товарищ... Мне холодно... Я зябну... и все они умерли... умерли...

Как хороши, как свежи были розы...»

(И.С. Тургенев. «Как хороши, как свежи были розы...»).

Тот же мотив подхватывает и Игорь Северянин, закончивший свое стихотворение строчкой: «Как хороши, как свежи будут розы, // Моей страной мне брошенные в гроб!» (И. Северянин. «Классические розы»).

Постепенно роза начинает мыслиться как злое начало: «Точно распустилась // Розами война» (Г.В. Иванов. «Каждой ночью грозы...»); «Только вечность, как темная роза, // В мировое осыпется зло» (Г.В. Иванов. «Только темная роза качнется...»). А в коротком четверостишии О.Э. Мандельштама, написанном в 1930 году, акцентируется красный цвет расцветшей розы, набухнувшей от крови Октябрьской революции и сталинского террора:

Как бык шестикрылый и грозный,

Здесь людям является труд

И, кровью набухнув венозной,

Предзимние розы цветут...

О.Э. Мандельштам. «Как бык шестикрылый и грозный...»

Еще в свое время (в 1898 году) АН. Веселовский указал, что «роза – символ смерти» (Веселовский, 1939:134). В поэзии XX века подобное осмысление продолжает Мандельштам: «И запах роз в гниющих парниках» («Концерт на вокзале»). Как заметил А. Арьев, «слово “гниющие” подталкивает к тому, чтобы понимать эти “розы” как традиционные символы смерти. То же самое и в стихотворении “К немецкой речи”, в котором о “немце-офицере” сказано: “И за эфес его цеплялись розы...” Эта живописная подробность сюжета о погибшем немецком поэте-офицере Христиане фон Клейсте заставляет полагать, что за его эфес цеплялись “розы смерти”» (Арьев, 2002).

Наше наблюдение об исчерпанности образа розы к началу XX века совпадает с выводом Е.А. Кругловой, которая в своем диссертационном исследовании, рассматривая символику розы, подчеркнула, что до XX века образ розы в русской поэзии «развивался под влиянием европейской традиции», а в XX веке «прослеживаются моменты самостоятельной трансформации» (Круглова, 2003: 15).

Действительно, к началу XX века традиционный образ розы начинает вытесняться другими цветами:

Прекрасна роза без сомненья,

Но лишь для тех, в ком страсти нет.

Увы, до первого влюбленья

Прекрасна роза, без сомненья,

Но в час любовного томленья

Милей сирени нежный цвет.

Прекрасна роза без сомненья,

Но лишь для тех, в ком страсти нет

Г.В. Иванов. «Роза и сирень».

Флорообраз сирени, выступающий своего рода заместителем розы, особенно глубоко разработан поэзией серебряного века. Также востребованным оказался и образ фиалки. В этих цветах поэтов привлекают их лиловый и небесно-голубой цвет, душистый аромат, незатейливая простота и скромность. И абсолютным «рекордсменом», «сиреневым» и «фиалковым» поэтом является эго-футурист Игорь Северянин. Все те качества, которыми наделяли розу поэты первой половины XIX века, воплотились для Северянина в образах сирени и фиалки. Теперь место царицы-розы в королевском венце занимают «Жасмин, ромашки, незабудки, // Фиалки, ландыши, сирень» (И. Северянин. «Сонет (Я коронуюсь утром мая...»). Эти образы для поэта рубежа веков олицетворяют полноту, любовь и радость жизни: «А сирень цветет, слегка кивая! // А любовь растет, легка, в груди!» (И. Северянин. «Поэза белой сирени»). Свой отчет жизненного пути Северянин ведет по цветению сирени:

Тридцатый год в лицо мне веет
Веселый, светлый майский день.
Тридцатый раз сиреневеет
В саду душистая сирень.
<...>
«Сирень» и «день»! Как опьяненно
Звучите вы в душе моей!
Как я на мир смотрю влюбленно,
Пьян сном сиреневых кистей!
Пока я жив, пока я молод,
Я буду вечно петь сирень!

И. Северянин. «Гатчинский весенний день».

Если раньше поэты ассоциировали деву с розой, то для Северянина такая ассоциация связана с фиалкой: «Часто вы мне грезитесь фиалкой – // Этим нежным, ласковым цветком», – обращается лирический герой к своему адресату (И. Северянин. «Мадригал»). А вот как воспринимает себя героиня: «Мне больно-больно... Мне жалко-жалко... // Зачем мне больно? Чего мне жаль? // Ах, я не знаю, ах, я – фиалка, // Так тихо-тихо ушла я в шаль» (И. Северянин. «Фиалка»).

Фиалка для Северянина связана и с мечтой, и с королевским достоинством: «Ты, фиалка моя, // Расцветаешь, меня окороливая, // Аромат свой лия» (И. Северянин. «Миньонет»), а бархатистый цвет фиалки вызывает ассоциации с нежностью и камерностью. Из наименования цветка поэт образует неологизмы: фиолевый – прилагательное, фиоль – существительное.

В любви к этому скромному цветку признается и Федор Сологуб, также представитель серебряного века: «Я люблю весной фиалки...» (Ф. Сологуб. «Я люблю весной фиалки...»).

Символический образ ночной фиалки воплощен и Александром Блоком в его поэме с одноименным названием 1906 года. Особенностью ночной фиалки является то, что ее душистый, тонкий и сильный аромат усиливается к ночи. В поэме А.А. Блока, имеющей подзаголовок «Сон», описывается, как лирический герой набрел на избушку, стоящую в болотах. Поэма представляет собой «точное описание виденного мною сна; 16 ноября мне приснилось нечто, чем я живу до сих пор. Такие

изумительные сны бывают раз в год – два года», – признавался сам Блок и писал, что ему самому поэма очень нравится (Блок, 1960: 385-386).

Символическая поэма «Ночная фиалка» определяет ее загадочную многоплановость. Из всех произведений Блока эта поэма наименее изучена исследователями. В ней в сложном единстве соединены языческий и христианский мифы, мистический сюжет, символические образы. Ночная фиалка в поэме Блока двойится: она представляет собой и «лилово-зеленый // Безмятежный и чистый цветок», растущий на болотах, и королеву «забытой страны». Сладкий дурман болотной фиалки окутывает избушку и ее обитателей, погружая их в тихий дремотный сон. Проходят столетия, но ничего не меняется в этой избушке, поскольку все так же цветет ночная фиалка, испуская «болотное зелье».

Отголоски подобной символики блоковского образа прослеживаются у Максимилиана Волошина в его стихотворении «Красная пасха»: «Фиалки пахли гнилью» (М.А. Волошин. «Красная пасха»). Конечно, на обогащение этого волошинского образа новой семантикой повлияли еще и реальные события, связанные с красным террором гражданской войны. Так, один из самых поэтически воспетых серебряным веком образ цветка оказался растоптанным новым художественным мышлением.

4. Результаты исследования

Подводя итог нашему анализу флорообразов в русской поэзии XIX – начала XX веков можно отметить следующее:

1. образ розы – самый востребованный образ в русской поэзии на протяжении всего XIX – начала XX веков; он наполняется различными семантическими значениями, которые составляют его внутреннюю форму;

2. образ розы подвергся трансформации: если поэты первой половины XIX века акцентировали внимание на ее красоте, царственности и божественном происхождении, выделяя ее среди других цветов, то в начале XX века происходит переосмысление ее коннотативного значения со знака плюс в знак минус, поскольку красная роза по ее цвету начинает восприниматься как символ крови;

3. пара соловей и роза также претерпевает трансформацию, поскольку персонажи как бы меняются местами; если русская поэзия первой половины XIX века усвоила восточную традицию этих образов (избалованная роза и безнадежно влюбленный в нее соловей), то поэзия символизма «перевернула» характеры этой пары: теперь соловей становится своеобразным Дон Жуаном (кстати, один из самых популярных образов серебряного века), бросившим влюбленную в нее красавицу;

4. сирень и фиалка – любимые образы поэтов серебряного века; они как непритязательные скромные цветки редко встречаются в поэзии первой половины XIX века, но активно начинают входить в русскую поэзию только во второй половине XIX века; в этих цветах выделяются их необычный цвет и душистый аромат, но при этом сирень связывается с любовью, полнотой жизни, а в фиалке акцентируется внимание на ее загадочности, мистичности, ночной ипостаси;

5. В целом во второй половине XIX – начале XX века происходит активное освоение новых образов цветов, развивается пейзажная цветочная лирика.

5. Заключение

Анализ динамики развития образа розы в XIX веке и ее трансформации и замещения в начале XX века показывает, насколько изменилось художественное мышление

в новом столетии. На первый план выходят неприметные скромные цветы, такие как сирень и фиалка, что свидетельствует об отходе от традиционной системы литературной символики. Если говорить шире, то речь идет о смене литературного направления: модернизм, возникший как противодействие реализму, подверг сомнению все традиционные ценности своего предшественника. И в этом контексте прослеживание флюоробразов вносит свою лепту в изучение идиостиля эпохи в целом.

Литература:

1. Арьев А. К вопросу о розе. // Звезда. – 2002. – № 12. [Электронный ресурс]: <https://magazines.gorky.media/zvezda/2002/12/k-voprosu-o-roze.html>
2. Блок А.А. Собрание сочинений. В 6-ти тт. Т. 2. – М.-Л.: Государственное издательство Художественной литературы, 1960. – 468 с.
3. Горбовская С.Г. Вдохновенные розы. – СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского университета, 2023. – 168 с.
4. Веселовский А.Н. Из поэтики. Розы. // Веселовский А.Н. Избранные статьи. – Л.: Художественная литература, 1939. – С. 132-139.
5. Виролайнен М.Н. О жанровой природе лирики Золотого века. // Русская литература. – 2021. – № 4. – С. 7-26. DOI: 10.31860/0131-6095-2021-4-7-26
6. Жумсакаев А.Т., Мажитова Д.М. Цветочная символика в поэзии Ф.И. Тютчева и А.А. Фета. // Доклады Казахской академии образования. – 2019. – № 4. – С. 246-250. (<https://egi.kz/wp-content/uploads/2019/12/КАО-4-2019-g.pdf>)
7. Золотницкий Н.Ф. Цветы в легендах и преданиях. – М., 1913. – 272 с.
8. Круглова Е.А. Символика розы в русской и немецкой поэзии конца XVIII – начала XX веков. Автореферат дисс... канд. филол. наук. – М.: МПГУ, 2003. – 16 с.
9. Федин В.С. А.А. Фет (Шеншин). Материалы к характеристике. – Петроград, 1915. – 280 с.
10. Шарафадина К.И. Обновление традиций флоропоэтики в лирике А. Фета. // Русская литература. – 2005. – № 2. – С. 18-54.
11. Эпштейн М.Н. «Природа, мир, тайник вселенной...»: Система пейзажных образов в русской поэзии. – М.: Высшая школа, 1990. – 303 с.

References:

1. Ar'ev A. (2002) To the question of the rose // Zvezda. – № 12. [Elektronnyj resurs]: <https://magazines.gorky.media/zvezda/2002/12/k-voprosu-o-roze.html> (in Russ)
2. Blok A.A. (1960) Collected works. In 6 T. T. 2. – M.-L.: Gosudarstvennoe izdatel'stvo Hudozhestvennoj literatury. – 468 p. (in Russ)
3. Veselovskij A.N. (1939) From poetics. Roses // Veselovskij A.N. Izbrannyye stat'i. – L.: Hudozhestvennaya literatura. – pp. 132-139. (in Russ)
4. Virolajnen M.N. (2021) About the genre nature of the Golden Age lyrics // Russkaya literatura. – № 4. – S. 7-26. DOI: 10.31860/0131-6095-2021-4-7-26 (in Russ)
5. Gorbovsckaya S.G. (2023) Inspired by the rose. – SPb.: Izd-vo Sankt-Peterburgskogo universiteta. – 168 p. (in Russ)
6. Zhumsakbaev A.T., Mazhitova D.M. (2019) Floral symbolism in the poetry of F.I. Tyutchev and A.A. Fet // Reports of the Kazakh Academy of Education. – № 4. – pp. 246-250. (<https://egi.kz/wp-content/uploads/2019/12/КАО-4-2019-g.pdf>) (in Russ)
7. Zolotnickij N.F. (1913) Flowers in legends. – M. – 272 p. (in Russ)
8. Kruglova E.A. (2003) The symbolism of the rose in Russian and German poetry of the late XVIII – early XX centuries // Avtoreferat diss... kand. filol. nauk. – M.: MPGU. – 16 p. (in Russ)
9. Fedin V.S. (1915) A.A. Fet (Shenshin). Materials for the characteristic. – Petrograd. – 280 p. (in Russ)
10. Sharafadina K.I. (2005) Updating the traditions of floropoetics in the lyrics of A. Fet // Russkaya literatura. – № 2. – pp. 18-54. (in Russ)
11. Epshtejn M.N. (1990) «Nature, the world, the secret place of the universe...»: A system of landscape images in Russian poetry. – M.: Vysshaya shkola. – 303 p. (in Russ)

Д.С. Жақан

М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты,

Алматы, Қазақстан

E-mail: zhaxan24@mail.ru.

ORCID: 0000-0002-4200-879

АЛАШ ҚАЙРАТКЕРЛЕРІНІҢ ҰЛТТЫҚ ФОЛЬКЛОР ЖАЙЫНДАҒЫ ҒЫЛЫМИ ОЙ-ПІКІРЛЕРІ

Аңдатпа. Мақалада Алаш мұрасына қатысты түрлі ғылым саласында жазылған зерттеулерді зерделей отырып, Алаш қайраткерлерінің қазақ фольклорын жинау, жариялау, зерттеуді ана тілін сақтау мен ұлттық бірегейлік дәрежесіне жетудің маңызды құралы ретінде бағалаған ортақ ұстанымдары алғаш рет кешенді түрде жан-жақты қарастырылды. Сонымен бірге жаңа қоғамдық даму процесіндегі қазақтың көшпелі өмір салтынан туындайтын рухани мәдениеттің төлтумалық сипатын жоғалтпау мен жаңғыртудың жолын ұсынған алғашқы ой-пікірлері ғылыми тұрғыдан сараланды. Алаш зиялыларының халық мұрасына қатысты өз кезеңіндегі барлық көзқарастарды сын тезінен өткізіп, әрбір халықтың фольклорын өзінің төл тарихымен тамырлас туындап дамитын, өзгертін жанды құбылыс ретінде тану, фольклорлық үлгілерді саралау мен жинау, жариялау, зерттеу, оқыту, аудару мәселесіне қатысты ой-пікірлері бүгінгі ғылым талаптары тұрғысынан талданып, қазақ фольклортану ғылымының қалыптасу тарихындағы маңыздылығына мән берілді. Мақалада Алаш қаламгерлерінің фольклорды шығармашылықпен игерудің алғашқы үлгілерін танытқан көркем шығармаларындағы шеберлігі мен ерекшелігіне қатысты да ой-тұжырымдар түйінделді. XX ғасыр басындағы түрлі тарихи, қоғамдық-саяси жағдайлардың өзгерісі мен түрлі шектеудің өріс алуына қарамастан, Алаш қайраткерлерінің ұлт мұрасына қатысты істерді үздіксіз іске асырудың жолдарын қарастырған қызметтері де қамтылды. Сондықтан да зерттеу нысаны ретінде олардың әр алуан ғылым салаларына арналған еңбектерімен бірге түрлі басылым беттеріндегі (газет-журнал, жарыссөз т.б.) және әрқилы тақырыптар аясындағы халық мұрасына қатысты айтылған ой-пікірлері назарға алынды. Алаш зиялыларының әрбір ұлт фольклорының жалпыадамзаттық құндылықтар аясындағы орны мен мәні жайындағы алғашқы еркін, азат ғылыми ой-пікірлері бүгінгі жаһандану үрдісіндегі қазақ руханиятының өзекті мәселелерімен сабақтас қарастырылып, маңызы айқындалды.

Алғыс: Ғылыми мақала (AP14870833) «Алаш қайраткерлері және ұлттық фольклор» гранттық жоба аясында жазылды.

Кілт сөздер: Алаш, фольклор, руханият, әдебиет, тарих, жаңғыру.

Д.С. Жақан

Института литературы и искусства имени М.О. Ауэзова,

Алматы, Казахстан

E-mail: zhaxan24@mail.ru

ORCID: 0000-0002-4200-879

Научные размышления деятелей Алаш о национальном фольклоре

Аннотация. В статье впервые были всесторонне рассмотрены общие позиции деятелей Алаш, которые оценивали сбор, публикацию казахского фольклора, изучение как важнейшее средство сохранения родного языка и достижения степени национальной идентичности, изучив исследования, написанные в различных

областях науки, касающихся наследия Алаш. Вместе с тем, в процессе нового общественного развития были научно дифференцированы первые идеи, предложившие путь не утраты и модернизации нравственного характера духовной культуры, вытекающей из кочевой жизни казахов. Мнения интеллигенции Алаш по вопросу признания фольклора каждого народа как живого явления, развивающегося, меняющегося, происходящего с его родной историей, дифференциации и сбора, публикации, изучения, обучения, перевода фольклорных образцов проанализированы с позиций современных требований науки, было осмыслено его значение в истории становления казахской фольклористической науки. В статье были резюмированы размышления, касающиеся мастерства и специфики писателей Алаш в художественных произведениях, демонстрирующих первые образцы творческого освоения фольклора. Несмотря на изменение различных исторических, общественно-политических условий и усиление различных ограничений начала XX века, деятельность деятелей Алаш предусматривала пути непрерывной реализации дел, касающихся национального наследия. Поэтому в качестве объекта исследования были приняты во внимание их размышления о народном наследии на страницах различных изданий (газеты, журналы, прения и т.д.), а также работы, посвященные различным областям науки. Первые независимые научные размышления интеллигенции Алаш о месте и значении фольклора каждой нации в контексте общечеловеческих ценностей были тщательно рассмотрены и определены значения актуальных проблем казахской духовности в современном глобализирующемся процессе.

Благодарность: Научная статья (AP14870833) написана в рамках грантового проекта «Деятели Алаш и национальный фольклор».

Ключевые слова: Алаш, фольклор, духовность, литература, история, возрождение.

D.S. Zhakan

M.O. Auezov Institute of Literature and Art,

Almaty, Kazakhstan

E-mail: zhaxan24@mail.ru

ORCID: 0000-0002-4200-879

Scientific reflections of Alash figures on national folklore

Abstract. The article for the first time comprehensively examined the general positions of Alash figures, who assessed the collection and publication of Kazakh folklore, study as the most important means of preserving the native language and achieving a degree of national identity, having studied studies written in various fields of science concerning the Alash heritage. At the same time, in the process of new social development, the first ideas were scientifically differentiated, proposing a way not to lose and modernize the moral character of the spiritual culture arising from the nomadic life of the Kazakhs. The opinions of the Alash intelligentsia on the issue of recognizing the folklore of each nation as a living phenomenon, developing, changing, taking place with its native history, differentiation and collection, publication, study, training, translation of folklore samples were analyzed from the standpoint of modern requirements of science, its significance in the history of formation was comprehended by Kazakh folklore science. The article summarized thoughts regarding the skill and specificity of Alash writers in works of art, that demonstrate the first examples of creative development of folklore. Despite the changes in various historical, socio-political conditions and the strengthening of various restrictions at the beginning of the 20th century, the activities of Alash figures provided ways for the continuous implementation of matters relating to the national heritage. Therefore, their reflections on the folk heritage on the pages of various publications (newspapers, magazines, debates, etc.), as well as works devoted to various fields of science, were taken into account as the object of study. The first independent scientific reflections of the Alash intelligentsia on the place and significance of the folklore of each nation in the context of universal human values were carefully examined and the meaning of current problems of Kazakh spirituality in the modern globalizing process was determined.

Acknowledgment: The scientific article (AP14870833) was written within the framework of the grant project «Alash Figures and National Folklore».

Keywords: Alash, folklore, spirituality, literature, history, revival.

1. Кіріспе

Зерттеудің негізгі өзегі болып отырған ХХ басындағы төл фольклорымызды ғылыми зерделеу ісінің көш басында алаш зиялыларының аталуы заңдылық. Өйткені олардың қай-қайсы да дала мәдениетінің қаймағы бұзылмаған дәуірдегі қазақ отбасы құндылықтарының құндағында дүниеге келіп, тәрбиеленді. Кейіннен заманынан озған білім алып, қандай лауазым иеленсе де өз жұртының ғасырлардан жеткен құндылықтарын ұлттың өзіндік болмыс-бітімін сақтаудың бірден бір маңызды жолы дейтін бірауызды пікір ұстанды. Алаш қайраткерлері өзіне дейінгі барлық еңбектерге құрметпен қарап, оны дереккөз ретінде пайдалана отырып, халық мұрасын жинау, жариялау, зерттеудің әдісін жаңартып, деңгейін көтерді.

Басты мақсаттары – қазақтың ежелден қалыптасқан бай рухани мәдениеті бар бірдей халық екендігін дәлелдеу болды.

Ұлт жанашырлары өз заманының беталысын жан-жақты зерделей отырып, халық мұрасына төнген қауіпті сезініп, алдын-алуға тырысып, тынбай қызмет етті. Әрине олар халықтың ауызша мұрасының барлығын бірдей құнды деп есептейтін біржақты көзқарасты емес, халық мұрасының пайда болу, даму, өзгеру заңдылықтарын саралай білген жаңашыл ой-иелері болды.

Әлемнің әртүрлі елдеріндегі мәдени өзгерістерден мол хабардар әлеуетті топ отаршылдықтың ұлт мәдениетіне тигізетін келеңсіз ықпалының зардабы болатындығын жан-жүректерімен сезінген.

Алаш қайраткерлерінің араласпаған саласы жоқ, оны әртүрлі ғылым мамандары әр тараптан тексеріп талдайды, біздің мақсат: олардың қазақ фольклорын қай дәрежеде түсініп, бағалады және оның әрі қарай сақталуы мен дамуын қамтамасыз ету үшін қандай бағыт ұстанды, сол жолда атқарған істерінің бүгінгі күні қандай маңызы бар деген мәселелерге ғылыми талдау болып табылады.

2. Материалдар мен әдістер

2.1 Зерттеу әдістері

Мақалада алаш зиялыларының қазақ фольклортану ғылымын қалыптастырудағы орнын айқындау мақсатында алаш мұрасына қатысты зерттеу еңбектерді жинақтау, салыстыру, жүйелеу мен тарихи-функционалдық, құндылық-интерпретациялық, құрылымдық талдау әдістері қолданылды.

2.2 Материалға сипаттама

Зерттеудің құрылымы ХХ ғасыр басындағы қазақ руханиятының жай-күйін әр түрлі аспектіде сөз еткен еңбектермен, «алаш», «алашорда» ұғымдарының тарихи мәнін ғылыми тұрғыдан зерделеген ғалымдардың тәуелсіздіктен бері қалыптасқан ортақ ғылыми ой-танымдарынан тұрады.

Мақаланың зерттеу объектісі ретінде – алаш қайраткерлерінің фольклорды жинау, жариялау, зерттеуге және жалпы қазақ руханиятына қатысты ортақ ұстанымдары көрініс табатын шағын және көлемді еңбектерімен қатар, ХХ ғасыр басындағы қазақ тілінде жарық көрген газет-журнал беттеріндегі ой-тұжырымдары, ұсыныс, пікірлері алынды. Алаш зиялыларының ұлттық фольклорға қатысты еңбектерінің құндылығын ашу үшін алаш мұрасын әр түрлі ғылым саласына қатысты қарастырған қазақ ғалымдарының еңбектеріндегі ғылыми тұжырымдар назарға алынды. Сонымен

қатар 2017 жылы фольклортану бөлімі дайындаған «Қазақ фольклортануының тарихы: ХҮІІІ – ХХІ ғасырдың басы» атты ұжымдық монографиясының «Отандық фольклортанудың бастауы «ХҮІІІ-ХІХ ғасырлар, 1900-1917 жылдар» атты бірінші тарауындағы қоғамдық дамудың әр кезеңіндегі ұлт руханиятының деңгейін саралаған пікірлер қамтылды. Және ұжымдық монографиядағы алаш арыстарының фольклорға қатысты бүгінгі ғылым талаптары деңгейінде дәйектелген ой қорытындылары арқылы ұлттық фольклортану ғылымын қалыптастырудағы орнын айқындаған ой-толғамдар жаңаша ізденістермен толықтырылып, дамытылды.

3. Талқылануы

Әлемдік фольклортану ғылымының тәжірибесіне сүйене отырып, фольклордың жалпы заңдылықтарымен қатар оның жеке жанрларының генезисі мен поэтикасын ғылыми зерделеу дәрежесіне дейін жеткен бүгінгі қазақ фольклортану ғылымының тарихында Алаш қайраткерлерінің фольклорға қатысты атқарған істерінің мәні өте зор.

Ұсынылып отырған мақалада көрнекті алаш қайраткерлерінің сан-салалы істердің қатарында іске асырса да қазақ фольклорының өзекті мәселелерін өз дәуірінен озық өреде бағалап, зерделей білген ой-тұжырымдарының ғылыми мәніне баса назар аударылды.

Алаш зиялыларының фольклорды ауыз әдебиеті деп қана қарамай, әрбір халықтың фольклорын сол халықтың төл тарихы, таным-түсінігі, бүкіл болмысымен біте қайнасып жатқан жанды құбылыс ретінде бағалап, барлық ісіне темірқазық етіп алуының өзі де аса бағалы ұстаным. Бұл тек қазақ фольклортану ғылымының жүріп өткен тарихи жолы ғана емес, бүгінгі әлемдік фольклортану ғылымында көрініс тауып отырған фольклорды сөз өнерімен қоса салт-дәстүр, халық өнерінің музыка, қолданбалы өнер, халық ойындары, этнография т.б. ғылым салаларымен біртұтастықта алып қарайтын көзқарастармен сабақтас озық идея болатын. Көшпелі өмір салтынан туындаған қазақтың ауызша мәдениетінің табиғатын терең танып, жаңа қоғамдық үдеріс процесінде оны сақтау мен дамытуды қазақи қалыпты жоғалтпаудың бірден-бір құралы ретінде бағалауда алаш зиялылары ортақ пікірде болды.

Алаш көсемі Әлихан Бөкейхан «Қазақ тарихы» деген айдармен жарияланған тізбекті мақаласында: «...Біздің қазақ өзінің атынан айрылып, қырғыз атанып жүрмекші емес. Қияметке шейін қазақ қазақ болып жасамақ. Осы ғасырдағы әлем жарығына қазақ көзін ашып, бетін түзесе, өзінің қазақшылығын жоғалтпағандай, және өзіміздің шарқ әдетіне ыңғайлы қылып «Қазақ мәдениетін» (Казахская культура) құрып, бір жағынан «Қазақ әдебиетін» (Казахская литература) тұрғызып, қазақшылығын сақтамақшы». (Бөкейханов,1922) – деп тұжырымдаған. Ұлт жанашырларының қазақтың басқа халықтардан, соның ішінде, туыстас түркі халықтарынан да ерекшеленетін өзіндік мәдени мұрасы бар халық екендігін дәлелдеуді мақсат еткен осы мәндес ғылыми тұжырымдары кезінде отарлаушы жұртқа қатысты ғана түсінілгендіктен, жазықсыз жазғырылып, айыпталған.

Елдің ауызша мәдениетін елдің тарихымен сабақтастыра қарастырудың маңыздылығы жайлы Ә.Бөкейхан: «Қазақта бұл күнге дейін жазылған тарих жоқ.

Тарих ауыздан ауызға көшіп жүр» (Бөкейхан, 1995: 323-333) – дейтін пікірі арқылы тұжырымдады. Шежіре жанрының қазақ тарихы мен руханиятындағы маңызына мән беріп, оны жинауға мұрындық болып қана қоймай, сол тұста жазылған шежірелерді талдап, баға берген. Соның ішінде Шәкәрім шежіресін талдауында фольклорлық шындық пен тарихи шындықтың аражігін ажырата білген. Бұл мақаласының кейбір даулы тұстары болғанымен, сол тұстағы шежіренің халық өміріндегі маңызын танытқан пікірлерінің бағалы тұстары мол. Ел дәстүрінің қаймағы бұзылмаған ортасында дүниеге келіп тәрбиеленген Ә.Бөкейханның Шәкәрімнің «Түрік, қырғыз Һәм хандар шежіресі» дейтін еңбегіндегі қазақ даласында дүниеден қайтқан кісіге тұрғызылған бейіттердің рулық белгілерінің мәніне қатысты терең талдаулары және жазу мәдениеті әлі толық қалыптаспаған көшпелі елдің шежіресін хатқа түсірген Шәкәрім еңбегіне берілген бағасы мен Адай руының тұрмысы мен салты, тарихы жайлы айтқан бірқатар ой-топшылауларының да бүгінгі шежіре жанрын зерттеушілерге ой түрткі боларлық маңызды тұстары жетерлік.

Ә.Бөкейханның қазақ фольклорына қатысты еңбектерінің ішінде «Туземец» деген бүркеншік атпен «Туркестанские ведомости» (№5, 208-209) басылымында жарияланған «Женщина по киргизкой былине Кобыланды» атты мақаласы фольклордың жеке бір жанрының, соның ішінде эпос жанрының тарихпен байланысы, эпос кейіпкерлерінің генезисі мен даму, өзгеру жолы, жырдағы түрлі танымдардың тоғысы жөніндегі терең тұжырымдары күні бүгінге дейін бағалы құндылыққа ие. Бірақ ұлттық идеология тұмшаланған тұстарда бұл мақала басқа авторларға телініп, қате тізімге ілінген. Мысалы, 1969 жылы В.М.Сидельниковтың «Библиографиялық көрсеткішінде» (Сидельников, 1969: 72) бұл мақаланың авторы Ә.Диваев деп көрсетілген.

Тек академик С.А.Қасқабасов 1988 жылы жарық көрген «Қазақ фольклористикасының тарихы» атты ұжымдық монографияда цензурадан өту үшін «авторы белгісіз шығарма» деген атпен беріп (Қасқабасов, 1988: 139-144), алғаш рет мақаланың фольклортану ғылымындағы маңызын жан-жақты талдаған.

Академик ғалымның тұжырымынша: «Қазақ әйелінің тағдырын оның фольклордағы бейнесі арқылы сөз қылу – сол кезеңдегі ғылым үшін үлкен табыс» (Қасқабасов, 1988: 141). Шынында да басқа мамандық иесі бола тұра әрі қым-қуат жауапты істердің бел ортасында жүрсе де эпостың тарихилығы мен эпостағы көне шамандық, мұсылмандық ұғымдардың эпос табиғатындағы орны, фольклор жанрларының табиғатына тән лиризм мен тарихилық мәселесі, эпос кейіпкерлерінің болмысын тарихи сана мен дамудың өлшемінде тексеріп, ғылыми тұжырымдар түйіндеуі мақала авторының қазақ тұрмысы мен мәдениетін жетік білумен қатар, сол кездің өзінде ғылыми тәжірибесі қалыптасқан елдердің зерттеу тәсілін меңгерген жоғары ғылыми біліктілігін танытады.

Әдебиеттанушы ғалым Г.Орда: «Ауыз әдебиетінде қалыптасқан әйел-аналардың бейнесі ұлттық әдебиеттің әр дәуірінде жалғасын тапса, кеңестік дәуір тұсындағы қоғамдық өзгерістермен бірге олар да трансформацияланды. XX ғасыр басындағы әдебиетте әйел теңдігі – негізгі тақырыптардың біріне айналды» (Gulzhakhan Orda, Zhansulu Sarsenbayeva, 2021: 653-668) – деп, атап көрсеткендей, бұл тақырып сол кезеңде кең ауқымда талқыланған тақырып болды.

Ұлт көсемі талданып отырған осы мақаласы арқылы сол кезеңдерде орынды, орынсыз сөз болып жатқан әйел теңдігі мәселесіне қатысты өз ұстанымын қазақтың төл мұрасындағы ғасырлар бойғы халықтың әйелге деген көзқарасы арқылы таныта білген деуге болады. Әлихан «Түземец» деген жасырын атпен жаза отырып, әрі ол кезеңдегі халық мұрасын таптық тұрғыдан бағалайтын әдіске де мойынұсынбай, оны ғылыми тереңдікпен айналып өткен. Халық тұрмысымен тамырлас фольклор табиғатын ғылыми тұрғыдан тану мен танытудың өзіндік заңдылығы бар жүйе екендігін жырдағы нақтылы әйел бейнесі арқылы жеткізе білген.

Ә.Бөкейханның «Қобыланды» жырының мән-маңызын жан-жақты ашуды көздегені «Қазақ» газетінің 1915 жылғы 126-129 сандарында жарияланған «Қара Қыпшақ Қобыланды» атты сын-мақаласындағы осы жырдың мазмұнын келтіре отырып, эпостың төл табиғатын дөп басып танып, оған кейіннен қосылған жасанды сарындардың да бар екендігіне назар аудартқан пікірлерінен де байқалады. Осы мақалада жырдағы кейіпкерлер мен жырдың өзінің пайда болуы жайында халық шежіресі мен түрлі тарихи деректерге сүйене отырып бірде нақты, бірде болжам тұрғысында пікірлер түйіндесе, эпостағы тарихилық пен эпосты айтушы тұлғасы, жырдағы әйел бейнесінің мән-маңызы жайындағы эпос поэтикасының аса маңызды мәселелеріне қатысты пікірлерінде кейінгі талдауларда жетілдіруге негіз боларлық құнды тұжырымдар бар. Яғни «Мақалада қазақ фольклористикасы үшін аса маңызды бірнеше мәселе көтерілген» (Қасқабасов, 1988: 138).

Сондай-ақ, ұлт көсемінің әрбір жарық көрген қазақ кітабының безендірілу мәселесіне ыждаһаттылықпен зер салып, орынды сындар айта білгендігі көрінеді. Әсіресе фольклорлық басылымды безендірудегі ішкі мазмұнымен, ұлттық болмыс ерекшелігінің есте ұсталуын басты шарт деп есептейді. Мысалы, «Қобыланды» кітабының сыртқы безендірілуіндегі суретке көңілі толмай, онда салынған аттың суретінде «сымдай созылатын қазанат – Тайбурыл емес, орыстың «тяжеловоз» дейтін жүк аты» – бейнеленгендігі, тіпті Қобыландының суретінің өзі де дәстүрлі эпикалық батырдың тұлғасынан гөрі, орыс халқы эпосының батырларына көбірек ұқсап кеткенін айта келе: «Бұны басқан басқарма адасқан. Бұл – ұят» – деп ашық сынайды (Бөкейхан, 1995: 217).

Мәдениеті озық елдердің кітап бастыру ісінен хабары мол зерделі азамат эпикалық мұраның алғашқы басылымының мейлінше биік мәдениетпен басылуы өз жұрты үшін ғана емес, қазақ мұрасын өзгеге танытудың маңызды құралы әрі өзінен кейінгі басылымдарға үлгі боларлық тәжірибе болуы керек деп есептегендіктен, кітаптың ішкі, сыртқы үйлесімділігін жан-жақты тәтпіштей отырып талдаған. Мәселен, жырдағы жер-су аттарын әліппімен тізіп беруді талап етуінің өзі бүгінгі дейін жалғасқан басылымдық мәдениет үлгісі. Яғни Ә.Бөкейханның бұл мақаласында ұлттық мұраны жариялау, зерттеу және басып шығарудың өзекті мәселелері ғылыми тұрғыдан көтерілген деп тұжырымдауға болады.

Қазақ даласын аралаған Ф.Щербина бастаған экспедиция құрамында болған Ә.Бөкейханның нақтылы дерек, мәліметтермен қатар қазақтың «қастерлілік» (киелілік) ұғымына байланысты аңыз әңгімелеріне мән беріп, талдап, түсіндіруі ел аузындағы аңыздарды жетік білетіндігін көрсетеді. Мысалы, «Қалмақ қырған»,

«Жасыбай көлі», сияқты топономикалық аңыздардың ел арасында кең таралып, сақталғандығына мән берген (Бөкейхан, 2017: 116).

Әлиханның киелі жерлерге қатысты пікірлері қазақтың мекен еткен жеріне ат қоға шеберлігін жоғары бағалай отырып, «жер-суға қатысты халықтық атауларды ел тарихынның дерегі ретінде пайдалану керек» (Тынышбаев, 2010: 122), – деп тұжырымдаған М. Тынышбаев пікірімен үндесіп жатыр.

Ә.Бөкейхан 1923 жылы Мәскеуде шыққан «Ер Тарғын» жырының Марабай жырлаған бөлімдерін жазып алып қара сөзбен жазылған бөлімдерін қысқартып, өлеңдетіп, түсініктерін жазып «Қыр баласы» деген бүркеншік атпен ұсынса, 1924 жылы «Қозы-Көрпеш – Баян сұлу» жырын В.В.Радловтан алып, өңдеп, баспаға дайындаған.

Қанша қуғын көріп, абақты мен айдауды басынан кешіргенімен, «Алаштың ұлтты жаңғырту мен жаңаша серпілту ісінің бас иесі болған» (Кемеңгерұлы, 1996: 67) Әлихан Бөкейханның фольклорлық мұраға да осылай ыждаһаттылықпен үңіліп, заманындағы мұраға қатысты өзекті мәселелеріне белсене араласуы қоғамдық қызметімен өзектесіп жатыр.

Ал А.Байтұрсыновтың фольклорлық жанрларды жіктеу, фольклор жанрларының салтқа қатысына қарай топтау және ұлттың өз таным-түсінігіне сай атау қалыптастыруда, ана тілінің мол байлығын ғылыми терминге айналдыру ісінде қазақ фольклортану ғылымының тарихында ешкімге ұқсамайтын қолтаңбасы айқын. XX ғасыр басындағы ұлттық ғылымның дәрежесі тұрғысынан қарағанда, зерттеушінің фольклорды көшпелі тіршілік кешкен халықтың тұрмыс-салты мен ой-санасы, дүниетанымы тұрғысынан тұтас алып тексергендігі жанрлық жіктеуіндегі «сауықтама» «зауық сөзі» «қалып сөзі» т.б. ұғымдардан көрінеді.

Фольклордың әрбір жанрының пайда болу, даму тарихы елдің төл табиғатымен тектес құндылық екендігін фольклорға қатысты әрбір еңбегінде темірқазық етіп ұстанған. Мәселен 1923 жылы Мәскеудің Күншығыс баспасынан шыққан «23» Жоқтау – отбасылық ғұрып фольклорының күрделі жанрын негіз еткен, халықтың тұрмыс-салты мен дүниеден өткендерге құрмет мәдениетін айғақтайтын, қазақтың мол тілдік байлығын танытатын тағлымды жинақ. Халық мұрасын жинап, жариялаудың алғашқы тәжірибелерін қалыптастыра отырып, ұлт зиялылары оны ана тілін сақтаудың бірден-бір жолы дейтін көзқарасты қуаттады. Мәселен, осы жинақтың алғысөзінде А.Байтұрсынов: «Ел аузындағы тіл дегенімізде нені үлгі өрнек етіп аламыз? Әрине осындай жоқтауларды, жұмбақтарды, ертегілерді, тағы осындайларды» (Байтұрсынұлы, 2013: 76) – деп көрсетеді.

А.Байтұрсыновтың қазақтың ауызша әдебиетіндегі батырларды идеалға айналдырудағы халық қиялынан қосылған қоспаларды дәйектейтін тұстары тереңдей талдай түсуді қажет етеді.

Ғалымның ғұрыптық фольклорға қатысты тұжырымдарының құнды тұстары наным-сенімдер ғұрпын зерттеген кейінгі зерттеулерде негізге алынып, сараланып, теориялық тұрғыдан тереңдетілді.

Ұрпақ тәрбиесінде дәстүрлі отбасылық құндылықтардың мән-маңызы жайында Мағжан Жұмабаевтың «Педагогика» атты еңбегінде жан-жақты қамтылған. Әр

ұлттың баласы өз ұлты үшін қызмет ететін тұлға болып қалыптасу үшін алдымен, сол ұлттың тәрбиесін алуының маңыздылығын айта отырып, Мағжан дәстүрлі тәрбиенің өзі қоғам дамуына қарай өзгеріс табатын процесс екендігін ғылыми зерделеп, дәстүрлі тәрбиенің негізгі құндылығын саралап танып, сақтай отырып, әрі қарай дамыту әрбір өскелең ұрпақтың міндеті деп тұжырымдаған (Жұмабаев, 1992: 160).

Мағжан ұғымындағы ұлттық тәрбенің мазмұны: өз халқының тілін, тарихын, мәдениетін жетік білу, көшпелі қазақ тұрмысынан туған өзіндік болмысының отырықшы мәдениеттегі елдер тәрбиесінен ерекшелігін сезіне білу. Мағжанның ұлттық оқулықтарға қатысты ұстанымдары мен фольклорлық жинақтарға жазған сын-пікірлерінде осы көзқарас айқын танылады.

Мағжанның 1923 жылы 5-мамырда Тәшкенде жариялаған «Қазақ-қырғыз елінің тұрмысын, жол шарасын суреттеген Нәм басқа ауызда жүрген әдебиетті жинау үшін программа» (Ақжол, 11том: 21-26) атты бағдарламасында қазақ фольклорындағы барлық ғұрып фольклорының (маусымдық-салттық, наным-сенімдік, отбасылық) жанрлары түгелге жуық аталып, халықтық заң мен 1916 жылғы тарихи өлеңдерге дейін қамтылған. Жиналған материалдардың сұрыпталып, баспаға жіберілетіндігін ескерте отырып, «жинаушылар, жазушылар, таза қазақ-қырғыз тұрмысынан жинауға тырыссын» деп талап қойылған. Бұрынғы мұраларды жинау – әрбір қазақ азаматына «күндей ашық» борыш екендігін ескерткен.

«Жажеке» деген бүркеншік атпен «Ақжол» газетінде жариялаған «Жеті батыр» атты мақаласында Түркістанның қазақ-қырғыз білім комиссиясы Түркістанның баспасөз мекемесі арқылы этнограф Әбубәкір Диваев материалдарынан сұрыптап, бастырып шығарған: Қобыланды батыр; Нәрікұлы Шора; Бекет батыр; Қамбар батыр; Шора батыр, Алпамыс батыр, Мырза Едіге батыр жырларының басылымына рецензия сипатында ерекше баға бере отырып, «Жеті батыр» жырының заманның тарлығына қарамастан, сұлу басылғандығын атап көрсетіп, кітаптардың сыртындағы суреті мен оның ішкі мазмұнының үйлесімділігіне қатысты пікір білдірген. Осы жарық көрген жырлардың әрқайсын болашақта талдап жазуды мақсат етіп, оны өзіне борыш санауында эпикалық мұраның мән-маңызына жете мән бергендігі көрінеді. Бірақ ол мақсатына жете алмағаны белгілі.

Жаңа дәуірдегі қазақ әдебиетінің берік негізі бұрынғы халықтық мұрада жатқандығын жете түсінгендігі Мағжанның: «Бұрынғы әдебиетімізде еліміздің жүз жылдар, мың жылдар бойы жүрген жолы, көксеген идеалы, сол идеал жолында көрсеткен ерлігі, шеккен зары, төккен жасы, қысқасы еліміздің өткен өмірі таста басылғандай өлең болып өлшеніп, жыр болып құйылып қалған. Қазақ елінің өткен заманда кім болғанын білу үшін оның осы күнгі түріне қарау керек емес. Аузындағы жырына қарау керек» (Ақжол: 9 том. 207) – дейтін тұжырымдарында көрініс тапқан. Өзі де бүкіл шығармашылығында осы идеяны ұстанды. Тіпті ол әлем әдебиетінен үйренуде осыны темірқазық еткендігі көрінеді. Өйткені ол жайында ешбір әдебиеттің еліктеуден құтылмайтындығын айта келе, қанша еліктеп, үйренсе де «әрбір елдің әдебиетінің сол елдің жанына үйлесетін негізде іске асуы» керектігін өзі айтып әрі оның соны үлгісін өзі көрсете білген.

Сөз болып отырған кезеңдегі еңбектерде қазақ фольклорын туыстас түркі халықтарымен салыстыра зерттеуге ұмтылыс байқалады. Мысалы, Мағжанның

«Қырғыздың ауыз әдебиеті» деген мақаласында В.В.Радловтың қазақ пен қырғыз фольклорына қатысты еңбектерімен жете таныстығы көрінеді. Қырғыздың «Манас», «Семетей» «Сейтек» сынды эпостық мұраларын биік бағалай келе, Мағжан Еуропадан сабақ алған қырғыз азаматының Иллиада жырын аузының суы құрып тамсана мақтап, жаттағанын дұрыс көргенімен, өз жұртының сол «Иллиада» тектес мұрасы «Манастың» парқын тани білмегендігіне сын тағады. Қырғыздың ұлы эпопеясын дер кезінде жинап алудың маңыздылығына мән беріп, ол істі атқарып жүрген өзге ұлт өкілдерінің кемшілігіне қарамастан, оңды әрекет деп баға береді. Қазақ ғалымдарының туысқан қырғыз халқының ұлы мұрасына деген осы жанашырлығы кейін М. Әуезов, Ә.Марғұланның іргелі еңбектерінде ғылыми тұрғыдан тереңдетілгені белгілі.

«Ел әдебиетімен таныспайынша өткеннің көбін де, бардың жарымын да табу қиын» (Досмұхамедұлы, 2002) – деп тұжырымдаған Х.Досмұхамедұлының «Аламан» жинағында ауызша таралған фольклор үлгілері кеңінен қамтылған деуге болады. Ғалым Б.У.Әзібаева Х.Досмұхамедұлының фольклортануға қатысты еңбектерін 1) халық ауыз әдебиеті үлгілерін жинау, хатқа түсіру; 2) фольклорлық мәтіндерді баспа бетіне шығару; 3) фольклорлық мұраларды зерттеу (Әзібаева, 2017: 221) – деп, үш үлкен салаға бөліп қарастырып, аталған салаларға қатысты Х.Досмұхамедұлының сіңірген еңбегін қазіргі фольклортану ғылымы деңгейінде нақтылы мысалдар мен дәйектер тұрғысынан жан-жақты зерделей отырып, фольклордың табиғатына тән негізгі мәнді түрлерін ажырата білу мен фольклордың тектік өлшемдерін, фольклордағы «авторлық» мәселесі жайында, фольклордың дамып, сақталуындағы ақын, жыршылар ролі туралы тұжырымдарына қатысты талдаулар жасаған. Әсіресе Х. Досмұхамедұлының фольклорлық үлгілерді жариялау ісіндегі кәсібилігін дәлелдей келе, оның сол кезеңдегі мән-маңызын жан-жақты ашып көрсетеді. Сонымен қатар оның 1928 жылы орыс тілінде шыққан «Казахская народная литература. Краткий очерк» (Қазақ халық әдебиеті. Қысқаша очерк) атты орыс тілінде шыққан еңбегі жайында: «... төл фольклорымызды жүйелі түрде қарастырудың келесі сатысы, өзіне дейінгі еңбектердің заңды, логикалық жалғасы» деп баға береді (Әзібаева, 2017: 232).

Алаш зиялыларының фольклорды жинап, бастыру мен зерттеу ісінде халық мұрасын орыс тілінде бастыру арқылы Одақ жұртына танытуда да ізашар істер атқарылды. Бұның өзі де арнайы қарастыруды қажет ететін маңызды әрі күрделі мәселе.

Мәселен, жырды аудармашының қалай аударғаны мен жырдың өте ерте замандарда шыққандығын тұжырымдайтын Ш.Жансүгіровтың кіріспе мақаласымен 1935 жылы басылған жинақта Г.Н.Тверитиннің еркін аудармасымен «Песнь о Козы Корпеше и Баян слу» жыры жарық көрсе, сол тұстағы С.Сейфуллиннің «Ер Сайын», «Ер Тарғын», «Қобыланды» жырларының аудармасына қатысты сын пікірлерінде түпнұсқа мен аудармадағы үйлесім мен алшақтық мәселелеріне қатысты орынды сыни пікірлер айтылған. Қазақ фольклортану ғылымында бүгінге дейін өзекті болып табылатын аударма мәселесіндегі ұлт зиялыларының өзге жұрттың тілін жетік меңгеру дәрежесі мен биік ғылыми өресін танытатын төл фольклордың мұндай аударма үлгілілері арнайы қарастыруды қажет ететін өзекті тақырып.

Алаш қаламгерлері өздерінің көркем шығармаларында да жаңа заманға тән кейіпкер сомдау мен оқиғаны беруде фольклор поэтикасының мол байлығын шығармашылықпен пайдаланудың үлгісін көрсете білді. «Талайлар ұмытылып қалды деп өкінгенімен, әлі де болса ауызша аман қалған әдебиетіміз бір елдің жазба әдебиетіне негіз болуға жарарлық» (Жұмабаев, 1989: 36) – дейтін Мағжан пікірі осыны айғақтайды.

Бұл тұрғыда Ж.Аймауытовтың «Ақбілек» романы және «Күнікейдің жазығы» повесі мен «Әнші» әңгімесі, М.Жұмабаевтың «Батыр Баян» мен «Қорқыт» поэмасындағы, С.Сейфуллиннің «Көкшетау», «Аққудың айырылысуы» поэмасы мен І.Жансүгіровтің «Күй», «Күйші» «Дала» поэмаларындағы фольклорлық сана, фольклорлық поэтика мәселерін айқындап, фольклорды шығармашылықпен игерудегі әрбір автордың өзіндік өрнегін ғылыми зерделеу де салмақты зерттеуге жүк боларлық құндылыққа ие.

Ал осы алаш аманатын жаңа заманға жеткізіп қана қоймай ұланғайыр еңбегімен терендетіп, әлемге танытқан М.Әуезовтің фольклорға қатысты еңбегі жайында біршама қарастырылғанымен, ғылым үшін ашылмаған қырлары қазіргі заманғы фольклортану ғылымының заңдылығымен әлі де жан-жақты қарастырылу үстінде.

Өткен ғасыр басындағы фольклорға қатысты материалдар сол кезеңдегі «Қазақ», «Айқап», «Ақжол», «Таң» т.б. сияқты кең таралған басылымдарда түрлі тақырыптармен қатар жарияланып отырды.

Яғни «Елдің санасын оятуда «Айқап» журналы мен «Қазақ» газетінде жарық көрген барлық әдеби мұраларымыздың да өзіндік ықпалы зор болды» (Әбдіқалық, 2022: 99).

Ұлт көсемі Әлиханнның өзі бас болып, қоғамдағы түрлі саяси қысымның қыспағынан тосылмай ұлтқа қызмет етудің әр алуан жолын ойластырып отырғандығы: «Не балаларға сабақ беріп, не жорналға, газетке мақала жазып, Алашқа қызмет қылмасақ, не қазақ тілінде кітап жазбасақ, өзге жол бізге бөгеулі ғой» – дейтін ойларынан қайраткерлердің бастапқы мақсаттан танбай ұлт ісі үшін табандылық танытқандығы танылады.

Жоғарыда талданған Қобыланды жырына қатысты Әлиханнның, т.б. мақалалары «Қазақ» газеті арқылы тарап, сақталып кейінгі зерттеулерге негіз болып отыр. Аталмыш газеттің ұлт руханиятындағы орны жайында республикалық, әлемдік деңгейде жарық көрген ғылыми еңбектер мен мақалаларда жоғары ғылыми баға берілген (Алмасбек А. Absadyk a 2006. 17(3): 1470-1481).

1924 жылдың 17 қазанында «Ақжол» газетінде жарияланған «Қазақ ескі сөзін сүюші азаматтарға» дейтін арнау хатта: «Бұрынғы түрік қауымдарының ескі тұрмыс қалпы, тіршілік шарты өзгертіліп, ескі сөзден тап-таза айырылып қалған. Оны бұлжытпай сақтап қалған ел қазақ еді» – дей отырып, ендігі жерде осы хал қазаққа да келді, қайтпек керек? деген сұрақ қойып, оның басты жолы ел ішіндегі фольклор ел аузындағы мақал-мәтелден бастап, көлемді дүниелерге дейін жинап, «Ақжол» газетіне жіберіп тұруын өтініп, оны реттеп бастыру шарасын ұйымдастырған хаттар жарияланып отырған (Ақжол, 2015: 28-29).

Осы басылымда жарияланған «Қазақша ай аттары» (Ақжол, 7 том: 47-48) – атты мақалада қазақта бұрынғы істің, бұрынғы сөздің жүзден оны-ақ қалған болса,

шүкірлік қыласын» – дей отырып, көпті көрген қариялардың аузынан жазылып алынған ай аттары қазіргі науырыздан бастап терең талданып, әрбір маусымдық атаудың мән-маңызын халықтық таным-түсінікпен тамырлас қарастыра келе кейінгі қазақша ай аттарының атауында қазақтың көшпелі өмірінен ауытқу байқалатындығы ел тұрмысымен нақты мысалдар арқылы дәлелденген. Мұның өзі заман өзгерісінің дәстүрлі танымға оң және кері әсерін танытатын мысалдар.

Мерзімді басылым беттеріндегі көшпелі өмір салтының көрсеткіші киіз үйге қатысты түрлі айтыс пен талқылауларда да алаш зиялылары белсенділік танытып, төрт түлік мал мен киіз үйдің қазақ өміріндегі мәнін жан-жақты ашып көрсетіп, отырықшылыққа көшудің жалаң ұран, зорлық жолымен емес, біртіндеп «мәдениетпен ғана үйренетін» ұзақ тарихи үрдіс екендігіне баса назар аудартқан. Халықтың ғасырлар бойғы тұрмысынан бірден айрылуы халықты «дертке ұшыратады» деп те жазған (Ақжол, 23 том: 240-243).

Бұл тұрғыда зиялылар мал шаруашылығындағы табиғаттың өсіріп бергенімен қанағаттанбай, оны жаңа бағытта дамытуға қатысты да ойларын жеткізіп отырған.

Аталмыш басылымдардағы жарияланған кейбір фольклор үлгілері арнайы айдармен емес, түрлі ішкі-сыртқы хабарлар мен қоғамдық шаралар жайлы ақпараттар мен әралуан шаруашылық істері жайлы материалдар аясында да жарияланып отырғаны байқалады. Мысалы, «Ақжолдың» 1921 жыл, 17 май, сейсенбі күнгі номерінде түрлі қаулы, жарлықтардың арасында «Танысқан қыздың жары» деген сыңсу үлгісінің ерекше бір үлгісі жарияланса, (Ақжол, 2015: 125-126) басқа мәселелердің қатарында «Қазақ мақалдарынан» деген атпен ел арасындағы мақал-мәтел үлгілері жарияланып тұрған.

Ұлт руханиятының барлық саласына бас-көз болып, жол көрсеткен Алаш зиялылары кез-келген өткізілген ойын-сауықтың мазмұнына дейін мән беріп, сауық кеш барысындағы халық әні мен салт-дәстүрдің орындалуының дәстүрлі сипатын сақтау мен тағлымдық мәнін жалғастыруды да қадағалап отырғаны байқалады. Әрбір өткізілген сауық кешіндегі ойнаушының рөлі, заттық атрибуттардың мәні жөніндегі пікірлері қазақ ұлттық театр өнері тарихына қажетті ой-пікірлер екені даусыз. «Біздің сауық кешін жарыққа шығарудағы асыл мақсатымыз: қазақ халқының өткендегі тұрмысын көз алдына сәулелендіріп келтіріп, тұрмыс жүзіндегі істерін айна арқылы көрсету...қазақ ойындарын көрем деп келген адамдардың көзіне шымылдықты ашып жібергенде көк орай шалғынға тігіп тастаған ақбоз үйлер жарқырап көрініп маңайындағы көлдерден, тұмалардан ұшқан құстар, көңілді көтеріп жіберетіндей болсын» – делінген «Сауық кештер туралы» дейтін мақалада.

Ал «Қазақша сауық кеші» дейтін мақалада Тәшкенттегі қырғыз-қазақ институтының оқушылары мен оқытушылары қойған Міржақып Дулатұлының «Балқия» драмасын талдай келе «осыған дейінгі көрсетілетін ойындардан ерекшелігі: қазақтың қалпына келмейтін оқиғаларды араластырмай, орыс пьесаларына еліктеуге тырыспаған» деп баға беруінен де көп жайтты аңғаруға болады.

Осы қойылымға қатысты тағы бір пікірде қойылымның жақсы жақтарын айта отырып, «Бірақ жеке «Жиырма бес», һәм «Ақ самал» деген қазақтың ескі әндерін салғанда, жай көзбен қарағанда өте жақсы дауыспен айтылған болса да, шын көзбен

қарағанда, әннің де өз рухтары жырғалып, ескі қазақ әндеріне ұқсаңқырамай кетеді. Оның олай болып шығуы меніңше, Европалықтардың яки Татарлардың оның айтушыларына еліктеп дауысты неше түрлі құбылтамын дегеннен. Бұл секілді ескі әндерге жаңалық кіргізбей-ақ, өзінің бұрынғы қалпында айтылса әннің маңызы, рухы жоғалмас еді һәм шын қазақ әні қандай екені көзге көрініп тұрар еді» – дейтін пікірлер мен ән мен өнердің эстетикалық қызметі (адам жанына әсері туралы) жайлы тұжырымдар сияқты өнертанушыларға ой түрткі боларлық құнды ойлар мол.

«Таң» журналында да «Жаман бақсының сарыны», «Берікбай бақсының сарыны», «Жеке би», «Ізбасты би», «Наурыз жайындағы өлеңдер», «Бөгенбай батыр өлгенде Үмбетей жыраудың Абылай ханға естірткен сөздері» т.б. фольклорлық үлгілер жарияланған.

Алаш зиялыларының қазақ даласына енген баспа мәдениетін халық жадына біртіндеп сіндіру ісінде де халық тілінің мол байлығын ұтымды пайдала білгендігі көрінеді. Оған газет-журналдардағы бірқатар мақалаларды халықтың өзіне етене мақал-мәтелдер атауымен беру арқылы оның ішкі мәніне назар аудартумен қоса тілді қолдануды кеңейту мен сақтаудың бір жолы болған деуге болады. Мысалы «Ақжол» газетінің түрлі сандарында «Жапырақ керек болса, түйе мойынын созады», «Құныққаннан дәнiккен жаман», «Қырық кісі бір жақ, қыңыр кісі бір жақ», «Әлі келмеген ақыретшіл», «Тоқал ешкі мүйіз сұраймын деп құлағынан айырылды», «Аты бар да заты жоқ», – дейтін атаумен әлеуметтік, мәдени, қоғамдық мәселелерді көтерген мақалалар жарияланып отырған.

4. Зерттеу нәтижесі

Алаш қайраткерлері қазақ фольклорын халық тұрмысы мен тәжірибесінің терең тарихымен байланыстырып кең ауқымда кешенді түрде қарастырған. Оладың бұл жолды таңдауына өткен ғасыр басындағы ғылым деңгейінің дәрежесімен қоса ұлттық құндылыққа сырт саясаттан төнген қауіп себепкер болды деуге болады. Нәтижесінде ұлттық фольклор тарихындағы маңызды кезенді қалыптастырды.

– Ең алдымен, Алаш қайраткерлері қазақ фольклорын ана тілінің құнарлы қазынасы ретінде бағалап, ұлттық болмысты сақтаудың негізгі жолы деп ұқты.

– Екіншіден, фольклордың қоғамдық даму сипатына сай жаңғыратын жанды құбылыс ретіндегі мәнін терең ұғынып, халық мұрасының ғасырлардан жеткен маңызды құндылықтарын сақтай отырып, мәдениеті озық елдерден үйренудің ғылыми жолдарын негіздеді.

Үшіншіден, фольклорды халықтың сан ғасырлық өмір тәжірибесі мен тағлым-тәлімінің біртұтас жүйесі ретіндегі құндылық ретінде түйсінген алаш зиялылары фольклорды зерттеуде ғылыми мақала, жеке монографиялар жазу арқылы жанрлық тұрғыдан жіктеу, тарихилық мәселесін зерделеу мен халық тұрмысымен, тарихымен қабат қарастырудың алғашқы ғылыми тәжірибелерін қалыптастыру арқылы сол кезеңнің өзінде, қазақтың өзіндік болмыс-бітімі бар бірегей халық екендігін дәлелдей білді. Әрі халық мұрасын жинау, жариялау, зерттеу мәдениетінің алғы шарттарын қалыптастырды.

Төртіншіден, қазақ фольклортану ғылымының туып, қалыптасуында елеулі еңбек еткен қайраткерлердің, мысалы В.В.Радлов, Ә.Диваев, А.Байтұрсынов т.б,

еңбектеріне ғылыми баға беру арқылы фольклортану ғылымының тарихын танудың негізін салды.

Бесіншіден, жаңа заманғы жазба әдебиетіндегі фольклор рөлінің маңыздылығы жайлы алғашқы ғылыми ойларды негіздеп қана қоймай, оны үздік көркем шығармаларында шеберлікпен өрнектеу арқылы фольклор мен әдебиеттің ара байланысының маңыздылығын алғаш айқындады. Сонымен қатар қазақтың фольклорлық мұраларының Еуропа мәдениетінен ғана емес, туыстас түркі халықтарынан өз ерекшеліктерімен ажыратылатын құндылық екендігін танытатын салыстырулар арқылы ғылыми типологиялық зерттеулерге бағыт-бағдар ұсынды.

5. Қорытынды

Алаш қайраткерлерінің әрқайсының фольклорға қатысты еңбегінің өзі бір салмақты ғылыми талдауларға негіз боларлық салмақты құндылық. Ұсынылып отырған зерттеу мақалада санаулы көрнекті тұлғалар ғана талдау нысанына алынып, ең маңызды еңбектеріне талдау жасалды.

XX ғасыр басындағы фольклорға қатысты ізденістер алғашында қарқынды басталғанымен, саяси қысымнан кең өріс ала алмай, аясы тарылып, әртүрлі әдіс-айлаға көшкенімен, ақыры дегеніне жете алмады. Түрлі қоғамдық істердің аясында атқарған істерінің барлығы бірдей бізге толық мәлім болмағанымен, бүгінгі белгілі мұраларының өзінен-ақ өз заманындағы қоғамдық ортадан оқ бойы озықтығы айқын танылады. Әлемдік өркениет үрдісімен таныс тұлғалардың тиянақты тұжырымдары төл фольклорымыздың ғылыми тарихын толықтырудың алғы шартын жасап, Шоқан, Ыбырай салған ізді ғылыми тереңдікпен, заманауи жаңалықпен байытты.

Алаш қайраткерлерінің тарихи бағасын алуында тарихшы ғалымдардың еңбегі өте зор. Олардың Алаш қоғалысының өзін бірнеше кезеңге бөліп қарастырған пікірлері қайраткерлердің фольклорға қатысын зерделеуге де бағыт-бағдар бола алады. Әсіресе арыстарға орынсыз тағылған «ұлтшыл» дейтін айыптың мәні жайында: «Әлекеңнің қолданысындағы ұлтшылдық – бұл ұлттың жоғын түгендеуші, ұлтты ұйытушы және оны қалыптастырушы, оның мемлекеттілігін жаңғырту және оған ұлттың өзін ие ету» – дейтін ғалым М.Қойгелдиев (Қойгелдиев, 2016) пікірінің ғылыми маңыздылығы жоғары. Алаш зиялыларының фольклорды жинау мен бастыру немесе зерттеу ісінде бірізділік болмай, бірде баяу, бірде қарқынды жүруінің өзі Алаш қозғалысының даму дәрежесіне, оларға жасалған қысым дәрежесіне байланысты болды. Алайда қандай сергелдеңге түссе де олар алған бағытынан айнымай табандылық танытты. Ойларын кең көлемде жүзеге асыра алмаған кезеңдерде газет-журналдарда мақала, жекелеген пікірлер, хаттар арқылы елмен байланысын үзбей, идеяларын таратты. Төлтума мұралар арқылы өткен тарихын түгендеп, ұлттың санасын көтерудің жолын ұсынған қайраткерлер көшпелі мәдениеттің өзіндік ерекшеліктерінің негізін сақтай отырып, заман үдерісінен де құр қалмай дамудың жолдарын ұсынды.

Қазақ жұртының заман көшінен қалмай, өсіп-өркендеу ісінің барлық бағытында белсене бел жазбай қызмет ете жүріп, халық руханияты, соның ішінде халық мұрасы жайында күні бүгінге дейін өзекті мәселелерді ғылыми негіздей білген Алаш қайраткерлерінің еңбегі қазіргі жаһандану дәуіріндегі ұлттық ғылым үшін де мәртебелі маңызға ие.

Әдебиеттер:

1. «АҚ ЖОЛ». – Көптомдық. 1-том. / Х.Есенқарақызы – Алматы: «Қазақпарат» баспасы, 2015. – 380 б.
2. Almasbek A. Absadyk a, Baktyly S. Boranbaeva b, Kabibek Mukhitov c, Dmitriy M. Legkiy.(2022) «The Newspaper “Kazak” and its Opponents in the Kazakh Society during the First World War // Published in the USA Bylye Gody Has been issued since 2006. E-ISSN: 2310-0028. 17(3): 1470-1481 DOI: 10.13187/bg.2022.3.1470. Journal homepage: <https://bg.cherkasgu.press>
3. Әбдіқалық, К., Кожекеева, Б., & Алиева, Ж. «Айқап» пен «Қазақта» жарияланған Мағжан өлеңдеріндегі азаттық идея. «Керуен» ғылыми журналы, 77(4), 2022. – 98–108 бб. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2022.4-08>
4. Әзібаева Б. Халел Досмұхамедұлы // Қазақ фольклортануының тарихы: ХҮІІІ – ХХІ ғасырдың басы. – Алматы: «Service Press, 2017 – 552 б.
5. Байтұрсынұлы А. Шығармалары алты томдық. 5-том. – Алматы: «Ел-шежіре», 2013. – 384 б.
6. Бөкейхан Ә. Н. Таңдамалы / Ред. Р. Нұрғалиев. – Алматы, 1995. – 323 б.
7. Бөкейхан Ә. Шығармалары – Сочинения. / құраст. Сұлтан Хан Жүсіп (Аққұлы). 6 томдық. – 3-том. – Астана: Сарыарқа, 2017. – 616 б
8. Бөкейхан. Ә. Таңдамалы. – Алматы, «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1995.
9. Бөкейханов Ә. Тарих керек. Қызыл Қазақстан, 1922. – № 10. – 6-9 бб.
10. Gulzhakhan Orda, Zhansulu Sarsenbayeva, Bibigul Sultanova, Nurmukhamed Abilkhayrov, Kulsun Abdrakhmanova. (2021) Artistic transformation of the female image in kazakh literature // Author, P. Mankind Quarterly, 61(3), pp. 653-668. doi:10.46469/mq.2021.61.3.16, doi:10.46469/mq. Q 9.
11. Досмұхамедұлы Х. Аламан (Қазақтың ел әдебиетінен алынған сөздер). – Алматы, 1991. – 234 б.
12. Жұмабаев М. Педагогика. – Алматы: Ана-тілі, 1992. – 160 б.
13. Жұмабаев М. Шығармалары: Өлеңдер, поэмалар, қара сөздер. – Алматы 1988. – 448 б.
14. Кеменгерұлы Қ. Таңдамалы. – Алматы: Қазақстан. 1996. – 240 б.
15. Қасқабасов С. ХХ ғасырдың басындағы қазақ фольклористикасы // 1988. – 345 б.
16. Сидельников В.М. Устное поэтическое творчество казахского народа // Библиографияческий указатель (1771–1966). – Алма-Ата, 1969. – 107 с.
17. Тынышбаев М. Қазақ халқының тарихы. – Қарағанды: Болашақ–Баспа, 2010. – 220 б.

References:

- 1.»Ak zhol». - Multithreaded.Volume 1. / Н. Yesenkarovna. – Almaty: publishing house» Kazinform», 2015. – 380 P. (In Kaz).
2. Almasbek A. Absadyk a, Baktyly S. Boranbaeva b, Kabibek Mukhitov c, Dmitriy M. Legkiy.(2022) «The Newspaper “Kazak” and its Opponents in the Kazakh Society during the First World War // Published in the USA Bylye Gody Has been issued since 2006. E-ISSN: 2310-0028. 17(3): 1470-1481 DOI: 10.13187/bg.2022.3.1470. Journal homepage: <https://bg.cherkasgu.press> (In Eng).
3. Abdykalyk, K., Kozhekeeva, B., & Alieva, Z. (2022). The legacy of Magzhan Zhumabayev, published in the «Aikap» journal and the «Kazakh» newspaper. *The Scientific Journal “Keruen”*, 77(4), pp. 98–108. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2022.4-08> (In Kaz).
4. Azibayeva B. (2017) Khalel Dosmukhameduly // History of Kazakh folklore: the beginning of the XVIII – XXI centuries. – Almaty: «Service Press. – 552 p. (In Kaz).
5. Baitursynuly A. (2013) Works in six volumes. Volume 5. – Almaty: «El-shezhire». – 384 p. (In Kaz).
6. Bokeikhan A.N. (1995) Selected / Ed. R. Nurgaliyev. – Almaty. – 323 p. (In Kaz).
7. Bokeikhan A. (2017) Works. / comp. Sultan Khan Zhusup (Akkuly). In 6 volumes. – Volume 3. – Astana: Saryarka. – 616 p. (In Kaz).
8. Bokeikhan A. (1995) Selective. – Almaty, main editorial office of «Kazakh encyclopedia». (In Kaz).
9. Bokeikhanov, A. (1922) History is needed. Red Kazakhstan. – № 10. – pp. 6-9. (In Kaz).
10. Gulzhakhan Orda, Zhansulu Sarsenbayeva, Bibigul Sultanova, Nurmukhamed Abilkhayrov, Kulsun Abdrakhmanova. (2021) Artistic transformation of the female image in kazakh literature // Author, P. Mankind Quarterly, 61(3), 653-668. doi:10.46469/mq.2021.61.3.16, doi:10.46469/mq. Q 9, 58-y percentile. (In Eng).
11. Dosmukhameduly Kh. (1991) Alaman (words from the Kazakh literature of the country). – Almaty. – 234 p. (In Kaz).
12. Zhumabayev M. (1992) Pedagogy. – Almaty: native language. – 160 p. (In Kaz).
13. Zhumabaev M. (1988) Works: Poems, words of edification. – Almaty. – 448 p. (In Kaz).
14. Kemengeruly K. (1996) Selective. – Almaty: Kazakhstan. – 240 p. (In Kaz).
15. Kaskabasov S. (1988) Kazakh folkloristics at the beginning of the XX century. – 345 p. (In Kaz).
16. Sidelnikov V.M. (1969) Oral poetic creativity of the Kazakh people // Bibliographic index (1771-1966). – Alma-Ata. – 107 p. (In Rus).
17. Tynyshbayev M. (2010) History of the Kazakh people. – Karaganda: Bolashak-publishing house. – 220 p. (In Kaz).

А.Т. Бактыбаева^{1*}, Г.А. Орынханова², Г.Ж. Жалелова³

¹Казахский национальный медицинский университет имени С. Асфендиярова,
Алматы, Казахстан

²Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан

³Кызылординский университет имени Кorkyt-Ата, Кызылорда, Казахстан

E-mail: ¹publica1713@mail.ru, ²gibadat_o@mail.ru, ³gulnar_zhalelova@mail.ru

ORCID: ¹0000-0001-8980-0511, ²0000-0003-1864-1802, ³0000-0002-4355-0307

ЭМОТИВЫ И ИХ РОЛЬ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ О. АРУКЕНОВОЙ (НА ПРИМЕРЕ АНАЛИЗА УЛЫБКИ, РАДОСТИ, СМЕХА)

Аннотация. Статья посвящена одной из малоизученных тем современной филологии Казахстана – анализу функционально-семантического поля эмотивности, который представлен такими понятиями как «улыбка», «смех», «радость» в современной прозе прозаика, литературоведа, переводчика Орал Арукеновой. Область чувств и эмоций представляет собой особую область, которая способна отразить не только настроение и внутренний мир героев и автора, но и духовную культуру и духовные ценности народа. Новизна исследования, с одной стороны, заключается в материале исследования, так как это проза Казахстана конца XX – начала XXI веков, с другой – в комплексном подходе, который предполагает определение характерных и реактивных качеств эмотивных единиц в тексте художественного произведения. Классификационный и сравнительно-сопоставительный методы позволили выявить различные способы передачи чувств и эмоций. Метод лингвистического описания определил синонимический ряд лексического значения улыбки, смеха, радости в передаче удовольствия, настроения, эмотивно-оценочных смыслов в мыслях и поступках героев. В ходе анализа повести «Паломники» и «Правила нефтянки» подтверждается, что для выражения эмотивности автор применяет слова-конкретизаторы (например, «широко улыбнулся»), паракинему, квалификатор коммуникации. Описание хохота как квалификатора коммуникации помогает вступить в коммуникативный акт изолированно от речи и передает эмоциональное состояние субъекта. Данный симптоматический жест-эмблема позволяет выйти переживаемым чувствам наружу, представляя собой мимический сигнал, который показывает чувства, испытываемые в данный момент героем произведения.

Ключевые слова: эмотив, повесть, улыбка, радость, смех, художественное произведение

А.Т. Baktybaeva^{1*}, G.A. Orynkhanova², G. Zh. Zhalelova³

¹Kazakh National Medical University named after S. Asfendiyarov, Almaty, Kazakhstan

²Kazakh National Women's Teacher Training university, Almaty, Kazakhstan

³Kyzylorda University named after Korkyt-Ata, Kyzylorda, Kazakhstan

E-mail: ¹publica1713@mail.ru, ²gibadat_o@mail.ru, ³gulnar_zhalelova@mail.ru

ORCID: ¹0000-0001-8980-0511, ²0000-0003-1864-1802, ³0000-0002-4355-0307

Emotives and their role in the works of O. Arukenova (on the example of the analysis of a smile, joy, laughter)

Abstract. The article is devoted to one of the little-studied topics of modern philology of Kazakhstan – the analysis of the functional-semantic field of emotivity, which is represented by such concepts as “smile”,

"laughter", "joy" in the modern prose of the novelist, literary critic, translator Oral Aukenova. The field of feelings and emotions is a special area that reflects the spiritual culture and spiritual values of the people. The novelty of the research, on the one hand, lies in the research material, since this is modern prose of the late 20th – early 21st centuries. Kazakhstan, on the other hand, in an integrated approach, which involves determining the characteristic and reactive qualities of emotive units in the text of a work of art. Classification and comparative methods made it possible to identify different ways of conveying feelings and emotions. The method of linguistic description determined the synonymous series of lexical meanings of smile, laughter, joy in conveying pleasure, mood, emotive-evaluative meanings in the thoughts and actions of the characters. In the course of the analysis of the stories "Pilgrims" and "Oil Industry Rules," it is confirmed that to express emotiveness the author uses such means as specifying words, for example, "smiled broadly," parakinema, and a communication qualifier. The description of laughter as a qualifier of communication helps to enter into a communicative act in isolation from speech and conveys the emotional state of the subject. This symptomatic gesture-emblem allows the experienced feelings to come out, representing a facial signal that shows the feelings that the hero of the work is experiencing at the moment.

Keywords: emotive, story, smile, joy, laughter, work of art

А.Т. Бақтыбаева^{1*}, Г.А. Орынханова², Г.Ж. Жалелова³

¹С. Асфендияров атындағы Қазақ ұлттық медицина университеті, Алматы, Қазақстан

²Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

³Қорқыт-Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан

E-mail: ¹publica1713@mail.ru, ²gibadat_o@mail.ru, ³gulnar_zhalelova@mail.ru

ORCID: ¹0000-0001-8980-0511, ²0000-0003-1864-1802, ³0000-0002-4355-0307

Эмотивтер және олардың О. Арукенова шығармаларындағы рөлі (күлкі, қуаныш, күлкі талдауы мысалында)

Аңдатпа. Мақала қазіргі қазақ филологиясының аз зерттелген тақырыптарының бірі – жазушы, әдебиеттанушы, аудармашы Орал Арукенованың прозасындағы «күлімсіреу, жымыю», «күлкі», «қуаныш» сияқты ұғымдармен ұсынылған эмоционалдылықтың функционалдық-семантикалық өрісін қарастырып, талдауға арналған. Сезімдер мен эмоциялар саласы – бұл кейіпкер мен автордың көңіл-күйі мен ішкі әлемін ғана емес, сонымен бірге халықтың рухани мәдениеті мен рухани құндылықтарын бейнелейтін ерекше сала. Зерттеудің жаңалығы, бір жағынан, зерттеу материалында жатыр, өйткені бұл ХХ ғасырдың аяғы мен ХХІ ғасырдың басындағы қазақ прозасы, екінші жағынан, көркем шығарма мәтініндегі эмотивті бірліктерге тән белгілерді анықтауды көздейтін кешенді тәсілде. Жұмыста пайдаланылған жіктеу және салыстырмалы әдістер сезімдер мен эмоцияларды жеткізудің әртүрлі тәсілдерін анықтауға мүмкіндік берді. Лингвистикалық сипаттау әдісі кейіпкерлердің ойлары мен іс-әрекеттеріндегі рахат, көңіл-күй, эмоционалды-бағалау мағыналарын жеткізудегі күлімсіреудің, күлудің, қуаныштың лексикалық мағынасының синонимдік қатарын анықтады. Орал Арукенованың «Паломники» және «Правила нефтянки» әңгімесін талдау барысында автор эмотивтілікті білдіру үшін паракинема, коммуникация квалификаторы сияқты құралдарды қолданатыны расталады. Күлкіні коммуникацияның біліктілігі ретінде сипаттау коммуникативті әрекетке сөйлеуден оқшаулануға және субъектінің эмоционалды күйін жеткізуге көмектеседі. Бұл симптоматикалық қимыл-эмблема тәжірибелік сезімдердің сыртқа шығуына мүмкіндік береді, бұл жұмыс кейіпкерінің қазіргі кездегі сезімдерін көрсететін мимикалық сигнал.

Кілт сөздер: эмоция, повесть, күлімсіреу, қуаныш, күлкі, көркем шығарма

1. Введение

На сегодняшний день определенную роль в жизни человека играет эмотивная лексика. Взаимоотношения между людьми, также как и отношение к самому

себе, пронизаны различными эмоциями. Сама эмоция становится одним из видов коммуникации. Все это обуславливает постоянный интерес к изучению данной категории как у психологов, так и у филологов.

Большой интерес вызывает изучение своеобразия эмоций и их воплощение в тексте художественного произведения. Современные рассказы и повести Орал Арукеновой гармонично соединили в себе трагикомические мгновения с юмористическими коллизиями из жизни героев. Не случайно, многие из ее произведений были опубликованы в альманахе «Литературная Алма-Ата», журналах «Простор», «Эксквайр», «Тамыр», в сборниках современной прозы Казахстана «Возвращение к себе», «В лесу родилась елочка».

На наш взгляд, формула писательницы «как в жизни» воплощает амбивалентное мироощущение, которое ярко представлено широкой палитрой эмоций, где трагическое и комическое тесно переплетаясь, органично дополняют друг друга. Следовательно, анализ средств и способов выражения эмотивности в художественном тексте является особенно актуальным, так как позволяет понять не только авторскую интенцию, но и обратить внимание современных исследователей на интерпретации художественного текста, раскрыть не только глубину смысла произведения, но и мастерство писателя.

Цель статьи – проанализировать эмотивную лексику, связанную с такими понятиями как улыбка, радость, смех в художественных произведениях О. Арукеновой.

2. Методы и материалы

2.1 Методы. При анализе художественного текста мы использовали *метод лингвистического описания*, который позволил провести сплошную выборку примеров из художественных текстов, включая исследуемые факты языка. При этом мы приняли во внимание, что мимика, в основном, передает не одно чувство, а их комбинацию. И именно поэтому радость, улыбка, смех воспринимаются разными людьми в виде разных жестовых единиц. Опираясь на классификационный метод, мы определили подвиды паразыковых элементов, которые передают эмоцию радости, смеха в повести «Паломники» и сборнике рассказов «Правила нефтянки». *Сравнительно-сопоставительный метод* позволил нам сравнить два и более лингвистических явления для того, чтобы определить общие и дифференциальные качества языковых единиц.

Стоит отметить, что на текущий момент исследование репрезентации эмоции на материале произведений современной писательницы Казахстана О. Арукеновой не осуществлялось, что свидетельствует не только об актуальности данной статьи, но и о ее новизне.

2.2 Материалы исследования

Материалом исследования стали повесть «Паломники» и сборник рассказов «Правила нефтянки». Предметом статьи является текстовая эмотивность, представленная смехом, улыбкой, радостью. Объектом – средства и способы передачи эмотивного состояния. Под эмотивностью в данной статье, опираясь на мнение В.И. Шаховского, мы понимаем «единицу языка, которая содержит хоть минимальную долю эмоциональности в структуре семантики, семы, детализатора значения, смысла» (Шаховский, 2008: 24).

Эмотивность – это «объективное семантическое качество, свойственное языку. Оно при помощи определенного содержания языковых единиц социального и индивидуального плана передает эмоциональность. Эмотивное значение – это «обязательное семантическое содержание, которое в полном объеме соответствует проявлению эмоционального состояния или отношения к миру» (Шаховский, 2008: 24-26).

3. Обсуждение

Как отмечают исследователи, эмоция – это не только неотъемлемое качество коммуникации людей, но и часть любого текстового пространства, которое создано автором (Коростова, 2014), поэтому многие ученые при анализе эмотивной составляющей художественного текста неоднократно обращались к классификации, предложенной К. Изардом. По мнению исследователя, можно насчитать 10 основных эмоций, которые 1) имеют четкие и своеобразные нервные субстраты; 2) выражаются при помощи мимики; 3) являются причиной переживаний, которые в полной мере осознаются человеком; 4) их появление – результат эволюционно-биологических процессов; 5) демонстрируют организующее и побуждающее к действию влияние на человека, способствуют его адаптации (Изард, 2007: 63-64). Данный подход позволил К. Изарду определить базовые эмоции: гнев, печаль, радость, отвращение, удивление, страх, стыд, смущение, интерес, презрение (Изард, 2007: 64).

В работе «Язык тела: природа и культура» М.Л. Бутовская выделяет 6 групп основных эмоций человека: злость/гнев, страх, отвращение, удивление, грусть, радость» (Бутовская, 2004: 174).

Принимая во внимание психологические потребности человека в эмоциях, Б.И. Додонов предложил следующую классификацию: 1. Бескорыстные эмоции, которые появляются в результате желания помочь, оказать содействие другим. 2. Референтивные эмоции, которые возникают из-за симпатии, уважения в общении друг с другом. 3. Глорические эмоции появляются, когда индивид стремится к самоутверждению, признанию или при желании «взять реванш». 4. Практические эмоции – это те эмоции, которые проявляются в деятельности человека, обусловлены ее изменениями, «желанием добиться успеха». 5. Пугнические эмоции связаны с опасностью, желанием «острых ощущений», риском. 6. Романтические эмоции – это эмоции при новизне, мечтательности человека, рождаются при ожидании чуда, «светлого будущего». 7. При гностических эмоциях у человека возникают конкретные переживания, удивление. 8. Эстетические эмоции – эмоции от гармонии с окружающим миром. 9. Гедонистические эмоции тесно переплетаются с чувствами удовольствия в душевном и телесном плане. 10. Акизитивные эмоции – это эмоции, связанные с интересом к накопительству вещей, выходящему за пределы практической необходимости (Додонов 1978: 21).

Наибольший интерес для нас представляет исследование Е.А. Зуевой. Опираясь на лингвистический подход, она предлагает следующую классификацию эмоций. К первой группе относятся те, в которых есть или отсутствует интеллектуальная оценка. При этом, их тоже можно подразделить на простые (такие как злость, страх, удовольствие) и сложные – гордость, любовь. Во вторую группу она определила

положительные и отрицательные эмоции. Третью группу составляют эмоции по направленности на говорящего или на окружающих. Последние, в свою очередь, делятся на личные (тоска, горечь и т.п.) и неличные (сострадание, восхищение и т.п.). Эмоции, которые оказывают воздействие на деятельность человека, то есть активизируют или замедляют его работу, образуют четвертую группу эмоций. И их можно условно поделить на активный ряд эмоций – радость, воодушевление, и пассивный – отчаяние, тоска. Пятую группу составляют эмоции, передающие степень ее интенсивности. Есть эмоции с высокой степенью, такие как счастье, несчастье. И низкая степень интенсивного воздействия у досады, удовлетворения и т.п. (Зуева, 2006: 150-151).

В области лингвотекстологии эмотивность может проявляться различными методами и средствами языка. Один из способов обнаружения эмоций – посредством эмоционального сопровождения и эмоционального окраса, которые проявляются в виде эмоциональных оценок и являются результатом проекции эмоционального состояния говорящего в речи. Другой способ – через языковые знаки, которые объективно представляют существующую реальность.

Оценка категориального статуса происходит на различных уровнях языковой системы, включая лексический, фонологический, уровень предложений и текста. Многие исследователи считают, что лексика играет ведущую роль в языковой презентации эмоций. Типы эмотивности слов включают собственную эмотивность, которая является одной из реализаций семантики слов, и контекстуальную эмотивность. Эмотивность слова может быть выражена на трех уровнях: эмотивное значение, коннотация (компонент, связанный с логико-предметным компонентом значения) и эмотивный потенциал (Шаховский, 2008: 46).

Важным аспектом изучения эмотивности в лингвистике текста является определение особенностей, которыми эта категория реализуется в тексте. Некоторые из функций текста, например, создание эмотивной лексики включают психологический портрет персонажей, эмоциональную интерпретацию и наблюдение за окружающим героев миром, подчеркивание внутреннего эмоционального состояния автора или его героев и их влияние на читателя.

Эмотивность художественного текста может быть формально проявлена через взаимодействие языковых средств. Это может происходить как «эксплицитно – через явное выражение эмоций в отношениях, так и имплицитно – через последствия проявления и описания окружающего мира» (Карпова, 2011). В случае имплицитного внешнего проявления эмоции они полностью воспроизводятся в художественном тексте через физиологические проявления (например, слезы, смех, покраснение лица и т.п.). При этом «эмоция и ее характер определяется на основе ситуации эмоционального опыта читателя» (Ленько, 2014: 194).

Некоторые исследователи относят к эмотивной лексике языковые значения, которые номинируют отдельные эмоции, переживаемые или испытываемые человеком. Согласно этому критерию, эмотивная лексика делится на собственно эмотивы и потенциальные эмотивы. Собственно эмотивы включают эмотивы-номинативы и эмотивы-ассоциативы, которые прямо номинируют эмоции или

вызывают ассоциации негативного или положительного характера. Потенциальные эмотивы – это такие «слова или словосочетания, в состав которых входит эмоциональная составляющая, обусловленная характеристикой и семантикой текста» (Маслова, 2009: 21). К потенциальным эмотивам относятся последствия, в которых эмоциональная составляющая зависит от валентности и семантики текста. В категории семиотики текста В.И. Шаховский аналогичный результат называет «контекстуальными эмотивами – нейтральными языковыми единицами, которым в определенных контекстах придаются эмотивные значения» (Шаховский, 2008: 41). При этом некоторые слова могут приобретать эмоциональное значение из контекста. В данной статье особое внимание уделяется описательно-характерологической функции эмотивов, которая связана с «эмотивным полем персонажа» – совокупностью всех эмотивных явлений, описывающих его. Эти состояния имеют дополнительный характер и обогащают действия и поступки героев эмоциональным напряжением.

Лексика эмоционального состояния в русском языке может быть разделена на несколько групп в соответствии с исследованиями В.И. Шаховского (Шаховский, 2008). Он выделяет четыре основные группы эмотивной лексики:

1) Лексика с эмоциональным значением состояния, которая включает слова, называющие различные эмоции, такие как радость, страх, грусть и другие.

2) Лексика с эмоциональным значением отношения, включающая слова, обозначающие эмоции любви и ненависти.

3) Лексика с эмоциональным значением воздействия, которая используется для передачи эмоций и воздействия на других людей.

4) Лексика с эмоциональной характеристикой, представленная преимущественно фразеологизмами и именами прилагательными, которые описывают эмоциональные свойства или состояния.

Кроме того, эмоции также могут быть выражены через невербальные средства, такие как жесты и мимика. Эти невербальные средства передаются через язык и речь с помощью многих глаголов и глагольных словосочетаний (например, «закатить глаза», «улыбаться» и т.п.).

Исследование эмоционального воздействия в художественных произведениях стало важной составляющей и в литературных исследованиях. М.М. Бахтин и Ю.М. Лотман неоднократно отмечали, что эмоции переживающего человека существуют в языке и тексте. В художественном тексте эмотивность может быть выражена посредством вербального и невербального. Так, например, Ю.М. Лотман в исследовании «Семиосфера» отмечал, что в структуре художественного текста типы пространства могут быть условно поделены на внешние и внутренние, взаимопроникающие друг в друга (Лотман, 2000: 399). Так называемое «внутреннее пространство» – это и есть область человеческих эмоций, воплощению которых авторы художественных произведений уделяют большое внимание.

Наряду с этим, использование эмоций в художественном произведении с их широким диапазоном чувств позволяет осмыслить и описать моральные сферы жизни человека (Бактыбаева, 2023). Современные казахстанские авторы при помощи описания различных эмоций стремятся не только раскрыть внутренний мир своих

героев, но и выявить своеобразие поведения человека в той или иной ситуации (Ананьева, 2021; Сабдалиева, Орынханова, 2023).

4. Результаты

Среди весьма примечательных русскоязычных писателей современного Казахстана О. Арукенова занимает достаточно видное место. В ее произведениях правдиво и ярко запечатлена эпоха жизни казахстанцев начала XXI века. Проблемы, волнующие писательницу, с одной стороны, вечные – мораль, нравственность, взаимоотношения людей друг с другом; а с другой – весьма актуальные для контекста современного: влияние денег или их отсутствие на работников – участников проектов по развитию нефтяной промышленности.

Проведенный нами анализ текста показал, что самым частотным является кинема улыбки и ее словоформы – *улыбаться*, *улыбнулся* и т.п. (например, во фразе: «Я Зауре, – улынулась девушка, ступила в узкий проход между скал и тут же застряла») (Арукенова, 2020: 73). Мы наблюдаем, что какие-либо дополнения или уточнения не являются обязательным элементом параязыковой единицы, репрезентирующей данную эмоцию. Или другой пример: «Нет, спасибо! Все хорошо, – улынулась она» (Арукенова, 2020: 76). Представленные языковые единицы показывают, как коммуникативный жест «улыбаться» является сознательным и контролируемым выражением лица. Его цель – показать соответствие нормативному воспитанию личности.

Эмоция радости выражается посредством улыбки, смеха. В тексте повести «Паломники» она представлена разными лексико-грамматическими конструкциями, включая слова-конкретизаторы. Под термином «конкретизатор» мы понимаем лексемы с положительной коннотацией, которая дополняет или характеризует эмоцию радости. У улыбки и смеха есть несколько смысловых инвариантов, а значит и сам жест может иметь не одно значение.

Контексты с конкретизаторами составляют группу описания радости как положительной эмоции, так как они более подробно характеризуют и детально стараются описать чувства героя. Чаще всего это конструкция «наречие + глагол «улыбаться»: «...представился он и широко улыбнулся» (Арукенова, 2020: 69).

В данном отрывке мимический жест улыбка – самостоятельный элемент, единственная паракинема, которая стремится передать всю гамму положительных чувств. Наречие-конкретизатор «широко» усиливает положительное впечатление от улыбки и тем самым уместно дополняет невербальный компонент. Использование подобных лексико-грамматических средств придает тексту повести большую выразительность эмоций и тем самым способствует пониманию характера описываемых героев.

Кроме паракинемы «улыбка» данную положительную эмоцию представляют существительное «смех», глагол «смеяться» и т.п.: «Айсулу звонко смеялась и вертела тоненькими косичками» (Арукенова, 2020: 71).

Кроме контекстов, выражающих радость, нами были обнаружены фрагменты текста, в которых репрезентация эмоции радости выражалась посредством глагола «смеяться»: «Женщины дружно рассмеялись, а потом виновато посмотрели

на Питера» (Арукенова, 2020: 84) или «...обе громко рассмеялись, так что все находящиеся в холле обернулись в их сторону» (Арукенова, 2020: 85). Лексемы с ярко представленной положительной семантикой весьма частотны для передачи эмоции радости в текстовом пространстве О. Арукеновой. Они, как правило, выражены жестом-эмоцией, призванным передать чувство удовольствия от встречи.

Самыми значимыми в характеристике эмотивного пространства художественного текста выступают те, которые стараются передать чувство удовлетворенности: «Все в порядке, можем ехать!», – сказал он радостно (Арукенова, 2020: 76). «Девочке понравилось в корыте, теплая вода приятно обволакивала тело, а пузырьки щекотали нос, и она рассмеялась от удовольствия» (Арукенова, 2020: 80).

Очень интересно, на наш взгляд, описание хохота как квалификатора коммуникации: «Старуха расхохоталась с новой силой, звонко хлопнула себя по бедрам и прокаркала сквозь смех: – Ты придешь ко мне, придешь как миленький!.. Я живу вон под тем курганом, на могиле кровожадного джунгара, – старуха снова рассмеялась, заколыхалась всем телом» (Арукенова, 2020: 80). В данном примере подчеркивается такой параметр как громкость эмоции, что позволяет читателю наглядно представить и воссоздать мимическую реакцию персонажа. «Звонко хлопнула», «заколыхалась всем телом» – это, согласно терминологии работ российских ученых, симптоматический знак-эмблема. Подобные жесты имеют собственное лексическое значение. Они помогают вступить в коммуникативный акт изолированно от речи и передают эмоциональное состояние субъекта. Подобный симптоматический жест-эмблема позволяет выйти переживаемым чувствам наружу, представляя собой мимический сигнал, показывающий чувства, которые испытывает в данный момент хохочущая старуха и имеет коммуникативную пропозицию «я хочу, чтобы ты знал...» (Вежибцкая, 1996: 33-38; Григорьева и др., 2001).

Кроме того, эмотивность в художественном тексте может быть передана графически. Фонетические средства эмотивности могут быть выражены через использование различных знаков препинания.

Описание положительных чувств и эмоций в повести О. Арукеновой «Паломники» и сборнике рассказов «Правила нефтянки» разнообразны. Конкретизаторы стараются передать смысловые изменения чувства радости, дополняя его, расширяя и уточняя. При этом большого количества прилагательных, квалифицирующих улыбку (N+Adj) в произведениях О. Арукеновой, нет. Есть наречия, уточняющие глагол улыбаться / улыбнуться и его виды (V+Adj): «Малик притворно улыбнулся пузатому Базарбаю» (Арукенова, 2018: 30). Или еще один пример: «Казах без понтов – беспонтовый казах! – сказал он и странно улыбнулся» (Арукенова, 2018: 30). В данных фразах наречия или сглаживают негативные впечатления, направленные на адресата, или искусно скрывают отрицательные – реже – нейтральные эмоции. Например, улыбка на лице говорящего, после того как он резко высказался, направлена на собеседника и имеет прагматическую цель – смягчить впечатление от произнесенного. Говорящий при помощи улыбки пытается продемонстрировать, что он не хотел никого обидеть, нет большой необходимости воспринимать его слова серьезно, и адресат, скорее всего, уже прощен, и, по большей части, к нему это уже не относится.

Анализ материала показывает, что улыбка чаще всего старается передать такие положительные эмоции, как радость, веселье, симпатию, удовлетворенность: « – До встречи! – улыбнулся Джим и протянул ему руку» (Арукенова, 2018: 10); дружелюбие: «Наши акционеры давно приглашают господина Наумова в Нью-Йорк, но ведь он занятой человек», – улыбнулся Мартинелли» (Арукенова, 2018: 19). Улыбка чаще всего стремится передать нечто сокровенное, потому что предназначена прежде всего близкому человеку. Она появляется на лице в минуты радости, отдыха. Улыбка используется для того, чтобы умело «выхватить», подчеркнуть человеческое в людях (Бактыбаева, 2023: 259). В этих примерах нет дополнительных авторских пояснений данной несловесной единицы, но ее смысл легко понимается из контекста повести.

Повтор – стилистико-синтаксический прием, широко используемый писателем, который заключается в контактном или дистанционном расположении повторяющихся предикативных и непредикативных единиц. Употребление повтора, особенно лексико-синтаксического, имеет несколько факторов обусловленности.

Во-первых, повтор используется для развертывания речи и более полного раскрытия смысловых элементов текста. Повторение одних и тех же элементов помогает более полно и глубоко их осмыслить и передать семантику.

Во-вторых, повтор организует структурно-семантическую цельность и единство текста. Он помогает связать различные части текста и тем самым создать единый смысловой контекст.

В-третьих, повтор используется в соответствии с композиционными особенностями текста. Он расчленяет предложение и одновременно связывает его части, способствуя лучшему восприятию текста.

В произведениях О. Арукеновой повторы демонстрируют полифункциональность, что помогает раскрыть авторские замыслы и определить художественно-речевую структуру текста. Повторяющаяся словоформа выполняет не только нормативные и экспрессивные функции, но также играет синтаксическую роль. Она связывается с предложением, из которого была выделена, и становится центром, направляющим дальнейшее синтаксическое развертывание высказывания. Повтор также используется для актуализации, создания напряженности текста и придания динамичности повествованию.

Улыбка в качестве паракинемы для передачи отрицательного эмоционально-чувственного состояния героев тоже встречается в текстах рассказов и повести. Улыбки, значение которых изменяются с положительной коннотацией на отрицательную, выражают досаду, враждебность, стыд: «Нас тоже в Астане не жалуют, – улыбнулась та» (Арукенова, 2018: 75). В данном примере «улыбнулась» передает синкретическое чувство. Под синкретическим мы понимаем такие эмоции, которые в большей степени определены контекстом.

В произведениях О. Арукеновой встречаются фрагменты, в которых есть глаголы усмехаться/усмехнуться, ухмыляться/ухмыльнуться с причастными и деепричастными формами. Ситуации, в которых используется данный подкласс улыбки, демонстрируют нам отрицательное наполнение усмешки: « – Ну вот, а я думала, когда ты мне сообщишь? – усмехнулась Айман» (Арукенова, 2018: 90) или:

«Две женщины в спортивных костюмах, грузно переваливаясь, протрусили мимо окна. "Очередные худеющие", – усмехнулся он» (Арукенова, 2018: 93). В данном отрывке *усмешку* можно было поставить в один ряд со словом *улыбка*, но прилагательное «очередные» позволяет читателю понять, что она высокомерная, передает отчасти пренебрежительное отношение к происходящему, граничащее с таким чувством, как враждебность. Как отмечает Г.Е. Крейдлин, такое коммуникативное использование данного жеста-эмоции сознательно передает читателю информацию, за которой стоят социальные мотивы (Крейдлин, 2002).

Иногда значение радостного эмоционального состояния, но со значением «минус» из-за плохих поступков передается посредством группы простых предложений с использованием глагола *радоваться* и его производными. Данный прием автор использует для того, чтобы подчеркнуть, что эта информация может быть правильно понята только людьми, понимающими, о чем идет речь: ««Ну и зачем это? Якобы кадры решают все», – усмехнулся Киря».

– Может, новенькую отправим? Как раз избавимся от нее, – сказал Агзам. Киря обрадовался, его проблема решилась сама по себе... Он открыл первую папку, просмотрел заказ, и глаза его радостно заблестели. Наконец-то она допустила ошибку, да еще какую!» (Арукенова, 2018: 47).

Иногда в художественном тексте автор использует синтаксические средства, такие как повторы, инверсии и вопросительные конструкции для выражения эмотивности. Вопросно-ответный комплекс, характерный для живой разговорной речи, создает особое экспрессивно-семантическое поле, которое органично вписывается в художественный текст. Этот прием позволяет автору привлечь внимание читателя к изображению внутреннего мира персонажей. Вопросно-ответный комплекс, максимально приближенный к форме диалога в устной речи, позволяет достичь эффекта живого участия читателей в процессе авторского суждения и выразить динамику осмысления изображаемого. Основная цель этого приема – достичь взаимопонимания с читателями и воздействовать на их эмоциональное восприятие текста.

Вопросно-ответный комплекс в тексте произведения выполняет несколько основных функций. Во-первых, он активизирует внимание читателей. Во-вторых, актуализирует авторскую характеристику и личностное отношение к изображаемому, выделяя оценочные признаки явления. В-третьих, интегрирует в текст авторские суждения морального и общечеловеческого характера. В-четвертых, обращается к мыслям и чувствам читателей, что в конечном итоге решает задачу экспрессивно-прагматического аспекта художественного текста. Структурная функция вопросительной конструкции разбивает текст на отдельные части, способствуя лучшему усвоению его содержания читателями и одновременно повышая его эмоциональную выразительность.

Использование простых аналитических конструкций является дополнением к внутреннему портрету главного героя. Они помогают воссоздать его реальный образ: «Радик размахнулся и вонзил сверло в основание его шеи. Отец встрепенулся всем телом, захрипел как живой. Радик заворожено смотрел на густую струю крови, бьющую из вены, и вдруг встретился глазами с отцом. Радика показалось, что в его

взгляде промелькнула усмешка, и он начал беспорядочно, яростно тыкать сверлом в лицо и шею, пронзая толстых упругих червей» (Арукенова, 2018: 120-121).

Как видно из примера, усмешка передает очень сложное чувство героя. С одной стороны, она ему показалась, то есть описывается ее длительность во времени. И в то же время она очень быстрая, как бы незаметная и потому трудно фиксируемая. Она передает особенности восприятия улыбки адресатом. С другой – она характеризует долю интеллектуальной оценки, в которой тесно переплетаются злость и ненависть. Такое описание является дополнением и помогает читателю в понимании речевой коммуникации, а также позволяет наглядно представить ситуацию с убийством.

«Испугались?» – водитель микроавтобуса смотрел на пассажиров с хитрой улыбкой» (Арукенова, 2020: 68). Как мы видим, в восприятии улыбки автор использует так называемые психологические прилагательные, которые образованы при помощи слов-оценок. Разумеется, такие слова не связаны с отдельными семантическими типами улыбок. Хотя не всегда мы можем однозначно установить область их использования с некоторыми прилагательными. Так, например, в сочетании «злобная улыбка» можно обнаружить контаминацию смыслов. С одной стороны, она старается передать недоброе отношение к адресату. С другой – может быть ответной реакцией на какие-то обстоятельства происходящей ситуации (Крейдли, 2002).

5. Заключение

Следовательно, смех, улыбка, радость составляют эмотивное пространство художественных текстов О.Арукеновой. Проанализированные жесты-эмоции многоаспектны. Они стремятся передать одновременно несколько смыслов и тем самым способствуют естественности речевой коммуникации. Это подчеркивает социальную функцию общения, потому что устанавливается контакт или развивается желание поддержать его, а жесты-эмоции обозначают «приветливость», «доброжелательность», «искренность» и т.п. Подобные жесты-эмоции демонстрируют читателю лексическое разнообразие синонимических рядов, хотя соответствуют одному жесту.

Все вышеуказанные номинации передают значение и функции радости, улыбки, смеха как жеста, что составляет смысловой инвариант ряда «я чувствую сейчас нечто очень хорошее».

Литература:

1. Ананьева С. Постмодернистское видение мира в современной литературе // Keruen. 71(2) 2021. С.28-36. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2021.2-03>
2. Арукенова О. Паломники // Нева, 2020. №12. С.68-86.
3. Арукенова О. Правила нефтянки. – Алматы: Meloman Publishing, 2018. – 147 с.
4. Бактыбаева А.Т., Бижанова А.А. Специфика комического в современной прозе Казахстана (на примере цикла рассказов Е. Турсунова). // Научный диалог. 2023. № 12(5). С. 250-268. <https://doi.org/10.24224/2227-1295-2023-12-5-250-268>
5. Бутовская М.Л. Язык тела: природа и культура (эволюционные и кросс-культурные основы невербальной коммуникации человека) / М.Л. Бутовская. – М.: Научный мир, 2004. – 440 с.
6. Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание. – М.: Русские словари, 1996. 413 с.
7. Григорьева С.А., Григорьев Н.В., Крейдлин Г.Е. Словарь русских жестов. – Москва-Вена: Языки русской культуры: Венский славистический альманах. 2001. – 256 с.
8. Додонов Б.И. Эмоция как ценность. – М.: Политическая литература, 1978. – 272 с.

9. Зуева Е.А. Эмоции как объект лингвистических исследований / Е.А. Зуева // Иностранные языки в профессиональном образовании: лингвометодический контекст: материалы межвуз. науч.-практ. конф. – Белгород, 2006. – С. 148-154.
10. Изард К.Э. Психология эмоций / К.Э. Изард. – СПб.: Питер, 2007. – 464 с.
11. Карпова Ю.А. Средства выражения эмотивно-эмпатийного взаимодействия в условиях речевого общения // Вестник Пермского университета. Российская и зарубежная филология. 15. 2011. Вып. 4 (16). URL: <http://www.rfp.psu.ru> (Дата обращения 09.09.2023)
12. Коростова С.В. Эмотивно-оценочные смыслы в русском художественном тексте: монография. / Южно-федеральный университет. – Ростов -на Дону: изд-во Южного федерального университета, 2014. – 224 с.
13. Крейдлин Г.Е. Невербальная семиотика. Язык тела и естественный язык. – М.: Новое литературное обозрение», 2002. – 581 с.
14. Ленько Г.Н. Анализ категории эмотивности и смежных с нею понятий // Вестник Ленинградского государственного университета им. А.С. Пушкина. 2015. Т. 1, № 1. С. 84-91.
15. Лотман Ю.М. Семiosфера. – СПб: Искусство-СПБ, 2000. – 704 с.
16. Маслова В.А. К построению психолингвистической модели коннотации // Вопросы языкознания. 2009. № 1. С. 19-22.
17. Сабдалиева Р.Б., Орынханова Г.А. Образ ене в киноповести Е.Турсунова «Келін» // Keruen, 79 (2) 2023. С.238-251. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.2-19>
18. Шаховский В.И. Лингвистическая теория эмоций: Монография / В.И. Шаховский. – М.: Гнозис, 2008. – 416 с.

References:

1. Ananeva S. (2021) Postmodern vision of the world in modern literature // The Scientific Journal "Keruen", 71(2). <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2021.2-03pp.28-36>. (in Russ)
2. Arukenova O. (2020) Pilgrims // Neva. no. 12. pp.68-86. (in Russ)
3. Arukenova O. (2018) Oil industry rules. – Almaty: Meloman Publishing. (in Russ)
4. Baktybaeva A.T., Bizhanova A.A. (2023) Specificity of the comic in modern prose of Kazakhstan (using the example of a cycle of stories by E. Tursunov). // Nauchnyj dialog. no.12(5). pp. 250-268. <https://doi.org/10.24224/2227-1295-2023-12-5-250-26> (in Russ)
5. Butovskaya M.L. (2004) Body language: nature and culture (evolutionary and cross-cultural foundations of human nonverbal communication). – М.: Nauchnyj mir. – 440 p. (in Russ)
6. Vezhbitskaya A. (1996) Language. Culture. Cognition. – М.: Russkie slovari. – 413 p. (in Russ)
7. Grigorieva S.A., Grigoriev N.V., Kreidlin G.E. (2001) Slovar' russkikh zhestov. (Dictionary of Russian gestures). – Moscow-Vienna: YAzyki russkoj kul'tury: Venskij slavisticheskij al'manah. – 256 p. (in Russ)
8. Dodonov B.I. (1978) Emotion as a value. – М.: Politicheskaya literatura. – 272 p. (in Russ)
9. Zueva E.A. (2006) Emotions as an object of linguistic research / E.A. Zueva. Foreign languages in vocational education: linguistic and methodological context: materials of interuniversity scientific-practical conf. – Belgorod. pp. 148-154. (in Russ)
10. Izard K.E. (2007) Psihologiya emocij (Psychology of emotions) - St. Petersburg: Piter. 464 p. (in Russ)
11. Karpova Yu.A. (2011) Means of expressing emotive-empathic interaction in the conditions of verba communication // Vestnik Permskogo universiteta. Rossijskaya i zarubezhnaya filologiya. Issue. 4(16). URL: <http://www.rfp.psu.ru> (in Russ)
12. Korostova S.V. (2014) Emotivno-ocenochnye smysly v russkom hudozhestvennom tekste: monografiya. (Emotive-evaluative meanings in Russian literary text). – Rostov-na-Donu: Yuzhnogo federal'nogo universiteta. – 224 p. (in Russ)
13. Kreidlin G.E. (2002) Nonverbal semiotics. Body language and natural language. – М.: Novoe literaturnoe obozrenie. – 581 p. (in Russ)
14. Lenko G.N. (2015) Analysis of the category of emotiveness and related concepts // Vestnik Leningradskogo gosudarstvennogo universiteta im. A.S. Pushkina. vol 1, no. 1. pp. 84-91. (in Russ)
15. Lotman Yu. M. (2000) Semiosfera (Semiosphere). - St. Petersburg: Iskusstvo-SPB. 704 p. (in Russ)
16. Maslova V.A. (2009) Towards the construction of a psycholinguistic model of connotation // Voprosy yazykoznanija. no. 1. pp. 19-22. (in Russ)
17. Sabdaliyeva, R., & Orynkanova, G. (2023). The image of a woman in E.Tursunov's film story «Kelin». The Scientific Journal "Keruen", 79(2). <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.2-19> (in Russ)
18. Shakhovskiy V.I. (2008) Linguistic theory of emotions. – М.: Gnosis. – 416 p. (in Russ)

G.Zh. Kenzhebekova*¹, B.O. Smanov²

*^{1,2}Abay Kazakh National Pedagogical University,
Almaty, Kazakhstan*

*E-mail: ms.zhunisova@mail.ru, akma_77@mail.ru
ORCID: 0000-0002-9031-1819, 0000-0001-7530-359*

RELIGIOUS VIEWS RELATED TO EDUCATION IN THE EPIC NOVEL BY M.O. AUEZOV «THE WAY OF ABAY»

Abstract. Religious views, religious motifs and other artistic means in the works of M. Auezov has not yet been fully studied. A big problem is that there are still no fundamental studies on this topic, let alone several scientific articles and monographs. This is also an indicator that we have not fully mastered the field of musicology. The reason for this is M. Auezov was probably under the influence of the religious censorship of his time. However, it is impossible to notice religious attitudes and practices in the creative heritage of the writer and scientist. An example of this is the abundance of religious and educational details in the epic novel «The Way of Abay». Despite the importance of this epic novel in Kazakh literature, the work has not been fully studied from this point of view. The article analyzes the attitude of Abay and the society in which he lived to religious education, enlightenment in modern times, and science in M. Auezov's epic novel «The Way of Abay». The author considers the reason for the misunderstanding Abay by the heroes around him, who sought to simultaneously study science, education of the East and the West and propagandized it for others. The main character of the work, Abai's religious views and understanding, his education and training, his conversion to true Islam, his attitude towards the Muslim religion in the country, his critical attitude towards it are filtered from all sides. The analysis also pays attention to religious works and provides comparative analysis. The epic-novel provides excerpts from contradictory reflections between characters related to education, and the conclusion is summarized by thoughts cited from the verses of the Quran and the hadith of the prophet.

Keywords: M. Auezov, teaching, education, religious teaching, Islam, Quran, hadith of the prophet.

Г.Ж. Кенжебекова*¹, Б.Ө. Сманов²

*^{1,2}Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан*

*E-mail: ms.zhunisova@mail.ru, akma_77@mail.ru
ORCID: 0000-0002-9031-1819, 0000-0001-7530-359*

М.О. Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясындағы оқу-білімге байланысты діни көзқарастар

Аңдатпа. М. Әуезовтің шығармашылығындағы діни көзқарастар, ондағы діни мотивтер мен өзге де көркемдеуші құралдар әлі күнге дейін ғылыми зерттеу өзегіне алынып, толыққанды зерттелген жоқ. Тек бірлі-жарым ғылыми мақалалар мен монографиялардың бөлімдерін айтпағанда бұл тақырыпта әлі күнге іргелі зерттеудің жоқтығы үлкен мәселе. Бұл да бір әуезовтану саласын толық игермегендігіміздің көрсеткіші. Бұған себеп М. Әуезовтің өз заманындағы діни цензураның болуы әсер етсе керек. Әйтсе де қаламгер әрі ғалымның шығармашылық мұрасынан діни көзқарастар мен қолданыстары байқамау мүмкін емес. Оған мысал «Абай жолы» роман-эпопеясындағы діни-ағартушылық сипаттағы детальдарының көптеп кездесетіні. Бүгінге дейін осы роман-эпопеяның қазақ әдебиетіндегі маңызына қарамастан, шығарма бұл тұрғыдан әлі толыққанды зеттелмеген екен. Мақалада М. Әуезовтің «Абай

жолы» роман-эпопеясындағы Абайдың және ол өмір сүрген қоғамның діни білімге, жаңа замандағы оқу-ағартушылыққа, ғылымға көзқарастарына талдау жасалады. Шығарманың бас кейіпкері Абайдың діни пайымы мен түсінігі, оның осы жолда алған білімі мен тәлімі, оның шын мұсылмандыққа бет бұруы мен елдің ішіндегі мұсылман дініне көзқарасы, оған сыни көзқарасы жан-жақта сүзгіден өтеді. Талдау барысында діни еңбектерге де назар аударылып, салыстырмалы талдау жасалады. Шығыс пен Батыстың ғылымына, оқу-біліміне қатар ұмтылған және де оны айналасындағыларға насихаттаған Абайды төңірегіндегі кейіпкерлердің түсінбеуінің мәні ізделеді. Роман-эпопеядағы оқу-ағартуға байланысты кейіпкерлер арасындағы кереғар ой-пікірлерден, тартысқа толы диалогтардан үзінділер беріліп, қорытынды Құран аяттары мен пайғамбар хадистерінде айтылған ойлармен түйінделеді.

Кілт сөздер: М. Әуезов, оқу, білім, діни оқу, ислам діні, Құран, пайғамбар хадисі.

Г.Ж. Кенжебекова*¹, Б.У. Сманов²

^{1, 2}Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
Алматы, Казахстан

E-mail: ms.zhunisova@mail.ru, akma_77@mail.ru
ORCID: 0000-0002-9031-1819, 0000-0001-7530-359

Религиозные взгляды связанные с обучением в романе-эпопее М.О. Ауэзова «Путь Абая»

Аннотация. Религиозные взгляды, религиозные мотивы и другие художественные средства в творчестве М. Ауэзова до сих пор полностью не изучены. Большой проблемой является то, что до сих пор нет фундаментальных исследований по этой теме, не говоря уже о нескольких научных статьях и монографиях. Это также является показателем того, что мы не до конца освоили область музыковедения. Причиной этого является М. Ауэзов, вероятно, находившийся под влиянием религиозной цензуры своего времени. Однако нельзя не заметить религиозные установки и практики в творческом наследии писателя и ученого. Примером тому является обилие деталей религиозно-просветительского характера в романе-эпопее «Путь Абая». Несмотря на значимость этого романа-эпопеи в казахской литературе, произведение с этой точки зрения до сих пор не изучено в полной мере. В статье анализируется отношение Абая и общества, в котором он жил, к религиозному образованию, просвещению в новое время, науке в романе-эпопее М. Ауэзова «Путь Абая». Рассматривается причина непонимания окружающими его героями Абая, который стремился параллельно к науке, образованию Востока и Запада и пропагандировал его для окружающих. Религиозные взгляды и понимание главного героя произведения Абая, его образование и подготовка, его обращение в истинный ислам, его отношение к мусульманской религии в стране, критическое отношение к ней фильтруются со всех сторон. В ходе анализа также уделяется внимание религиозным произведениям и проводится сравнительный анализ. В романе-эпопее приводятся отрывки из противоречивых размышлений между персонажами, связанных с образованием, а также вывод обобщается мыслями, приведенными из аятов Корана и хадисов пророка.

Ключевые слова: М. Ауэзов, обучение, образование, религиозное обучение, ислам, Коран, хадис пророка.

1. Introduction

The great Kazakh Abay not only became a poet who wrote down the verses of his pen on paper, and when inspired to reveal the secrets of his heart, but also called on the illiterate Kazakhs to read, learn about their surroundings, master science, and art. Each of his poems and swear words is a real beacon to understand the secret of life and lead to the knowledge of the truth. Many literary critics have studied the fact that a person who learns from the words of wise Abay and instills in his intuition can do something positive for humanity.

And the writer M. Auezov, who knew Abay very well, was full of Abay's name from his childhood, was acquainted with his work and life, and even saw and blessed by him in his novel-epopee «The Way of Abay» describes Abay's special soul for the Kazakh people at a very high level. The image of Abay in Auezov's pen has risen to the level of a unique person who strives to learn knowledge and teachings, loves justice, recognizes the truth, and becomes a son of the people.

The foundation of the science of agriculture, its formation as a science and a subject of study began and was realized at the Kazakh National University named after al-Farabi. While teaching at this university, M.O. Auezov completed the following fundamental works in the field of Abay studies: he created a scientific biography of Abay; wrote a monographic study about Abay (Auezov, 1985: 45); Abay gave birth to the novel-epic «The way of Abay» about Abay's time; Formed the science of «Abaytanu» (Dadebaev, 2021: 147).

«The talent of the great writer and the great scientist-thinker is naturally combined with the wide range of Mukhtar's talent. There is only one artistic idea in his writing laboratory – the fate of the great Abay – as a lofty task, which inspired him throughout his life, and his topical theme was Abay (Ybyrayev, 1997).

To reveal the image of Abay and convey it to the reader in a convincing way, the writer carefully studied every word of the poet's poems and then took a pen in his hand. While most of Abay's poems are aimed at encouraging the Kazakh people to study education and science, based on these poems the writer was able to show examples of advice related to education, religious studies, beliefs.

The poet Abay, who mastered the literature and culture of the East and the West says:
«Searching for science,
Aiming for the world,

I looked in both directions «– There is no doubt that one side of the world here in the West and the other is the East (Kunanbaiuly, 2022: 48).

«My east is the west, my west is the east,» says Abay, who is widely acquainted with European literature and culture. This is probably what he said with excitement after mastering the works of Western thinkers. There is evidence that Abay was well acquainted with Western thinkers. There were books by the authors, Spencer, Spinoza, Descartes, Mill, Draper, Charles Darwin, Shakespeare, Goethe, Schiller, Heine, Byron, Balzac, Mickiewicz, Dumas, etc. also in the Semipalatinsk library in the time of Abay and all of these books fell into the hands of Abay. The catalog of Abay's books in the Semipalatinsk library of the Semipalatinsk branch of the Russian Geographical Society and the American writer J. Kennan's data is proof.

Mukhtar Auezov, the founder of Abay studies, says about Abay's creative connection with the East: "Not only did he take Yassawi, Bakyrangani, Sufi Allayar who were teaching only Sufi mysticism in madrassas as an example for himself but also commend those of whom he commented" (Auezov, 1967: 56). This was Mukhtar's attempt not to portray Abay, whom he glorified, as too religious. And that was the demand of that time. After all, the people themselves became accustomed to the policy of the Soviet government, and the official ideology began to take root. Today, as a country free from dependence and independence, we have reached the day when we connect the true teachings of Abay with the Holy Quran and the hadiths of the Prophet.

Mukhtar Auezov's epic novel «The Way of Abay» immediately reveals that Abay was an educated Muslim. It is clear that there is evidence of this in the work of Abay, his literature, his attitude deriving from the Koran, the hadith, and the first and most importantly, his weaving of the mind, as well as the study of the Russian language. The writer demonstrates Abay's collection of teachings, the strength of his religious views through his dialogue with his brothers around him, especially with his father, through his views on various situations in the country. It is also clear from the novel that Abay did a lot of research to convey his religious views on education.

2. Materials and methods

2.1 Research methods

A historical-comparative analysis was made to analyze the religious views on education in Auezov's novel-epopee «The Way of Abay» and to determine the semantic-structural system.

During the writing of the article, based on the method of historical-comparative analysis, the methods of systematic analysis, complex analysis, interdisciplinary analysis, semantic systematization of religious views were used to determine the religious views of the characters related to education.

2.2 Material description

The main object of the research article is M. Auezov's epic novel «The Way of Abay». The various research works of domestic scientists on the art of Abay and the writer M. Auezov were used.

In the study of the life and work of Abay, the main character in the novel, M. Auezov's work is very important. Apart from the novel, his scientific works related to the life of Abay were also given the main attention. At the same time, in order to assess how the poet's path to education and educational works were reflected in the epic novel, the works of M. Myrzakhmetov, T. Zhurtbay, J. Dadebaev and other scientists were considered.

3. Discussion

Since the epic novel «The Way of Abay» is about Abay, the great educator-reformer of the Kazakh people, the only person who was a thinker, we often come across stories and plots based on education in the line of work. Also, if we say that the protagonist's work in real life, which was the greatest direction in the writing of the novel-epic, in Abay's poems we find a lot of poems about Islam, the knowledge of God, and the recognition of his power. In addition to the poems of the poet, his wise-words 12, 13, 38 also emphasize the concept of «faith», Allah the Creator.

M. Auezov who certainly formed the doctrine of Abay-studies, before writing the novel asked the poet Kokbay who saw Abay in person to say a word about Abay, and he wrote: «Abay was a real Muslim. However, his belief was not Islam as mullah's teaching on the outside, but he was a Muslim who found it with deep thought and in his heart. He criticized the word of the book, the word of the mullah, the way of the Shari'a, and took only the basis and purpose of the religion, and accepted it as the true religion. Abay's religion was the religion of pure reason, which was found in this way in Islam, with great criticism.» This description, written by a contemporary, is reflected in the novel. The following examples have verified this point.

At the end of the first volume of the novel, Kunanbay has three faults to Abay when the father and son talk alone. Let's pay attention to it:

«Kunanbay looked coldly, guiltily:

– You studied, got an education, saw a teacher. We grew up ignorant. But why doesn't that knowledge mean honoring your parents in public? What will you achieve if you quarrel in front of your father? « (Auezov, 2013: 28).

«It is true that a young person's debt to an adult, a child's debt to a parent is a moral and a gift. Abay did not want to argue.

– Your guilt is justified. I indeed am to blame. Forgive me please! he said» (Auezov, 2013). His father paused a little and spoke again.

«I was going to tell you when the time came.» I see three kinds of blemishes on your head. Listen to that! – he said.

– First of all, you do not distinguish between cheap and expensive. You keep everything you have low. You don't know that. You laugh a lot and throw yourself into it. You're shallow! Both dogs and birds lick the flat water. Second, you don't recognize the friend and enemy. You don't treat a friend friendly, and enemy with hostility. There is no secret cold sore inside. A man who begins to form a nation cannot be like this. The country does not circle him. Third, you are Russianist. You go with this perspective. You think that religion ignores Muslim!» (Auezov, 2013: 67).

From this dialogue between father and son, all three of Kunanbay's flaws in the image of a true Muslim are qualities that should not be seen in a submissive Muslim. This dialogue between the characters shows that the author portrays Kunanbay in a harsh and intrusive image and that the opinion of Kunanbay, and a father who ruled the country and started a lot, is not always the same as that of Abay who was open-minded, educated, portrayed his father as a person who did not always support him and had his own opinion.

Of course, Kunanbay considered it his duty as a father to send his son to study to become an educated Muslim. However, criticizing Abay for saying in his poem «Love all mankind as a brother», he says and curses as «you are a democrat», «you don't look friendly to a friend and with hostility to the enemy», and «you are for Russians» for which you seem that blasphemy deviates not only from Islam but also from general moral norms. The words of the protagonist Kunanbay, who says the same thing, seem to define his cruel image. In this regard, it is correct to look at Abay from any angle. Acknowledging his debt to his father, he mastered the qualities of a true Muslim. His sociability, his effort to teach as much as possible to those around him, not discriminating people, seeing everyone equal, all of these in fact please both the father and others. The presence of these noble qualities can be said to be the result of studying and seeking to know God. Kunanbay's statement that Russification is considered alien to Muslims must have been formed and had a certain meaning among the mullahs. Because thoughts about this can be seen in several parts of the novel. That is, there is no need to study in a country of another religion, it is considered a waste of time. However, Abay strongly opposes such a dark view. As Abay grew up recognizing that reading was not limited to Muslim principles or hadiths, that other countries had exemplary heritage and qualities, and that the path of learning was endless, he gave three sharp and clear answers to his father's three faults.

« – I dispute all three of these statements, father. I say I'm right. First of all, you have leveled the shallow water. I would rather prefer to have shallow water which is useful for one and a half people with tools, without tools, for the elderly, for all ages than the water in the well. Secondly, you mentioned the approach that the country will take. You mentioned the character of those who rule the country. As far as I know, the country was once like a sheep. A lone shepherd would guide a flock of sheep as say «ait», and by saying «shait» guide to an inhalation. Eventually, the country became like a camel. If you throw a stone in front of a camel and say «kneel», he will turn around. And today's country is moving away from the old greed, badness, and meekness, and eyes opened. Now the country is like a horse. Only a shepherd who has endured to see in the frost and storm, in the rain, who made no effort to spare his life, covered with snow and ice, made a bed and pillowcases from his clothes and sleeves. An only sympathetic and kind person will take care of ... Third, you spoke about Russians. For the people and me, the most precious thing in the world is knowledge and art. That art is in Russian. If I get something that I can't get from all life, will it be a place for me? ... I may be ignorant, but it will not be a virtue ... he said» (Auezov, 2013: 88).

Both the Islamic teachings and the Western teachings that Abay studied are spiritual food for humanity. It is impossible to know the world without it. In fact, in the first surah «Alaq», Allah sent to His servant beginning with the word «Read!»: «Read in the name of your God, the Most Gracious, Most Merciful: 1. He created man from blood. 2. Read! Your God is the most honored. 3. Taught with such a pen. 4. He taught mankind what they did not know» have been said (Kuran Karim, 1991). In one of the hadiths of the Prophet Muhammad (peace and blessings of Allah be upon him) about education: «Strive to get an education, even from China, because it is the duty of every religion to try to get an education, « he said, emphasizing the importance of education for a Muslim child (100 hadiths of our Prophet Muhammad (pbuh). Or, in conclusion, we see that Abay's views on education are connected with the thoughts given in the Qur'an and the hadiths of the Prophet Muhammad (peace be upon him).

And in the second volume of the novel «The Way of Abay,» he is much more mature than a child, he is more educated, sees more, and opens his eyes, as for Abay, who has reached a level where he can distinguish between the black and white of the situation in the country and find a fair connection, here are some excerpts from the educational events that took place around him:

«Today, Baimagambet is sitting along with Abay on a long journey, riding a horse with a long horsewhip, telling the story of the novel» Black Age – Marta «, which was not mentioned a few days ago. The adventure of this novel is about Dik, a nobleman who had a different religion from the royal religion. About his relishing, pure heart, arrogance, giant hero – Red Beard. About the Black Age, a brutal spy from the Inquisition court. It's an adventure, a difficult story with a hundred knots. Baimagambet slowly develops the structure of this interesting novel written in the book without breaking or making mistakes» (Auezov, 2013: 186).

In this passage, Abay seems like not only one of the young people seeking education but also as a leader teaching those around him and encouraging them to learn something and a leader who can motivate his peers and friends.

From these lines, it is possible to see that Baimagambet got acquainted with the classic poets and writers of Western literature and learned a lot about education from them. We have already mentioned that Abay was also familiar with Western literature, and read and thought about the books of many thinkers in the Semei library at that time. Baimagambet's acquaintance with Western literature, who was with Abay at the time of the novel, also means that Abay was acquainted with one of the world's masters.

And in the next part, it means Abay's connection with Russian literature, who were his favorite authors: «Abay opened the page of a book, found the right place, looked at those pages, squinted and was a little confused. His eyes are on the second book. These two books are books that many people in the village, except Abay, still do not understand in terms of language and secrets. Books of two poets, which were respected only by Abay. It is Pushkin and Lermontov» (Auezov, 2013: 148).

These passages show not only that Abay was an inquisitive young man, but also a general attitude to education at that time.

Abay devoted his whole life to the search for knowledge and science. He was well acquainted with the rich heritage of the Eastern countries with religious backgrounds, such as «Hikmets», «Hafiz», «Sheikh», «Rauai», and was able to combine the search with Western literature. Getting acquainted with the works of Russian scholars Pushkin and Lermontov, he encourages all friends, relatives, and brothers around him to read. In this way, the enlightened side of the wise Abay is revealed.

«From these two, Little Mullah's thought was different. He has not yet approved of Abay.

– «Discussion has been opened», which means that you read Mantikh Ghakaid and understand «Kafiya», «Sharh Gabdulla» without a khalifa, without a hazret, without a lecture, then it is necessary to tell. Otherwise, it is impossible to say here that the Russian «muttered» that he understood some «shitri-mytri». Yours is also a mistake, Abay! – he said» (Auezov, 2013: 98).

Here, of course, it is wrong for a mullah not to recognize the Russian country and its science. Therefore, it is the duty of every person, regardless of nationality, to study useful science. Molda strongly disagrees with Abay's statement that «my mind has been opened» with Russian language in the sense that «my mind has been opened thanks to the Russian language.» Maybe he didn't want to recognize the science of a non-Muslim country. Education in this country seems like an empty activity for a молда (mullah). Abay responds to the little mullah with the following insight and quick-wittedly.

– You say «no scholar has said». Besides others, what would you say about the хадис (hadith) of the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) that says, «The black ink used by a scholar is more valuable than the blood of a martyr?» Secondly, is the name of a scholar who wrote the history of all creations in the book of «Kissasul Anbiye» also a science? Is it a consolation to know the behavior of the human race, of all races, only in terms of «Forty Hadiths», «Lauhynama», «Fiqh Qaidani? – «would say» (Auezov, 2013: 259).

Indeed, in conveying this idea, M. Auezov uses the religious words of many unfamiliar Arabs to show the differences between the mullah and the two, and that Abay is a man of intellect who does not renounce useful teachings.

If we reveal the meaning of the words used in the Arabic language at that time, for example, the meaning of the word «pagan» is – «fire-worshiper», the Kazakh meaning of «nasrani» is the word «Christian». Just like this «qaddim» also means ancient times, «Fihqqaidani» – Islamic law, «Qissasul Anbia» – the story of the prophets, «fahimmu» – understanding, or it gives the meaning of mastery or learning («Gaqaid» – the principles of discipline, «qafiya» – harmony, «mantih» – logic, which means the doctrine of right thinking).

From Abay's answer to the hadith of the Prophet, we can see that Mukhtar Auezov was an expert in Islamic teachings. The meaning of the word «martyr» in the hadith is profound, that is, he gives the name «martyr» to those who died fighting for Allah. It is said that the dead will enter Paradise. In this case, the fact that the black ink used by a scholar is more valuable than the blood of a martyr shows that science and knowledge are one of the main tasks in the sight of God.

Many sages have understood that the true religion is Islam. Now there is a growing desire to recognize that path. But for seventy years in our history, the slogan «there is no god» has been followed. We did not understand the meaning of «Molda recites the Qur'an from the reverse.» We did not recognize the religion before or after it, but by those who misunderstood the Qur'an. The Qur'an is a healer of both physical and mental ailments. It will never become obsolete or worn out because it is the word of God. The word of God is the most powerful book that can answer all the questions in this world and the next.

4. Results

M. Auezov wrote «Abay's way» at a time when atheism was widespread, saying that «there is no god.» Mankind in the Soviet Union had to think so. He explained the world only through natural science. But people always lacked something, they were spiritually exhausted. Although the name of the religion is not mentioned much, we cannot say that all the things that God loves have disappeared. Even then, there were those who secretly and openly adhered to Sharia law. Magaiyya (r.a.): «The Prophet (peace and blessings of Allaah be upon him) said: He said, «Allah Almighty bestows a broad and deep understanding of the religion on whomever He wills.» (Abu Zakaria, 2013: 78). One of these principles M. Auezov in the third volume of «The Way of Abay» (part 1) gives the following:

«If you read a lot of philosophers, you will encounter bigger and more bitter truths.» But try to find out what Kokbai says without running away. If your religion is perfect, tie that rope to your curiosity and listen. Think it over and choose!» (Auezov, 2013: 135).

If we ask why did M. Auezov put such a word in Abay's mouth, firstly, the historical truth is the beauty of the work of art, and secondly, as the author himself puts it, Abay was acquainted with Islam and Buddhism. He mastered Islam and set himself on that path. He does not criticize or examine religion, he always criticizes illiterate молдалар (mullahs) and people who do not use religion properly.

«– We, the Muslim world, understand this differently,» – he said. Times change and a prophet come at the right time. Books such the Torah, the Psalms, the Bible, and the Quran come we say. Even though times have changed and the rules have changed, we know that the knowledge of Allah, that is, the tagrifolla, will not change forever! – he said» (Auezov, 2013: 147).

From these examples, you can say that Auezov's way of truth is that the knowledge of God will never change, and only in this way will the scholars and rulers reach the knowledge of him, that is, the knowledge of the truth. However, the iron blockade of the official ideology made this idea subconscious and then even gave it a false impression.

At this point in the novel, it is clear that some of the villagers at that time were illiterate.

«Well, you're going to promise these two oaths and put the Qoran on the chest!» Bazaraly shouted again. Deliberately frightened, he loudly shouted.

– Was there a Qoran in this village? Abdi grumbled, and Bazaraly glared at him:

– How come we do not have the Qoran, there, there is, bring the Qoran that is in the womb! – he said» (Auezov, 2013: 153). According to Bazaraly, Dyusen and Dalbay thought that Abay's book of poems was the Qoran, kissed it, and swore an oath. One of the reasons why the author asks those two men to swear in Abay's book as Qoran is that the content of most of Abay's poems is connected with the Muslim religion. For example, in Abay's 38th Words (He named this word as «Gaqliyat-tastihad» (abbreviation) – «Tasdiq»)) he divided the prophet, saint, ruler and perfect Muslim into four groups and described them as «the generosity of the possessors of the three virtues.» In these words, Abay distinguishes these four and shows his true priesthood. Wise Abay also writes a poem based on this obscenity. This is stated in the memoirs of his son Turagul Abayuli «About my father Abay» (Kunanbaiuly, 2016: 67).

Turagul Abayuli brings evidence from his words taken from Abay's different poems: «The word Allah is easy, the word is no way to Allah», «if dies only nature dies, man does not, but this does not return and smile», «Allah himself is the truth, as well as his word, and true word never becomes a lie». He composed the poem according to the words he wrote in prose (Kunanbaiuly, 2016: 71). And the writer M. Auezov uses a lot of poems and words of the poet to reveal the image of the poet in the novel, to express his religious views.

The image of Abay and a group of friends around him, who knew and propagated the importance of religious literacy and consistent education, realized the great tragedy of the illiteracy of the Kazakh society at that time, the importance of literacy was depicted. His students, the poetic circle, as well as the image of the previous generation before Abay, who remained in the shadow of antiquity, did not leave the yoke of the past. In the epic novel «The Way of Abay» M. Auezov portrayed the historical truth, leaving the past and history for many years as a legacy.

5. Conclusion

In the epic novel «The Way of Abay» Abay was able to clearly state that science is the infinitely deep world, and it cannot be doubted in no way, and he suggested it to all around him. Abay said that only when one recognizes the infinite knowledge that God has sent to man, one can achieve eternal happiness. When a person is born, he is anxious all his life find his way. He seeks the truth. However, many people go astray, not realizing that the Creator created them. He wastes his life in another way. Abay's words were much more valuable and revered than some of the words of the illiterate clerics of that time. This is because Abay said: «God is true and his word is true» (Sanaqbekqyzy, 2019: 24-25) and he preached as «the heart is warm, the heart is strong, the mind is enlightened.» If he sought science, if he sought it from other nations, it was also permissible in religion. We can say

that the novel-epopee clearly shows that Abay, who mastered the new teachings of Islam and the West and commended it to the people, was a truly literate man who was an example for many Kazakhs at that time.

The writer's long-term study showed that the Abay's means of education and science had already been searched many times. In this regard, it should be noted that the writer himself is also aware of the basic tenets of Islam. Studying the topic in detail and adapting it to the image he is portraying is one of the peculiarities of M. Auezov's art. That's why the storyline in the work is convincing and accessible to the reader. Another skill of the writer is that he was able to portray other characters at a high level, without compromising them, increasing their literacy and knowledge, and even arguing with Abay. In this sense, each of the dialogues in the novel is based on deep thought and reason. Each plot and dialogue in the novel, which we select to focus on the subject, reflects a deep philosophical background and meaning. In this respect, the novel will become an invaluable treasure.

The scientist Sh. Ibrayev who wrote about this epic novel, which reveals the truth and history of that time to today's generation, revealing the personality of Abay in detail says that «He was the first to acquaint readers around the world with the life of the Kazakh people and made the world-famous for the existence of such a nation. This tetralogy «The Way of Abay», which entered among the world classics and revealed the immortal image of the great poet and thinker Abay, is the culmination of the writer's work.

In this novel-epopee, which is rightly considered an encyclopedia of the socio-political, moral, and aesthetic life of the Kazakh people, he not only instilled in his genius and wisdom of the people but also embodied all the best names of the national character formed by leading Western European countries. He exalted himself with all his might» (Ybyrayev, 1997: 153). Indeed, in the Kazakh literary criticism at the time when the name of Abay was mentioned, M. Auezov's life and his poetic and artistic way, as well as his enlightenment and thinking, were mentioned at the same time.

Today, this novel-epic has been translated into many languages of the world, showing Kazakh culture, history, and customs. «This does not mean that the epic can be translated into foreign languages without any problems. Undoubtedly, the lack of alternative names for some words when translated from one language to another is a hindrance to the traditions of the nation, the abundance of vocabulary. In the research work on the translation of phraseological units in the target language, scientists use the novel-epic «The way of Abay» as a basis (Tarakov, 2015: 372). Despite such difficulties in translation, this work of the great writer managed to find a place in world literature.

References:

1. Auezov M. (1967). Abay Qunanbaev. – Almaty: Gylym. – 388 p. (in Kaz).
2. Auezov M. (2013). The Way of Abay. Vol.1. – Almaty: Zhazushy. – 376 p. (in Kaz).
3. Auezov M. (2013). The Way of Abay. Vol. 2. – Almaty: Zhazushy. – 432 p (in Kaz).
4. Auezov M. (2013). The Way of Abay. Vol.3. – Almaty: Zhazushy. – 384 p (in Kaz).
5. Dadebaev J. (2021) Knowledge, understanding and application of Abay's teaching // Bulletin of KazNU, philological series. – No4 (184). <https://doi.org/10.26577/EJPh.2021.v184.i4.ph13> (in Kaz).
6. Kunanbaiuly A. (2002). Complete works in two volumes: poems and translations. V.1. – Almaty: Zhazushy. – 384 p. (in Kaz).

7. Kunanbaiuly A. (2016). Complete works in two volumes. (Ed. E.Duisenbaiuly). – Almaty: Zhazushy. – 336 p. (in Kaz).
8. Kunanbaev T. (1993). About my father Abay. – Almaty: Ana tili. – 56 p. (in Kaz).
9. Kuran Karim (1991). Kazakh meaning and concept. Translated by Halifa Altai: Miladi. – 674 p. (in Kaz).
10. Muhammed (s.g.s) paigambarymyzydyn 100 hadisi. [100 hadiths of our Prophet Muhammad (pbuh)]. Electronic resource // Retrieved from <https://stan.kz/mukhammed-s-g-s-paygambarymyzydyn-107-khadi/> (in Kaz).
11. Muhiddin Z. (2013). Collection of Hadiths (Riyadus-salihin). – Almaty: Kokzhiiek (in Kaz).
12. Sanaqbekqyzy N. (2019). The way of Abay – the way of the people, the way of the people – The Way of Abay // Archives of Kazakhstan, №4, p. 23-24 (in Kaz).
13. Tarakov, A.S., Azimbayeva, I.K., Abdullayeva, Z.T. (2015). Translation problems of phraseological units: On the basis of M. Auevov's Novel the Way of Abay. Mediterranean Journal of Social Sciences, 6 (4S2), p. 370–374. (in Eng). <https://www.mcser.org/journal/index.php/mjss/index>
14. Ybyraev Sh., Qorabaev S. (1997). Legacy of Mukhtar: Scientific articles and research. – Almaty: Qazaqstan. – 352 p. (in Kaz).

Әдебиеттер:

1. Әуезов М. (1967). Абай Құнанбаев. – Алматы: Ғылым. – 388 б.
2. Әуезов М. (2013). Абай жолы. Төрт томдық. – 1-т. – Алматы: Жазушы. – 376 б.
3. Әуезов М. (2013). Абай жолы. Төрт томдық. – 2-т. – Алматы: Жазушы. – 432 б.
4. Әуезов М. (2013). Абай жолы. Төрт томдық. – 3-т. – Алматы: Жазушы. – 384 б.
5. Дәдебаев Ж. (2021). Абай ілімін білу, түсіну және қолдану // ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы. – No 4 (184). – <https://doi.org/10.26577/EJPh.2021.v184.i4.ph13>.
6. Құнанбайұлы А. (2002). Шығармаларының екі томдық толық жинағы: Өлеңдер мен аудармалар. – 1-т. – Алматы: Жазушы. – 296 б.
7. Құнанбайұлы А. (2016). Шығармаларының екі томдық толық жинағы / Ред. Е. Дүйсенбайұлы. – Алматы: Жазушы. – 336 б.
8. Құнанбаев Т. (1993). Әкем Абай туралы. – Алматы: Ана тілі. – 56 б.
9. Құран Кәрім (1991). «Қазақша мағына мен түсінігі». Аударған – Халифа Алтай. – Мілади. – 674 б.
10. Мұхаммед (с.ғ.с) пайғамбарымыздың 100 хадисі // <https://stan.kz/mukhammed-s-g-s-paygambarymyzydyn-107-khadi/>
11. Мұхиддин З. (2013). Хадистер жинағы (риядус-салихин). – Алматы: Көкжиек. – 656 б.
12. Tarakov, A.S., Azimbayeva, I.K., Abdullayeva, Z.T. (2015). Translation problems of phraseological units: On the basis of M. Auevov's Novel the Way of Abay. Mediterranean Journal of Social Sciences, 6 (4S2), p. 370–374. (in Eng). <https://www.mcser.org/journal/index.php/mjss/index>
13. Санақбекқызы Н. Абай жолы – халық жолы, халық жолы – Абай жолы // Қазақстан архиві, №4, 23-24 б.
14. Ыбыраев Ш., Қорабаев С. (1997). Мұхтар мұрасы – Нәследие Мухтара: Ғылыми мақалалар мен зерттеулер / Құраст.: – Алматы: Қазақстан. – 352 б.

К.В. Мельнова¹, Ж.К. Нурманова²

*Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,
Астана, Казахстан*

E-mail: melkatharinenova@gmail.com¹, zhanna-astana@mail.ru²

ORCID: 0000-0003-3494-220X¹, 0000-0001-9392-8999²

АНАЛИЗ ТИПОВ ГЕРОЕВ В ФЭНТЕЗИ ЛИТЕРАТУРЕ

Аннотация. Фэнтези происходит от древних легенд и мифов, в особенности от «Легенды о Короле Артуре и рыцарях круглого стола». Среди многочисленных определений жанра фэнтези преобладает точка зрения на то, что в произведениях фантастического жанра обязательно должна присутствовать магия вне зависимости от того, в каком мире происходит действие. Преобладающей темой книг фэнтези является тема борьбы добра и зла, главные герои художественных произведений указанного жанра персонифицируют эту тему. Так как фэнтези заимствует большую часть повествовательных пластов у мифов и легенд, исследуемый жанр является эпическим, действующие персонажи во многих произведениях сравнимы с древнегреческими героями как недостижимыми идеалами физической силы, красоты и силы воли. Персонажи, являясь центральным элементом произведений фантастической литературы, претерпели изменения, пройдя эволюцию от классических героев в мифах, избранных богами практически непобедимых воинов, к протагонистам – отшельникам, героям – неудачникам или обыкновенным людям, ставшим при стечении обстоятельств героями. Путешествие выступает как контекст понимания эволюции главного действующего лица, развития его образа. В данной статье раскрываются основные типы героев в современной фантастической литературе, представленные учеными-литературоведами с приведением примеров их проявления в литературе. Приводится авторская типология героев фэнтези, наиболее полно представляющая их основные виды. Проведенный анализ поможет более широко представить весь спектр героев в произведениях фантастического жанра и лучше понять точки схождения и отличия в типологиях российских и западных исследователей данного литературного жанра. В перспективе завершенное нами исследование будет способствовать продолжению анализа точек зрения протагонистов на тексты фантастического жанра, охвату и систематизации их основных характеристик.

Ключевые слова: литературоведение, дегероизация, герой-одиночка, героиня, классический герой, контекст, путешествие, жанр.

К. В. Melnova¹, Zh. K. Nurmanova²

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

E-mail: melkatharinenova@gmail.com¹, zhanna-astana@mail.ru²

ORCID ID: 0000-0003-3494-220X¹ 0000-0001-9392-8999²

The analysis of hero types in fantasy literature

Abstract. Fantasy comes from ancient legends and myths, especially from the «Legend of King Arthur and the Knights of the Round Table». Among the numerous definitions of the fantasy genre, the prevailing point of view is that magic must be present in the works of the fantasy genre, regardless of which world the action takes place in. The predominant theme of fantasy books is the theme of the struggle between good and evil, the main characters of the works of fiction of this genre personify this theme. Since fantasy borrows most of the narrative layers from myths and legends, the genre under study is epic, the acting characters in many works are comparable to ancient Greek heroes as unattainable ideals of physical strength, beauty, and

willpower. The characters, being the central element of the works of fantastic literature, have undergone changes, having evolved from classic heroes in myths, chosen by the gods of almost invincible warriors, to hermit protagonists, loser heroes or ordinary people who became heroes by coincidence. The journey acts as a context for understanding the evolution of the main character, the development of his image. This article reveals the main types of heroes in modern fantasy literature, presented by literary scholars, with examples of their manifestation in literature. The author's typology of fantasy heroes is given, which most fully represents their main types. The analysis will help to present more broadly the entire range of characters in the works of the fantasy genre and better understand the points of convergence and differences in the typologies of Russian and Western researchers of this literary genre. In the future, our completed research will contribute to the continuation of the analysis of the protagonists' points of view on the texts of the fantasy genre, the coverage and systematization of their main characteristics.

Keywords: literary studies, deheroization, lone hero, heroine, classic hero, context, journey, genre

К.В. Мельнова¹, Ж.Қ. Нұрманова²

*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Астана, Қазақстан*

E-mail: melkatharinanova@gmail.com¹, zhanna-astana@mail.ru²

ORCID ID: 0000-0003-3494-220X¹ 0000-0001-9392-8999²

Фэнтези әдебиетіндегі кейіпкер түрлерін талдау

Аңдатпа. Қиял – ежелгі аңыздар мен мифтерден, әсіресе «Артур патша мен дөңгелек үстелдің рыцарлары туралы аңыздан» шыққан. Қиял-ғажайып жанрдың көптеген анықтамаларының ішінде қиял-ғажайып жанр шығармаларында іс-әрекеттің қай әлемде жүретініне қарамастан сиқыр болуы керек деген көзқарас басым. Қиял-ғажайып кітаптардың басым тақырыбы – жақсылық пен жамандықтың күресі, осы жанрдағы көркем шығармалардың басты кейіпкерлері осы тақырыпты бейнелейді. Қиял мифтер мен аңыздардан баяндау қабаттарының көп бөлігін алатындықтан, зерттелетін жанр эпикалық болып табылады. Көптеген шығармалардағы белсенді кейіпкерлерді физикалық күш, сұлулық пен ерік-жігердің қол жетпейтін идеалдары ретінде ежелгі грек кейіпкерлерімен салыстыруға болады. Кейіпкерлер фантастикалық әдебиет шығармаларының орталық элементі бола отырып, іс жүзінде жеңілмейтін жауынгерлердің құдайлары таңдаған мифтердегі классикалық кейіпкерлерден гермит кейіпкерлеріне, жеңіліске ұшыраған батырларға немесе жағдайлардың жиынтығында батыр болған қарапайым адамдарға эволюциядан өтіп, өзгерістерге ұшырады. Саяхат – басты кейіпкердің эволюциясын, оның бейнесін дамытуды түсіну контексті ретінде әрекет етеді. Бұл мақалада әдебиеттанушы ғалымдар ұсынған қазіргі фантастикалық әдебиеттегі кейіпкерлердің негізгі түрлері олардың әдебиеттегі көріністерінің мысалдарын келтіре отырып зерттейді. Қиял кейіпкерлерінің авторлық типологиясы келтірілген, олардың негізгі түрлерін толық бейнелейді. Жүргізілген талдау фантастикалық жанр шығармаларындағы кейіпкерлердің барлық спектрін кеңінен ұсынуға және осы әдеби жанрдың орыс және батыс зерттеушілерінің типологияларындағы конвергенция мен айырмашылықтарды жақсы түсінуге көмектеседі. Болашақта біз аяқтайтын зерттеу кейіпкерлердің фантастикалық жанрдағы мәтіндерге көзқарастарын талдауды жалғастыруға, олардың негізгі сипаттамаларын қамтуға және жүйелеуге ықпал етеді.

Кілт сөздер: әдебиеттану, дегероизация, кейіпкер, жалғызбасты кейіпкер, классикалық кейіпкер, контекст, саяхат, жанр.

1. Введение

Фэнтези – жанр массовой литературы, появившийся благодаря слиянию легенд, мифов и сказок разных народов в начале XX века. История жанра фэнтези довольно коротка, он уходит корнями в далекое прошлое и включает «Легенды о Короле

Артуре» как главный прототип всех произведений. Фэнтези формирует особый, вымышленный мир, действие в котором происходит в нужном автору времени: это может быть как средневековье, так и далекое будущее. Здесь нужно сделать разделение фэнтези и сказки. Долгое время фантастическую литературу рассматривали только как часть детской литературы, а авторов писавших в этом жанре инфантильными и несерьезными. Из-за предполагаемого эскапизма, который предлагает фантастическая литература, она рассматривалась как тривиальная, не реалистическая и хлипкая. На самом же деле фантастика это не побег от реальности, а ответная реакция на нее. Сказку можно понимать как повествовательную форму, несущую в себе культурные конструкты, архетипы, и традиционные дихотомии (Нургали, Гыля, 2023: 207–208). Фэнтезийным миром управляют сверхъестественные процессы, которые для героев романа являются закономерными и обыденными. Д. Прингл подчеркивает, что появление ранней фантастической литературы было основано на историях о богах, полубогах или человеческих героях, начиная с греческой античности (Прингл, 2003). Антон Афанасьев и Кадиша Нургали в статье «The Problem of Portraying a new type of National Character in Zh. Aymaulytov's Novel "Kartkozha"» пишут что «...эстетическая ценность работы равняется тому, как описан мир и человек в нем. В иерархии художественных и литературных образов важнейшее положение занимают образы людей» (Afanasiev, 2019: 906). Под термином фэнтези понимается вся литература, в которой существует вымышленный мир и все волшебные вещи, происходящие в нем принимаются как данность и не обязательны к объяснению. Но за последние несколько десятилетий данный жанр разросся за пределы этого описания. Сейчас фэнтези включает в себя не только произведения с параллельным миром и мифическими существами, но и те произведения, где действие происходит в нашем, первоначальном мире, с существованием секретных сообществ, магии или мифических существ. Беря во внимание настоящее положение вещей приведем следующее описание: «фэнтези» - это жанр в котором сосуществуют реальные миры с волшебными вещами, не поддающиеся описанию или объяснению с точки зрения науки, где главный герой проходит обязательное путешествие к определенной цели с последующим возвращением домой.

2. Методы и материалы

2.1 Методы

В процессе работы над текстом данной статьи применялись описательный, компаративистский, сравнительно-сопоставительный методы.

2.2 Материалы исследования

Данная статья посвящена анализу теоретических исследований типизации героев в фэнтези К.Р. Нургали, А.А. Гыли, М.Ю. Кузьминой, Е.Н. Ковтун, Эндрю Флешера, Кеннет Л. Донельсона. Сравняются работы казахстанских и зарубежных ученых-литературоведов, выявляются общие и отличительные черты. В каждом произведении фантастического жанра присутствуют различные герои, которые пересекаются в целях, стремлениях либо других характеристиках. Существующие типизации являются или слишком подробными, детальными, или, наоборот, не берут отдельные виды героев в типологии, оставляя их за пределами проводимых исследований.

Встречаются попытки некоторых литературоведов не включить вопросы типизации в рамки отдельных характеристик, которые не до конца описывают данных героев.

3. Обсуждение

Термин «герой» имеет много значений, различающихся в зависимости от истории и содержания произведения, контекста и культурного опыта читателя. По Оксфордскому словарю «герой» – это мужчина (иногда женщина), обладающий нечеловеческой силой, смелостью или способностью, поддерживаемый богами; тот, кто является полубогом или бессмертным. Герои вдохновляют на изменения, которые по какой-то причине были ранее недоступны (Oxford Learners Dictionary, 2015: 736). По Оксфордскому словарю литературных терминов, герой или героиня являются главными персонажами повествовательного или драматического произведения. Более нейтральный термин «главный герой» часто предпочтительнее, так как помогает избежать путаницы с обычным пониманием героизма как достойного восхищения мужества или благородства (The Oxford Dictionary of Literary Terms 3rd edition, 2008). Флешер определил героев как «моральных посредников, которые, как правило, выходят за рамки служебного долга в ситуациях, в которых ужас, страх или стремление к самосохранению помешали бы большинству людей это сделать» (Флэшер, 2003: 38).

Фэнтези как жанру присущ психологизм. Героев невозможно разделить на полностью положительных и отрицательных, как можно было сделать в легендах и мифах. Основное отличие фэнтези от легенд и мифов состоит в дегероизации главного действующего лица. В фэнтези это не всемогущий полубог или человек, получивший благословение богов, а обычный, ничем не примечательный герой, который вынужден отправиться в путешествие, дабы спасти свою страну/мир или самого себя от неминуемой гибели; хотя и противоположное тоже возможно. По замечанию некоторых авторов героев в произведении невозможно отделить от исторических контекстов, в которых они боролись за свободу своего народа и своей страны (Тілеубердина, 2023: 167).

В современном фэнтези популярным является дегероизация главного персонажа. Он изображается как изгой, обиженный и непонятый окружающими. Он не является целостно-безвольным и нравственно равнодушным (Нургали, 2014: 26–27). Обычно в путешествие отправляется в одиночку и преодолевает препятствия, выпадающие на его долю. Главная цель – это не столько перемещение в пространстве, сколько поиск себя и обретение внутренней гармонии.

Встречаются и более классические описания главных действующих лиц. Они предстают идеальными, красивыми, умными, сильными и независимыми, обладающими высоким социальным статусом. И тех, и других героев можно найти в различных типах фэнтези, они не ограничены рамками одного варианта. Чтобы понять, кто такие герои и к какому типу они принадлежат, нужно проанализировать путь действующего лица в становлении его героем и обретении присущих ему качеств.

Само путешествие состоит из трех элементов: намерение, действие и результат. В современном мире невозможно понять героя, не поняв его путешествия. Оно как контекст, который помогает сформировать тип главного героя.

Герои должны доказать, что достойны своего путешествия несмотря на то, что в начале истории они могут быть неуверенными как в себе, так и в своих поисках. Задание может быть predetermined, обязательным иногда самоопределяемым. Герой может на короткое время спутать добро и зло, но, в конечном счете, осознает разницу. Когда происходит обязательная битва между силами добра и зла, борьба может затянуться, а исход оказаться под вопросом. Но, в итоге, добро побеждает, хотя победа всегда кратковременна по той причине, что произведения фэнтези выпускаются сериями (Донельсон, Нилсен, 1996: 160).

Литературные герои реальны во вторичном мире, поэтому не все из них кажутся реалистичными с точки зрения реальности первичного мира. Тем не менее, некоторые критики подчеркивают идею о том, что читателям все еще необходимо распознать в персонажах некоторые следы их собственной реальности.

В современном литературоведении существует целый ряд типизаций и делений героев. Самым простым является деление героев на виды: воин, маг, воин и маг, обычный человек. Согласно данной классификации, главному герою, обычному человеку, противостоящему магам и воинам в фэнтезийном мире, нужно обучиться и стать либо магом, либо воином, в редких случаях тем и другим. Примерами таких героев могут стать герои трансмиграционного (попаданческого) фэнтези, где человеку, никогда прежде не сталкивавшемуся с магией и военным делом, нужно для спасения себя и своего возвращения домой научиться владеть этими искусствами. В редких случаях герой не является попаданцем, но жителем волшебного мира, который в определенный момент времени раскрывает в себе талант к магии или же вынужден по конкретным причинам учиться драться, применяя меч, топор или другое холодное, а, в случае стимпанка – и огнестрельное оружие. Это Сэр Макс из «Ехо» Макса Фрая, «Меч без имени» Андрея Белянина и многие другие.

М.Ю. Кузьмина выделяет в зависимости от типа фэнтези пять видов героев (Кузьмина, 2006: 93):

- герой одиночка художественных произведений жанра героического фэнтези. Один из них – Фитц («Сага о видящих» Робина Хоба). Большую часть повествования Фитц путешествует и выполняет разные задания самостоятельно. Интересны произведения цикла Брэндона Сандерсона «Рожденные туманом»;

- средний человек чаще всего встречается в эпическом фэнтези. Серия книг Джорджа Мартина «Песнь льда и пламени» является одним из примеров, как и «Любимец» Кира Булычева;

- герой-плут в жанре юмористического фэнтези. Это «Автостопом по галактике» Дугласа Адамса, «Благие знамения» Терри Пратчета и Нила Геймана, многие другие тексты;

- герой-женщина в феминистском фэнтези. В последние несколько десятилетий данный тип героев становится все распространенным. Произведения ранжируются по всему спектру фэнтези литературы. Женщины-протагонистки обрисованы в «Кибер Золушке» Мариссы Майер, «Пятом сезоне» Н.К. Джемисин, «Стеклянном троне» Сары Дж. Маас;

- герой-подросток, который характерен для детского и подросткового фэнтези. Сюда можно отнести как женских, так и мужских персонажей художественных

произведений исследуемого жанра. Поджанры отличаются разнообразием. Наиболее известными произведениями с данным типом протагониста являются «Гарри Поттер» Джоан Роулинг, «Творец заклинаний» Себастьяна ди Кастела и многие другие.

Некоторые затруднения вызывает позиционирование из всех типов героев женских образов, так как среди них встречаются героини-одиночки и героини-плуты. В то же время это очень важно, но, порой, оно теряет свое разнообразие и все категории женщин-героинь раскрываются через гендерную принадлежность. Отсюда, на наш взгляд, большая часть произведений остается в тени и попадает под определение женское фэнтези. Второе затруднение связано с разделением героического и эпического фэнтези. Несмотря на то, что это, казалось бы, два разных поджанра фэнтези, во многих произведениях значатся оба названия. Помимо этого, герой-одиночка и средний человек в некоторых литературных текстах могут быть одним и тем же персонажем в зависимости от сюжета и проблематики.

Е. Ковтун делит всех героев на два типа – это герой, стремящийся вернуться в свой привычный мир, и герой, который не хочет возвращаться к обыденной жизни, а предпочитает двигаться дальше (Ковтун, 1999: 89–94). К первому типу можно отнести, мы считаем, большую часть персонажей трансмиграционного фэнтези, которые стремятся попасть домой, вернуться к своим семьям. Наиболее известным примером является «Хоббит» Дж. Р.Р. Толкина. Второй тип, выделяемый Е. Ковтуном, в фэнтези более распространен. Мы относим к этому типу произведения Кассандры Клэр «Сумеречные охотники», М. Козинаки и С. Авдюхина «Ярилина рукопись».

Проблемы с определением героев по указанным критериям связаны с текстами «Гарри Поттера», «Ярилиной рукописи» и других, в которых присутствуют второстепенный мир и первичный. Герои, попадая в волшебный мир, какое-то время проводят в нем, учатся и познают все заново. Далее происходят события, угрожающие равновесию и жизни как главных героев, так и жителей мира. Герои отправляются в путешествие, по окончании которого возвращаются обратно в волшебный социум. Они не возвращаются в мир без магии, но и свое путешествие совершают, сделав полный круг.

Помимо героев-одиночек, в российском литературоведении постсоветского периода выделяют коллектив как героя (Королькова, 2013: 84–86). Данному типу присуще наличие у главного персонажа помощников, с которыми он вместе преодолевает препятствия и движется к главной цели. Такой герой-коллектив появляется в большей части всех произведений жанра фэнтези, например, «По ту сторону реки» М. Козинаки и С. Авдюхиной, где, по словам авторов, главный герой не один, их шесть. Продвигаясь далее по циклу, каждый из героев получает равное внимание. В произведении «Любимец» К. Булычева, несмотря на то что главный герой один, есть у него и помощники, и второстепенные персонажи, которые недолго, но помогают Тиму проходить квест.

Авторы другой классификации выделяют классического героя как архетип. Он главный составляющий книги Джорджа Кэмпбэла «Тысячеликий герой». Во время путешествия персонаж становится мудрее, сильнее и по окончании квеста возвращается с определенной наградой. Представителем указанного типа

действующих лиц является Зола из произведения Мариссы Мейер «Кибер Золушка» и Бильбо Бэггинс в «Хоббите» Дж. Толкина.

Второй тип – это антигерой, у которого отсутствуют понятие морали и часть присущих классическому герою характеристик. Подобные герои находятся в сложных отношениях с обществом и практически всегда преследуют личные цели, но, несмотря на это, они борются со злом. Чаще всего их можно найти в высоком, эпическом и героическом фэнтези Джо Аберкромби, Энн Райс, Марка Лоуренса.

Выделяется по существующей классификации герой несостоявшийся как человек, по какой-то причине не дошедший до своей цели. Он становится отрицательным персонажем либо раскаивается в том, что ему пришлось совершить за время путешествия. Таких героев можно найти в произведениях Джастина Колла «Молчаливые боги», Патрика Ротфуса «Хроники убийцы королей» (Льюис, 2020).

Западное литературоведение выдвигает и обосновывает разные виды типологий главных героев фэнтези. По одной из них выделяют героя – сироту. Одной из первых книг с типом такого героя является «Волшебник страны Оз» Л. Франк Баума. Один из самых известных примеров – Гарри Поттер из всемирно популярной серии книг о молодом волшебнике.

Данный тип героев широко представлен в художественной литературе не только фантастического направления, но и во многих других жанрах. Но в фэнтези факт отсутствия родителей главного героя позволяет в дальнейшем развитии повествования придать ему или ей особые черты или возможность сделать данного героя по-настоящему особенным и провозгласить его потерянным принцем/принцессой или наследником древнего рода, который при трагических обстоятельствах лишился родителей. С целью безопасности его отправляют в другую страну либо в другой мир, из которого он в последствии возвращается и занимает свое законное место, восстанавливая порядок в мире и/или в стране.

Еще один тип героев – гибридный помощник, в редких случаях – враг. Гибриды и помощники такого типа встречаются довольно часто в фэнтезийной литературе. Они помогают, делятся знаниями, дают советы и оберегают героев от опасности.

Редко, но встречаются в текстах персонажи – гибрид человека и животного. Чаще всего они присутствуют в фэнтезийном фанфикшене. В фэнтези литературе помощниками главных персонажей могут быть драконы, собаки-охранники, птицы, домовые. В произведении М. Козинаки и С.Авдюхиной «Ярилина рукопись» у одной из героинь в помощниках Белун – домовый, прислуживавший ей в доме на курьих ножках. Другой пример волшебного помощника – кото-подобное существо, быстро выросшее как в размере, так и интеллекте. Это Мерфи в книге Андреа Стюарт «Дочь костяных осколков». В фэнтези помощники популярны, так как представляют собой нечто чудесное, благоговейное, подтверждая, насколько важна межвидовая забота друг о друге.

Довольно распространен образ злодея. Злодей, который пытается завладеть всем миром, получить как можно больше силы, магической или какой-либо другой, либо отомстить тем, из-за кого он долгое время страдал. Истории злодеев описываются не в каждой книге, но, тем не менее, у такого типа героев существуют определенные

цели и задачи, к осуществлению и реализации которых они стремятся. Их планам пытаются помешать протагонисты. У героя-злодея должны быть причина и следствие тех действий, которые он совершает, чтобы прийти к цели.

В современной литературе популярны книги, на страницах изданий описываются годы деятельности злодея до того, как он им стал, раскрываются причины, подтолкнувшие на сторону зла. Чем больше мы читаем и исследуем истории происхождения отрицательных героев, тем больше мы понимаем, что такого героя могут создать исторические, социальные, политические, идеологические либо семейные проблемы и многое другое. Среди них герои книг «Тени между нами» Триши Левеселлера, «Зло» Хеттера Уолтера, «Шестерка воронов» Ли Бардуго. Иногда, как, например, в серии книг «По ту сторону реки» злодеи могут являться как отдельные конкретные личности, но в то же время, будучи частью более крупной составляющей зла, они называются темными магами или старообрядцами. Так происходит и в произведении «Американские боги» Нила Геймана, где читатели встречают отдельные виды злодеев, названные поименно. Но их намного больше, это целая плеяда отрицательных героев, действующих совместно для достижения одной, общей цели. Та же картина в произведении Кира Булычева «Любимец», где главный герой не пытается бороться с одним конкретным злодеем, а с целым видом инопланетян, которые поработили Землю.

Следующим в данном списке героев является ментор. Это человек или магическое существо, которое помогает герою справиться с трудностями с помощью советов. Все это направлено на дальнейшее развитие в правильном для повествования направлении образов. Они являются одними из важных для повествования героев в фантастической литературе. Помогают главному персонажу понять свою силу и предназначение. Одними из самых известных менторов в литературе фэнтези являются Гандалф в «Властелине колец» и Дамблдор в «Гарри Поттере». В определенный момент главный герой и ментор должны расстаться, и это расставание является одним из поворотных и драматических описаний в книге. Ментор может умереть или просто уйти из поля зрения главного героя и читателя, чтобы выполнить свою часть пути и квеста.

Главный герой не может обойтись в путешествии и без друга, с которым он будет преодолевать препятствия. В транс миграционном фэнтези часто такие друзья появляются у главного героя уже после того, как он попадает в другой мир и отправляется в путь. Часто в начале совместного путешествия это попутчики, но постепенно при преодолении трудностей и препятствий герои становятся ближе и превращаются в настоящих друзей. Другим вариантом близкого друга, который отправляется с главным героем в путешествие, является тот человек, с которым протагонист давно знаком и близко общается в обыденной жизни. Но после того, как с героем происходят фантастические изменения, друг не оставляет его одного и отправляется с ним выполнять предназначение.

Помимо перечисленных видов героев, во многих произведениях фэнтези существует любовный интерес протагониста. В зависимости от того является главный герой женщиной или мужчиной, любовный интерес будет проявлен к представителям

противоположного пола. В отдельных фантастических произведениях любовный интерес появляется в самом начале повествования, проявляясь к человеку, из-за которого главный герой отправляется в путешествие. Любовный интерес протагониста могут похитить силы зла, ее или его могут отравить, либо же им может угрожать другая опасность. В других произведениях любовный интерес появляется в повествовании позже, отношения развиваются по другому направлению, иногда довольно медленно, иногда быстро.

Любовный интерес, если он есть в развитии сюжета, являются своего рода движущей силой, которая помогает главному герою добиться победы над силами зла и вернуться в свой мир, либо продолжить путешествие и принять новый мир, в котором оказался протагонист. В некоторых фантастических произведениях судьба героев более трагична, они погибают в начале повествования или позже. К произведению такого типа относятся «Американские боги» Нила Геймана, жена главного героя – Тени погибает в первых главах произведения до его выхода из тюрьмы. Смерть героини является определенным триггером, который отправляет Тень принять предложение Среды и начать работать на него.

4. Результаты

Проанализировав типологию главных героев, мы можем выделить две большие группы, которые включают в себя как героев мужчин, так и женщин.

Первая – «герои-попаданцы». Это люди, отправленные неизвестными силами в параллельный мир, чаще всего средневековый, где им нужно совершить определенные действия, чтобы вернуться домой. Иногда такое путешествие затягивается на пару произведений либо на трилогию, где герой возвращается в фэнтезийный мир в начале каждой книги из-за происходящих недобрых событий, предотвратить их может только главный герой. Но такие герои могут не только попадать в параллельные миры, но и в нашем мире открывать для себя секретные организации, которые борются со злом, или школы, где их будут обучать магии и колдовству. Произведений такого типа большое множество. К ним можно отнести «Ярилину рукопись» С. Авдюхиной и М. Козинаки, «Своенравных детей» Шонан Макгауйр.

Во второй группе первенствует «местный герой», человек или любое другое существо, проживающее в фэнтезийном мире, знающее о магии и мистических существах, населяющих землю. Цели путешествия у них немного отличаются от целей попаданца, ему не нужно возвращаться в свой мир, он уже в нем. Такой герой отправляется в путешествие по большей части для того, чтобы защитить свой народ и ту местность, в которой он живет. Сюда относятся «Любимец» Кира Булычева, «Сага о видящих» Робина Хобба, «Пятый сезон» Н.К. Джемисин.

Героев указанных групп можно разделить на подгруппы в зависимости от характеристики, представленной автором, на *абсолютно положительных, серых и абсолютно отрицательных*. К абсолютно положительным героям относится та небольшая категория, в основном, в детском и подростковом фэнтези, которая не трогает жителей какого-либо мира. Все конфликты старается решить через переговоры. Ее представители, по существу, являются пацифистами или совершают определенные действия во имя великого будущего человечества.

Ко второй группе можно отнести героев, моральный компас которых находится между абсолютно положительным и отрицательным героем. Они не боятся при необходимости прибегнуть к жестким и жестоким действиям, но стараются не переходить эту черту. Таких героев можно найти как в подростковом, так и во взрослом фэнтези.

Последний тип – абсолютно отрицательные герои. Они не злодеи, но ради достижения цели готовы пойти на все. Обычно их можно найти во взрослом высоком фэнтези, где одна из основных сюжетных линий – освобождение мира/страны или планеты, ради этой благородной цели развязывается война.

В отдельную группу героев следует вынести волшебных, помощников, любовные интересы протагонистов, менторов и друзей/попутчиков, которые помогают главному герою добиться цели и дойти до самого конца путешествия. Несмотря на то, что данные типы героев являются, по большей части, второстепенными персонажами, в отдельных случаях они выходят на первый план и двигают как главного героя, так и повествование вперед. Нередки случаи, когда в фэнтези книге повествование ведется от лица нескольких персонажей, один из таких вторых персонажей может быть другом главного героя или девушка или парень протагониста, которые находятся в другой части мира, возможно, даже в стане врага. Они проходят часть большого путешествия, двигаясь к главной цели по возвращению мира в ту часть второстепенного мира, в которой происходит основное действие.

5. Заключение

Как видно из представленных типологий, многие произведения и героев из них можно соотносить с разными типажам. В одной книге протагонист может совмещать в себе различные характеристики: от героя-одиночки до антигероя, ищущего способ вернуться назад. Персонажи в текстах фэнтези не могут быть ограничены только одной характеристикой, так же, как и люди в обычной жизни. Они совмещают в себе многие грани характера, благодаря чему автор показывает образ того героя, о котором мечтал автор. Персонаж получается более живым и объемным, в нем есть определенная непредсказуемость и необычность.

Литература:

1. Afanasiev A., Tahan S., Nurgali K., Mukhametshina R. (2019) The Problem of Portraying a New Type of National Character in Zh. Аймауытов's Novel "Kartkozha". *Turismo-Estudos e Practicas, Brasil*, vol.8, № 1. – 906 p.
2. Donelson K.L., Nielsen A.P. (1996) *Literature for Today's Young Adults*. Scott Foresman & Co; 5th edition, Chicago. – 160 p.
3. Hornby A.S. (2015). *Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English*. The UK, Oxford University Press. – 736 p.
4. Flasher A. M. (2003) *Heroes, Saints, and Ordinary Morality*. Georgetown UP. – 38 p.
5. Ковтун Е. Н. Поэтика необычного. Художественные миры фантастики, волшебной сказка, утопии, притчи и мифа (на материале европейской литературы первой половины XX века) - Московский университет, 1999. - С.89-94.
6. Королькова Я. В. Филологические науки. Вопросы теории и практики: «Герой-коллектив» в произведениях фэнтези – Тамбов, 2013. – № 11 (29): в 2-х ч. Ч. I. – С. 84–86.
7. Кузьмина М.Ю. Фэнтези: к вопросу о «жанровой сущности» *Вестник Ульяновского гос.пед.ун-та*. Вып.2. // М.Ю.Кузьмина. – Ульяновск, 2006. – С. 93.

8. Lewis J. (2020) 5 Types of Heroes and How to Write Them. <https://thenovelsmithy.com/5-types-of-heroes/>
9. Нурғали. К. Р. Автор и пространство художественного произведения. Вопросы русской филологии и методики преподавания русского языка и литературы. – Алмавест, Москва, 2014. – С. 20–30.
10. Nurgali K.R. Gilea A.A. (2023) Intertextuality and Archetype Transformation as the Polysemy Basis of the Modern Reimagined Fairy Tale. *Studia Litterarum*, №8, Moscow. – 216 p. DOI: <https://doi.org/10.22455/2500-4247-2023-8-1-198-217>
11. Pringle D. (2003) *Fantasy*. Carlton Books Ltd, London; First Edition/First Print. – 304 p.
12. Тілеубердіна Г.Т., Қазжанова О.А. Отарлау саясатына қарсылықты білдіретін реалды-тарихи эпостардағы батырлар бейнесі. «Керуен» ғылыми журналы, 80(3), – 160–168 бб. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.3-14>
13. The Oxford Dictionary of literary Terms 3rd edition <https://www.oxfordreference.com/display/10.1093/acref/9780199208272.001.0001/acref-9780199208272-e-534?rskey=gUu3U2&result=534>

References:

1. Afanasiev A., Tahan S., Nurgali K., Mukhametshina R. (2019) The Problem of Portraying a New Type of National Character in Zh. Aymauytov's Novel "Kartkozha". *Turismo-Estudios e Practicas*, vol.8, № 1. – 906 p. (in Eng)
2. Donelson K.L., Nielsen A.P. (1996) *Literature for Today's Young Adults*, Scott Foresman & Co; 5th edition. – 160 p. (in Eng)
3. Flasher A. M. (2003) *Heroes, Saints, and Ordinary Morality*. Georgetown UP. – 38 p. (in Eng)
4. Hornby A.S. (2015). *Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English*. The UK, Oxford University Press. – 736 p. (in Eng)
5. Kovtun E.N. (1999) *The Poetics of The Extraordinary. Artistic Worlds of Fiction, Fairy Tale, Utopia, Parable and Myth (Based on The Material of European Literature of The First Half of The XX Century)* – Moscow University. – pp. 89-94. (in Russ)
6. Korol'kova Ja. V. (2013) "Hero-Collective" In *Works of Fantasy*. // *Philological sciences. Questions of theory and practice Tambov*. № 11 (29): in 2 vol., Vol 1. pp. 84-86. (in Russ).
7. Kuz'mina M.Ju. (2006) *Fantasy: On the Question Of "Genre Essence"*. // *Bulletin of the Ulyanovsk State Pedagogical University*. Vol.2. / M.Y.Kuzmina. – Ulyanovsk. – 93 p. (in Russ)
8. Lewis J. (2020) 5 Types of Heroes and How to Write Them – <https://thenovelsmithy.com/5-types-of-heroes/> (in Eng)
9. Nurgali, K. R. (2014) *The Author and The Space of a Work of Art*. // *Questions Of Russian Philology and Methods of Teaching Russian Language and Literature*. – pp. 20-30. (in Russ)
10. Nurgali K.R. Gilea A.A. (2023) Intertextuality and Archetype Transformation as the Polysemy Basis of the Modern Reimagined Fairy Tale. *Studia Litterarum*, №8, Moscow. – 216 p. DOI: <https://doi.org/10.22455/2500-4247-2023-8-1-198-217> (in Eng)
11. Pringle D. "Fantasy" Carlton Books Ltd; First Edition/First Print – 2003. – 304 p.
12. Tileuberdina G.T., Kazzhanova O.A. (2023) The image of heroes in a realistic historical epic expressing resistance to colonial policy. *The Scientific Journal "Keruen"*, 80(3), pp. 160–168. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.3-14> (in Kaz)
13. The Oxford Dictionary of Literary Terms 3rd edition <https://www.oxfordreference.com/display/10.1093/acref/9780199208272.001.0001/acref-9780199208272-e-534?rskey=gUu3U2&result=534>. (in Eng)

У.З. Джумагалиева

Казахский национальный университет имени аль-Фараби,

Алматы, Казахстан

E-mail: uzima8282@mail.ru

ORCID ID: 0000-0003-0495-7769

ВАЛЕРИЙ МИХАЙЛОВ О ЕВГЕНИИ БОРАТЫНСКОМ: ИСТОРИКО-РЕТРОСПЕКТИВНЫЙ АНАЛИЗ РОМАНА-ЭССЕ «БОРАТЫНСКИЙ»

Аннотация. В современном литературоведении разграничивают автобиографию ученого, писателя, поэта, драматурга, публициста, основанную на фактах, достоверных источниках, исключаящую вымысел, и художественный автобиографизм, к которому прибегают мастера художественного слова при создании литературных текстов о той или иной личности. Классическая модель научного исследования биографии известного человека позволяет целостно реконструировать его жизнь, творчество, путь в науку. Научное познание, благодаря когнитивной стратегии классической модели объективного изучения жизнеописания индивида, направлено на всестороннее воссоздание характера главного героя романа. В данной статье избрана неклассическая модель научного исследования. Картина мира русского общества XIX века, в которую В. Михайлов помещает главное действующее лицо – поэта Е. Боратынского, позволяет воспринимать реальность того времени как сложный, многогранный и уникальный мир повседневности. Духовный код как код жизнедеятельности и творчества Е. Боратынского занимает существенное место при построении образа героя. В ретроспективном аспекте биография русского поэта представляет собой определенную последовательность событий его жизни, сохранившихся в документах эпохи, в свидетельствах его современников. Получила она отражение, безусловно, и в его творчестве. Тем интереснее, на наш взгляд, сравнить роман-эссе В. Михайлова «Боратынский» с повестью Н. Раевского «Последняя любовь поэта» о великом греческом поэте Феокрите, биография которого не сохранилась. Историко-ретроспективный подход позволил Н. Раевскому, известному пушкинисту Казахстана, создать лирическую повесть о поэте Греции. В. Михайлов в серии «Жизнь замечательных людей» написал первый роман-эссе о «первом эллигическом поэте Руси» (А. Пушкин). Е. Боратынский передает эстафету духовных исканий Ф. Тютчеву, М. Лермонтову, А. Блоку.

Ключевые слова: поэзия, эссе, автор, автобиографизм, литературоведческая биография, нарратив, национальный характер.

U.Z. Dzhumagaliyeva

Al-Farabi Kazakh National University,

Almaty, Kazakhstan

E-mail: uzima8282@mail.ru

ORCID: 0000-0003-0495-7769

View of Valery Mikhailov about Yevgeny Boratynsky: historical and retrospective analysis of «Boratynsky» novel-essay

Abstract. In a current literary studies, the autobiography of a scientist, writer, poet, playwright, publicist is distinguished, based on facts, reliable sources, excluding fiction, and artistic autobiography, which is resorted to by masters of the artistic word when creating literary texts about a particular personality. The model of classical

scientific research of the biography of a distinguished nature allows to holistically reconstruct his/her life, work, and science path. Scientific cognition, due to the cognitive strategy of the classical model of objective study of the life of an individual, is aimed at comprehensively recreating the character of the main character of the novel. The article is chosen as non-classical model of scientific research. The world of Russian society picture of the nineteenth century, where V. Mikhailov places the main character – the poet Ye. Boratynsky, allows us to perceive the reality of that time as a complex, multifaceted and unique world of life. The spiritual code as the code of Ye. Boratynsky's life activity and creativity occupies an essential place in building the image of the hero. In retrospect, the biography of the Russian poet represents a certain sequence of events in his life, preserved in the documents of the era, in the testimonies of his contemporaries. It was reflected in his work. It is all the more interesting, in our opinion, to compare V. Mikhailov's novel-essay «Boratynsky» with N. Rayevsky's novel «The last love of the poet» about the great Greek poet Theocritus, whose biography has not been preserved. The historical and retrospective approach allowed N. Rayevsky, the famous Pushkin painter of Kazakhstan, to create a lyrical story about the Greece poet. V. Mikhailov in the series «The Life of wonderful people» wrote the first novel-essay about the «first elegiac poet of Russia» (A. Pushkin). E. Boratynsky passes the baton of spiritual quest to F. Tyutchev, M. Lermontov, A. Blok.

Keywords: poetry, essay, author, autobiography, literary biography, narrative, national character

У.З. Джумагалиева

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,

Алматы, Қазақстан

E-mail: uzima8282@mail.ru

ORCID: 0000-0003-0495-7769

Валерий Михайлов Евгений Боратынский хақындағы: «Боратынский» роман-эссесіне тарихи-ретроспективті талдау

Аңдатпа. Көркем мәтіндерді құруда көркем сөз шеберлері қолданған ойдан шығару мен көркем автобиографизмді есепке алмайтын, сенімді дереккөздерге негізделген ғалымның, жазушының, ақынның, драматургтің, публицистің өмірбаяны қазіргі әдебиеттануда бөлек ажыратылады. Танымал адамның өмірбаянын ғылыми зерттеудің классикалық моделі оның өмірін, шығармашылығын, ғылыми жолын толығымен қайта құруға мүмкіндік береді. Жеке тұлғаның өмірбаянын объективті зерттеудің классикалық үлгісі когнитивтік стратегиясының арқасында ғылыми таным, романның басты кейіпкерінің мінезін жанжақты құруға бағытталған. Бұл мақалада ғылыми зерттеудің классикалық емес үлгісі таңдалды. XIX ғасырдағы орыс қоғамы әлемінің картинасына В. Михайлов басты кейіпкер ретінде ақын Е. Боратынскийді орналастыру арқылы сол заман шындығын күрделі, көп қырлы, күнделікті өмірдің қайталанбас әлемі ретінде қабылдауға мүмкіндік береді. Рухани код Е. Боратынскийдің өмірі мен шығармашылығының коды ретінде кейіпкер бейнесін жасауда маңызды рөл атқарады. Ретроспективті аспектіде орыс ақынының өмірбаяны дәуір құжаттарында, замандастарының куәліктерінде сақталған оның өміріндегі белгілі бір оқиғалар тізбегін білдіреді. Бұл, әрине, оның шығармашылығында көрініс тапты. Біздің ойымызша, В. Михайловтың «Боратынский» роман-эссесін өмірбаяны сақталмаған ұлы грек ақыны Феокрит туралы Н. Раевскийдің «Ақынның соңғы махаббаты» повесімен салыстыру тіптен қызық. Тарихи-ретроспективті көзқарас Қазақстандағы белгілі пушкинтанушы Н. Раевскийге грекиялық ақын туралы лирикалық повесть жасауға мүмкіндік берді. В. Михайлов «керемет адамдардың өмірі» сериясында «Ресейдің алғашқы элегиялық ақыны» (А. Пушкин) туралы алғашқы роман-эссе жазды. Е. Боратынский рухани ізденіс эстафетасын Ф. Тютчевке, М. Лермонтовқа, А. Блокқа береді.

Кілт сөздер: поэзия, эссе, автор, өмірбаян, әдеби өмірбаян, нарратив, ұлттық мінез.

1. Введение

Преобладающие в советской литературе исторические и / или историко-биографические роман и повесть и как поджанр роман историко-революционный представляли, нередко, беллетризованную биографию ("biografie romances"). В русской литературе Казахстана XX века это повести П. Кузнецова «Человек на-

ходит счастье» (о Чокане Валиханове и Жамбыле Жабаеве); повести П. Косенко о Ф.М. Достоевском, А. Сорокине, П. Васильеве, изданные в книге П. Косенко «На земле золотой и яростной», и «Неэвклидовы параллели» (о Ф.М. Достоевском), повесть И. Щеголихина «Слишком доброе сердце» (о М. Михайлове), роман Дм. Снегина «Утро и два шага в полдень» (об О. Жандосове) и другие. Историко-ретроспективный подход способствовал тому, что авторы перечисленных художественных произведений в центр литературного текста ставили историческую эпоху с ведущими закономерностями ее развития. Национальный характер был помещен в строгие и жесткие рамки. Безусловно, развитие образа главного героя имело место, но и оно было детерминировано социальной средой и исторической обстановкой времени, отображенной в тексте. Стиль прозаиков, поэтика и архитектура художественных произведений отличались оригинальностью и самобытностью. Но, в целом, были в рамках метода социалистического реализма.

В XX веке в русской литературе Казахстана практически не были представлены такие жанры как литературный портрет и художественная биография. Отдельные зарисовки известных писателей, приближающиеся, порой, к жанру литературного портрета, мы встречаем в творчестве Н. Ровенского, В. Бадикова, Г. Бельгера. Дискуссии о биографическом жанре также в тот период не происходили.

Популярность в странах СНГ (в национальных республиках Советского Союза. – УД.) завоевали книги-исследования Н. Раевского «Когда заговорят портреты» и «Портреты заговорили», раскрывающие историю дуэли А.С. Пушкина, новые факты его биографии и судьбы. На современном этапе развития литературы и литературоведения книги Н. Раевского, пушкиниста с мировым именем, активно включены в мировой литературный процесс. Его цитируют исследователи России и Италии, подчеркивая, что «не все еще известно об истинных отношениях Н.Н. Гончаровой и Дантеса» (Ананьева, 2009: 263).

Художественно-документальный жанр в литературе прошлого века, встречающийся преимущественно в критических статьях В. Бадикова, в очерках Г. Бельгера, сменился романами-эссе В. Михайлова о М. Лермонтове, Е. Боратынском, Н. Заболоцком. Роман-эссе В. Михайлова «Боратынский» – новое слово в изучении русской литературы XIX века, так как его автор – известный поэт, прозаик, литературный критик Казахстана и России представил образ главного героя и историческую эпоху, в которой ему довелось жить и творить, объемно и всесторонне.

2. Материалы и методы

2.1 Методы исследования

Обновлению современных нарративных стратегий, когнитивной стратегии классической модели научного исследования способствуют новые подходы в изучении литературного текста. Научная новизна данной статьи детерминирована тем, что она написана на основе системного подхода к исследуемым художественным произведениям, что направлено на производство новых знаний. Сравнительно-сопоставительный метод, метод внимательного прочтения романа-эссе В. Михайлова о Е. Боратынском в аспекте сопоставления с повестями П. Кузнецова, Н. Раевского и М. Симашко, позволяет выявить общие гуманитарные и человеческие ценности, которые так важны в современном мире.

Неклассическая модель научного исследования базируется на способности видеть и понимать индивидуальное и неповторимое в художественном мире. Постнеклассическая «сравнительная нарратология, приоритетно занимаясь систематизацией научного языка междисциплинарной сферы гуманитарного знания, расширяет тематику дискуссий и проблемное поле исследований от универсализма в сторону уникальности и своеобычности каждой национальной литературы» (Ананьева, Таттимбетова К., Таттимбетова Ж., 2023: 114). Новые – межкультурные или транскультурные методы гуманитарных наук направлены на то, чтобы способствовать видению мира «глазами “других”, видеть себя в “других”» (Cuccioletta, 2001/2002: 1).

2.2 Материалом исследования избран роман-эссе В. Михайлова «Боратынский» как новейшее изучение жизненного и творческого пути главного героя. Духовный код, эволюция образов действующих лиц, историко-ретроспективный взгляд на жизнь и творчество Е. Боратынского способствуют воссозданию литературоведческой биографии русского классического поэта, во многом оказавшего влияние на поэтический язык и поэтические школы русских мастеров художественного слова.

3. Обсуждение

В литературном портрете, как известно, отражается облик взрослого, сформировавшегося исследователя, писателя, критика, переводчика, ученого, общественного деятеля. В художественной биографии предполагается изначально развитие образа главного героя, эволюция от детских лет до зрелости. Ведущий принцип беллетризированной биографии – последовательное, хронологическое изложение сюжета, в основе которого события из жизни героя. Для литературного портрета, напротив, хронология необязательна.

Биографизм повествования характерен художественным романам М. Симашко «Колокол» о выдающемся просветителе, педагоге, переводчике Ибрае Алтынсарине и «Комиссар Джангильдин», повестям «Хадж Хайяма», «Искушение Фраги». Содержится он и в «Литературных сюжетах» М. Симашко, герои которых Мухтар Ауэзов, Александр Твардовский, Борис Лавренев, Федор Панферов, Юрий Домбровский, скульптор Исаак Иткинд.

Повести и романы М. Симашко с элементами биографизма нередко в жанровом отношении вызывают разногласие у литературоведов и критиков. У исследователей жанра «имеются два мотива, два имплицитных прообраза – один эпистемологический (миметические классы), а другой, собственно, литературный (коллективные, типические характеры)» (Исторический метод в литературоведении, 2022: 114).

Произведения биографического жанра довольно сложны, так как художественно-историческая новизна образа главного героя, который чаще всего представляет известную личность, определяется тем, насколько автор освоил эмпирический материал. Этот материал может стать материалом художественным лишь при помощи литературной типизации. Факты и сведения о жизненном и творческом пути героя из его невыдуманной биографии могут быть неизвестны читателю и уже поэтому представляют интерес. Художественная достоверность образов главных персонажей без хрестоматийного глянца возможна лишь благодаря упорному и кропотливому труду писателя-создателя. Автобиографизму и автобиографической памяти в творчестве М. Симашко С. Ананьева посвящает отдельный раздел монографии

о прозе казахстанского писателя и публициста, подчеркивая, что «при научном исследовании литературных текстов необходимо учитывать факты личной жизни и творческой биографии писателя. В то же время литературные тексты помогают воссоздавать и понять сведения биографического характера, касающиеся автора произведения» (Ананьева, 2014: 74).

Углубленный психологический анализ развивает благородную миссию художественной литературы – реставрацию привлекательных образов поэтов, мыслителей, исторических личностей. Так, мотивы «вечности и возвращения в детство концептуальны в поэзии Б. Кенжеева» (Ананьева, 2022: 678). Полузабытое детство, что позволяет сохранять в стихотворениях автобиографическое начало, мотивы колыбельных, концепт путешествия – все это создает особую поэтическую картину мира.

В повести П. Кузнецова «Человек находит счастье» нарратив развивается традиционно, поступательно последовательно. В основе повествовательной стратегии казахстанского прозаика принцип конкретно-социального, национально-исторического изображения характеров главных героев, их эволюция в контексте развертывания фабулы произведения. Так же последователен В. Михайлов, воссоздавая облик поэта, критика Е. Боратынского и его ближайшее окружение. Современный казахстанский поэт и прозаик дистанцируется от утверждения, что историческая судьба писателя, поэта, известной личности «первична по отношению ко всем его произведениям ... <...> ... за счет детального описания бытовой жизни литератора можно проникнуть в тайну его творения» (Баршт, 2022: 21).

4. Результаты исследования

Все большее распространение в современном мировом литературоведении получает литературоведческая библиография – «формирование и описание состава “библиотеки” того или иного писателя» (Баршт, 2022: 22). Воссоздавая облик центрального персонажа своего романа-эссе, В. Михайлов рисует повзрослевшего Евгения в окружении представителей его круга, впоследствии поэт Боратынский знакомится с В. Жуковским, П. Вяземским, А. Пушкиным, М. Лермонтовым и другими поэтами и писателями России. Их произведения и формируют круг чтения Е. Боратынского.

Подробно воссоздано современным автором детство поэта, принадлежавшего по отцу к старинному роду польских дворян. Согласно семейному преданию, полководец Дм. Божедар владел замком Боратын в Галиции. Ныне, уточняет В. Михайлов, село Боратынь на Львовщине. Отсюда правильное написание фамилии: Боратынские.

Живо описаны порядки в семье, где обнаружили замечательные способности к учебе у маленького Евгения (Бубиньки, как звали его родные. – У.Д.), домашние учителя ... В четыре года читает на французском, в шесть – пишет по-русски и по-французски. Итальянец Джьянчинто Боргезе привил и развил у ученика охоту к чтению, «пристрастил к природе, разжег воображение рассказами о своей благодатной южной отчизне да так, что Боратынский полюбил все это навсегда» (Михайлов, 2015: 12). Пишет автор анализируемого нами романа-эссе и о глубоком влиянии на главного героя французской культуры. Но настораживает авторское повествование: «Внешне у подрастающего дитяти, а затем и отрока все было вроде благополучно» (Михайлов,

2015: 11). В. Михайлов постигает «коренное свойство его противоречивой природы – в видимом счастье чувствовать себя несчастливым» (Михайлов, 2015: 14). Был ли он счастлив в частном пансионе Коллинса в Петербурге, в который его отдали весной 1812 года для подготовки к обучению в Пажеском корпусе?

Воспитывался Евгений в заботе и ласке, откуда тогда взяться в его лирике печали? «Светлая грусть о детстве, о прошедшем». Этот мотив загадки позволяет провести параллели между романами-эссе В. Михайлова о М. Лермонтове и Е. Боратынском.

Дневников будущий самый негромкий поэт России не вел, мемуаров не оставил... «Сокровенное души он держал про себя» (Михайлов, 2015: 17).

Об «интенциональной духовной автономности и превалирующей склонности к метанарративности, если понимать ее как “нарратацию о нарратации, тип саморефлексивного повествования”, размышления “о своем собственном дискурсе”» пишет современный российский литературовед К. Султанов применительно к Г. Газданову (Султанов, 2022: 33). Но этот аспект, на наш взгляд, присутствует и в повествовании В. Михайлова о Е. Боратынском.

Напротив, главный герой повести П. Кузнецова «Человек находит счастье» – акын Жамбыл Жабаев изображен ретроспективно. Показана роль в его судьбе акына и наставника Суюнбая, призывающего ученика: «Пусть песни твои помогут народу, а дела твои служат примером для людей!» (Кузнецов, 1953: 217). Важен в структуре повести П. Кузнецова «Человек находит счастье» образ Чокана Валиханова. Ученый-исследователь, просветитель, путешественник, этнограф рассказывает о Чернышевском и Некрасове, знакомит с их произведениями.

Звук герценовского «Колокола», как впоследствии и у М. Симашко в романе «Колокол», звучит в казахской степи как призыв к просвещению. Дружба Ч. Валиханова с Г. Потаниным, Ф. Достоевским, П. Семеновым позволяет П. Кузнецову реализовать в структуре повествования, запечатлеть и развить концепт просвещения. Яркий национальный характер Чокана Валиханова, акына Суюнбая, Жамбыла Жабаева создается при помощи культурно-исторического метода. В Верном в маленькой школе учатся дети русских и казахов. Единое образовательное пространство ведет к единому гуманитарному полю.

Известна и имеет широкое применение в современном литературоведении схема литературоведческого анализа: действительность – автор – произведение. Интерпретация «авторского восприятия действительности, его частных ассоциаций позволяет высветить непосредственное восприятие действительности при формировании концептуальной картины мира, опосредованное ценностно-оценочными признаками концептуальной структуры художественного произведения» (Tattimbetova, Ananyeva, Zhaksylykov, 2016: 31). Раскрытию природы гения посвящены роман-эссе В. Михайлова «Боратынский» и повесть «Последняя любовь поэта» Н. Раевского о великом греческом поэте Феокрите, жившем в III веке до н.э.

Известный исследователь творчества А.С. Пушкина, разгадавший загадку дуэли поэта, Н. Раевский сам обращает внимание на то, что биография Феокрита до нас не дошла. «Тех, кто будет читать мою повесть о великом греческом поэте, прошу помнить, что биографии Феокрита мы фактически не знаем. По-видимому, его жизнеописание не существовало и в древности» (Раевский, 1981: 5-6). Далее

Н. Раевский размышляет: «Однако каждый, кто внимательно прочел или прочтет его идиллии, согласится с тем, что образ их творца сам собою проступает на фоне его блистательных стихов. Еще римский поэт I века н.э. Марциал сказал: «В Феокрите чувствуется человек». Каждый читатель, конечно, воспринимает этот человеческий образ поэта по-своему» (Раевский, 1981: 6).

Все, что изобразил Н. Раевский в повести о Феокрите с элегическим названием «Последняя любовь поэта» вполне могло бы быть в реальности того исторического времени.

Скромность, отсутствие претензий на величие – данные черты роднят характеры Феокрита и Боратынского, ярких представителей древнегреческой и русской классической литературы. В беседе с Гиперидом Феокрит так отзывается о Софокле: «Он великий поэт, Гиперид, а я нет. Люблю повторять – не дано лягушке спорить в пении с кузнечиком» (Раевский, 1981: 190). Но, как известно, без литературного окружения и поэтической школы трудно было бы появиться таким гениям слова как Гёте и Гейне, А.С. Пушкин, Абай Кунанбаев, М.Ю. Лермонтов и другим.

5. Заключение

Таким образом, современная методика литературоведческого изучения с опорой на историко-ретроспективный анализ, направлена не только на анализ художественного текста, но, в первую очередь, на раскрытие внутреннего мира, философии и личности героя и автора-нарратора.

Герои произведений В. Михайлова знакомятся друг с другом. Так, в начале 1840 года, избегая Москву, с ее холодностью, Е. Боратынский рвется в Петербург, где «нет ползучей житейской суеты», где столько встреч! М. Лермонтов, человек без сомнения с большим талантом, Е. Боратынскому не понравился. Девятого мая у М. Погодина на Девичьем поле, собравшем весь цвет писательской и культурной Москвы, вновь встречается с М. Лермонтовым. УВ. Жуковского разбирают ненапечатанные стихотворения А.С. Пушкина, оставшиеся в тетрадах поэта...

Для В. Михайлова во всех его романах-эссе о русских поэтах М. Лермонтове, Е. Боратынском и Н. Заболоцком важны сложные, философские отношения со временем. «Настоящее, отошедши, сделавшись прошлым, словно бы перемещается в ту область времени, которое зовется вечностью и не поддается ни тлению, ни изменению. Время едино: там и прошлое, и настоящее, и будущее. Времени известно все» (Михайлов, 2015: 18). Концепт времени важен при историко-ретроспективном анализе текста. Впечатляюще и выверенно создан В. Михайловым исторический колорит повествования, духовный, культурный код эпохи. Этому способствуют цитируемые письма поэта, мнения окружающих о его таланте, отобранные и подобранные фотографии исторических деятелей, родителей Е. Боратынского, друзей поэта, видов Москвы, Санк-Петербурга, Казани и т.д.

Но центральная тема анализируемого романа-эссе В. Михайлова, великая тайна – поэтический дар главного героя. «В юные годы почти незаметный, он вдруг разом проявился в молодости, словно за ночь вырос из какого-то таившегося до срока чудесного “зерна”. И все, что ни случилось в жизни, тут же ему пригодилось: и радости с печалью, счастливые мгновения и беды, очарования и разочарования, и непрестанные думы – все преобразило вдохновенное воображение и отточило в поэтические формулы глубокий ум...» (Михайлов, 2015: 38-39).

Стратегия литературной истории, отчетливо воплощенная в художественных образах романа-эссе В. Михайлова «Боратынский», позволяет проследить динамику литературной культуры XIX века и имеет четкую направленность на производство новых гуманитарных знаний.

Литература:

1. Ананьева С. Казахстанская Пушкиниана. – Алматы: ИД «Жибек жолы», 2009. – 292 с.
2. Ананьева С. Морис Симашко. Опыт филологического прочтения. – Караганда: ЖК, 2013. – 220 с.
3. Ананьева С.В. Билингвизм и транслингвизм в новейшей литературе // Полилингвальность и транскультурные практики. 19 (4). 675-684. DOI: 10.22363/2618-897X-2022-19-4-675-684
4. Ананьева С.В., Таттимбетова К.О., Таттимбетова Ж.О. Новейшая казахская литература: пост-социалистические контексты и художественные переводы // Вестник КазНУ. Серия филологическая. – 2023. – №1. – С.114-123. DOI:10.26577/EJPh.2023.v189.il.ph12
5. Баршт К.А. Литературоведение России. Основные теоремы и концепции. Учебное пособие. – М.: Флинта, 2022. – 384 с.
6. Исторический метод в литературоведении / Отв. редактор И.Л. Попова. – М.: IWL RAS. 2022. – 288 с. <https://doi.org/10.22455/978-5-9208-0682-6>
7. Cuccioletta D. (2001/2002) Multiculturalism or Transculturalism: Towards a Cosmopolitan Citizenship // Journal of Canadian Studies, London. – Vol. 17. – P.1-19
8. Кузнецов П. Человек находит счастье. – Алма-Ата: Жазушы, 1953. – 210 с.
9. Михайлов В. Боратынский. М.: Молодая гвардия, 2015. 486 с.
10. Раевский Н. Последняя любовь поэта // Раевский Н. Последняя любовь поэта. Повести. – Алма-Ата: Жазушы, 1981. – С.5-203.
11. Султанов К. Между зловещим и трансцендентным. Гайто Газданов: от автобиографизма к метанарративности // Вопросы литературы, 2022. 2. С.13-39. DOI: 10.31425/0042-8795-2022-2-13-39
12. Tattimbetova K., Ananyeva S., Zhaksylykov A. (2016) The author's self-reflection in narratology of I.P. Shegolikhin // Journal of Language and Literature. Vol. 7. №3. P. 26 – 32. (DOI: 10.7813/jll.2016/7-3/3; SJR: 0.195).

References:

1. Ananyeva S. (2009). Kazakhstani Pushkiniana. Almaty: Publishing House «Zhibek Zholy». – 292 p. (In Russ)
2. Ananyeva S. (2013). Maurice Simashko. Experience of philological reading. Karaganda: ZhK, 2013. – 220 p. (In Russ)
3. Ananyeva S.V. (2022). Bilingualism and Translinguism in Contemporary Literature. Polylinguality and Transcultural Practices. 19(4). 675-684. DOI: 10.22363/2618-897X-2022-19-4-675-684 (In Russ)
4. Ananyeva S.V., Tattimbetova K.O., Tattimbetova Zh.O.(2023). Contemporary Kazakh Literature: post-socialist contexts and artistic translations // The journal of Philology: Science and Education. Al-Farabi Kazakh National University. 1(189). pp. 114-123. DOI:10.26577/EJPh.2023.v189.il.ph12 (In Eng).
5. Barsht K.A. (2022). Literary studies of Russia. Basic theorems and concepts. Tutorial. M.: Flint. – 384 p. (In Russ)
6. Historical method in literary criticism / Ed. I.L. Popova (2022). M.: IWL RAS. – 288 p. <https://doi.org/10.22455/978-5-9208-0682-6> (In Russ)
7. Cuccioletta D. (2001/2002). Multiculturalism or Transculturalism: Towards a Cosmopolitan Citizenship. Journal of Canadian Studies, London. Vol. 17. pp. 1-19 (In Eng).
8. Kuznetsov P. (1953). A person finds happiness. Alma-Ata: Zhazushy. – 210 p. (In Russ).
9. Mikhailov V. (2015). Boratynsky. M.: Young Guard. – 486 p. (In Russ)
10. Raevsky N. (1981). The last love of the poet // Raevsky N. The last love of the poet. Stories. Alma-Ata: Zhazushy. – pp.5-203 (In Russ)
11. Sultanov K. (2022). Between the topical and the transcendental. Gaito Gazdanov: from autobiography to metanarrative. Questions of literature. 2. P. 13-39 DOI: 10.31425/0042-8795-2022-2-13-39 (In Russ)
12. Tattimbetova K., Ananyeva S., Zhaksylykov A. (2016). The author's self-reflection in narratology of I.P. Shegolikhin. Journal of Language and Literature Vol.7. 3. pp. 26 – 32. DOI: 10.7813/jll.2016/7-3/3; SJR: 0.195 (In Eng).

A.A. Demessinova¹, G.K. Kazhibaeva²

^{1,2}*Sh.Ualikhanov Kokshetau University Kokshetau, Kazakhstan*

E-mail: ¹d.akerke1978@mail.ru, ²guldenkgk@mail.ru

ORCID: ¹0009-0008-2859-4628, ²ORCID:0000-0002-1177-5421

THE PROBLEMS OF HARMONY AND DIFFERENCES BETWEEN FANTASY AND MYTH, FAIRY TALE, FICTION

Abstract. The article scrutinizes the distinctions between myth, fairytale, and fantasy within the study of the fantasy genre, an increasingly significant aspect of contemporary world and Kazakh literature. Four predominant perspectives on fantasy in modern literary studies are discussed. One viewpoint negates fantasy's independent literary status, deeming it a subset of fiction, supported by its widespread presence in modern literature, films, and popular culture. Another perspective equates fantasy with fairytales, illustrated by J.R.R. Tolkien's initial classification of his works as "fairytales" before the term "fantasy" gained scholarly recognition. Some researchers argue that fantasy's roots lie in mythology, specifically a "neomyth" born from authors' mythological thinking and ancient myths. This viewpoint is deemed by the author to reveal the genesis and literary essence of fantasy most comprehensively. Lastly, a less supported view ties fantasy's emergence to the evolution of "horror" literature, inspired by 90s computer games, notably championed by the Polish futurist S.S. Lem. However, this perspective lacks substantial backing. The author of the article managed to give his own, author's definition of fantasy by analyzing the opinions of supporters of these four views on the fantasy genre. The scientific article discusses the problems of interrelation and differences between fantasy works from mythology, fairy tales and science fiction. The analysis of definitions and interpretations of literary scholars on this issue is carried out. The author's definition of the fantasy genre based on a comparative analysis of various literary genres is proposed. A comparative table of interrelationships and features of mythology, folklore and literary fairy tales, science fiction, as well as the fantasy genre has been formed. It is concluded that fantasy is a syncretic, dynamic meta-genre that unites literature, philosophy, cultural studies, pedagogy, psychology, the film industry, animated films, computer games, entertainment and other areas.

Keywords: fantasy, mythology, fairy tale, fiction, mystery, genre, neomyth, definitions.

A.A. Демесинова¹ Г.К. Кажыбаева²

^{1,2}*Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау, Қазақстан*

E-mail: ¹d.akerke1978@mail.ru, ²guldenkgk@mail.ru

ORCID: ¹0009-0008-2859-4628, ²ORCID:0000-0002-1177-5421

Фэнтэзидің миф, ертегі, фантастикамен үндестігі және айырмашылығы мәселелері

Аңдатпа. Мақалада қазақ әдебиеті мен әлемдік әдебиеттегі қазіргі уақыттың феноменіне айналып отырған фэнтэзи жанрын зерттеу барысындағы оның миф, ертегі және фантастикамен үндестігі мен айырмашылығы қарастырылған. Автор қазіргі замандағы әлемдік әдебиеттану ғылымындағы фэнтэзиге қатысты қалыптасқан төрт негізгі көзқарасқа тоқталған. Оның біріншісі – фэнтэзи әдебиеттің дербес жанры деп мойындалмайды, тек фантастиканың бір тармағы деп қарастырылады. Тіпті қазіргі әдебиет пен бұқаралық мәдениетте фантастикалық фэнтэзи бағытында жазылған шығармалар мен түсірілген көркем және анимациялық фильмдердің кеңінен таралуы осының айғағы. Фэнтэзиге қатысты көзқарастардың екінші тобы фэнтэзиді ертегінің бір түрі деп есептейді. Тіпті фэнтэзи жанрында

бүкіләлемдік дәрежеде таралған алғашқы қарлығаш туындыларды дүниеге әкелген Дж.Р.Р. Толкиннің өзі фэнтези термині ғылыми айналымға енгізілмей тұрғанда шығармаларын «сиқырлы ертегі» деген айдармен жариялағаны белгілі. Біздің қазақ әдебиетіндегі фэнтези жанрында алғаш рет қалам тербеген Т.Рымжанов та өткен ғасырдың 80-90 жылдары өз шығармаларын ертегі-хикаят, ертегі-повесть, ертегі деген айдарламен шығарғанын білеміз. Фэнтези жанрын зерттеушілердің үшінші тобы оның негізі мифологияда жатыр, ежелгі мифтермен тығыз байланыстағы автордың мифологиялық ойлау жүйесі мен қиялының нәтижесінде туындаған «неомифке» негізделеді деп есептейді. Автор төрт көзқарастың ішінде осы көзқарас фэнтезидің генезисі мен әдеби мазмұнын көбірек ашады деген тұжырымға келеді. Ал, фэнтезидің қалыптасуының төртінші көзқарасы атақты поляк футурологы және жазушысы С.С. Лем және оның жақтастары өткен ғасырдың 90-жылдары пайда болған компьютерлік ойындардың негізінде қалыптасқан «қорқыныштар» әдебиетіндегі ерекшеліктерден келіп шыққан деген тұжырымды басшылыққа алады. Дегенмен бұл көзқарастың жақтастарының саны өте аз. Ғылыми мақалада фэнтези жанрында жазылған шығармалардың шығармалардың мифологиямен, ертегілермен және фантастикамен байланысы мен айырмашылығының мәселелері қарастырылады. Осы мәселе бойынша әдебиеттанушы ғалымдардың анықтамалары мен түсіндірмелеріне талдау жүргізілді. Әр түрлі әдеби жанрларды салыстырмалы талдау негізінде қиял жанрының авторлық анықтамасы ұсынылды. Мифологияның, фольклорлық және әдеби ертегінің, ғылыми фантастиканың, сондай-ақ фэнтези жанрының өзара байланысы мен ерекшеліктерінің салыстырмалы кестесі құрылды. Фэнтези әдебиетті, философияны, мәдениеттануды, педагогиканы, психологияны, киноиндустрияны, анимациялық фильмдерді, компьютерлік ойындарды, ойын-сауық саласын және басқа да бағыттарды біріктіретін дискретті, динамикалық метажанр болып табылады деген қорытынды жасалды.

Кілт сөздер: фэнтези, мифология, ертегі, фантастика, мистика, жанр, неомиф, дефинициялар.

А.А. Демесинова Г.К. Кажыбаева

Кокшетауский университет имени Ш.Уалиханова,

Кокшетау, Казахстан

E-mail: ¹d.akerke1978@mail.ru, ²guldenkgk@mail.ru

ORCID: ¹0009-0008-2859-4628, ²ORCID:0000-0002-1177-5421

Проблемы созвучия и отличия фэнтези от мифа, сказки, фантастики

Аннотация. В статье рассматривается его созвучие и различие с мифом, сказкой и фантастикой в процессе изучения жанра фэнтези, ставшего феноменом современности в мировой и казахской литературе. Автор остановился на четырех основных взглядах на фэнтези в современном мировом литературоведении. Первое из них состоит в том, что фэнтези не признается самостоятельным жанром литературы, а рассматривается только как ветвь жанра фантастики. Об этом свидетельствует широкое распространение в современной литературе и массовой культуре произведений, написанных в направлении фантастического фэнтези и снятых художественных и анимационных фильмов. Вторая группа взглядов на фэнтези считает фэнтези волшебной сказкой. Даже, сам Дж.Р. Р. Толкин, впервые написавший свои произведения в жанре фэнтези, получившие всемирное признание, опубликовал свои произведения под заголовком «волшебная сказка», пока термин фэнтези не был введен в научный оборот. Мы знаем, что Т. Рымжанов, впервые написавший книги в жанре фэнтези в казахской литературе, в 80-90-е годы прошлого века выпустил свои произведения под названием сказка-повесть, сказка-былинка, сказка. Третья группа исследователей жанра фэнтези считает, что его основа лежит в мифологии. В основе фэнтези заложен «неомиф», возникший в результате мифологического мышления и воображения автора в тесной связи с древними мифами. Автор приходит к выводу, что из четырех точек зрения именно эта точка зрения больше раскрывает генезис и литературное содержание фэнтези. А четвертый взгляд на становление фэнтези руководствуется утверждением, что известный польский футуролог и писатель С. С. Лем и его сторонники исходили из особенностей литературы «ужасов», сложившейся на основе компьютерных игр, появившихся в 90-х годах прошлого века. Но надо отметить, что очень мало сторонников этой точки зрения. Автору статьи удалось дать свое, авторское определение

фэнтези, проанализировав мнения сторонников этих четырех взглядов на жанр фэнтези. В научной статье рассмотрены проблемы взаимосвязи и отличия фэнтезийных произведений от мифологии, сказки и фантастики. Проведён анализ определений и толкований ученых литературоведов по данной проблематике. Предложено авторское определение жанра фэнтези на основе сравнительного анализа различных литературных жанров. Сформирована сравнительная таблица взаимосвязи и особенностей мифологии, фольклорной и литературной сказки, научной фантастики, а также жанра фэнтези. Сделан вывод о том, что фэнтези является синкретным, динамическим метажанром, объединяющим литературу, философию, культурологию, педагогику, психологию, киноиндустрию, анимационные фильмы, компьютерные игры, сферу развлечений и другие направления.

Ключевые слова: фэнтези, мифология, сказка, фантастика, мистика, жанр, неомиф, дефиниций.

1. Introduction

The works of fantasy were first written in Kazakh literature in the 80s of the twentieth century, beginning with the work of Тауык Рымжанов «Zajtunkarlygashtyn erligi» (1984), written in the form of a story-tale. Later the story-tale «Olmestin zhuldyzy» (1994), the fairy-tale «Erden Batyr» that was included together with the fairy-tale «Altyn Ara» and the fairy-tale «Zaitunqarlygash» (1995), the story-tale «Gul Agashy» (1999), the fairy-tale «Kun perzentteri» (2010) by Тауык Рымжанов, I. Nurgaliev's book in Russian «Dastan i Arman. Nachalo i pervoe zadanie» (2017), R. Sauytbay's fantasy «SHoko alem» (2019, 2021), «SHoko alem. Tylsym Ellipsahar» (2020), «SHoko alem. Gazhaiyp tas» (2022), the story of the authors Z. Nauryzbai and L. Kalas «Batu men dostarynyn Altyn tostagandy izdegeni» (2022), the story «Batu men dostarynyn Barsakelmes eline sayahaty» (2019), the story «Batu men dostarynyn ZHuldyzdar eli aidalaga sayahaty» (2021) can be named as one of the works of the Kazakh children literature written in the fantasy genre. The works of Тауык Рымжанов which are the source of Kazakh fantasy were published in the form of fairy tales, story-tales, when the fantasy genre was not yet recognized as an independent literary genre, was not separated from the genres of literary fairy tale and fantasy, because it was written in Soviet period. Nevertheless, there are reasons to fully assert that the works of T. Rymzhanov contain all signs of fantasy. We should emphasize that since the above-mentioned works were written in the period of the late twentieth century and more than the first twenty years of the twenty-first century, we live in the era of formation and development of the fantasy genre in Kazakh literature, including children's literature, and we are contemporaries of that era.

Because of the small number of works written in the fantasy genre in Kazakh literature, and some of them (for example, R. Sauytbay's fantasy series «Shoko alem», which is still published every year), studying the works of this series as a complete and finished work causes difficulties. Therefore, in this chapter, we decided to continue the process of formation and study of the fantasy genre by comparing samples of Kazakh literature and world literature.

Fantasy as a genre begins to form in Western Europe, including in English culture and literature in the first thirty years of the twentieth century as an independent direction, which opposes the genre of science fiction, based on the achievements of scientific and technological progress. The first work that has made the fantasy genre successful and made it famous throughout the world, the trilogy of J.R.R. Tolkien's «The Lord of the

Rings», published in the late fifties of the twentieth century (in 2022 published in Astana by «Foliant» in the Kazakh language). This epic novel spawned a powerful wave of works written in the fantasy genre. Today, the classics of foreign fantasy include novels by R. Howard, C. Lewis, J.R.R. Tolkien, M. Murcock, A. Norton, W. Le Guin, M. Stewart, R. Zelazny.

The article investigates the differences and consonance of fantasy with myth, fairy tale, fantasy, which is one of the main results achieved by the author in writing his doctoral dissertation, gives the author's definition, summarized by fantasy itself.

2. Methods and materials of the research

2.1 Methods of research

In the course of writing the article the author reviewed the scientific works of literary scholars who studied mythology, folklore and literary fairy tale, fantasy genres, studying them using methods of comparative analysis, evaluation. Using hermeneutic, structural-semiotic, phenomenological methods, mythological, magical fairy tale and science fiction features in fantasy works were identified.

2.2 Material description

The wide spread of the fantasy genre in recent years, the great demand from the readers allowed publishing a large number of literary-critical and research works covering its versatile aspects. In particular, on the basis of various genre justifications, such Russian scientists as V.L. Gopman, A. V. Martynenko, V.K. Oleinik and S. T. Alekseev tried to define fantasy. And on the main characteristics of the fantasy genre in their studies stopped V. A. Gubailovsky, E. N. Kovtun, K. G. Frumkin. The relationship between fantasy and fairytales is connected by E.A. Sokolova, V.S. Berezin, M.S. Galina and the relationship with science fiction has been studied by such scientists as O. A. Brileva, A. A. Nikolaeva.

Among the scientific works that have made a significant contribution to the study of the phenomenon of Fantasy, we can highlight the works devoted to the study of the genres of fantasy, science fiction, literary fairy tale and mythology. "Heroes of Fantasy" by T.A. Chernysheva (1989), "Morphology of the magic fairy tale" by V. Y. Propp (1998), "Russian literary fairy tale of the twentieth century" by L. V. Ovchinnikova. History, Classification, Poetics" (2003), Such works of S. M. Leuter as "Russian Children's Folklore and Children's Mythology" (2002) allowed to distinguish fantasy from its "daughter literary-genre brethren".

Also valuable are the studies of Russian philologists devoted to analyzing the poetics of foreign (English) fantasy. These include the works of S. B. Likhacheva "Alliterative Poetry in the Works of J. R. R. Tolkien" (1999), M. A. Shteinman "Poetics of Twentieth Century English Allegorical Prose (J. R. R. Tolkien, C. S. Lewis)" (2000).

3. Discussion

Many literary critics, culturologists and psychologists, especially among the younger generation, became interested in and began to conduct scientific research on the phenomenon of popularity of works written in the fantasy genre in the late XX and first twenty years of the XXI century. But despite the fact that in connection with this problem a number of research papers have been published and various definitions have been given, a generally accepted definition of the fantasy genre has not yet been formed.

In modern literary science there are four different basic approaches to this literary phenomenon. According to the first point of view, fantasy is considered a branch of the fantasy genre. The second viewpoint concludes that fantasy is a type of fairy tale. This classification of views, the lack of a common definition, in our opinion, lies in the presence of typological syncretism inherent in the fantasy genre. That is, simply put, fantasy is a syncretic genre. Because of the syncretism of fantasy, the understanding of this phenomenon has become very broad and far-reaching. Therefore, in order to reveal the theoretical aspects of Kazakh fantasy, we decided to divide the various basic approaches to the genre of world fantasy into several groups and analyze them.

The first group of views includes the statement that, as we have already said, fantasy is a branch or direction of the fantasy genre. For example, the famous researcher V.L. Gopman said: «fantasy is a type of fantasy literature or a type of literature based on surprising events that allow for plots of an irrational nature. Such plots differ from science fiction in that they have the property of defying logical consistency, paving the way to facts and phenomena that cannot be explained rationally,» writes Gopman.

A similar opinion is expressed by V. Kaplan. In the article «Zaglyanem za stenku» (behind the wall) he writes: «In general, fantasy is a work with a fantastic element, which does not correspond to the scientific description of the world at all» (Kaplan, 2001: 168-169).

A well-known literary scholar named I. G. Mineralova offers a theory: «Fantasy is a single literature in which the boundaries of the real, fantastic and unreal mystical phenomena are blurred» (Mineralova, 2002: 156-157).

The author of the book «Klassifikaciya zhanra fentezi» (Classification of the fantasy genre) I. Koldun also shares a common point of view with I. G. Mineralova. He said: «Fantasy is a description of worlds similar to our world, but in these worlds magical phenomena are softened and the segments between darkness and light are revealed. These worlds are formed by parallel worlds that are not connected to Earth in former times of the past or Earth's distant imaginary future or equivalent to modern times» (Koldun, 1997: 211).

V.L.Goncharov defines fantasy differently than other researchers: «the difference between fantasy literature and science fiction is that it characterizes the world in terms of objective idealism» (Goncharov, 1997: 57-59).

A. M. Akhmetova, a senior researcher at the M. O. Auezov Institute of Literature and Art, in her article, studying the genre of fiction and mystical elements in contemporary Kazakh literature, said: «during the period of independence, the horizons of Kazakh literature have expanded, and thanks to various trends in the history of world art and the influence of the Internet, information technology, mystery has become freely written. Mystical works by such authors as T. Shapai, D. Ramazan, M. Omarova, K. Mubarak, K. Abulkair, B. Kadyr, A. Zhaksylyk have been published» (Akhmetova, 2021).

A. Sh. Askarova in her article «kazak zhane shetel prozasyndagy mistika» (mystery in Kazakh and foreign prose) noted: «in the future there will be more readers who need mysticism, more writers who will start writing on this topic. This is due, on the one hand, to mystique, and on the other hand, to the fact that we have everything necessary for a mystical work, such as myths, and ancient places, and legends» (Askarova, 2021).

In our opinion, all the above definitions give an unspecified, generalizing nature of the fantasy genre, revealing, but not clarifying, not defining features of the genre. On the basis of the above definitions, a misleading attitude can be formed. That is, a false conclusion is made that fantasy is any mystical work in which events occur that cannot be explained rationally. If we stick to this point of view, then any fantasy works can be classified as fantasy, except science fiction, which has its own strict laws. This is an erroneous statement.

The second group of genre definitions of fantasy includes researchers who refer this genre to the literary fairy tale. At present, this definition dominates in modern literary criticism.

For example, the famous fantasy writer N.Perumov in his article titled «YA lyublyu gnomov, a oni lyubyat pivo» (I love gnomes, and they love beer) writes: «Fantasy is a fairy tale. This genre differs from the science fiction genre in that it detracts from the training of the mind and messianic arrogance. Unlike the traditional fairy tale - the characters are not classified as positive or negative» (Perumov, 2000: 321). That is, he does not want to acknowledge that fantasy is a literary genre in its own right, considering it from a series of literary «new» fairy tales.

T.L. Stepnovskaya, exploring the origin of fantasy concludes: «Fantasy creates as a special type of fiction, a work of fantasy-any imaginary play of thought easily violates any patterns of real life, amazing and magical phenomenon becomes the main content and form of the story, thereby coming from myth and fairy tale» (Stepnovskaya, 2019).

This author is fully supported by E. V. Gevorkian. He calls fantasy «a fairy tale phantasmagoria of fictional worlds».

T.A. Chernyshova summarizes a similar opinion and her thoughts on nature fantasy in her work «fantastika prirody». She evaluates fantasy as «adeterministic (imagined) model of real life, a narrative in many aspects of the fairy tale type»(Chernysheva, 1984: 62).

The founder of the fantasy genre, J.R.R. Tolkien, also called his Lord of the Rings trilogy a “fairy tale. Because in the 1950s, when the classic of fantasy was publishing his works, the term “fantasy” had not yet been introduced into literary studies (Tally, Robert T., 2022).

It is worth noting that Taupik Rymzhanov, who gave birth to the first works of the fantasy genre in our Kazakh literature here, created works published since 1984 under the titles «stories and folk tales» and even «fairy tale». Because in the 1980s the term «fantasy» in Kazakh literature, as well as in literary criticism, which was an integral part of the Soviet literature, had not begun to be used in the scientific sphere. Moreover, there was a period when fantasy was not yet recognized by the Soviet censorship, assessed as negative current literature of the West.

If we compare the genre of fantasy with the genre of a fairy tale, we encounter a number of difficulties. Firstly, speaking of fantasy as a magical fairy tale, we cannot reveal the genre versatility inherent only in fantasy itself. Secondly, such a conclusion opens the door to many other literary debates and discussions. For example, a researcher named N.N. Mamaeva holds the opinion that the trilogy “The Lord of the Rings» “...is not fantasy, it is an English literary fairy tale» (Mamaeva, 2001: 48-54).

Literature critic V.A. Gubailovsky categorically disagrees with this researcher, he writes: «as Fantasy should be recognized the only book. It is «The Lord of the Rings»

(Gubailovsky, 2002: 174-185). Therefore, fantasy cannot be equated with a magical fairy tale. If we understand it this way, we will not be able to look at the only aspect of fantasy and reveal other aspects. After all, fantasy is a multifaceted, syncretic metagenre.

The third group of definitions of Fantasy claims that the source of fantasy lies in myth. For example, A. Sapkovsky the author of the series of books of the famous Polish fantasy genre «The Witcher Saga» believes: «behind all the works written in the Fantasy genre are King Arthur and the knights of the round table» (Sapkovsky, 2002: 205).

A similar idea is expressed by famous scientists I.V.Eidemiller and A.Yu.Lebedev: «the Fantasy world is ancient myths, legends and apsanas, sifted and resurrected as a result of the modern consciousness and will of the author».

In our opinion, the interpretation of fantasy with reference to the myth, the study brings as close as possible to the disclosure of the features of this genre. In the monograph by M.I. Meshcheryakova, fantasy is based on «the worked-out canonical formula of myths or the mythopoetic concept of the author from his own imagination. The most important feature of this concept is the creation of an additional world (the construction of a unified picture of the world and man), where man is a microcosm in the system of the macrocosm,» writes (Meshcheryakova, 1997: 214).

In this sense, we must remember that the previous trail of works written in the fantasy genre was built by adventure chivalric (serial) novels with a mythological basis.

As the main content of the myth, a cultural character or several characters with a magical substance or an irrational, amazing property that makes it possible to fight the world's evil are chosen. The difference between a fairy tale hero and a fantasy hero is that he consciously goes to heroic deeds not to save himself or his family, as in fairy tales, but in order to save the whole world. «In order to establish a natural balance between chaos and the cosmos, heroic deeds and the head are in danger « (Meshcheryakova, 1997: 214).

If we look at the fact that fantasy is based on a myth, then this conclusion is confirmed in literary works of fiction. For example, the main character of S. Lukyanenko's fantasy novel «Mal'chik i t'ma» (The Boy and the Darkness) is a boy who was given an ability to see – people's true identity, this property allows him to fight evil. Another example: the main character of the trilogy F. Pullman, the only one at his disposal, has an aliteometer, that is, a compass that can tell the truth. With this magic tool, the main character can fight his enemies and save his friend. Using the example of fantasy works in Kazakh literature, in fantasy works under the heading of tales-stories by Taupyk Rymzhanov «Zaitunkarlygashdyn erligi» and «Yerden Batyr» the main characters of Zaitunkarlygash and her beloved Yerden Batyr, visiting the king of Nature which based in Mount Irgiz, acquire special qualities, finding harmony of the mysterious forces of nature and their forces, defeating the enemies they met on their own paths.

The Fantasy genre can also be viewed from the fourth angle. There are few supporters of this approach, although they trace the origins of the fantasy genre to creepy computer games that appeared in the 90s of the last century. For example, Polish science fiction writer, philosopher and futurist S.S.Lem believes that new computer horror games paved the way for the emergence of the genre of literary horror «survival horror». Stanislav Lem in his book «Fantastika i futurologiya» (Fiction and Futurology) writes: «games of this

genre in most cases have magic and other magical elements that resemble horror action movies told in the third person, and are aimed at scaring and scaring the reader or viewer. These principles are based on the structure of novels corresponding to the Fantasy genre « (Lem, 2000: 312). At the same time, the mentioned writer believes that fantasy literature, devoid of mysticism and fear, will never interest his reader. Because where there is no mystery and fear, the reader cannot be overcome by exciting emotions.

But S.S. Lem did not take into account that the characters in the literature of "survival horror" are not in the "secondary, strange" world, but in ordinary, real life are subjected to various adventures from the penetration of incomprehensible, terrible forces. Mystery, the events of works filled with fear, fascinate and attract the reader, because they happen conditionally in real life. And events in the fantasy genre do not take place in everyday, habitual life, but in a «spare, alien» world, as V. L. Gopman wrote, from imagination, in a fictional fantasy world.

Analyzing various genre definitions, features and typology of fantasy, at first glance we come to an amazing conclusion: each of the fantasy concepts we have listed describes, reveals independent facets (genetic or substantial) of this new genre structure. For example, S.V. Shamyakina summarizes the following «genesis» fantasy formula: «myth – fairy tale – epic of medieval heroes – serial (chivalric) novels – romanticism + Gothic novels = literary fairy tale + adventure novel – neo-Romanticism + science fiction = fantasy» (Shamyakina, 2010: 6).

To begin with, let's focus on the «fantasy – fiction» scheme. To do this, it is necessary to define the genre of literary fiction.

«Fiction is a kind of mimesis (imitation, likening to the art of real life), related in a narrow sense to the genre of fiction, cinema and art; as its aesthetic dominant, a fantastic category is established that violates the conventional boundaries and rules of real life. The main feature of fiction is the presence of fantastic conventions in the work «.

At the next stage of our research, we will analyze the sequence «fantasy-fairy tale». To do this, first of all, it is necessary to define the concept of «fairy tale».

«A fairy tale is a type of oral prose of the people, the main dominant function of which performs an aesthetic function <...> the derivation of an oral story from thought, imagination and focus on the education and entertainment of a person makes it possible to classify it among fairy tales».

The first difference between fantasy and fairy tale lies in the fact that the writer and reader of fantasy perceives the «secondary world» as real life, the real world. In fantasy, miraculous phenomena occur systematically, like ordinary natural phenomena, and are considered normal. And in fairy tales it is not so. In addition, as fantasy characters, the author continues to choose fairy-tale or mythical characters, giving them individuality. And according to K. Bulychev: «in a fairy tale, any hero or princess acts according to the laws of a fairy tale. They are not real people and we clearly understand this. They are just components of fairy tales...».

The folktale from the very beginning formed the oral creation of the people and was created on the basis of imagination. That is, the author (the narrator) and the student (the listener) never believed in the tale nor listened to it. Fantasy texts are based on the written fictional word, so the rhythmic melodicism of fantasy is not as obvious as in the oral fairy tale.

Exploring the similarity, identity, consonance and differences, originality, genre independence of fantasy with the genres of myths, fairy tales, fiction, as a generalizing conclusion due to the limited possibility of their disclosure in the volume of one article, we offer the following comparative picture.

Picture 1. Separate conceptual harmonies and differences of fantasy with myth, fairy tale, fiction

Fairy-tail	Fantasy			Fiction
	1. Novel tales.	1. The writer and reader of fantasy perceives the "secondary world" as real life, the real world, believes in it. 2. The creation of a fantasy work is based on a certain adventure or intrigue.	1. Fictional works of fantasy	
	1. A fairy tale is a type of oral prose of the people, the main dominant function of which performs an aesthetic function <...> the derivation of an oral story from thought, imagination and focus on the education and entertainment of a person makes it possible to classify it among fairy tales. 2. The author (the narrator) and the student (the listener) never believed in the tale nor listened to it.	All of these genres can be attributed to the syncretic meta-genre. Firstly, mythology (neo-myth), then folklore and written fairy tale, then science fiction and science fiction, and finally the fantasy genre were formed at the level of dynamic genres that generate, nourish and complement each other.	1. Fiction is a type of mimesis (imitation, assimilation to the art of real life), related in a narrow sense to the genre of fiction, cinema and art; as its aesthetic dominant, a fantastic category is established that violates the conventional boundaries and rules of real life. 2. the main feature of fiction is the presence of fantastic conventions in the work.	
	1. The source of folklore oral and literary fairy tales lies in mythology.	1. It includes a revised canonical system of myths or a mythopoetic concept created by the author from his own imagination. The most important feature of this concept is the creation of an additional world.	1. Some of the fictional categories are taken from ancient mythology.	
Mythology				

Note: Image prepared by the author

Summing up the differentiation of genre features of fantasy, the following question should be noted. The creation of a fantasy work is based on some kind of adventure or intrigue. M. M. Bakhtin writes about this issue "... adventurous "random time" is a special time of immersion of irrational forces into human life: interference in human life of various "gods", Shamans, devourers, Roman villains <... > at any given time, the adventure is controlled by only one power. The name of this force is randomness" (Bakhtin, 1987). This description can be said in relation to many works written in the fantasy genre.

"Fantasy is an independent genre of fiction, which first appeared in England in the twentieth century, from the interweaving of fairy-tale, serial (chivalrous) novels and myths, based on a single artistic authenticity (authenticity) of the work, in the center of which there are recycled mythological archetypes and the author's myth," here we summarize our personal definition.

Following this definition, we can distinguish fantasy from myth, science fiction and fairy tales. Because mythology came out first, then folklore and written fairy tale, then science fiction and science fiction, and finally the fantasy genre, generating, nourishing, complementing each other, and finally everything went beyond modern literature, becoming the object of study of linguistics, philosophy, cultural studies, sociology, pedagogy, psychology and others science, especially fantasy has already turned into cinema, animation, computer games, entertainment of modern mass culture.

4. Results of the research

In general, dwelling on the stages of formation and development of the fantasy genre in world and Kazakh literature, the following main conclusions and findings can be made as a result of the review:

- First of all, we conclude that fantasy as an independent genre in Western Europe, including English culture and literature, in the first thirty years of the twentieth century began to form as a balanced independent direction against the genre of science fiction, based on the achievements of scientific and technological progress. However, there is reason to believe that fantasy has deep roots, in Celtic, Viking, Scandinavian myths, fairy tales and folklore of the fifteenth century and perhaps even earlier;

- The basis of modern fantasy, which demonstrated this genre at the world level, made it become an independent genre of literature and even a meta-genre, combining feature films, cartoons, animation, entertainment, computer games, toy business and other areas besides literature, while modern business and technology developed primarily due to J.R.R. Tolkien's trilogy "The Lord of the Rings" which was published in the late 50s of the XX century. Among the recognized fantasy classics of the world level in addition to J.R.R. Tolkien are the works of R. Howard, C. Lewis, M. Moorcock, A. Norton, W. Le Guin, M. Stewart, R. Zelazny.

- The basis that influenced the formation and development of the fantasy genre in world literature, including Russian, which occupies its prominent place, can be called the genres of science fiction, literary fairy tale. In Russian classical literature (as well as in our Kazakh literature) there is no stable tradition of the fantasy genre. Authors have steadily returned to the genre of fantasy literature. Since Russian literature and Kazakh literature developed within the framework of Soviet general literature, the genre of fantasy, which formed and developed after World War II, in the 60-80s of the last century, did not reach the stage of full development and perfection. After all, it is known that it takes from several decades to centuries for an independent literary genre to fully develop. While the world, including British-English fantasy, emerged in the first thirty years of the twentieth century as a phenomenon opposed to the realization of creation, the world in terms of the mind, while Russian-language fiction began to be written only in the the 80-90s of last century;

- The works of Тауык Рымжанов, Тауфикх Шегиров-Турсыбек Саукетайев, Тимур Копасhev, Адам Кәпанов and Илмаз Нурғалиев, Бекен Ібраим, Айгул Түлембайева,

Rustem Sauytbay, Zira Nauryzbay and Lilia Kalas written in the fantasy genre in Kazakh literature in the late twentieth century and written in the period over the first twenty years of the twenty-first century, we are entitled to conclude that we live in an era of formation and development of the fantasy genre in Kazakh literature, including children's literature, and that the fantasy genre in Kazakh literature is fully formed and developing. It can also be concluded that all the characteristic features of fantasy can be traced in the works of the above authors;

- All the methodological, literary basis necessary for the origin and rapid development of the fantasy genre in Kazakh literature, including children's literature, is fully formed, already exists. These include the formation, evolution of the Kazakh mythical worldview, masterpieces of folk oral literature, a rich heritage, fairy tales and heroic epics, legends and a huge literary fund established by creation during the «Golden age (Altyn gasyr)» (at that time the foundations of modern Kazakh literature were laid, the literary language was finally formed, and new stylistic forms appeared) of subsequent written literature;

- The fantasy genre in world and Kazakh literature should still be evaluated as a dynamic genre experiencing the processes of formation, development, and blooming as an independent literary genre.

5. Conclusion

In order to differentiate the philosophical aspects of the Fantasy genre and demonstrate that it is one of the phenomena of modern culture, first of all, we emphasize that this genre is a "very young" genre that exists for only one century compared to the genres of mythology, folklore fairy tale, literary fairy tale, science fiction with several centuries of development, established in historical times. For the first time widely recognized within the framework of fantasy literature, by the end of the twentieth century fantasy had already turned into a full-fledged, dynamically developing independent genre and cultural phenomenon. Due to the massive nature of various fantasy works as a means of a feature film, an animated film, computer games, and the entertainment industry, fantasy has already firmly entered various spheres of human life and turned into a special space that forms the culture of the individual. There is reason to believe that Fantasy, forming many different fantastic ideas, cultural symbols and archetypes, has become not only an indicator reflecting the general image and features of modern culture, but also a factor purposefully contributing to the development of society. Fantasy as a cultural phenomenon forms and distributes and promotes fantastic ideals, norms (the actual power of magic, the dichotomy of good and evil, concomitant), "attractive messages" and special ideological content in the mass consciousness of the consumer through widely distributed symbols and symbols.

The Fantasy industry, broadly embracing the target audience, the masses, actively and continuously influences the minds of the population, thereby being used as a mechanism for organizing the social life of a civilized person, spreading purposefully realized phenomena. Fantasy in a sense embodies real life, portraying it as real life. A fantasy product becomes one of the symbols of modernity: it puts before the human eye and imagines that "an impossible world is possible", brings it closer to the idea of designing, creating, creating a virtual space that has no ontological connection with real life. Developing together with the course of the postmodern era and computer life, fantasy has acquired a global character. Therefore, modern

researchers of the fantasy genre face the problem of expanding its methodological space. In other words, fantasy is of academic interest today. The structural complexity of the Fantasy phenomenon, and the close connection of this genre with postmodern culture, requires its understanding from a philosophical and cultural point of view. In our opinion, it is necessary to study the phenomenon of fantasy from the point of view of modern ideological concepts.

References:

1. Askarova A. (2021). Mysticism in Kazakh and foreign prose. The Scientific Journal "Keruen", 73(4). <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2021.4-08>; (in Kaz)
2. Akhmetova, A. (2021). Mystical and scientific-fantastic elements in the «green tents» story written by Bakhytbek Kadyr. The Scientific Journal "Keruen", 73(4). <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2021.4-19>; (in Kaz)
3. Bakhtin M.M. Forms of time and chronotope in the novel. Essays on historical poetics [Electronic resource].: - <http://yanko.lib.ru/books/cultur/bahtin-hronotop.htm>. (in Russ)
4. Goncharov V.L. (1997) Conan at the turn of the era: Russian fantasy – traditions and prospects // Ural'skiy sledopyt. – No. 7. – pp. 57-59 (in Russ)
5. Gubailovsky V.A. (2002) The rationale for happiness: On the nature of fantasy and the pioneer of the genre // Novyj mir. – vol. 3, pp. 174-185. (in Russ)
6. Kaplan V.V. (2001) Let's look behind the wall // Novyj mir. – 2001. vol. 9, pp.168-169 (in Russ)
7. Koldun I., [Baranovsky V.] (1997) Classification of the fantasy genre / M.: TERRA. – 211 p. (in Russ)
8. Lem S.S. (2000) Science Fiction and Futurology. – M.: Vostochnaya literatura. – 312 p. (in Russ)
9. Mamaeva N.N. (2001) This is not fantasy! // Ural'skiy sledopyt. Vol. 9, pp. 48-54. (in Russ)
10. Meshcheryakova M.I. (1997) Russian children's, teenage and youth prose of the second half of the twentieth century: problems of poetics. Monograph – M: Megatron. – 214 p. (in Russ)
- 11. Mineralova I.G. (2002) Children's literature / Textbook for students of higher educational institutions. – M.: Vlados, pp. 156-157 (in Russ)
12. Perumov N.D. (2000) I love gnomes, and they love beer // Mir za nedelyu. Vol. 4. – 321 p. (in Russ)
13. Sapkovskij A. (2002) There is no gold in the Gray Mountains / A. Sapkowski. – M.: AST. – 205 p. (in Russ)
14. Stepnovskaya T.L. Anime Fantasy - what is it? [Electronds resource]. – <http://world.hentai.ru/raznoe/20775-statya-anime-fantazi-chto-eto-takoe.html>. (in Russ)
15. Chernysheva T.A. (1984) The nature of fantasy. Irkutsk: Irkutsk University Publishing House. – 62 p. (in Russ)
16. Shamyakina S.V. (2010) Fantasy literature: differentiation of the concept and genre characteristics. – Kharkov: State University. – 6 p. (in Russ)
17. Tally, Robert T. Tolkien and Form: Generic Discontinuities in the Hobbit and the Lord of the Rings. Journal of English Language and Literature. Volume 68, Release 1, pp. 167 – 192 ISSN. 10162283. DOI 10.15794/jell.2022.68.1.008. (in Eng).

Әдебиеттер:

1. Асқарова А. Қазақ және шетел прозасындағы мистика. «Керуен» ғылыми журналы, 73(4) 2021. <https://keruenjournal.kz/main/article/view/96> <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2021.4-08>;
2. Ахметова А. Бақытбек Қадырдың «Жасыл шатырлар» әңгімесіндегі мистикалық және ғылыми фантастикалық элементтер. «Керуен» ғылыми журналы, 73(4) 2021. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2021.4-19>;
3. Бахтин М.М. Формы времени и хронотопа в романе. Очерки по исторической поэтике [Электронный ресурс].: - <http://yanko.lib.ru/books/cultur/bahtin-hronotop.htm>.
4. Гончаров В.Л. Конан на переломе эпох: русская фэнтези – традиции и перспективы // Уральский следопыт. – 1997. - №7. – 57-59 с

5. Губайловский В.А. Обоснование счастья: О природе фэнтези и первооткрывателе жанра // Новый мир. – 2002. - №3. – 174-185 с
6. Каплан В.В. Заглянем за стенку // Новый мир. - 2001. - №9. – 168-169 с
7. Колдун И., [Барановский В.] Классификация жанра фэнтези / М.: ТЕРРА, 1997. – 211 с
8. Лем С.С. Фантастика и Футурология. – М.: Восточная литература, 2000. – 312 с
9. Мамаева Н.Н. Это не фэнтези! // Уральский следопыт. – 2001. – №9. – 48-54 с
10. Мещерякова М.И. Русская детская, подростковая и юношеская проза второй половины XX века: проблемы поэтики. Монография – М: Мегатрон, 1997. – 214 с.
11. Минералова И.Г. Детская литература / Учебное пособие для студентов высших учебных заведений. – М.: Владос, 2002. – 156-157 с.
12. Перумов Н.Д. Я люблю гномов, а они любят пиво // Мир за неделю. – 2000. – №4. – 321 с.
13. Сапковский А. Нет золота в Серых Горах / А.Сапковский. – М.: АСТ. – 2002. – 205 с.
14. Степновская Т.Л. Аниме Фэнтези – что это такое? [Электронды ресурс]. – [http:// world. hentai.ru /gaznoe/20775-statya-anime-fantazi-chto-eto-takoe. html](http://world.hentai.ru/gaznoe/20775-statya-anime-fantazi-chto-eto-takoe.html).
15. Чернышева Т.А. Природа фантастики. Иркутск: Издательство Иркутского университета, 198. – 62 с.
16. Шамякина С.В. Литература фэнтези: дифференциация понятия и жанровая характеристика. – Харьков: Государственный университет, 2010. – 6 с.
17. Tally, Robert T. (2022) Tolkien and Form: Generic Discontinuities in the Hobbit and the Lord of the Rings. *Journal of English Language and Literature*. Volume 68, Release 1. pp.167 – 192. ISSN. 10162283. DOI 10.15794/jell.2022.68.1.008. (in Eng).

Г.К. Тилеубай^{1*}, К.О. Таттимбетова²

^{1,2}Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Алматы, Казахстан

E-mail: *gulbanu2007@gmail.com, kuralay555@mail.ru

ORCID: 0000-0003-2447-5054, 0000-0002-7713-0757

ЖАНРОВЫЕ ТЕНДЕНЦИИ В РАЗВИТИИ СОВРЕМЕННОГО КАЗАХСТАНСКОГО РЕАЛИСТИЧЕСКОГО РАССКАЗА

Аннотация. В статье рассмотрены некоторые тенденции в развитии жанра современного казахстанского рассказа, проанализированы способы усложнения его жанровой природы. Цель данного исследования заключается в том, чтобы раскрыть своеобразие жанра современного казахстанского рассказа в процессе его эволюции. Авторами завершено научное исследование обобщены и систематизированы жанровые признаки казахстанского рассказа на примере творчества Рены Жумановой, Ильи Одегова и Салахитдина Муминова. Охарактеризованы особенности поэтики рассказа с учетом трансформации жанрового содержания. Теоретическая значимость работы состоит в том, что ее выводы и материалы могут послужить для уточнения и систематизации представлений о современном казахстанском рассказе. Практическая значимость статьи заключается в том, что ее положения и выводы могут быть использованы для разработки методики анализа современного казахстанского рассказа в высшей школе. В данной статье установлено, что в современной казахстанской малой прозе происходят жанровые процессы, приводящие к изменению традиционного формата реалистического рассказа. Сюжет рассказа может усложняться мифологическим образом животного, музыкальным контекстом, мистикой. При этом реалистический характер рассказа сохраняется. Сюжет реалистического рассказа может быть основан на психологическом анализе. В сюжете реалистического рассказа реализм как основная форма изображения может органично сочетаться с античными мифологическими образами. Кроме того, поток сознания и интертекстуальность способны также усложнить его сюжет.

Благодарность: Исследование выполнено в рамках научного проекта ИРН АР19679652 «Русская проза Казахстана новейшего времени: ведущие тренды, жанрология, сюжетика, герой» грантового финансирования КН МНВО РК.

Ключевые слова: современный казахстанский рассказ, жанровая природа, поток сознания, психологизм, мифологический образ.

G.K. Tileubay^{1*}, K.O. Tattimbetova²

^{1,2}Al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, Kazakhstan

E-mail: *gulbanu2007@gmail.com, kuralay555@mail.ru

ORCID: 0000-0003-2447-5054, 0000-0002-7713-0757

Genre trends in the development of modern kazakh realistic short story

Abstract. The article discusses some genre trends in the development of the modern Kazakh short story. The ways of complicating the genre nature of a realistic story are revealed. The purpose of this study is to analyze the genre originality of the modern Kazakh realistic story. The article identifies and analyzes the genre features of the Kazakh story. The features of the poetics of the realistic Kazakh story are characterized, taking into account the transformation of genre content. The theoretical significance of the work is that its conclusions and

materials can serve to clarify and systematize ideas about the modern Kazakh story. The practical significance of the article is that its provisions and conclusions can be used to develop a methodology for analyzing the modern Kazakh story in higher education. In this article, it is established that genre processes occur in modern Kazakh short prose, leading to a change in the traditional format of a realistic story. The plot of the story can be complicated by the mythological image of an animal, musical context, mysticism. At the same time, the realistic nature of the story is preserved. The plot of a realistic story can be based on psychological analysis. In the plot of a realistic story, realism as the main form of the image can be organically combined with ancient mythological images. In addition, stream of consciousness and intertextuality can complicate the plot of a realistic story.

Acknowledgment: The study was carried out within the framework of the scientific project IRN AR19679652 «Russian prose of Kazakhstan in modern times: leading trends, genreology, plot, hero» grant funding from the CS MSHE RK.

Keywords: modern Kazakh story, genre nature, stream of consciousness, psychologism, mythological image.

Тілеубай Г.К.^{1*}, Таттимбетова К.О.²

^{1,2} *Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,*

Алматы, Қазақстан

E-mail: *gulbanu2007@gmail.com, kuralay555@mail.ru

ORCID ID: 0000-0003-2447-5054, 0000-0002-7713-0757

Заманауи қазақстандық реалистік әңгіменің дамуындағы жанрлық үдерістер

Аңдатпа. Мақалада қазіргі қазақстандық әңгіменің жанрының дамуындағы кейбір үрдістер қарастырылады. Реалистік әңгіменің жанрлық табиғатын қиындату жолдары айқындалады. Бұл зерттеудің мақсаты – қазіргі қазақстандық реалистік әңгіменің жанрлық ерекшелігін талдау. Мақалада қазақстандық әңгіменің жанрлық белгілері анықталған және талданған. Жанрлық мазмұнның өзгеруін ескере отырып, реалистік қазақстандық әңгіме поэтикасының ерекшеліктері сипатталған. Жұмыстың теориялық маңыздылығы оның тұжырымдары мен материалдары қазіргі қазақстандық әңгіме туралы түсініктерді нақтылауға және жүйелеуге қызмет етуі мүмкін. Мақаланың практикалық маңыздылығы оның ережелері мен тұжырымдары жоғары мектепте заманауи қазақстандық әңгімені талдау әдістемесін әзірлеу үшін пайдаланылуы мүмкін. Бұл мақалада қазіргі қазақстандық шағын прозада реалистік әңгіменің дәстүрлі форматының өзгеруіне әкелетін жанрлық процестер жүріп жатқаны анықталды. Оқиғаның сюжеті жануардың мифологиялық бейнесімен, музыкалық контекспен, мистикамен күрделене түсуі мүмкін. Бұл жағдайда оқиғаның реалистік сипаты сақталады. Реалистік оқиғаның сюжеті психологиялық талдауға негізделуі мүмкін. Реалистік әңгіменің сюжетінде реализм бейнесінің негізгі формасы ретінде ежелгі мифологиялық бейнелермен органикалық түрде үйлесуі мүмкін. Сонымен қатар, сана ағыны мен интертекстуалдылық реалистік оқиғаның сюжетін қиындата алады.

Алғыс: Зерттеу ҚР ҒЖБМ ҒК «Қазақстанның қазіргі замандағы орыс прозасы: жетекші трендтер, жанрология, сюжетика, қаһарман» ИРН АР19679652 ғылыми жобасы аясында орындалды.

Кілт сөздер: қазіргі қазақстандық әңгіме, жанрлық табиғат, сана ағымы, психологизм, мифологиялық бейне

1. Введение

Современная литература Казахстана развивается, несмотря на объективные трудности. Жанровая система современной казахстанской литературы отличается разнообразием. Доминирует жанр романа. Создаются новые произведения в жанре повести. Рассказ является частью жанровой системы русской литературы в Казахстане.

В литературном журнале «Простор» регулярно публикуются новые рассказы. Перед литературоведением стоит задача – изучать поэтику, особенности сюжета и композиции, смысловое пространство новых рассказов. Сказанное определяет актуальность темы нашей работы.

Объект исследования – современный литературный процесс, жанрология, жанр рассказа.

Предмет исследования – современный реалистический казахстанский рассказ.

Цель исследования – выявить основные жанровые тенденции в развитии современного казахстанского реалистического рассказа.

Задачи работы заключаются в следующем:

- определить и проанализировать жанровые признаки казахстанского рассказа;
- выявить особенности поэтики реалистического казахстанского рассказа.

Теоретическая значимость нашей работы заключается в том, что ее материалы могут послужить для уточнения и систематизации представлений о современном казахстанском рассказе.

Практическая значимость настоящей статьи состоит в том, что наши положения и выводы могут быть использованы для разработки методики анализа современного казахстанского рассказа в вузе.

2. Методы и материалы исследования

2.1 Методы исследования

В данной статье использованы следующие литературоведческие методы исследования: историко-литературный, системно-типологический подход, поэтико-структурный анализ текста, анализ художественного произведения в его жанрово-родовой специфике.

Историко-литературный метод необходим для формирования исходных представлений о развитии современного казахстанского рассказа. Жанр рассказа имеет свою историю становления и развития, поэтому в ходе нашего исследования необходимо иметь в виду этот факт. Мы учитываем трансформацию жанра рассказа в постмодернизме.

Применение системно-типологического метода необходимо для выявления жанровых разновидностей современного казахстанского рассказа.

Использование поэтико-структурного анализа текста обеспечит успешность изучения поэтики и сюжетно-композиционных черт жанровых разновидностей современного казахстанского рассказа. Важно быть внимательным к поэтике и структуре произведений малой прозы.

Для выявления художественных особенностей рассказов логично использование метода анализа произведения с учетом его жанрово-родовой специфики. Это необходимо для обстоятельного анализа жанрово-родовых признаков рассказов.

2.2 Материалом исследования послужили труды казахстанских и зарубежных исследователей, посвященные различным аспектам современной литературы, раскрывающие жанровую природу рассказа.

Кроме того, материалом для исследования стали рассказы современных казахстанских авторов Рены Жумановой, Ильи Одегова и Салахитдина Муминова.

3. Обсуждение

В зарубежном литературоведении жанр рассказа получил освещение с различных сторон. Так, весьма активно исследуются нарративные модели создания рассказов. Кроме того, изучается современный американский рассказ (Scofield, 2006). Выдвигаются теории жанра рассказа (Bendixen, Nagel, 2010), (Patea, 2012).

В зарубежном литературоведении представлены работы, излагающие представления их авторов о жанровой природе рассказа (Hanson, 1985), (Reid, 1991). Зарубежные ученые исследуют жанр рассказа с учетом его принадлежности к определенному творческому методу (Drewery, 2016).

Для раскрытия темы нашей статьи необходимо выделить и охарактеризовать жанровые доминанты рассказа. Как известно, рассказ как жанровое образование предполагает эпическое начало. Это начало основано на показе события, которое играет большую роль в жизни ключевого литературного героя. Развитие этого события определяет сюжет рассказа, показывает нравственные возможности действующих лиц, обнаруживает логику жизни в целом.

В литературоведении прочно утвердилось понимание того, что несмотря на малый объем в рассказе воссоздается целостный образ жизни человека. Рассказ несет в себе определенные авторские мировоззренческие установки, которые находят отражение в воссоздании системы литературных героев. Мировоззрение писателя определяет характеры действующих лиц, их мировосприятие, идеи. Кроме того, оно находит отражение в специфике художественного мира рассказа.

Сюжет рассказа содержит авторскую точку зрения, которая определяет своеобразие стиля, поэтики и смыслового пространства произведения.

Рассказ следует признать востребованным жанром. Как известно, роман является лидирующим жанром в мировой художественной литературе. Рассказ соперничал с главным литературным жанром - романом. В.Я. Гречнев отмечает, что в конце XIX века в русской литературе роман постепенно утрачивает главную позицию. В это время творцы жанра рассказа обеспечили его расцвет, так как нашли «новый ключ к истинному постижению жизни в создавшейся исторической обстановке...» (Гречнев, 2006: 5).

Казахстанский рассказ получил определенное изучение в литературоведении. Г.Ш. Елеукунова осуществила филологический анализ казахского художественного рассказа (Елеукунова, 2008).

В статье В.В. Савельевой представлен анализ различных типов рассказа в новейшей русской прозе Казахстана. В.В. Савельева утверждает, что в современной русской казахстанской литературе есть все жанровые разновидности рассказа: рассказы классического типа, сюрреалистические рассказы, короткие рассказы, юмористические рассказы, рассказы-притчи, рассказы-новеллы, автобиографические рассказы, рассказы с элементами абсурда и гротеска (Савельева, 2015).

Изучение жанровой поэтики – это актуальная научная проблема. Современное литературоведение исследует жанровую поэтику не только малой, но и крупной прозы. Так, в статье казахстанских ученых представлен глубокий анализ романа Ермека Турсунова «Мамлюк». Ее авторы приходят к следующему концептуальному выводу:

«Современный прозаик Казахстана продолжает традицию своих предшественников, создававших художественные произведения на основе синтеза двух или нескольких культур» (Сабыржанова, Ананьева, Демченко, 2023: 48).

В другой работе, посвященной мифологизму современной казахстанской литературы, доказывается «полифункциональность мифа... в произведениях казахстанских прозаиков конца XX-начала XXI вв.» (Шанаев, Джолдасбекова, Какильбаева, Коваленко, Баянбаева, 2023: 209).

Таким образом, в результате обсуждения различных научных концепций у нас сформировались исходные теоретические представления о жанре рассказа. Они необходимы для корректного и достоверного исследования жанровой поэтики современного казахстанского рассказа.

4. Результаты исследования

Рена Жуманова – член Союза писателей Республики Казахстан. Лауреат VI Международного литературного фестиваля «Славянская лира» (Минск), дипломант Всероссийской историко-литературной премии «Александр Невский». Ее произведения опубликованы в казахстанских и зарубежных изданиях, в том числе в журналах «Простор», «Литературный Кыргызстан», «Полымя» (Минск), российской «Литературной газете» и др.

Интересующие нас «Хромая сайга и другие рассказы» Р. Жумановой опубликованы в казахстанском литературно-художественном журнале «Простор». В эту подборку вошли рассказы «Ленгунгуры», «Цой», «Марфа», «Популярность», «В электричке», «Отзыв», «Хромая сайга».

Рассказ «Хромая сайга» занимает особое место в подборке. Это реалистическое произведение с тщательно выстроенным сюжетом, основанным на развитой фабульной линии.

Фабула рассказывает о постсоветской казахстанской действительности. Главная героиня рассказа – Куралай. Образ этой женщины организует сюжет рассказа. Куралай торгует на местном рынке чаем. Ей иногда помогает сын Мейирбек. Дочь Марал живет в Астане. Муж Азамат часто бил и оскорблял Куралай. Когда он погиб после очередной попойки, Куралай пришлось решать проблему – как прокормить детей: школьницу Марал и еще маленького сына Мейирбека. Куралай занялась небольшим бизнесом – разносила чай в термосах и продавала его торговцам на рынке. Заодно подрабатывала уборщицей, мыла полы в рыночных магазинчиках. Куралай справилась с трудностями, смогла вырастить детей. Взрослая дочь живет в Астане, сын Мейирбек учится в музыкальном колледже.

В рассказе, который написан в реалистическом формате, содержатся портретные описания героев. В соответствии с традицией реализма портреты служат для характеристики героев и для передачи ключевой информации.

«Сколько Куралай себя помнила, она всегда была такой. Невысокой, плотноватой, смуглой, с удивленно приподнятыми тонкими бровями и большими грустными темно-кариими глазами» (Жуманова, 2022: 90).

Этот портрет носит лаконичный характер. Но, тем не менее, в нем содержатся достаточно определенные сведения о характере героини. После этого портретного

описания следует указание на инвалидность Куралай. «А когда Куралай пела на аульных праздниках, даже видные парни из городских гостей засматривались, начинали ухлестывать. Правда, стоило ей пройтись, неловко припадая на левую ногу, те испарялись без следа» (Жуманова, 2022: 91).

В ее жизни «появился Азамат. Простой городской работяга, хмурый и неразговорчивый. Смотрел неотрывно долгим тяжёлым взглядом, в котором чувствовалось глухое и тёмное желание. Приглашал в кино. Делал небольшие подарки» (Жуманова, 2022: 91). В этой портретной зарисовке обращает на себя внимание ряд деталей (хмурый, неразговорчивый, тяжелый взгляд), которые подчеркивают потенциальную жестокость Азамата. Куралай вышла за него замуж не по любви, а под давлением своей матери, которая опасалась, что дочь останется одинокой из-за телесного увечья.

Как видно, детерминизм является принципом развития сюжета рассказа. Причинно-следственные связи в его тексте определяют мысли и поступки героев. Детерминизм играет важную роль в литературе реализма. Как известно, в произведениях реализма внутренний мир героев и их поведение находятся в тесной связи с различными обстоятельствами. Автор рассказа «Хромая сайга» следует этой основополагающей традиции реалистической литературы.

Достоверность изображения характерна для литературы реализма. Миметическая форма лежит в основе реалистического осмысления связи внешнего мира и человека. В рассматриваемом рассказе автор достоверно изображает реалии постсоветской эпохи дикого капитализма. В рассказе убедительно повествуется о тяжелой борьбе людей за кусок хлеба, об условиях жизни этого времени, о занятиях простых людей, брошенных властью на произвол судьбы.

Отмеченное выше говорит о социальной направленности рассказа. Его автор следует гуманистической традиции реалистической литературы, старавшейся защищать своими художественными средствами слабых и обездоленных людей. Гуманистическая проблематика связана с иносказательным образом подстреленной на охоте сайги.

В рассказе параллельно образу Куралай воссоздан образ хромой сайги. Между Куралай и ее сыном Мейирбеком во время его игры на домбре произошел разговор. «Что это, сынок? – Куралай заинтересованно наблюдала за спотыкающимися движениями его правой руки. – Хромает твоя музыка, прям как я, когда на автобус опаздываю, – хихикнув, женщина вопросительно уставилась в глаза сына» (Жуманова, 2022: 92). Мейирбек играл на домбре кюй Курмангазы «Аксак киик».

Мейирбек, стеснясь, деликатно объясняет своей матери, что хромые люди считались «священными, что ли носителями душ умерших, представителями потустороннего мира... И, в общем, нельзя их было обижать. А если вдруг кто-то не в курсе был и всё-таки полез к хромому, потом всегда бывал наказан. Рано или поздно. Поэтому так много кюев с такими названиями “Хромой кулан”, “Хромой баран”, “Хромая девушка”» (Жуманова, 2022: 92).

Этот эпизод привносит мистический оттенок в сюжет рассказа. Но в границах его реалистического художественного мира он вполне вписывается в сюжет произведения и органично связан с его поэтикой и проблематикой.

Образ сайги вносит сильное эмоциональное содержание в текст рассказа, дополнительно освещая образ главной героини новыми смыслами. Так, в рассказе проводится мысль об особой защищенности свыше слабых и увечных людей. Эта мысль получает подтверждение в финале произведения. Грабитель в балаклаве угрозами отобрал у Куралай деньги и сорвал с ее шеи подаренную сыном золотую цепочку. Но грабитель, выходя из квартиры, упал на лестнице и сломал себе шею. Так, судьба спасла Куралай от жестокого мужа, а также от грабителя.

Естественно, в реальной жизни все намного сложнее, но автор, подчиняясь своему гуманистическому мировидению, создает иную версию жизни героини рассказа. Куралай находится под защитой особого хода вещей, не зависящего от воли человека. Но Куралай, несмотря на ощущение этой защиты, все же проявляет собственную волю. Она сопротивляется неблагоприятным обстоятельствам. Но не агрессией и жестокостью. Героиня на это не способна. Сила Куралай – в безграничной любви к детям. Ее любовь дает ей силы.

Таким образом, гуманистическая проблематика и пафос дополнительно характеризуют рассматриваемый рассказ как реалистическое произведение.

Рассмотрим некоторые реалистические рассказы современного казахстанского автора И. Одегова. Тематика его рассказов носит разнообразный характер. «Убить по науке» – так называемый «охотничий» рассказ, восходящий к «Запискам охотника» Тургенева. И. Одегов максимально использовал возможности реалистической эстетики. В самом начале рассказа приведено краткое портретное описание одного из героев, которому отведена роль отрицательного персонажа. «Это был опрятный молодой человек, только руки у него были старческие, покрытые сухой сморщенной белой кожей, словно куриные лапки. И звали его тоже по-куриному – Петя» (Одегов, 2014).

Портрет несет достаточно определенную характеристику литературного героя. Отмечена негативная, отталкивающая черта – старческие руки, которые приходят в противоречие с возрастом Пети. Далее автор наделяет этого персонажа именем «Петя», которое звучит как «куриное» в этом контексте. Принцип детерминизма, которым руководствуется И. Одегов, определяет развитие рассказа.

Дальнейшее развитие его сюжета подтверждает отмеченную выше отталкивающую деталь. «Куриные лапки» – адекватное отражение внутреннего мира действующего лица. Черты портрета – это свидетельство внутренней несостоятельности персонажа. Как известно, в литературе реализма использовался принцип тесной связи внешнего и внутреннего.

Фабульная линия также подчинена задаче раскрытия внутреннего мира персонажа. Заявленная в начале рассказа деталь «куриные лапки» находит свое подтверждение в развитии действия. На охоте Петя показал самоуверенность, неумелость и жестокость.

После неудачной попытки убить раненого селезня Петя прибегает к грубой силе, к жестокому убийству. Сцена убийства селезня выписана натуралистично, со скрытым сарказмом. Здесь нет авторских комментариев. Автор дает объективное описание эпизода. Но это не мешает читателю испытывать отвращение к Пете. Его поступки говорят за себя.

Начало и финал рассказа образуют своего рода кольцо. Рассказ приобретает целостность. Один эпизод вытекает из другого, ключевая художественная деталь, заявленная в начале рассказа, получает свое дальнейшее развитие. Сюжет рассказа подчинен главной художественной задаче автора – показать характер ключевого персонажа, каковым выступает жестокий и неумелый охотник Петя, который руководствуется не здравым смыслом, а нелепыми книжными инструкциями, далекими от реальной жизни, а по большому счету – ложными.

По своей нравственной проблематике рассказ включен в контекст реализма, утверждавшего должные нормы поведения. Реализм нес в себе посыл философии эпохи Просвещения, которая манифестировала идею воспитания человека. В литературе реализма возникли так называемые романы воспитания. Практически в любом реалистическом произведении воссоздавалась система литературных персонажей, которые выступали носителями должного или недолжного умонастроения или поведения. Первая группа получила определение положительных героев, вторая – отрицательных. Финал произведений часто заканчивался победой положительных героев и крушением отрицательных персонажей.

Рассказ И. Одегова «Убить по науке» несет в себе родственное миропонимание. В тексте наблюдается четкое деление героев на положительных и одного отрицательного персонажа. Положительными героями являются сам рассказчик и опытный охотник Семен Палыч.

Положительные герои традиционно показаны на фоне природы. Они знают особенности охоты, хорошо понимают и любят природу, стараются не нанести ей ущерб. Отрицательный персонаж Петя подвергается автором настойчивой критике за жестокое отношение к природе, к животным.

Подобная проблематика органично вписывается в смысловое пространство литературы реализма. Реализм рассматривал природу как дружелюбное человеку явление. Природа трактовалась как источник истины. Ключевые положительные герои изображались в тесном единстве с природой, они черпают в ней новые утешительные смыслы. Андрей Болконский, Наташа Ростова чутко воспринимают природу, прислушиваются к ее импульсам. Это помогает им обрести новые душевные силы. Можно привести другие примеры, иллюстрирующую нашу мысль. Отрицательные персонажи отчуждены от природы, которая осмысливается в произведении как источник добра и высокого смысла.

Положительные герои воплощают авторские представления о должном и недолжном. Эти нравственные понятия определяют характер проблематики рассказа, которая носит гуманистический характер. По мысли автора, нравственные люди выступают в качестве защитников устоев общества. Эта мысль восходит к просветительской идеологии, которая утверждала приоритет разума над страстями. Положительные герои И. Одегова отличаются мудростью и уравновешенностью.

В российском литературном журнале «Новый мир» опубликована подборка рассказов И. Одегова «Черная рыба». В подборку вошли рассказы «Небо над капитаном», «Чудовище с большими ушами», «Черная рыба», «Голуби и кролики» (Одегов, 2018). Все эти рассказы реалистические. В рассказе «Чудовище с большими

ушами» главный герой – маленький мальчик Вадик. Показан один эпизод из его жизни – поход в пекарню за хлебом.

Вадик, как все дети, любопытный ребенок. Так, он заметил на дереве черного кота, который внимательно следил за ним. Кот опасается мальчика, поэтому настороже. Впереди идет мать с подругой и следит за сыном, чтобы не отставал.

Мать отправляет Вадика за хлебом в пекарню. Тот с готовностью бежит выполнять ее поручение. На обратном пути он повстречал собаку, которую сильно испугался. Вадик быстро бежит от нее, но хлеб держит крепко в руке. Даже когда упал, хлеба не выронил. Чудовище с ушами осталось далеко за спиной. Вадик встретил женщину, которая спросила у него, не видел ли он собаку. Мальчик ответил отрицательно.

В рассказе синтезированы два сюжета: фабульный, который были изложен выше, и психологический. Как это принято в литературе реализма, между ними существует теснейшая связь. Фабульная линия определяет ход внутренней жизни героя. Но психологическая линия в рассказе И. Одогова не всегда четко выражена. Автор прячет мысли и чувства героя в подтекст рассказа. Вадик не ответил на вопрос женщины, от которой сбежала ее собака, так как ему было стыдно за свой страх.

Поэтика этого рассказа лаконичная. В нем нет портретов героев, нет предыстории, нет самой истории, что характерно для литературы реализма. Основную информацию читатель черпает из диалога матери с подругой и сыном. Сам Вадик практически не говорит. Мальчик показан исключительно в ситуациях активного действия.

Описания практически нет. Повествование минимальное. Психологизм не развернут. Автор рассчитывает на сотворчество читателей. Как же у читателя создается уверенность в том, что рассказ реалистический?

Установка на достоверность создается посредством диалога и повествования. Содержание диалога и фабульная линия дают читателю представление о том, что действие рассказа происходит в наши дни. Через некоторые детали ясно, что в произведении изображен постсоветский большой город, который находится в Казахстане. Воссоздана традиционно интернациональная среда бывшей столицы республики. Большой контекст служит для реалистического фона основной сюжетной линии, связанной с образом ребенка.

Мы видим на примере даже этого небольшого сюжетного рассказа, как реалистическая установка определяет его жанровое содержание. Автор также использует художественный вымысел как принцип организации сюжета этого реалистического рассказа.

Дополним наши представления о современном казахстанском рассказе анализом произведений Салахитдина Муминова, современного казахстанского писателя, который пишет в основном рассказы. Его произведения опубликованы в «Просторе», в альманахе «Книголюб», в российских журналах «День и ночь», «Наша улица», «Кольцо А», «Литературной газете» и других изданиях. Произведения С. Муминова включены в шорт-листы ряда международных писательских конкурсов. Повесть писателя «Год без сына» прошла в финал международного литературного конкурса имени Марка Алданова (США, Нью-Йорк, 2011 год).

Рассказы С. Муминова представляют собой сложные жанровые образования. Его проза может стать предметом отдельного исследования. Наша задача скромнее. На

примере рассказов писателя попытаемся определить характер жанрового синтеза различных элементов. В литературном журнале «Простор» опубликованы «Медеи», «Блины», «Газеты и Фолкнер иногда убивают мужей», «Почему он счастливо улыбался?», «Рассказ без финала», «Плохое настроение» С. Муминова.

В.В. Савельева следующим образом охарактеризовала творческий почерк современного прозаика: «Автор владеет не только азами технологии жанра рассказа, но и обладает, по-моему, естественным жанровым мышлением, которое позволяет превращать случай в сюжет, представить поступок как событие, которое раскрывает нам целую жизненную философию человека» (Савельева, 2014: 126).

Осуществим анализ рассказа «Медеи» из указанной выше подборки. На первый взгляд, произведение написано в реалистическом стиле. Но на самом деле в сюжете рассказа синтезированы элементы реализма и постмодернизма. Внешний план – реалистический, который доминирует в тексте. Художественный мир рассказа носит реалистический характер.

Образ главного героя выписан в соответствии с традицией реализма. Фёдор Иванович Венгерский, одинокий пожилой мужчина, когда-то играл в театре. Он сидит в кресле и читает трагедию Еврипида «Медея». Это вполне реалистическая картина, которая достоверно передает реалии обыденной жизни. Действие рассказа происходит в обычном девятиэтажном доме, в обычных квартирах. Где-то внизу жарят рыбу. За стеной слышен шум семейной ссоры.

Находясь под впечатлением перечитанной трагедии, главный герой рассказа захотел, «чтобы сюжет трагедии ожил, чтобы в реальной жизни повторилась эта печальная история» (Муминов, 2014: 51). Но он быстро устыдился своего желания. К нему приходит соседка Таня, которая сообщает, что поссорилась с мужем и выгнала его. У Тани двое маленьких сыновей. Уходя, она просит почитать книгу Еврипида. Хозяин соглашается, но на следующий день забирает. Автор не сообщает, почему герой не желает, чтобы Таня прочитала трагедию «Медея». Здесь автор полностью полагается на читателя. Главный герой рассказа опасается, что молодая женщина может последовать примеру Медеи, поэтому забирает у нее книгу Еврипида.

Автор постепенно наряду с внешним планом выстраивает внутренний мифологический план. Таня – потенциальная мифологическая Медея, которая убила своих сыновей, чтобы отомстить Ясону за измену. Но читатель должен самостоятельно иметь в виду мифологический сюжет о Медее. На это рассчитывает автор рассказа. А.А. Джундубаева констатирует: «На “цитатное сознание” реципиента рассчитана и постмодернистская игра с читателем в рассказе С. Муминова “Медеи”. Античный миф становится здесь смысло- и структурообразующим элементом произведения, отражающим мифологическое мышление автора и рассчитанного на такое мышление читателя» (Джундубаева, 2015: 125).

В ходе чтения внешний и внутренний планы развиваются практически параллельно. Но мифологический контекст становится доминирующим, так как комплекс Медеи не умер и периодически воскресает в реальной жизни. Во время летнего отдыха на курорте главный герой прочитал в Интернете информационную заметку, в которой «сообщалось, что молодая женщина выбросила из окна квартиры двоих своих сыновей, чтобы отомстить мужу, которого подозревала в измене» (Муминов, 2014: 52). Но это была не Таня, а другая женщина.

Рассказ завершается открытым финалом. «Глубокая ночь. Фёдор Иванович сидит в кресле и перечитывает “Медю”; Таня стоит у распахнутого окна и с любопытством смотрит вниз, с высоты девятого этажа» (Муминов, 2014: 52).

Мифологический контекст выполняет важную функцию. С его помощью автор проводит следующую философскую мысль. «Какая-то неведомая сила постоянно требует себе человеческих жертв. Нет, жизнь – это не история, рассказанная идиотом, жизнь – палач, причём безжалостный палач» (Муминов, 2014: 52).

В приведенном фрагменте содержится отсылка к творчеству У. Фолкнера. Как известно, в качестве эпиграфа к своему роману «Шум и ярость» писатель взял слова Шекспира («Жизнь – это история, рассказанная идиотом, полная шума и ярости»). Автор рассказа «Медю» убежден, что реальность несет угрозу, которая может принять самые разные формы.

Таким образом, в сюжете рассказа С. Муминова «Медю» органично соединены реализм и постмодернизм. Автор, вводя мифологический план, рассчитывает на сотворчество читателей.

В рассказе С. Муминова «Газеты и Фолкнер иногда убивают мужей» наблюдается усложнение композиции. Рассказ представляет собой поток сознания главной героини.

Автор отказывается от антропологии литературы реализма, которая наделяла своих героев разнообразными характеристиками. Имена литературных героев реализма резюмировали их развернутую антропологию.

Главная героиня рассказа носит номинацию «Жена». В рассказе выведен также «Муж». В рассказе реализуется условное убийство женой собственного мужа. Сцена гибели мужа в аварии – это игра воображения жены. Необходимо отметить, что С. Муминов, на наш взгляд, хорошо владеет умением выстроить интригующую композицию.

Фабула рассказа простая, но сюжет характеризуется емкостью. Рассмотрим способы организации сюжета в этом произведении. Действие начинается сценой завтрака. Бездетные муж и жена сидят на кухне в своей квартире. Автор умело подводит читателя к пониманию того, что в семье царит разлад. Муж, нахмурившись, без удовольствия пьет чай. Жена, видимо, боится его, поэтому молча смотрит в окно, мечтая о том, что самолет мчит ее «в свою счастливую жизнь, где нет мрачного мужа, сварливой свекрови, где ждёт её ребёнок... сын или дочь, нет, и сын, и дочь встретят её, как только она спустится по трапу» (Муминов, 2014: 55).

Затем жена «робко спросила у мужа, что читает. Он всё так же молча показал глазами на хронику городской жизни. «Вчера в дорожно-транспортном происшествии погиб мужчина...» (Муминов, 2014: 55). Этот подзаголовок получает дальнейшее развитие. Здесь начинается поток сознания жены, которая представляет себе гибель мужа, которого сбивает автомобиль. Она еще любит мужа. Автор ненавязчиво сообщает об этом с помощью следующей художественной детали. «Несмотря на устрашающе большую и густую лужу крови, выглядел трогательно беззащитным, как ребёнок» (Муминов, 2014: 55). Жена относится к мужу как к ребенку. Следовательно, еще есть надежда на восстановление добрых отношений в семье.

Уход мужа на работу обрывает ее поток сознания. «Жена, с негодованием сверкая зелёными глазами, небрежно скомкала газету и бросила в мусорное ведро» (Муминов,

2014: 55). Автор лаконичен в этом и других описаниях. Важно, что жена недовольна своими жестокими фантазиями. «Через полчаса с особым увлечением читала в университете лекцию о романе Фолкнера «Шум и ярость»» (Муминов, 2014: 55).

Здесь важно обратить внимание на отсылку автора к имени и творчеству Фолкнера. Имя американского писателя включено в заглавие рассказа «Газеты и Фолкнер иногда убивают мужей».

Сюжет рассказа, как мы уже отметили выше, построен на потоке сознания главной героини. Здесь автор следует стратегии Фолкнера. Как известно, упомянутый выше роман американского писателя представляет собой поток сознания разных персонажей. Автор указывает на Фолкнера как на свой творческий ориентир. Кроме этого очевидного факта автор рассказа приглашает также читателей подумать над тем, почему имя Фолкнера фигурирует в заглавии. Автор как бы задает читателям вопрос: «Зачем я это сделал?».

Ответ на вопрос состоит в следующем. Гибель мужа осуществляется в потоке сознания жены. Сюжет романа Фолкнера «Шум и ярость» организован по принципу потока сознания. Значит, фантазии жены построены автором в формате литературной игры с читателем. Это технический прием, необходимый для усложнения сюжета, для придания ему объемности. В сюжете рассказа сочетаются черты реализма и постмодернизма, что свидетельствует о стремлении автора соединить достижения различных литературно-эстетических систем.

5. Заключение

Таким образом, в современной казахстанской малой прозе происходят жанровые процессы, приводящие к изменению традиционного реалистического рассказа.

Сюжет рассказа может усложняться мифологическим образом животного, музыкальным контекстом, мистикой (рассказ Р. Жумановой «Хромая сайга»). При этом реалистическая доминанта сохраняется.

Сюжет рассказа носит последовательный реалистический характер с привлечением правдоподобного психологического анализа (рассмотренные в нашей статье рассказы И. Одегова).

В сюжете произведения реализм как основной способ изображения может органично сочетаться с античными мифологическими образами («Медеи» С. Муминова).

Кроме того, прием «поток сознания» и интертекстуальность усложняют сюжет реалистического рассказа («Газеты и Фолкнер иногда убивают мужей» С. Муминова).

Литература:

1. Bendixen A.A., Nagel J. (2010) Companion to The American Short Story. Oxford, Wiley-Blackwell. – 535 p.
2. Джундубаева А.А. Обращение к мифу в современном казахстанском рассказе как постмодернистская стратегия наррации // Вестник КазНПУ им. Абая, серия «Филологические науки». - 2015. – № 2 (52). – С. 123-126.
3. Drewery C. (2016) The Modernist Short Story: Fractured Perspectives // The Cambridge History of the English Short Story. – Cambridge. pp. 135–151.
4. Елеукенова Г.Ш. Казахский художественный рассказ: филологический анализ. – Алматы: Жибек жолы, 2008. – 432 с.
5. Гречнев В.Я. О прозе и поэзии XIX–XX вв. – Санкт-Петербург: Соларт, 2006. – 319 с.
6. Hanson C. (1985) Short Story and Short Fictions 1880-1980. - London: Macmillan. – 189 p.

7. Жуманова Р. Хромая сайга и другие рассказы//Простор. – 2022. – № 3. – С. 81 - 96.
8. Муминов С. Напиши себе жизнь. Рассказы//Простор. – 2014. – № 3. – С.51 – 64.
9. Patea V. (2012) Short Story Theories: A Twenty-First-Century Perspective. – Amsterdam and New York: Rodopi. – 346 p.
10. Reid I. (1991) The Short Story: Critical Idiom. – London: Routledge. – 76 p.
11. Савельева В.В. Рассказы в современной прозе Казахстана: критика и актуализация жанра//Нева. – 2015. – №12// <https://magazines.gorky.media/neva/2015/12/rasskazy-v-sovremennoj-proze-kazahstana-kritika-i-aktualizacziya-zhanra.html>
12. Савельева В.В. Жизнь, какую мы себе слепили (О рассказах Салахитдина Муминова) // Простор. – 2014. – № 3. – С. 126 – 128.
13. Sabyrzhanova M. S., Ananyeva S. V., & Demchenko L. N. (2023). Medieval East in the novel by E. Tursunov “The Mamluk”. The Scientific Journal “Keruen”, 78(1). <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.1-04>
14. Scofield M. (2006) The Cambridge Introduction to The American Short Story. New York, Cambridge University Press. – 303 p.
15. Shanayev R.U., Joldasbekova B.U., Kakilbayeva I.T., Kovalenko A.G. & Bayanbayeva Z.A. (2023). Mythologism of Modern Kazakhstani Prose: Lexico-Semantic Aspect. RUDN Journal of Language Studies, Semiotics and Semantics, 14(1): 208–230. <https://doi.org/10.22363/2313-2299-2023-14-1-208-230> (In Eng).
16. Одегов И. Кулья, рассказы// Новый мир. – 2014. – №1// https://magazines.gorky.media/novyi_mi/2014/1/kulya-rasskazy.html
17. Одегов И. Черная рыба // Новый мир. – 2018. – № 11//http://www.nm1925.ru/Archive/Journal6_2018_11/Content/Publication6_7043/Default.aspx

References:

1. Bendixen A.A., Nagel J. (2010). Companion to The American Short Story. Oxford, Wiley-Blackwell. - 535 p. (In Eng).
2. Dzhundubaeva A.A. (2015). Appeal to myth in a modern Kazakh story as a postmodern narrative strategy. Bulletin of KazNPU named after Abaya, the series “Philological sciences”, 2 (52):123-126. (In Russ).
3. Drewery C. (2016). The Modernist Short Story: Fractured Perspectives. The Cambridge History of the English Short Story. Cambridge. pp.135–151. (In Eng).
4. Eleukenova G.Sh. (2008). Kazakh fiction story: a philological analysis. Almaty: Zhibek zholy. – 432 p. (In Russ).
5. Grechnev V.Ya. (2006). About prose and poetry of the XIX–XX centuries St. Petersburg: Solart. – 319 p. (In Russ).
6. Hanson C. (1985). Short Story and Short Fictions 1880-1980. London: Macmillan. – 189 p. (In Eng).
7. Zhumanova R. (2022). The lame saiga and other stories. Space, 3: pp. 81-96. (In Russ).
8. Muminov S. (2014). Write yourself a life. Stories. Space, 3: pp. 51- 64. (In Russ).
9. Patea V. (2012). Short Story Theories: A Twenty-First-Century Perspective. Amsterdam and New York: Rodopi. – 346 p. (In Eng).
10. Reid I. (1991). The Short Story: Critical Idiom. London: Routledge. – 76 p. (In Eng).
11. Sabyrzhanova M. S., Ananyeva S. V., & Demchenko L. N. (2023). Medieval East in the novel by E. Tursunov “The Mamluk”. The Scientific Journal “Keruen”, 78(1). <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.1-04> (In Eng).
12. Savelyeva V.V. (2015). Short stories in modern prose of Kazakhstan: criticism and actualization of the genre. Neva, 12. <https://magazines.gorky.media/neva/2015/12/rasskazy-v-sovremennoj-proze-kazahstana-kritika-i-aktualizacziya-zhanra.html>
13. Savelyeva V.V. (2014). The life we made for ourselves (About the stories of Salakhitdin Muminov). Space, 3: 126 – 128. (In Russ).
14. Scofield M. (2006). The Cambridge Introduction to The American Short Story. New York, Cambridge University Press. - 303 p. (In Eng).
15. Shanayev R.U., Joldasbekova B.U., Kakilbayeva I.T., Kovalenko A.G. & Bayanbayeva Z.A. (2023). Mythologism of Modern Kazakhstani Prose: Lexico-Semantic Aspect. RUDN Journal of Language Studies, Semiotics and Semantics, 14(1): 208–230. <https://doi.org/10.22363/2313-2299-2023-14-1-208-230> (In Eng).
16. Odegov I. (2014). Stump, short stories. Novy mir, 1. https://magazines.gorky.media/novyi_mi/2014/1/kulya-rasskazy.html (In Russ).
17. Odegov I. (2018). Black fish. Novy Mir, 11. http://www.nm1925.ru/Archive/Journal6_2018_11/Content/Publication6_7043/Default.aspx (In Russ).

Ж.А. Баянбаева¹, Ж.Б. Ибраева^{2*}, Е.А. Ломова³

^{1,3}Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

²Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
Алматы, Казахстан

E-mail: bayanbaevazhadra@mail.ru, igb1006@mail.ru, elena_lomova@mail.ru

ORCID: 0000-0002-1710-0791, 0000-0003-1487-5513, 0000-0002-4890-7715

ОНТОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ В РОМАНЕ А. НУРПЕЙСОВА «ПОСЛЕДНИЙ ДОЛГ»

Аннотация. Предлагаемая статья представляет собой опыт рассмотрения онтологических проблем в романе А. Нурпейсова «Последний долг». Отметим важность онтологических вопросов для разных отраслей гуманитарного знания, для литературоведения в частности. Подчеркнем, что непреходящая значимость онтологических проблем, философских проблем бытия обусловлена их человекосоразмерностью, чем объясняется интерес к ней в современной науке. В работе сделан обзор трудов по вопросам, касающимся онтологии. Серьезные исследования, связанные с вопросами онтологии, мы находим у М. Хайдеггера (фундаментальная онтология), Г.Г. Гадамера (онтологическая герменевтика). На постсоветском пространстве это труды М.М. Бахтина, Л.В. Карасева, В.И. Тюпы, А.И. Столетова, О.Н. Томюк, Д.Н. Деменёва и др. В статье впервые исследуется роман «Последний долг» Абдижамила Нурпейсова в разрезе онтологических проблем, что позволяет по-новому прочесть данный художественный текст, где во внимание взяты аспекты мироздания, законы бытия, установленный миропорядок, открывающийся нам через авторское видение, духовную свободу, мировоззрение писателя. Тема данной статьи с позиции современного литературоведения не являлась предметом специального исследования, следует подчеркнуть малоизученность онтологических вопросов прозы Нурпейсова, в целом, этим обосновывается несомненная новизна проведенного исследования. Актуальность данного исследования подтверждается необходимостью осмысления культурного наследия, где раскрываются особенности менталитета казахского народа, обрисовка национального характера, его ценности и приоритеты. В научных исследованиях, посвященных онтологическим вопросам, отмечаются две основные тенденции в изображении человека: его индивидуализм и его растворение в обществе/поглощение обществом. В статье проведена практически значимая работа по анализу содержания романа Нурпейсова: выявление в содержании художественного текста ряда онтологических проблем, таких, как голод и нищенское существование простого человека, глубинные проблемы безрадостной и тяжелой жизни, развенчание системы ценностей советской страны, город как пространство, где утрачены традиций предков, долг перед родиной и пр. Онтологические смыслы, раскрытые в статье, позволяют сформировать представление о мире и о человеке в художественном пространстве романа, задуматься о смысле жизни и философских проблемах бытия. В статье сделан вывод, что через интерпретацию скрытых смыслов вскрываются особенности мировидения и миропонимания реципиента, и мысли автора преобразуются в определенные ответы, приобретает философский смысл, онтологическое звучание.

Ключевые слова: онтологические проблемы, бытие, художественный текст, автор, герой, философские проблемы.

Zh.A. Bayanbaeva¹, Zh.B. Ibraeva^{2*}, E.A. Lomova³

^{1,3}*Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan*

²*Abay Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan*

E-mail: bayanbaevazhadra@mail.ru, igb1006@mail.ru, elena_lomova_@mail.ru

ORCID: 0000-0002-1710-0791, 0000-0003-1487-5513, 0000-0002-4890-7715

Ontological problems in A. Nurpeisov's novel «The Last Debt»

Abstract. The proposed article is an experience of considering ontological problems in A. Nurpeisov's novel "The Last Debt". We note the importance of ontological issues for various branches of humanitarian knowledge, for literary studies in particular. We emphasize that the enduring importance of ontological problems, philosophical problems of being is due to their "human proportionality", which explains the interest in it in modern science. The paper provides an overview of works on issues related to ontology. We find serious research related to ontology issues in M. Heidegger (fundamental ontology), G.G. Gadamer (ontological hermeneutics). In the post-Soviet space, these are the works of M. M. Bakhtin, L.V. Karasev, V.I. Tyupa, A.I. Stoletov, O.N. Tomyuk, D.N. Demenev, etc. The article examines for the first time the novel "The Last Duty" by Abdizhamil Nurpeisov in the context of ontological problems, which allows us to read this literary text in a new way, where aspects of the universe, the laws of being, the established world order that opens to us through the "author's vision", spiritual freedom, the writer's worldview are taken into account. The topic of this article from the perspective of modern literary criticism was not the subject of a special study, it should be emphasized that ontological issues in general in Nurpeisov's prose are poorly studied, this justifies the undoubted novelty of the study. Insufficient knowledge of the ontological aspects of Nurpeisov's work confirms the relevance of this study. The article has carried out practically significant work to identify ontological problems in the content of the novel: hunger and the impoverished existence of the common man, the deep problems of a joyless and hard life, the debunking of the value system of the Soviet country, the city as a space where ancestral traditions are lost, duty to the motherland, etc. Filled with the solution of existential problems, the novel is complicated by natural disasters, environmental problems, against which human destinies loom. The ontological meanings revealed in the article allow us to form an idea about the world and about man in the artistic space of the novel, to think about the meaning of life and the philosophical problems of being. The article concludes that through the interpretation of hidden meanings, the features of the recipient's worldview and worldview are revealed, and the author's thoughts are transformed into certain answers, acquiring philosophical meaning, ontological sound.

Keywords: ontological problems, being, literary text, author, hero, philosophical problems.

Ж.А. Баянбаева¹, Ж.Б. Ибраева^{2*}, Е.А. Ломова³

^{1,3}*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан*

²*Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,*

Алматы, Қазақстан

E-mail: bayanbaevazhadra@mail.ru, igb1006@mail.ru, elena_lomova_@mail.ru

ORCID: 0000-0002-1710-0791, 0000-0003-1487-5513, 0000-0002-4890-7715

Ә. Нұрпейісовтің «Соңғы парыз» романындағы онтологиялық мәселелер

Аңдатпа. Ұсынылып отырған мақала Ә. Нұрпейісовтің «Соңғы парыз» романындағы онтологиялық мәселелерді қарастыру тәжірибесі болып табылады. Онтологиялық мәселелердің гуманитарлық білімнің әртүрлі салалары үшін, атап айтқанда, әдебиеттану үшін маңыздылығын атап өтеміз. Онтологиялық проблемалардың, болмыстың философиялық проблемаларының тұрақты маңыздылығы олардың адамға сәйкестігімен байланысты екеніне ерекше көңіл аударамыз және қазіргі ғылымдағы осы мәселеге деген

қызығушылық соған дәлел болады. Жұмыста онтологияға қатысты мәселелерге арналған еңбектерге шолу жасалынды. Онтология мәселелеріне қатысты байыпты зерттеулерді біз М.Хайдеггерден (іргелі онтология), Г.Г. Гадамерден (онтологиялық герменевтика) табамыз. Посткөненік кеңістікте М.М. Бахтиннің, Л.В. Карасевтің, В.И. Тюпаның, А.И. Столетовтың, О.Н. Томюктің, Д.Н. Деменевтің және т. б. еңбектерін атауға болады. Мақалада алғаш рет Әбдіжәміл Нұрпейісовтің «Соңғы парыз» романы онтологиялық мәселелер шеңберінде зерттелді, бұл осы көркем мәтінді жаңаша оқуға мүмкіндік береді, осы тұста ғаламның аспектілері, болмыстың заңдылықтары, авторлық көзқарас, рухани еркіндік, жазушы дүниетанымы арқылы ашылатын әлемдік тәртіп ескерілген. Аталмыш мақаланың тақырыбы қазіргі әдебиеттану тұрғысынан арнайы зерттеу тақырыбы болған жоқ, Нұрпейісов прозасының онтологиялық мәселелері аз зерттелгенін, жалпы алғанда, бұл зерттеудің сөзсіз жаңалығын дәлелдейтінін атап өткен жөн. Нұрпейісов шығармашылығының онтологиялық аспектілерін жеткіліксіз зерттеу осы зерттеудің өзектілігін растайды. Онтологиялық мәселелерге арналған ғылыми зерттеулерде адам бейнесінің екі негізгі тенденциясы атап өтіледі: оның индивидуализмі және оның қоғамда ыдырауы және қоғамға сіңуі. Мақалада Нұрпейісов романының мазмұнын талдау бойынша практикалық маңызды жұмыс жүргізілді: әдеби мәтін мазмұнындағы аштық пен қарапайым адамның азапты тіршілігі сияқты бірқатар онтологиялық проблемаларды, оның терең мәселелерін анықтау. қуанышсыз да қиын өмір, Кенес елінің құндылық жүйесінің бұзылуы, ата-баба дәстүрі, Отан алдындағы парыз, т.б. Мақалада ашылған онтологиялық мән-мағыналар романның көркемдік кеңістігіндегі әлем мен адам туралы түсінік қалыптастыруға, өмірдің мәні мен болмыстың философиялық мәселелері туралы ойлануға мүмкіндік береді. Қорыта келе, жасырын мағыналарды түсіндіру арқылы реципиенттің дүниетанымы мен көзқарас ерекшеліктері ашылып, автор ойы философиялық мағынаға, онтологиялық сипатқа ие бола отырып, белгілі бір жауаптарға айналады деген тұжырым жасалады.

Кілт сөздер: онтологиялық мәселелер, болмыс, көркем мәтін, автор, қаһарман, философиялық мәселелер.

1. Введение

В статье мы обратились к художественному произведению А. Нурпеисова «Последний долг»; выявляя онтологические аспекты его творчества, мы раскрываем взаимосвязь онтологических проблем с мировоззрением и личностью автора.

Подчеркнем важность онтологических вопросов для разных отраслей гуманитарного знания в силу того, что они, в первую очередь, являются важными для классической философии, что указывает их междисциплинарный характер. Для современного казахстанского литературоведения, а также в реализации программы «Культурное наследие» важным стало изучение творчества мастеров слова, известных писателей страны, кем, бесспорно, является А.К. Нурпеисов. Недостаточная изученность онтологических аспектов творчества Нурпеисова подтверждает *актуальность* данного исследования.

Цель исследования – проанализировать роман А. Нурпеисова «Последний долг» в разрезе онтологических проблем.

В статье впервые исследуется роман «Последний долг» Абдижамила Нурпеисова (Нурпеисов, 2000) в разрезе онтологических проблем, что позволяет по-новому прочесть данный художественный текст, где во внимание взяты аспекты мироздания, законы бытия, установленный миропорядок, открывающийся нам через авторское видение, духовную свободу, мировоззрение писателя. Тема данной работы с позиции современного литературоведения не являлась предметом специального исследования, чем обосновывается ее несомненная *новизна*.

2. Материалы и методы

2.1 Методы исследования

В процессе работы были применены общенаучные методы исследования: индукции, дедукции, анализа, синтеза, систематизации и др. Одним из частных методов исследования стал метод философской интерпретации, благодаря которому раскрывается онтологическая сущность поднятых проблем. Следующий частный метод – метод художественной герменевтики, при использовании которого выявляются особенности художественного текста, авторского идиостиля А. Нурпеисова. Для постижения глубинных философских смыслов нурпеисовского текста важно понимать, что возможности художественной герменевтики, в основе которой лежит герменевтика филологическая, используются нами как средство постижения художественного замысла произведения. По мнению исследователя Т.В. Зыряновой, филологическая герменевтика изучает «текст не как законченный материал, а как материал, находящийся в развивающемся процессе» (Зырянова, 1998: 4), именно это позволяет нам выявлять собственные интерпретанты при прочтении романа. В работе был также применен частный метод интертекстуального анализа, который позволил выявить межтекстовые взаимодействия, определить аллюзии и определить их роль в романе, проанализировать прецедентные тексты и цитаты в произведении Нурпеисова.

2.2 Материалом исследования стал роман А. Нурпеисова «Последний долг».

Подчеркнем, что непреходящая значимость онтологических проблем, философских проблем бытия обусловлена их «человекосоразмерностью», поскольку философия, по мнению Ясперса, уделяет внимание человеку как таковому, она занята делом, которое, по мнению философа, не связано с определенной целью, это дело избавлено от всякого вопроса, касающегося пользы или вреда в этом мире (Ясперс, 2000: 17). А.И. Столетов указывал на пользу «человекосозидания», которая не является столь очевидной (Столетов, 2009: 3).

Серьезные исследования, связанные с вопросами онтологии, мы находим у М. Хайдеггера (фундаментальная онтология), Г.Г. Гадамера (онтологическая герменевтика). На постсоветском пространстве это труды М. М. Бахтина (Бахтин, 1997), Л.В. Карасева (Карасев, 2000), В.И. Тюпы (Тюпа, 2001), А.И. Столетова (Столетов, 2009), О.Н. Томюк (Томюк, 2013), Д.Н. Деменёва (Деменёв, 2011) и др.

3. Обсуждение

Толкование понятия онтология как раздела философии заключается в следующем: новолатинское – «учение о сущем; учение о бытии как таковом»; «онтология изучает фундаментальные принципы бытия» (Википедия, 2023). Данное философское учение существует в единстве с логикой и теорией познания.

М.М. Бахтин, подчеркивая важность философской мысли, писал, что предметом гуманитарного знания является выразительное и говорящее бытие. Ученый указывал, что бытие по своей природе «никогда не совпадает с самим собою» (Бахтин, 1997: 8).

Л.В. Карасев указывает на воздействие любого онтологически наполненного смысла на все целое авторского художественного текста. Подчеркивая важность онтологических смыслов, ученый констатирует, что за каждым из исходных смыслов

– целый мир, и в процессе обнаружения его в тексте необходимо провести поиск преобразованных вариантов (Карасев, 2000).

В последние десятилетия XX века ученые-литературоведы, обращаясь к онтопоэтике, определяют «бытие» как универсальную сущность «художественного моделирования», указывают на актуальность вопросов, касающихся онтологии, так, А.И. Столетов подчеркивал, что культура порождает две тенденции, противоположные в отношении человека, это развитие крайнего индивидуализма, отстраненности человека, и поглощение его обществом, когда он словно растворяется в нем, в связи с чем автор указывает на опасность этих проблем, ведущих к уничтожению личности и подавлению ее «творческой сущности» (Столетов, 2009: 3), это усиливает актуальность выбранной нами проблемы.

Подчеркивая важность изучения онтологических проблем, А.И. Столетов писал, что искусство или художественное творчество является одной из форм, при которой проявляется и формируется «человеческое в человеке» (Столетов, 2009: 4).

В.И. Тюпа убежден, что *художественная реальность* по своей природе онтологична, что *литературный текст имеет онтологический статус*, а порождаемый им смысл является коммуникативным событием (Тюпа, 2001:10-36).

Важным для понимания актуальности поднятой проблемы стало высказывание О.Н. Томюк об онтологичности творчества, подчиненного объективным законам, которое является проявлением этих законов. По мнению Томюк, творчество в онтологическом плане представляет собой синтез естественных потенций - «развития бытия и творческой деятельности человека» (Томюк, 2013: 86).

О процессе чувственного восприятия (аффектации), путях онтологического поиска Д.Н. Деменёв писал, что художественное творчество реализует себя в контексте личностного мировосприятия, при котором субъективно пропускается это мировосприятие сквозь призму собственных ощущений и эмоций, и осуществляется в тесном соответствии с закономерностями психики (Деменев, 2011:17).

В ряде исследований казахстанских ученых также подтверждается важность обращения «к вопросам мировоззренческим, онтологическим и философским», что ведет к усложнению формы и содержания (Кусаинова, Ибраева, Балашова, 2015: 212-216).

Эти авторитетные мнения известных ученых подчеркивают актуальность рассматриваемой проблемы и объясняют наш интерес к ней при обращении к роману А.К. Нурпеисова «Последний долг» и анализу его содержания.

4. Результаты исследования

А. Нурпеисов, создавая в течение многих лет свое художественное произведение (25 лет) спрессовал, сконцентрировал в нем важные мысли, касающиеся смысла человеческого существования, это своеобразный сгусток философской мудрости, квинтэссенция бытия. Можно сказать, что это своеобразный роман-предостережение об угрозе не столько Арала и связанных с ним природных катаклизмов, сколько опасности для человека, его уникальности, индивидуальности. Растворение человека в обществе, захват его в своеобразные тиски общественных стереотипов не дает возможности личности раскрыться полностью. Главный герой Жадигер, отражающий эту тенденцию уничтожения личности, раскрывает убеждения автора по данному

вопросу. Никто не способен удержаться в этой схватке. К этой безрадостной мысли приводит нас писатель, показывая жизненный путь Жадигера, несмотря на силу его характера, стойкость и недюжую волю.

Для автора жизнь предстает своеобразной борьбой, противостоянием добра и зла, жизнь сама по себе уже становится подвигом, проверкой на прочность характера, высоту человеческого духа в отстаивании права на уникальность и неповторимость.

Второй, обозначенной в научной литературе, стала полярная по своему смыслу тенденция – «гипертрофирования неповторимости субъекта» (Столетов, 2009: 3), которая позволяет доминировать над другими субъектами, преобладать над ними. Явным антагонистом предстает в романе Азим, через образ которого автор раскрывает эту тенденцию гипертрофированности субъекта, его неповторимости, что приводит к отрицанию им других субъектов.

А.К. Нурпеисов обрисовал данные два образа, представленные в романе как протагонист и антагонист, в разрезе социологических проблем, в их социокультурной среде, где раскрываются их жизненные принципы и ценности. Обозначенная автором художественного полотна социальная активность героев обнажает их внутреннее содержание, раскрывая тем самым социально значимые черты, свойственные каждому из них.

Сопоставление Жадигера с Азимом – отрицательным персонажем – помогает выделению сходств и различий в нравственном мире, в семейном укладе, в общественно значимой деятельности, после окончания института Жадигер занят управлением рыболовецкой артели, Азим, напротив, не приобретя практических умений, уходит в науку. И здесь возникает другая проблема онтологического звучания – подмена истинных жизненных ценностей – ложными.

Следует отметить, что в творчестве многих казахских писателей наблюдается подобное противостояние героев, их моральных принципов и взглядов; например, в романе И. Есенберлина «Схватка» также противопоставлены два героя – Даурен Ержанов и Нурке Ажимов. Первый – протагонист, вобравший лучшие национальные черты характера, раскрывающий в социуме лучшие качества ученого, исследователя, второй – беспринципный карьерист, предстающий с гипертрофированием своей неповторимости, не считающийся с мнением других.

В романе Абдижамила Нурпеисова утверждается мысль об истинности самого человека, его бытийной сущности. Подчеркнем, что для казахского писателя важным является то, что люди не теряют связь времен, помнят об ушедших поколениях, думают о будущих. Подчеркнем важную роль автора, выступающего «как субъект, который видит пейзаж, изображает обстоятельства, размышляет над ситуацией» (Темиргазина, Ибраева, 2021: 292).

Вспомним слова Жадигера, полные гнева и возмущения, которые адресованы Азиму: «Кто искренне желает добра своему народу, должен... обязан о завтрашнем дне позаботиться... Занимая в обществе высокое положение, ты мог бы родному краю быть опорой и защитой. А ты покушаешься на самое что ни на есть святое... То, что ты делаешь по отношению к Аралу, к земле наших предков, иначе как предательством и кощунством не назовешь» (Нурпеисов, 2000: 201).

Эти слова вызывают смех, доводящий до слез, безудержный хохот Азима, он, полный снисходительности, отвечает, что им не доступны его мысли об Арале.

Азим – умный, прагматичный, расчетливый делец, в его эгоизме, стяжательстве, карьеризме кроится суть его ничтожной природы, именно это вводит героя-антагониста в ряды *псевдоинтеллектуалов*.

Не случайно, что этим двум *типам людей* автор уделяет большое внимание, раскрывая разное отношение к жизни, различные потребности, ценности. И одних, и других мы формально можем назвать интеллигенцией, основные показатели – образованность, занятие умственным трудом, интеллектуальная деятельность, причем по всем формальным показателям первая группа представителей, в которую входит Азим, находится в более выгодном положении, ведь это люди науки в прямом смысле слова, доктора наук, академики.

Жадигер вместе с другими героями – рыбаками вырастают в исполинскую фигуру деятелей на этой земле, её творцов, хозяев, хранителей... И уже каждое его слово, не расходящееся с делом, пронимает тебя до сердцевины сознания, будоражит затаённые силы, воскрешает былую неуверенность в праведное дело, заставляет браться «за оружие» – не отступать перед хамством и карьеризмом, бездушием и не поддаваться удушающему неверию в собственные силы, изменять этот мир, расцветивать его всеми красками, возделывать сады, орошать поля.

Сопоставляя двух героев, выросших на берегу Арала уже в годы «расцвета» социалистического общества, впитавших с детских лет морской запах свободы, особенности капризов приморской природы, писатель раскрывает и особенности различных характеров, их основных типов, не имеющих срока давности. И если Жадигер предстает перед нами как человек, хранящий традиции предков, думающий о настоящем и будущем своего родного края, то его антипод Азим порвал отношения с малой родиной и думал лишь о карьерном росте, без сожаления предавал верных ему людей. Он является антиподом положительному герою по многим параметрам: по различным жизненным ценностям, по отношению к людям, к жизни, по роду социально-значимых дел, определяющих меру ценности человека.

«Он ведь дешёвый артист. Двуличный... Двуличный...» (Нурпеисов, 2000: 223), – предчувствуя измену жены, сокрушаясь, стонет Жадигер. Рассмотреть человеческое в этом герое сложно, автор намеренно сгущает краски в обрисовке этого образа.

Человек, выбравший путь научной деятельности не из призвания, а из корысти, делающий научные «открытия» вопреки всякому здравому смыслу: кому придет в голову идея осушения Аральского моря ради того только, чтобы на его дне выращивать хлопок?

Чтобы утвердить свои идеи, он не задумывается о народном достоянии, торгуя Аралом, не задумываясь над тем, что именно Арал дает возможность к существованию всем его односельчанам, ведь основным промыслом является рыбная ловля. Даже людям, не имеющим достаточных научных знаний, понятно, что солончаковое дно не может быть плодородной землей для возделывания. Желание стать прославленным, подняться на высшую ступень власти (ведь в тайных своих мыслях он видит уже себя Большим Человеком) застилают здравый смысл, искореняют в нем понимание истинного назначения человека на земле.

Словами положительного героя Нурпеисов поднимает проблему, ставшую актуальной сегодня – проблему научных открытий, разработок, экспериментов, создающихся на пустом месте, необоснованно, неоправданно, в отрыве от реальной необходимости, надобности, далеких от нужд народа, его потребностей и запросов, и здесь раскрывается роль ложных ценностей, отражающих умонастроение людей целой эпохи: «Ындыны ашылған адам әлемді апатқа ұшыратпай тынбас-ау» деп ойлады. Жалғыз Әзім болса бір сәрі ғой. Қазір аспан астындағы ел болған ел, халық болған халықтан қанша Әзімдер шығып, жұдырықтай жердің жан алғыш жендетіне айналып жатыр. Егер, адам баласына ақыл кіріп, ашқарақ ындынына тез арада тийім болмаса, көрерсің де білерсің, Аралдың кебі көп ұзамай жер бетіндегі қалған көлдер мен теңіздердің де басына келер-ау!» (Нурпейісов, 1999: 220).

«Сколько ныне развелось в мире этих ретивых преобразователей природы! Самым наглым образом призывают они поворачивать вспять реки, осушать озера, вырубать леса, вгрызаться тысячами мощных буров в земную твердь. Вот так из поколения в поколение рвут стальными клыками, взрывают динамитом, долбят, вспарывают и переворачивают, не оставляя живого места на этом в сущности, маленьком, и таком же живом, как и они сами голубом шарике» (Нурпеисов, 2000: 201).

Мы можем отметить, что писателю удалось раскрыть идею *индивидуальной человеческой личности*, показать осознание этого начала в той форме, в какой оно есть у современного человека, без категоричного деления на «плохих и хороших». Происходит саморазвертывание героев в их столкновении с миром, с действительностью. Нурпеисов не пытается осудить человека, злорадствуя над ним, не желает перечеркнуть его индивидуальность, его судьбу, он занят исследованием *неизбежности происходящего* с ним, осмысливает время, породившее таких людей, эпоху, создавшую такие прагматические настроения и меркантильные интересы.

Автор задумывается над тем, что заставляет их крутиться «так и эдак», идти по жизни, перешагивая через судьбы других людей, невзирая ни на что, не останавливаясь ни перед чем.

Азим как антипод Жадигера, отражает процесс, происходящий со многими современниками: отрыв десятков и сотен тысяч людей от родовых корней, который способствует формированию личности нового образца – инициативной, предприимчивой, самостоятельной и параллельно утверждающиеся негативные качества – индивидуализм, эгоцентризм, равнодушие, голый прагматизм, карьеризм. Данный материал художественного произведения позволяет находить и определять истоки формирования мировоззрения героя, ощущая причастность к онтологическим основам бытия.

Нурпеисов не декларирует мысли и не дает ответы на поставленные вопросы, но воспроизводит жизнь исходя из своего понимания и видения, лишь намекая на то, что волнует его, путем привлечения внимания к тем или иным особенностям, характерам героев и целой среды.

Отзывчивость Нурпеисова на живые противоречия действительности, стремление понять смысл истории народа на разных этапах его пути составляют художественную особенность произведения.

Так претерпел существенные изменения, обогатился сам *конфликт нового со старым*, а рядом с ним развиваются новые типы художественного конфликта, разворачивающиеся в иных параметрах: человек и время, стабильность и вертодоксия, цельность и раздвоенность.

Проблема взаимоотношений личности и общества, проблема неординарной личности, проблема отчуждения – так можно обозначить трагедийность судьбы главного героя.

Следует также отметить *борьбу* за право личности на самоопределение в условиях социалистического общества, права на выбор своего жизненного пути, своего мировоззрения, миропонимания. Это подводит нас к смелым выводам об обреченности такого строя, где нет личных свобод, где попираются человеческие права, где утрачивается *смысл существования*.

Писатель в самой жизни нашел типические для нее *конфликты*, события, поступки людей, и показаны они в тесной связи с деятельностью конкретных людей, через которых отражается действительность.

На примере одной семьи А. Нурпейсову удалось показать трагедию эпохи и общества, докатившегося до утраты вечных ценностей, до природных катаклизмов.

Желаемый эффект достигается путем изображения реальных, жизненных характеров, страдания людей. Столкновения, вызывающие угрозу и страх перед судьбой, рождают в нас сочувствие к героям, сопереживание им, соучастие в происходящем, в результате чего возникает некое чувство самоочищения, освобождения, катарсиса. Онтологические проблемы смысла жизни просвечиваются через природные катаклизмы и экологические проблемы. Судьбы людей, обрисованные на фоне высыхающего моря, наполнены безысходностью и беспросветностью, что усиливает трагизм их положения. И эти проблемы гораздо шире и масштабнее, чем обрисованная в романе экологическая проблема скудеющего Арала, которая лежит на поверхности.

Замысел писателя – показать связь времен, смену одного поколения другим, жизнеустройство степного народа. Для автора важно не потерять эту нить, связывающую поколение предков с поколением «детей»: «Сүйеніп келген таяқты жанына қойып, әлі аруаққа бағыштаған дұға ма, жүрек сыздатқан мұң, шер, әлде сағыныш па, әйтеуір көкіректе қордаланған сезімді ескі жұртта қалдырып кететін. Сондықтан болар-ау, әлі күнге балықшы ауылдың кәрі-жасы қолын қора жаққа сілтеп: «Күн Кәлен үйінің тұсынан шықты» деп, немесе «жататын уақыт болды, эне, ай Еламан үйінің үстінен ауып барады» деп, ал, ауа райын топшылаған біреулер «бұлт көбесі сәгілді-ау деймін, жаңа бір жұлдыз Судыр Ахмет қазбасының төбесінен жылт етті» деп отырғандары» (Нұрпейісов, 1999: 159).

Обнаженный *драматизм* романа, эмоциональная окраска неизбежности, разочарования героев, размышления *о безысходности существования* заставляют задуматься, почему же автор склоняется все больше к сарказму. Мы понимаем, что экологическая проблема

Описываются тяжелые реалии социалистической действительности, автор берет для названия колхоза имя Ленина (как мы понимаем, значительное и обязывающее название), данный оксюморон автора наполняется саркастическим смыслом.

Показывая голод и нищенское проживание простых рабочих людей, автор обнажает глубинные проблемы, происходит развенчание *системы ценностей* советской страны, мы понимаем вместе с автором, что есть *сиюминутное, временное*, а что подходит под категорию вечного. Представление *о мире* и о простом *человеке*, занимающемся рыболовецкой деятельностью, драматично, если не сказать – трагично. Подчеркнем важную роль автора романа, его свободу самовыражения и принципиальную гражданскую позицию, позволившую вскрыть столь значимые для общества проблемы.

Онтологические проблемы раскрываются через картины безрадостного существования простых тружеников, их тяжелое *состояние безысходности*, тяжелым трудом дается жизнь потомков Еламана и Акбалы, живущим в этих же местах, где проливалась кровь предков.

А.В. Луначарский писал: «Конечно, наиважнейший, внутренний, биологический и социальный смысл трагедии, всякой трагедии, возбуждая в нас страх и сострадание, освобождать наши души от этих чувств, растить в нас трагическую радость жизни, и притом возбуждая эти чувства разом в огромной толпе, связывать и роднить нас общностью наших судеб и родственностью наших душ» (Луначарский, 1958: 22).

Логическое завершение романа – трагическая развязка, *смерть* главного героя Нурпеисова – Жадигера на льдине, которую уносит в открытое море.

Льдина символизирует зыбкость и непрочность положения человека в мире, указывает на конечность земного бытия.

Кажется, что данная сцена раздвигает и без того обширные онтологические горизонты произведения за счет обрисовки финального пейзажа – неохватимое пространство моря, бесконечное пространство неба и разрушающая сила холода, «обнимающая» эти два пространства.

Психологическое состояние главного героя, который находится в состоянии стресса, передается читателю, здесь стоит указать на уместное использование автором нецензурной лексики, ругательства, вырывающегося из уст Жадигера. Как должен вести себя человек, понимающий всю безысходность своего положения, своей обреченности, нам до конца не известно. Какими должны быть психологические механизмы в экстремальной ситуации, нам не ясно, «действуя в экстремальных условиях, *вопреки* переживаниям личность изменяет, формирует собственные убеждения и диспозиции» (Рассказова, 2005:100-103).

И все же, несмотря на такую трагедийность концовки, в романе «Последний долг» звучит оптимистическая вера в будущее, ведь переосмысливает и переоценивает свою жизнь, отношение к Жадигеру красавица Бакизат, и, отогрившись на замерзающей груди героя, улетает маленькая птичка, такая беззащитная перед мраком ночи и надвигающейся зимы, она воспринимается нами как символ жизни, перешедшей из груди Жадигера, а значит, есть вера, что он будет жить, значит, не прервется связь времен. Одной из особенностей романа-диалогии является присутствие в нем оптимистических идей и мотивов, вселяющих надежду на будущее, на возможные изменения в сторону лучшего.

Через интерпретацию скрытых смыслов вскрываются особенности мировидения и миропонимания реципиента, и мысли автора преобразуются в определенные ответы, приобретая философский смысл, онтологическое звучание.

5. Заключение

Обратившись к рассмотрению художественного творчества писателя Казахстана, А.К. Нурпеисова, мы еще раз подтверждаем истину, что наследие казахских романистов составляет «богатейшую часть мировой истории и культуры и продолжают оставаться предметом научного изучения» (Сабыржанова, Ананьева, Демченко, 2023: 56).

В процессе работы нами реализована поставленная цель – произведен анализ романа А.К. Нурпеисова «Последний долг» в разрезе онтологических проблем.

Писатель, осмысливая духовный опыт, обнажил онтологические проблемы, связанные со смыслом человеческого существования. Благодаря мастерству Абдижамила Нурпеисова нам открылся процесс постижения жизни, ее законов существования и правил, при всей ее сложности и неоднозначности. «Жизнь сложна, во многом еще неуютна, неласкова для множества людей, но именно вследствие этого она становится предметом для приложения человеческих сил» (Искусство, 1969: 264).

В романе «Последний долг» автор демонстрирует столкновение объективных жизненных обстоятельств и личности, у которой рушатся надежды, связанные с преобразованиями края и народа, разрушается представление о личном счастье, которое и без того было эфемерным.

Раскрывая новое понимание романа Нурпеисова, мы исходили из осмысления внутренней жизни героев произведения, анализируя их состояние души, их духовные свойства. Нам было важно понять душевное настроение главных героев, их эмоциональную реакцию на действительность.

Неисчерпаемым становится бытие в новых открытых смыслах и значениях художественного текста.

Экологическая проблема в романе обнажает перечень онтологических проблем, связанных со смыслом существования, вопросами бытия, законами мироустройства.

Тема исследования является перспективной для современного литературоведения, испытывающего интерес к философским проблемам бытия, что свидетельствуют о необходимости дальнейшей разработки онтологических проблем в творчестве других писателей.

Литература:

1. Бахтин М.М. К философским основам гуманитарных наук// Бахтин М. М. Собрание сочинений. Т. 5. – М.: Изд-во «Русские словари», 1997. – С. 8.
2. Деменёв Д.Н. Онтологические основания художественного творчества: автореф. ... канд. филол. наук. – Магнитогорск, 2011. – С.17.
3. Зырянова Т.В. Герменевтический метод как способ повышения качества филологического образования: диссерт. ... к.пед.наук. М.:Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 1998 г. – 153 с.
4. Искусство нравственное и безнравственное. – М.: Искусство, 1969. – 264 с.
5. Карасев Л.В. Онтологический взгляд на русскую литературу. – Москва: РГГУ, 2000 г. – 68 с.
6. Кусаинова М. Ю., Ибрасва Ж. Б., Балашова Д. Н. Современный роман Казахстана периода независимости // Вестник КазНУ. Серия филологическая. – 2015. – Т. 133. – №. 3. – С. 212-216.

7. Луначарский А.В. О театре и драматургии. – М.: 1958. – Т.2. – С.22.
8. Нурпейсов А.К. Последний долг: Роман. – Алматы: Атамұра, 2000. – 384 с.
9. Нұрпейісов Ә. Соңғы парыз: Роман. – Алматы: Жазушы, 1999. – 472 б.
10. Рассказова Е.И. Психологические ресурсы саморегуляции и реабилитации личности в экстремальных условиях. Личность в экстремальных условиях // Материалы международной научно-практической конференции. Часть 1. Петропавловск-Камчатский: Изд-во КамГУ, 2005. – С. 100 – 103.
11. Sabyrzhanova M.S., Ananyeva S.V., & Demchenko L.N. (2023). Medieval East in the novel by E. Tursunov "The Mamluk". The Scientific Journal "Keruen", 78(1). <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.1-04> (In Eng).
12. Соловьёв В. Онтология Архивная копия от 6 июня 2014 на Wayback Machine // В. Соловьёв. Толковый словарь по философии.
13. Столетов А.И. Онтология художественного творчества: автореф. ... доктора философ. наук. – Уфа, 2009. – 35 с.
14. Темиргазина З.К., Ибраева Ж.Б. Наблюдатель в поэтическом нарративе (на примере стихотворений П. Васильева) // Вестник Томского государственного университета. Филология. – 2021. – №. 72. – С. 290-307.
15. Томюк О.Н. Творчество: онтологический аспект / О. Н. Томюк // Эпистемы: сборник научных статей. Вып. 8: Проблемы современной онтологии. – Екатеринбург: Ажур, 2013. – С. 82-90.
16. Тюпа В.И. Аналитика художественного. – М.: Лабиринт, РГУ, 2001. – С. 10-36.
17. Ясперс К. Введение в философию / Пер. с нем. Минск: Профилен, 2000 (Схолия). – С. 17.

References:

1. Bakhtin, M. M. (1969). Moral and immoral art Moscow: Art. – 264 p. (In Russ).
2. Bakhtin M. M. (1997). To the philosophical foundations of the humanities. In Bakhtin M. M. Collected works. Moscow: Publishing house "Russian Dictionaries". – 8 page. (In Russ).
3. Demenev D.N. (2011). Ontological foundations of artistic creativity: Abstract ... Candidate of Philosophical Sciences Magnitogorsk. – 17 p. (In Russ).
4. Jaspers K. (2000). Introduction to philosophy. – 8 p. (In Eng).
5. Karasev L. V. (2000). Ontological view of Russian literature. Moscow: RSUH. – 68 p. (In Russ).
6. Kusainova M. Yu., Ibraeva, Zh. B., & Balashova, D. N. (2015). The modern novel of Kazakhstan during the independence period. Bulletin of the Treasury, The series is philological. 133(3): pp. 212-216. (In Russ).
7. Lunacharsky A. V. (1958). About theater and drama Moscow. – 22 p. (In Russian).
8. Nurpeisov A. K. (2000). The Last Debt: A Novel. – Almaty: Atamura. – 384 p. (In Russ).
9. Nurpeyisov A. (1999). Songy paryz: A novel. – Almaty: Zhazushy. – 472 p. (In Kaz).
10. Rasskazova E. I. (2005). Psychological resources of self-regulation and rehabilitation of personality in extreme conditions. In Personality in extreme conditions: Materials of the international scientific and practical conference, Part 1. Petropavlovsk-Kamchatsky: Publishing House of KamSU. pp. 100-103 p. (In Russ).
11. Sabyrzhanova M. S., Ananyeva S. V., & Demchenko L. N. (2023). Medieval East in the novel by E. Tursunov "The Mamluk". The Scientific Journal "Keruen", 78(1). <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.1-04> (In Eng).
12. Solovyov V. (2014). Ontology. Explanatory dictionary of Philosophy. Archived from the original on June 6, 2014. Retrieved from <https://web.archive.org/web/20140606152356/http://ontologiya.com/content/ontologiya>. (In Russ).
13. Stoletov A.I. (2009). Ontology of artistic creativity: Abstract. ... Doctor of Philosophy. Sciences. Ufa. – 3 p. (In Russ).
14. Temirgazina Z.K., & Ibraeva, Zh.B. (2021). The observer in the poetic narrative (on the example of P. Vasiliev's poems). Bulletin of Tomsk State University. Philology, (72). pp. 290-307. (In Russ).
15. Tomyuk O.N. (2013). Creativity: Ontological aspect. In Epistems: Collection of scientific articles. Issue 8: Problems of modern ontology. – Yekaterinburg: Azhur. pp. 82-90. (In Russ).
16. Тюпа В.И. (2001). Analytics of art. Moscow: Labyrinth, RSUH. pp. 10-36. (In Russ).
17. Zyryanova, T.V. (1998). Hermeneutic method as a way to improve the quality of philological education: Dissert. Candidate of Pedagogical Sciences. Moscow: Research Center for Quality problems of training specialists. – 153 p. (In Russ).

Р.А. Маткеримова^{*}, А.К. Калиева²

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

²Институт литературы и искусства имени М.О. Ауэзова, Алматы, Казахстан

E-mail: ¹raushan_2003@mail.ru, ²almira_kalieva.8@mail.ru

ORCID: ¹0000-0002-6491-2151, ²0000-0003-2645-0918

ГЕОПОЭТИКА ЛИТЕРАТУРЫ (НА МАТЕРИАЛЕ ПОВЕСТИ «ЕМШАН» М.СИМАШКО)

Аннотация. Научная статья представляет собой обзор и анализ современных исследований в области геоэтики литературы, с основным фокусом на ключевых направлениях и актуальных тенденциях в данной области. Основной целью исследования является выявление и проиллюстрирование историко-научного и теоретического контекста геоэтики, с акцентом на анализ художественного воплощения пространства в повести «Емшан» М. Симашко. Работа включает в себя анализ трудов выдающихся исследователей, а также рассматривает вклад казахстанских писателей в развитие геоэтического дискурса. Геоэтика – относительно новое понятие в отечественном литературоведении. В статье была предпринята попытка прояснить теоретический масштаб данного понятия, определив его концептуальное отличие от художественного пейзажа в классическом смысле. Подчеркивается, что геоэтика вносит значительный вклад в формирование ландшафта художественного произведения, придавая ему глубину и многогранность. Повесть «Емшан» служит примером того, как географическое пространство может быть символично воплощено в художественном тексте, открывая новые перспективы для литературных исследований и культурной географии. В целом, перспективы изучения художественного текста в контексте геоэтики способствуют развитию междисциплинарных исследований. К примеру, исследования в этом русле литературоведения могут также предоставить интересные данные для географической, туристической, культурологической областей знания.

Ключевые слова: литература, проза, геоэтика, художественное пространство.

Р.А. Маткеримова¹, А.Қ. Қалиева²

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

²М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Алматы, Қазақстан

E-mail: ¹raushan_2003@mail.ru, ²almira_kalieva.8@mail.ru

ORCID: ¹0000-0002-6491-2151, ²0000-0003-2645-0918

Әдебиеттегі геоэтика (М. Симашконың «Емшан» хикаяты негізінде)

Аңдатпа. Ғылыми мақала осы саладағы негізгі бағыттар мен маңызды үрдістерге назар аударып, әдеби геоэтика саласындағы заманауи зерттеулерге шолу және талдау жасауға арналады. Зерттеудің негізгі мақсаты – М.Симашконың «Емшан» повесіндегі кеңістіктің көркемдік көрінісін талдауға баса назар аударып, геоэтиканың тарихи-ғылыми және теориялық контекстін анықтау және суреттеу. Жұмыста осы саладағы танымал зерттеушілердің еңбектеріне шолу қамтылған, сондай-ақ қазақстандық жазушылардың геоэтикалық дискурсты дамытуға қосқан үлесі қарастырылған. Геоэтика – отандық әдебиеттануда салыстырмалы түрде жаңа ұғым. Мақалада классикалық мағынада оның көркем пейзаждан тұжырымдамалық айырмашылығы анықтала отырып, осы ұғымның теориялық ауқымын нақтылауға әрекет жасалды. Геоэтика көркем шығарманың ландшафтын қалыптастыруға,

оған тереңдік пен жан-жақтылық бере отырып, айтарлықтай үлес қосатыны атап өтілген. «Емшан» хикаясы әдеби зерттеулер мен мәдени географияның жаңа перспективаларын аша отырып, географиялық кеңістікті көркем мәтінде символдық түрде қалай бейнелеуге болатындығының мысалы ретінде қызмет етеді. Жалпы, геоэтика контекстіндегі көркем мәтінді зерттеу перспективалары пәнаралық зерттеулердің дамуына ықпал етеді. Мысалы, әдебиеттанудың осы бағытындағы зерттеулер білім мазмұнындағы географиялық, туристік, мәдениеттану салалары үшін қызықты мәліметтер ұсына алады.

Кілт сөздер: әдебиет, проза, геоэтика, көркемдік кеңістік.

R.A. Matkerimova¹, A.K. Kaliyeva²

¹*Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan*

²*M.O. Auezov Institute of Literature and Art, Almaty, Kazakhstan*

E-mail: ¹raushan_2003@mail.ru, ²almira_kaliyeva.8@mail.ru

ORCID: ¹0000-0002-6491-2151, ²0000-0003-2645-0918

Geopoetics of literature (based on the story «Yemshan» by M.Simashko)

Abstract. The scientific article represents a review and analysis of modern researches in the field of geopoetics of literature, with main focus on key directions and relevant trends in this field. Main goal of the study is to identify and illustrate historical, scientific and theoretical context of geopoetics, with emphasis on the analysis of the artistic expression of space in the novel “Emshan” by M. Simashko. The work includes the analysis of the works of outstanding researchers, and examines the contribution of Kazakhstani writers to the development of geopoetic discourse. Geopoetics is a relatively new concept in domestic literary criticism. In the article, the attempt was done to clarify the theoretical scope of this concept by defining its conceptual difference from the artistic landscape in classical sense. It is emphasized that geopoetics makes a significant contribution to the formation of landscape of the work of fiction, adding depth and versatility to it. The novel “Emshan” serves as an example of how geographical space can be symbolically expressed in literary text, opening up new perspectives for literary studies and cultural geography. In general, the prospects for studying literary text in the context of geopoetics contribute to the development of interdisciplinary research. For example, research in this area of literary criticism can also provide interesting data for geographical, tourism, and cultural fields of knowledge.

Keywords: literature, prose, geopoetics, artistic space.

1. Введение

В данном аналитическом обзоре мы стремимся систематизировать и проанализировать современные исследования в области геоэтики литературы, фокусируясь на ключевых направлениях и актуальных тенденциях в данной научной области. Основная цель нашего исследования — выявить и проиллюстрировать историко-научный и теоретический контекст этой проблематики.

Геоэтика, как объект литературоведения, предполагает анализ особенностей художественного воплощения пространства, объединяя природоведческие и историко-культурные аспекты в контексте ценностной перспективы. Ключевым объектом изучения в геоэтике служит геоэтический образ, где содержание символизирует взаимодействие и единство земного пространства (гео) и организующей его культурной формы (поэтика) (Абашев, 2012: 143).

Наш анализ включает в себя работы, посвященные геоэтике литературы, опубликованные с конца XX века и до настоящего времени. В процессе обзора особое

внимание уделяется трудам выдающихся исследователей, таких как В.В. Абашев, Л.М. Гаврилина, Е.Ш. Галимова, М.Л. Гаспаров, А.А. Кораблев, И. Сид, К. Уайт, В.И. Ширина. Однако, наряду с российскими учеными, необходимо обратить внимание на писателей Казахстана, чьи труды в сфере геопоэтики оказывают значительное влияние и вносят собственный вклад в этот научный дискурс.

2. Методы и материалы исследования

2.1 Методы

В современном литературоведении подчеркивается важность понятия «Геопоэтика», введенного К. Уайтом, который определяет его как систему интегрированных текстов с общей внетекстовой ориентацией. Это определение наследует концепцию В.Н. Топорова и работы Ю.М. Лотмана.

Исследование межрегиональной геопоэтики ставит перед собой задачу систематизации фактов межтекстовых и биографических связей, подтверждающих их интертекстуальную сопряженность. Это может стать частью более обширного научного проекта филологов.

Исследование функционирования межрегиональной геопоэтики в определенный период требует использования биографического подхода к анализу культурных деятелей, связанных с тем или иным регионом. Биография этих «локунарных актантов» оказывает влияние на формирование представлений о локусе и взаимодействие человека и окружающей среды.

2.2 Материалы исследования

Понятие геопоэтики, зародившееся одновременно в европейском пространстве и на территории постсоветского региона, активно распространяется по всему европейскому континенту, претерпевая непредсказуемую эволюцию и обретая новые оттенки значения в интеллектуальных центрах мира. Непредсказуемость этого процесса объясняется хроническим отсутствием структурированных результатов рефлексий и дискуссий на эту тему. Семантическое поле, связанное с использованием термина геопоэтика, представляется многослойным, многомерным и при этом достаточно фрагментированным.

Геопоэтика в сфере современной гуманитаристики активно используется, охватывая как мировоззренческую позицию, так и направление научных взглядов, а также особенности характера творчества.

История формирования этого термина представляет собой путь с периодическими точками отсчета. Это понятие, впервые озвученное французским исследователем К. Уайтом, изначально представляло собой культурологическую и публицистическую концепцию, являясь полемичным в отношении термина «геополитика». К. Уайт не ставил четких определений новому термину, указывая только на его противоположность или альтернативность геополитике. В середине 1990-х годов в России из литературно-исследовательской группы «Путевой журнал» появились последователи этого движения.

В 1996 году М.Л. Гаспаров высказал концепцию о завершении «века политиков» и переходе от геополитики к геопоэтике (Гаспаров, 1996). Это заявление подчеркивало смещение акцентов от политической ориентации к более творческому подходу в

изучении пространства. А.А. Кораблев, выделяя геополитику и геопоэтику, отмечал, что обе науки занимаются концептуальным изучением мирового пространства. Однако, в то время как геополитика использует знание для достижения политических целей, геопоэтика ориентирована на «человеческое житнетворчество» (Кораблев, 2015: 300).

В начале 2000-х годов геопоэтика временно возвращается к геополитике: украинский писатель Ю. Андрухович публикует цикл полемических художественных эссе под названием «Геопоэтика», направленных на формирование у читателя определенных (евроцентристских) политических предпочтений. Однако, с середины 2000-х годов, в Европе термин «геопоэтика» начинает использоваться в значении, которое свойственно ему «по умолчанию»: как поэтика географических образов в литературе и искусстве.

Исследования И. Сиды подчеркивают, что термин «геопоэтика» зародился как стремление избежать идеологической однозначности при рассмотрении вопроса «пространство и человек» (Сид, 2015). В свою очередь, В.И. Ширина концептуализирует геопоэтику как духовную картографию, акцентируя её философско-антропологический характер и ставя задачу анализа художественного языка, присущего геопоэтическим описаниям (Ширина, 2014: 375).

Пересмотр понятия «геопоэтика» происходил на постсоветских и прилегающих пространствах, выходящих из силового влияния СССР. В настоящее время это понятие активно обсуждается в литературе центральной и восточной Европы. Ключевую роль в формировании интереса к геопоэтике играет изменение политической географии Европы с 1989 года. Литературные течения, начиная с 1990-х годов, связаны с желанием не только читать, но и интерпретировать, а также проецировать географическое пространство.

Успех геопоэтических концепций, по мнению исследователей, коррелирует с неправильным или неточным восприятием смысла геополитики. Важным фактором успешной интеграции геопоэтики становится необходимость создания новой, непротиворечивой картины мира после распада социально-политического и культурно-эстетического пространства. В этом контексте замечен элемент интеллектуального утопизма, неотъемлемого при тщательном исследовании и использовании понятия геопоэтики.

В трудах В.В. Абашева глубоко анализируются теоретические и историко-научные аспекты геопоэтики, а также формируется опыт литературоведческого геопоэтического анализа художественных текстов. Ученый придает большое значение идеям геокультурологии в российской философско-эстетической мысли, рассматривая их как следствие уникальной специфики географического пространства России.

Анализ научных и художественных концепций, представленный В.В. Абашевым, играет значимую роль в понимании истории развития геопоэтических идей. Этот анализ охватывает работы выдающихся литературных фигур, таких как Н.В. Гоголь, И.С. Тургенев, Н.А. Бердяев, В. Хлебников, Б. Пастернак (Абашев, 2012).

Геопоэтическое исследование словесности плотно связано с интегративным знанием и переплетается с научными моделями культурной географии, такими

как «локальная история», «гуманитарная география», «геофилософия», «образная география» (Magrane, 2021). Ключевым аспектом является взаимодействие этих наук, особенно философской антропологии, которая раскрывает неразрывную связь между человеком и его миром, рассматривая мир как единую систему с взаимосвязанными элементами в диахроническом и синхроническом аспектах.

Геопоэтический подход к анализу литературы успешно осуществляет слияние научных усилий в рамках культурологических и литературоведческих исследований. Этот подход включает в себя работы, посвященные культурной географии (В.В. Абашев, Д.Н. Замятин), жанру путешествий (Ю.М. Лотман), региональному тексту, а также анализу поэтики и семантики сакральных пространств, включая пространственные аспекты сакрального искусства (А.М. Лидов, В.М. Гуминский).

В контексте литературных исследований геопоэтика активно взаимодействует с анализом «текстов культуры». Работы выдающихся мастеров, таких как Ю.М. Лотман и Г.Д. Гачев, сыграли ключевую роль в формировании методологической основы геопоэтических исследований, внося значительный вклад в гуманитарное знание (Люсый, 2017: 5).

Отличительной чертой геопоэтических исследований является использование терминов, аналогичных понятиям «текст культуры», таких как текст, сверхтекст, провинциальный текст, региональный текст, топологический сверхтекст (Абашев, 2012). Типология сверхтекстов, охватывающая локальный, именной и событийный аспекты, оказывается существенной и для геопоэтических исследований.

Таким образом, взаимодействие геопоэтики и «текстов культуры» формирует уникальную методологическую платформу, раскрывающую глубину и разнообразие исследований в области литературы и культурной географии.

3. Обсуждение

Геопоэтика в литературоведении фокусируется на литературных произведениях, особенно на тех, которые формируют художественные образы регионов. Литература и искусство предоставляют благоприятное поле для изучения географических образов (Замятин, 2006: 17). Художественное представление мира в рамках геопоэтических описаний включает ландшафтные, историко-культурные и социокультурные характеристики.

Понятие Геопоэтика также используется при изучении области литературных связей. При этом данный термин дается в широком смысле в контексте международных культурных отношений (Ананьева, 2021).

Геопоэтика, в узком смысле, означает воплощение образа пространства в художественном тексте, не углубляясь в многочисленные интерпретации этого понятия. Наш интерес не ограничивается типичными литературоведческими исследованиями региональных текстов, таких как московский, петербургский, пермский и другие. Геопоэтика, как явление, существует давно, примеры можно найти, например, в текстах Александра Радищева и Афанасия Никитина. Важной чертой этих текстов является их личностная уникальность, отражающая точку зрения и индивидуальность автора-наблюдателя. К примеру, представьте себе путешествие из Петербурга в Москву, проведенное важным сановником, преданным

Екатерине, который воспринимает пространство с совершенно иным взглядом. Это подчеркивает, что разные оптики создают разные картины.

Ключевым аспектом геопоэтических литературоведческих исследований является анализ «геопоэтического образа». Согласно трактовке В.В. Абашева и М.П. Абашевой, геопоэтический образ представляет собой символическое восприятие территории как единого целого. Территория и ландшафт рассматриваются как важные элементы в иерархии природного мира и становятся объектами эстетического и философского размышления. Ландшафт концептуализируется, приобретая символический смысл, и его ключевые черты получают особое символическое значение (Абашев, 2012: 143-144).

Таким образом, геопоэтический образ, согласно различным исследователям, проявляет свою многогранность и комплексность. Определение данного понятия расширяется, включая в себя характеристики, такие как повышенная концептуализация, символизация и философичность, субъективно-личностное начало с восприятием географического пространства в его экзистенциальной сущности, а также ценностно-смысловое начало. Кроме того, геопоэтический образ представляет собой своеобразие менталитета этнокультурных групп, объединяя индивидуально-авторское, субъективно-личностное мировосприятие и общенациональную картину мира.

Отмечается, что геопоэтический анализ художественного произведения направлен на выявление способов воплощения геопоэтического образа мира и опыта встречи человека и пространства в тексте. Это свидетельствует о необходимости учета разнообразных аспектов при изучении геопоэтики и подчеркивает ее важное значение для понимания взаимосвязи между литературой, пространством и человеческим восприятием.

Задача литературного воссоздания природного и культурного пространства остается актуальной и обретает новые формы в различные периоды литературной истории. Уже в творчестве писателей натуральной школы и этнографического направления, таких как В.И. Даль и С.В. Максимова, формулировались исследовательские подходы к этой задаче. В начале XX века концепция Н.К. Пиксанова о культурных гнездах вносит свой вклад в литературное осмысление пространства.

С развитием времени эта задача становится центральной для Велимира Хлебникова, который призывал к воплощению поэзии как «голоса ландшафта». В современной литературной среде, геопоэтические описания придают этой задаче новый импульс. Они отличаются большей концептуальностью, философичностью и синкретизмом, стремясь представить геокультурное пространство как единое целое и обогатить его новыми культурными смыслами.

Создание геопоэтического образа региона становится своего рода вызовом проблеме культурной и природной идентичности. Природные и рукотворные памятники, закрепившиеся как устойчивые атрибуты данной местности, придают ей индивидуальные черты, формируя целостный смысловой образ региона.

Сущность взаимодействия природы и культуры в формировании регионального облика проявляется в том, как культурные процессы трансформируют природное

пространство, придавая ему ценностно-смысловое измерение. В литературе эта проблема получила концептуальное выражение, объединяя природные и культурные аспекты в мифопоэтическую цельность.

Современные исследования геопоэтики регионального текста наиболее подробно рассмотрели литературные произведения, посвященные Северу, Крыму, Зауралью (Уралу, Сибири, Алтаю). Исследователи также выделяют историко-культурный ландшафт Сибири и Урала, включая труды К.В. Анисимова, В.В. Абашева и других ученых. Эти исследования позволяют более глубоко понять взаимодействие литературы и регионального пространства в рамках геопоэтических концепций.

Работы Н.М. Теребихина, например, «Метафизика Севера», ставят перед собой задачу раскрыть «душу Севера», анализируя мифопоэтику пространственных образов, историко-культурные и сакральные архетипы, включая сакральную географию (Теребихин, 2004).

Мифопоэтические корни уральского геопоэтического облика проявляются в доминировании хтонической, теллурической природы, олицетворяющейся «темной и неистощимой подземной глубиной». Это выделяет мессианский и эсхатологический характер уральского пространства (Абашев, 2012: 146, 148).

Особенно важным фактом является то, что современные исследования восстанавливают имена выдающихся личностей русской культуры прошлого, способствуя формированию сферы историко-культурной памяти. Переходя к литературе Центральной Азии, рассматриваемой как единый культурный и литературный регион, мы видим, что здесь также выделяются особенные образы национального пространства, включая локусы «степь» и «горы». Однако, дополнительным уникальным пространственным образом является пустыня. Этот повторяющийся и стабильный образ находит свое отражение в произведениях казахских писателей, чьи сюжеты развиваются в пустынных ландшафтах. Обилие пустынных мотивов в литературе Центральной Азии проявляется даже в названиях произведений, таких как «Поющие барханы» О. Бокеева (Казахстан), «Колодцы знойных долин» А. Кекильбаева (Казахстан), цикла «Повести Черных и Красных песков» М. Симашко (Казахстан) и др. Это свидетельствует о тесной связи художников с предками и их глубокой интеграции в местную территорию. Образы пустыни в творчестве литераторов часто пронизаны философским и психологическим содержанием.

Частое упоминание «пустынных текстов» в литературе Центральной Азии находит свои корни в уникальной географии этого региона, который охватывает крупнейшие пустыни Евразии. Эти безграничные просторы, начиная от гор Памира и Тянь-Шаня и простираясь до Каспийского моря, представляют собой не только визуальное величие, но и разнообразие геологических и ландшафтных особенностей пустынь.

В этом многообразии выделяются различные типы пустынь, каждая из которых обладает своим уникальным характером. Песчаные просторы, такие как Каракумы, Кызылкум, Мойынкум, Приаральские Каракумы, Большие и Малые Барсуки, создают неповторимые образы в литературе. Каменистые районы, вроде Бетпак-

Дала, щебнистые уголки, как Устюрт, глинистые пространства в Голодной степи и солончаковые территории, такие как Келькор, Мертвый Култук и многие другие, формируют удивительный мозаичный ландшафт.

Эти уникальные географические черты становятся источником вдохновения для литераторов, отражаясь в их произведениях и создавая «пустынные тексты», богатые не только визуальными образами, но и философским и психологическим смыслом. Разнообразие «текстов о пустыне» в литературе Центральной Азии становится, таким образом, отражением уникальности этого региона, его культурных традиций и географических особенностей (Пустыни Центральной Азии, 2023).

В рамках геопоэтики литературные произведения о пустыне представлены разнообразием жанров, включая традиционную бытовую прозу, исторические романы и психологические произведения. Анализ сюжетов выявляет взаимосвязь между пониманием и художественным воспроизведением пустыни, где каждый автор наделяет этот ландшафт своим уникальным обликом.

В литературе казахстанских писателей пустыня выступает не только как фон для событий, но и в роли главного «персонажа». Уникальность этого образа проявляется в его семантическом богатстве, где пустыня становится не только географическим пространством с песком и знойным климатом, но и символическим местом, связанным с испытаниями человека, его духовным поиском и встречей с Богом (Федосеенко, 2023).

Геопоэтический локус пустыни в текстах казахстанских писателей раскрывается в разнообразии форм. Художники не ограничиваются использованием пустыни как места действия или фона для романтических интриг, а представляют ее как суггестивный и символический образ. Безмолвие пустыни, ее магический взгляд становятся отражением сущности Востока, его традиций, культуры и менталитета. «Тексты о пустыне» отражают природные ритмы, взгляды этносов Центральной Азии на мироздание, время, жизнь и судьбу.

В аспекте геопоэтики, анализируя природу символа в литературном тексте, выделяются его ключевые черты, такие как повторяемость, инвариантность и способность трансформироваться. Образ пустыни в литературе казахстанских писателей является многоплановым и многозначным символом, полным сокровенной тайны. Исследование инвариантов этого символа в различных жанрах позволяет более глубоко понять, как облик пустыни отражается в литературе этого региона.

В литературоведении Казахстана повесть «Емшан» М. Симашко до этого не раз анализировалась в самых различных аспектах. Особенно много было рефлексии о личности лидера в исторических, политических аспектах. В этой связи хотелось бы отметить, что А.Калиевой также был сделан сравнительный анализ разножанровых казахстанских произведений, посвященных образу султана Бейбарса (Калиева, 2023). На наш взгляд, необходимо еще глубже изучить образ Бейбарса в тесной взаимосвязи с образом степи.

4. Результаты

Повесть «Емшан» М. Симашко, написанная в 1966 году, вводит читателя в мир XIII века, где мамлюкский султан Бейбарс правит Египтом (Симашко, 1966). Особое

внимание уделено образу пустыни, которая служит не только фоном для событий, но и играет важную роль в психологическом и эмоциональном развитии главного героя.

Пустыня в повести выступает как символическое пространство, в котором происходит внутреннее преобразование султана Бейбарса. Описание бескрайних просторов пустыни служит не только кулисой для действия, но и отражением внутренних переживаний героя. Пустыня становится метафорой его внутреннего пути и поиска смысла.

Пустыня как Инструмент Размышлений

Бейбарс проводит целый день в седле, медленно прогуливаясь по пустыне. Этот образ долгой прогулки символизирует его внутренний поиск и размышления. Пустыня, хоть и суровая, становится для султана местом, где он обращается к событиям своей прошлой жизни, осмысливает свои поступки и пытается понять значение загадочного слова «куке».

Эволюция Героя в Пустыне

Путешествие Бейбарса по пустыне представляет собой эволюцию его характера. От безразличного и бесчувственного лидера, он начинает осознавать свою собственную человечность и искать смысл в эмоциях, которые ранее казались ему чуждыми.

Ирония Пустыни в жизни султана

Пустыня также служит ироническим контекстом в жизни Бейбарса. Строгость и безжалостность этого пространства отражают черты характера султана, который в своей жизни видит только борьбу за власть и богатство. Тем не менее, именно здесь, среди необитаемых песчаных дюн, он начинает ощущать нечто новое – чуждые эмоции и слова.

Пустыня как Отражение Внутреннего Мира

Пустыня в тексте несет множество смыслов. Она становится отражением внутреннего мира султана, его внутренней борьбы, сомнений и стремления к самопознанию. В этом контексте, каждый песчаный холм и каждый ветер становятся зеркалом его души.

Синтез Внешнего и Внутреннего

Пустыня в повести «Емшан» выступает не только как географическое пространство, но и как символ, интегрирующий внешний и внутренний мир героя. В ней заключены тайны, которые он пытается разгадать, и в то же время, она является свидетельницей его внутреннего преобразования.

В повести «Емшан» М. Симашко, образ пустыни несет множество смыслов, служа символом внутреннего преобразования главного героя. Пустыня становится местом размышлений, где султан, кажущийся бесчувственным и беспощадным, начинает осознавать свою собственную человечность и внутренние стремления.

В повести «Емшан» М. Симашко, пустыня становится не только физическим пространством, но и символом внутренней борьбы и душевного странствия главного героя, султана Бейбарса. Эта пустыня олицетворяет таинственность, неизведанность и непредсказуемость жизни, в которой султан ищет свое место, смысл и собственную сущность.

В начале повести, Бейбарс, могущественный султан, выходит за пределы города, погружаясь в бескрайние песчаные просторы. Это не просто физическое

путешествие по пустыне, но и внутренний поиск истины, который невольно приводит к воспоминаниям о прошлом. Пустыня, словно зеркало, отражает его собственное внутреннее одиночество и суровость его пути от раба до султана.

Очень символично, что султан начинает свое странствие утром, когда пустыня просыпается под лучами восходящего солнца, и его поиск истины сопровождается медленной прогулкой под жаркими лучами. Здесь, в этой необъятной геопозитической картине, каждый зерно песка кажется зажженным внутренним светом, горящим как тайное стремление Бейбарса разгадать смысл своей жизни.

В пустынных перипетиях повести проявляется внутренний конфликт султана. Столкновение его диктаторских убеждений с загадочным словом «куке» становится точкой пересмотра ценностей. Пустыня, с ее бескрайним простором и молчаливой таинственностью, служит катализатором для внутреннего преобразования Бейбарса.

Также пустыня становится местом воспоминаний о детстве, рабстве и пути к власти. Она становится свидетелем драматических событий, где мальчик, лишенный всего, находит силы внутри себя, чтобы выйти из песчаной клетки и стать султаном. Этот путь символизирует жизненную борьбу и бескомпромиссность в поисках собственной идентичности.

Пустыня в «Емшан» является не просто декорацией, а активным участником сюжета. Она влияет на героя, поддерживает его душевный поиск и становится своеобразным отражением его внутреннего мира. Геопозитика пустыни в этой повести наполняет текст глубоким символизмом, придающим ей особую атмосферу и значимость.

Повесть М. Симашко «В черных песках» также символична в контексте раскрытия особенной геопозитики (Кенесбекова, 2023).

5. Заключение

В итоге нашего анализа и рассмотрения концепции геопозитики в контексте повести «Емшан» Мориса Симашко, становится ясным, что геопозитика — это не просто абстрактная теоретическая конструкция, но активный инструмент, формирующий ландшафт в художественном произведении и наполняющий его символическим содержанием.

Повествование в «Емшан» предлагает читателю уникальный взгляд на геопозитику пустыни как многозначного символа. Пустыня становится пластом, на котором разворачиваются драматические события жизни султана Бейбарса. Она выступает в роли не только физического пространства, но и зеркала, в котором отражаются внутренние стремления, конфликты и преобразования главного героя. Геопозитика пустыни в этой повести оказывается метафорой для внутреннего поиска смысла жизни и взаимодействия человека с окружающим миром.

Анализ повести позволяет утверждать, что геопозитика является неотъемлемой частью литературного творчества, активно взаимодействуя с мифопоэтикой, символизмом и внутренней динамикой характеров. Символическое значение пустыни в «Емшан» придает тексту глубину и позволяет читателю углубиться в внутренний мир героя, обогащая восприятие произведения.

Таким образом, геопозитика, как концепция, активно формирует ландшафт художественного произведения, делая его более глубоким и многогранным. Повесть

«Емшан» становится примером того, как географическое пространство может быть воплощено в символах и метафорах, открывая новые перспективы для исследования в области литературных исследований и культурной географии.

Литература:

1. Абашев В.В. Русская литература Урала. Проблемы геопоэтики: учебное пособие / В.В. Абашев. – Пермь: Пермский государственный национальный исследовательский университет, 2012. – 140 с.
2. Ananyeva S.V. (2021). Kazakh-American literary cooperation: development dynamics and cultural transfer. The Scientific Journal «Keruen», 70(1). pp. 18-28 <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2021.1-02>
3. Гаспаров М.Л. Письмо к участникам первой конференции по геопоэтике [Электронный ресурс] / М.Л. Гаспаров // «От геополитики — к геопоэтике». Первая конференция по геопоэтике. (Москва, Крымский клуб 24.04.96). — Режим доступа: <http://liter-net.lgb.ru/geopoetics/index.html>.
4. Замятин Д.Н. Культура и пространство: Моделирование географических образов / Д.Н. Замятин. — Москва: Знак, 2006. — 488 с.
5. Кенесбекова А. Цветопись как своеобразие творческих манер М. Симашко и Л. Лазаревой // Морис Шамис (Симашко): Третьи международные литературные чтения, посвящённые творчеству Народного писателя Казахстана. – Алматы: VESTA, 2023. – С. 143-145.
6. Кораблев А.А. К вопросу о движении и продвижении понятия «геопоэтика» / А.А. Кораблев // Филологические исследования: сборник научных работ. Выпуск 14. – Киев: Издательский дом Дмитрия Бурого, 2015. – С. 297-304
7. Қалиева А. Қазақстан әдебиетіндегі Бейбарыс Сұлтан бейнесі (салыстырмалы талдау) // Морис Шамис (Симашко): Третьи международные литературные чтения, посвящённые творчеству Народного писателя Казахстана. – Алматы: VESTA, 2023. – С. 119-123.
8. Люсый А.П. Русская литература как система локальных текстов: автореферат диссертации ... доктора филологических наук: 10.01.01 / А.П. Люсый. – Вологда, 2017. – 27 с.
9. Magrane E. (2021). Climate geopoetics (the earth is a composted poem) // Dialogues in Human Geography. – Vol. 11 (1). – pp. 8-22. <https://doi.org/10.1177/2043820620908390>
10. Пустыни Центральной Азии // Энциклопедия. // Интернет-ресурс. Код доступа: treeland.ru/article/home/kaktu/bleak...azii.htm 01.10.2023.
11. Симашко М. Емшан. Повесть. // Простор. – 1966. – № 9. – С. 62-77.
12. Сид И. История понятия «геопоэтика» / Игорь Сид // Вестник Московского государственного лингвистического университета. – 2015. – Выпуск 11 (722). – С. 153-170.
13. Теребихин Н.М. Метафизика Севера: монография / Н.М. Теребихин. — Архангельск: Поморский университет, 2004. – 272 с.
14. Федосеенко Н.Г. Локус пустыни в русской литературе XIX века // Интернет-ресурс. Код доступа: <http://cyberleninka.ru/article/n/lokus-pustyni-v-russkoy-literature-nachala-xix-veka> Дата обращения 06.10. 2023.
15. Ширина В.И. Геопоэтика и ее понимание в филологии / В.И. Ширина // Лингвистика. Семиотика. Метапоэтика: Научный сборник. – Выпуск 1 (14). — Ставрополь: СКФУ; Дизайн-студия Б. – 2014. – С. 374—380.

References:

1. Abashev V.V. (2012) Russian literature of the Urals. Problems of geopoetics: a textbook / V.V. Abashev. – Perm: Perm State National Research University. – 140 p. (in Russ)
2. Ananyeva S.V. (2021). Kazakh-American literary cooperation: development dynamics and cultural transfer. The Scientific Journal «Keruen», 70(1). pp. 18-28 <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2021.1-02>. in Eng
3. Deserts of Central Asia // Encyclopedia. // An online resource. Access code: treeland.ru/article/home/kaktu/bleak...azii.htm 01.10.2023. (in Russ)
4. Gasparov M.L. (1996) Letter to the participants of the first conference on geopoetics [Electronic resource] / M.L. Gasparov // «From geopolitics to geopoetics». The first conference on geopoetics. (Moscow, Crimean Club 04/24/96). – Access mode: <http://liter-net.1gb.ru/geopoetics/index.html>. (in Russ)
5. Fedoseenko N.G. The locus of the desert in the Russian literature of the nineteenth century // An online resource. Access code: <http://cyberleninka.ru/article/n/lokus-pustyni-v-russkoy-literature-nachala-xix-veka> Date of reference 06.10. 2023. (in Russ)
6. Kalieva A. (2023) Kazakhstan adebietindegi Beybarys Sultan beynesi (salystyrmaly taldau) // Maurice Shamis (Simashko): The third international literary readings dedicated to creativity People's writer of Kazakhstan. – Almaty: VESTA. – pp. 119-123. (in Kaz)
7. Kenesbekova A. (2023) Color painting as a peculiarity of the creative manners of M. Simashko and L. Lazareva // Maurice Shamis (Simashko): The third international literary readings dedicated to the work of the National writer of Kazakhstan. – Almaty: VESTA. – pp. 143-145. (in Russ)
8. Korablev A.A. (2015) On the question of the movement and promotion of the concept of «geopoetics» / A.A. Korablev // Philological research: collection of scientific papers. Issue 14. – Kiev: Dmitry Burago Publishing House. – pp. 297-304. (in Russ)
9. Lyusy A.P. (2017) Russian literature as a system of local texts: abstract of the dissertation... Doctor of Philological Sciences: 10.01.01 / A.P. Lyusy. Vologda. – 27 p. (in Russ)
10. Magrane E. (2021). Climate geopoetics (the earth is a composted poem) // Dialogues in Human Geography. – Vol. 11 (1). – pp. 8-22. <https://doi.org/10.1177/2043820620908390> (in Eng)
11. Simashko M. (1966) Yemshan. The story. // Prostor. – No. 9. – pp. 62-77. (in Russ)
12. Shirika V.I. (2014) Geopoetics and its understanding in philology / V.I. Shiroka // Linguistics. Semiotics. Metapoetics: A scientific collection. – Issue 1 (14). – Stavropol: NCFU; Design Studio B. – pp. 374-380. (in Russ)
13. Sid I. (2015) The history of the concept of «geopoetics» / Igor Sid // Bulletin of the Moscow State Linguistic University. – Issue 11 (722). – pp. 153-170. (in Russ)
14. Terebikhin N.M. (2004) Metaphysics of the North: monograph / N.M. Terebikhin. Arkhangelsk: Pomeranian University. – 272 p. (in Russ)
15. Zamyatin D.N. (2006) Culture and space: Modeling of geographical images / D.N. Zamyatin. – Moscow: Znak. – 488 p. (in Russ)

Ғ.Ә.Тұяқбаев¹, С.О.Құлбарақ², А.С.Закирова³

^{1,3} Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан

² М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз, Қазақстан

E-mail: ¹turmagambet@mail.ru, ²samen-56@mail.ru, ³vip.aselek@list.ru

ORCID: ¹0000-0002-5000-2122, ²0000-0001-6092-5388, ³0000-0003-0246-6843

ОМБЫ ЖЕР-СУ АТАУЛАРЫНЫҢ ТАРИХИ-АҢЫЗДЫҚ СИПАТЫ

Аңдатпа. Мақалада Ресей Федерациясының Омбы аймағындағы топонимикалық аңыздар туралы сөз болады. Кез келген ұлттың жүріп өткен жолынан хабар беретін бірнеше дерек көздері болса, соның бірі – топонимикалық атаулар. Жер-су атаулары сөз болғанда топонимикалық аңыздар назардан тыс қалмауы керек. Өйткені жер, табиғат – адамзат баласының мекені. Ендеше, адамзат баласының әлемді бейнелі сурет, кейіптеу жолымен тануы, оның құпия сырларына қанығуы, соған байланысты түрлі аңыз-әңгімелерді өмірге әкелуі заңды құбылыс. Осылай пайда болған фольклорлық жанрдың бірі – жер-су атауларының тарихын, ерекшеліктерін әңгімелейтін топонимикалық аңыздар. Қазіргі зерттеу нәтижелері бойынша әлемнің қырыққа жуық мемлекетінде 5 миллионнан астам қазақтар өмір сүреді. Саяси-қоғамдық ғылымдар қоныс аудару, қоныстану т.б. параметрлерге байланысты шетелдердегі қазақтарды «диаспора», «эмигрант» және «ирригент» деп жіктей қарастырады. Осы саяси мәртебе тұрғысынан қарайтын болсақ, Ресей, Қытай, Монғолия, Өзбекстан мемлекеттеріндегі қандастарымыз ирригенттер. Яғни, өздерінің атақонысында өмір сүріп жатқан қазақтар. Сондықтан да аталған аймақтарда қазақша жер-су атаулары және оларға байланысты аңыздар мен этиологиялық әңгімелер сақталып қалған. Топонимдік аңыздарда ата-бабаларымыздың қай жерді, қашан қоныстанды, ол жерде қандай тарихи оқиғалар мен тұлғалар болды, негізгі өмір тіршілігі мен әлеуметтік-саяси жағдайы – барлығы көрініс табады. Сондықтан да топонимдік аңыздар тек фольклортану ғылымы үшін ғана емес, тарих, әдебиеттану, тіл білімі, мәдениеттану ғылымдары үшін де өзекті тақырыптың бірі. Осы ретте қазақтар көп қоныстанған Ресейдің Орынбор, Астрахань, Саратов, Омбы облыстары мен Алтай өлкесіндегі, Қытайдың Шыңжаң, Іле, Құлжа, Алтай аймақтары мен Монғолияның Баян-Өлгі, Қобда, Дарқан аймақтарындағы қазақ топонимикалық аңыздарын жинаудың, оларға тарихи-генетикалық, тарихи-типологиялық тұрғыдан талдау жасап, поэтикалық ерекшеліктерін зерделеудің маңызы ерекше. Осы мақалада біз Омбы облысындағы қазақ топонимикалық аңыздары туралы сөз етеміз.

Алғыс: Мақала ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің АР19678046 «Шетелдердегі (Ресей, Қытай, Монғолия) қазақ топонимикалық аңыздары: типологиясы, генетикасы және поэтикалық ерекшелігі» гранттық жобасы аясында дайындалды.

Кілт сөздер: фольклор, топонимикалық атаулар, топонимикалық аңыздар, сюжеттік желі, типология, генетика

Ғ.А.Тұяқбаев¹, С.О.Құлбарақ², А.С.Закирова³

^{1,3} Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Kazakhstan

² Taraz Regional University named after M.Kh.Dulaty, Taraz, Kazakhstan

E-mail: ¹turmagambet@mail.ru, ²samen-56@mail.ru, ³vip.aselek@list.ru

ORCID: ¹0000-0002-5000-2122, ²0000-0001-6092-5388, ³0000-0003-0246-6843

Historical-legendary nature of Omby place-water names

Abstract. The article deals with toponymic legends in the Omby region of the Russian Federation. Toponymic names are one of the sources of information about the history of any nation. Toponymic legends

should not be overlooked when it comes to place names. After all, the earth, nature is the abode of the human race. Therefore, it is a natural phenomenon for the human race to recognize the world through images and representations, be saturated with its secrets, and bring to life various related legends. One of the folklore genres that emerged in this way is toponymic legends that tell the history and features of place names. According to the results of the current study, more than 5 million Kazakhs live in almost forty countries around the world. Political and social sciences depending on the parameters of resettlement, moving to another place, etc. Kazakhs abroad are classified as "diaspora", "emigrants" and "irridents". From the point of view of this political status, our compatriots in Russia, China, Mongolia, and Uzbekistan are irridents. That is Kazakhs living in their ancestral homeland. Therefore, in these regions, Kazakh place names and associated legends and etiological stories have been preserved. Toponymic legends show where and when our ancestors settled, what historical events and personalities were there, the basic living conditions and socio-political conditions - all this is reflected. Therefore, toponymic legends are one of relevant topics not only for folklore studies, but also for history, literary studies, linguistics, and cultural studies. At the same time, it is important to collect Kazakh toponymic legends from Orynbor, Astrakhan, Saratov, Omby regions and Altai regions of Russia, Xinjiang, Ile, Kulja, Altai regions of China and Bayan-Olgi, Kobda, Darkan regions of Mongolia, their historical-genetic, historical-typological analysis, and study of poetic features. We will talk about Kazakh toponymic legends of the Omby region in this article.

Acknowledgments: The article was prepared within the framework of the grant project of the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan AP19678046 "Kazakh toponymic legends abroad (Russia, China, Mongolia): typology, genetics and poetic features".

Keywords: folklore, toponymic names, toponymic legends, storyline, typology, genetics

Г.А.Туякбаев¹, С.О.Кулбарак², А.С.Закирова³

^{1,3} Кызылординский университет имени Коркыт Ата, Кызылорда, Казахстан

² Таразский региональный университет имени М.Х. Дулати, Тараз, Казахстан

E-mail: ¹turmagambet@mail.ru, ²samen-56@mail.ru, ³vip.aselek@list.ru

ORCID: ¹0000-0002-5000-2122, ²0000-0001-6092-5388, ³0000-0003-0246-6843

Историко-мифологический характер топонимов Омской области

Аннотация. В статье рассматриваются топонимические легенды, распространенные в Омской области Российской Федерации. Топонимические наименования являются одним из источников, которые сообщают нам об истории той или иной нации. При изучении топонимов той или иной местности необходимо иметь в виду, какие легенды с ними связаны, так как природа, земля – это место обитания людей. Следовательно, закономерно то, что человек, погружаясь в тайны природы, познавая мир через воображаемые образы и олицетворяя их, создает различные легенды и предания. Одним из фольклорных жанров, возникших таким образом, являются топонимические легенды, рассказывающие об истории возникновения и особенностях географических наименований. Согласно результатам современных исследований, сегодня в почти сорока странах мира проживают более 5 миллионов казахов. В зависимости от параметров переселения, расселения и др. политико-общественные науки относят проживающих за рубежом казахов к «диаспоре», «эмигрантам» и «ирридендам». Согласно данной дифференциации, казахи, проживающие в России, Китае, Монголии, Узбекистане, относятся к ирридендам, так как они проживают на земле своих предков. Поэтому в этих регионах сохранились казахские топонимы и связанные с ними легенды и этиологические истории. Топонимические легенды отражают все: где и когда селились наши предки, какие исторические события происходили и с чьими именами они связаны, какими были социально-политические условия. Отсюда следует, что топонимические легенды являются одной из актуальных тем не только для фольклористики, но и для истории, литературоведения, языкознания, культурологии. В связи с этим мы считаем, что историко-генетический, историко-типологический анализ и изучение поэтических особенностей казахских топонимических легенд Оренбургской, Астраханской, Саратовской, Омской областей, Алтайского края, Синьцзянского, Илийского, Кульджинского регионов Китая, Баян-Ольгинского, Кобдинского,

Дарканского регионов Монголии, т.е. регионов, где проживает большое количество казахов, имеет особое значение. В данной статье нами рассматриваются казахские топонимические легенды Омской области.

Благодарность: Статья подготовлена в рамках грантового проекта AP19678046 «Казахские топонимические легенды за рубежом (Россия, Китай, Монголия): типология, генетика и поэтические особенности» Комитета науки Министерство науки и высшего образования Республики Казахстан.

Ключевые слова: фольклор, топонимические названия, топонимические легенды, сюжетная линия, типология, генетика

1. Кіріспе

Жер-су атаулары – тарихтың көзі. Ежелгі заманнан бері түркі халықтары табиғатпен етене араласып, оның құпияларын игерді. Табиғаттың сан түрлі сырына байланысты жер-су атауларын қойып, аңыздар қалдырды. Мұндай аңыздар адамдардың өмірлік тәжірибесін, олардың қоғамға, қоршаған ортаға, табиғатқа және оның байлығына деген көзқарасын көрсетеді. Топонимикалық аңыздардың мұндай тарихи-танымдық қызметін зерттеу қазіргі фольклортану мен лингвистиканың өзекті мәселелерінің бірі (Тұяқбаев, Тайман, Ботабаева, 2023: 145).

Кең байтақ қазақ даласындағы жер-су, тау-тас, жыра-сай, мөлдір бұлақ атауларына зер салсаң, данышпандық танымның куәсі боласың. Жер-су атаулары халық тарихының тереңінен сыр шертеді. Жердің реңін, байлығын алға тартады. Бағзы замандағы тұрмыс-тіршілікті, наным-сенімді білдіреді. Ұлы Даланың әр түкпіріндегі атаулар оқылған немесе әлі толық оқылмаған, сырын ашпаған алып кітабы іспетті. Ең бастысы, тарихи атаулар ұлттық дүниетаныммен астасып жатады (Құлбарак, Ботабаева, Куламанова, 2023: 102).

Омбы облысындағы жер-су атауларына зер салып қарағанда-ақ, көп жағдай аңғарылады. Орысша аталып, транскрипциясы бұрмаланғанмен, үңіле қараған көзқарақты адамға олардың түп төркінің қайдан шыққаны танылып тұр. Омбы (Омск), Теңіз (Тенис), Есілкөл (Исилькуль), Абат, Өлеңкөл (Уленкульское), Шабакты (Чебаклы), Алабота, Бақабас (Бакабас), Қасқат (Каскат), Қойбағар (Койбогар), Омар, Өлеңдікөл (Улендыкуль), Қаракөл (Каракуль) сияқты жер-су аттары осының көрінісі. Мәселен, омбы деген сөзге ешқандай түсініктеме беріп жатуды қажеттілігі жоқ. Омбы, біріншіден, қар ұғымымен байланысты, екіншіден, қар қалың түсетін аймақ. Омбы қар деген тіркес тілімізде қазіргі дейін айтылады.

Омбы топонимикасының аңыздық негіздері арнайы қарастырылмаған. Жинақталған топонимикалық материалдарда көбіне бұл жерді мекен еткен атақты бай, немесе ру басы кім еді, қай жылдары мекен еткен, оның бүгінгі таралған ұрпақтары кімдер еді деген шежірелік сипатта болып келеді. Мұнда жер-су атауларының тарихи негізі, кезеңі адам аттарымен байланысты сипатталған. Ендігі бір топонимикалық атаулардың халықтық аңыздары берілген. Аңыздың арғы түбінде шындық жататыны сөзсіз. Омбы жер-су атауларының бір бөлігі әлбетте сол өңірдің көрінісіне, табиғат ерекшелігіне, жер бедеріне байланысты аталған.

Жер-суға атау беру үшін халықтың сол өңірде көп уақыт бойы тұрақты қоныс тебуі шарт. Сонда ғана табиғаттың, ортаның көрінісін, ерекшелігін бойына сіңірген халық жер-судың тиесілі атауын береді. Ондай есім қолданысқа еніп, тарихи не

табиғи сипаты нақтыланады. Жер-судың реңінен, ерекшелігінен хабар береді. Мәселен, Омбы облысындағы *Большая Тебендя* елді мекен атауы бірден жылқы малына қатысты *Тебінді* сөзін еске түсіреді. Жылқы баққан қазақ халқына қыста малдың қиналмай тебіндеп шығатын жер қымбат. *Тебендя* деп аталатын орыс тілінде мағыналы сөз жоқ, сондықтан *Тебінді* атауының өзгеріске ұшыраған, бұрмаланған түрі деп қабылдауға болады.

Тұтастай алғанда, Омбы облысы – қазақ халқы көп орныққан өлке. «Жалпы, аймақта 100 мыңға тарта қазақ бар. Оның жартысы қаланың өзінде тұрады. Омбы облысында қазір 40 қазақ ауылы қалды. Азайып қалған түріміз. XX ғасырдың басында біздің аймақта 600-ге тарта қазақ ауылы болған», - дейді Омбы аймақтық қазақ ұлттық мәдени автономиясы президентінің орынбасары Қуаныш Елеутаев Қазақпаратқа берген сұхбатында (Омбы қазақтары, 2019).

2. Материалдар мен әдістер

Омбы тарихы, топонимикасы тарихшылар, өлкетанушылар, сол өңірден шыққан азаматтар тарапынан зерттеліп айтылып жүр. Тарих ғылымдарының докторы, профессор З.Е. Кабульдиновтың «Казахи Тобольской и Томской губерний во второй половине XVIII-XX вв.», «Казахи внутренних губерний России во второй половине XVIII – начале XX веков (историко-демографический аспект)», «Казахи России в XVIII – начале XX» монографиялары Батыс Сібір қазақтарының тарихи мәселелерін ғылыми негізді қарастырған сүбелі зерттеулер болды (Кабульдинов, 2009). Ресей Ғылым академиясы Сібір филиалы, Археология және этнография институтының аға ғылыми қызметкері Шолпан Камалидиновна Ахметованың XVIII-XIX ғасырлардағы Омбы қазақтарының қалыптасу тарихы, Батыс Сібір қазақтарының жерлеу рәсімдері, Омбы Ертіс бойы мұсылман зираттарындағы мазарлар, Омбы Ертіс өңірі қазақтарының дәстүрлі мәдениетіндегі сакральды кешендер, Батыс Сібір қазақтарының дүниетанымы, тағы басқа зерттеулері өңір тарихы мен ондағы қазақ халқының қоныстануын тануда маңызды орын алады (Ахметова, 2007). А. Күзембайұлының «Алтын Орданың Батыс Сібір ұлысы: этно-саяси тарихы» зерттеу еңбегі мен оның құрастыруымен шыққан «Ашамайлы-Керей Танаш баба шежіресі» кітабында Батыс Сібірді қоныстанған қазақтарға және жер-су атауларына қатысты бірсыпыра материалдар жинақталып берілген (Ашамайлы-Керей Танаш баба шежіресі, 2011). Қ. Биғожиннің Керей елі тарихына үлес қосқан тұлғалар туралы жазған шежірелік мақалалары (Ашамайлы-Керей Танаш баба шежіресі, 2011: 138-153) т.б. деректі құнды мәліметтер береді. Сондай-ақ XIX ғасырда қазақ даласында болған А. Левшиннің (Левшин, 2009), И.Г. Андреевтің (Андреев, 1998), т.б. жазбалары, мақалалары қарастырылды.

2.1 Зерттеу әдістері

Зерттеу барысында фольклортанудағы тарихи-типологиялық, тарихи-генетикалық әдістер қолданылды.

2.2 Материалдарға сипаттама

XVII ғасырдың соңғы ширегі мен XVIII ғасырдың бірінші жартысында өмір кешкен суырып салма ақын, әнші, жан-жақты өнер иесі Дәстем сал Қарабасұлының «Дәстемнама» тарихи дастаны назарға алынды. Онда қазақ даласымен шектесіп,

араласып жатқан Батыс Сібір өлкесіндегі тарихи оқиға – қандыбалақ қарақшы Жармақтың Сейдек батырдың қолынан ажал табуы суреттеледі. Дастандағы жер-су атауларына мән берілді.

Бекінген жерін Жармақтың,
Көшім мен Сейдек барлаған.
Аңдыған ерге тап болды,
Бес жүз құзғын сандалған.
Жармаққа пана болмады,
Ертістің Бағай саласы.
Қоршауға алды ер жауын,
Мұсылманның баласы.
Таң алаң-елең атқанда,
Шырт ұйқыда жатқанда,
Бағай өзен бойында
Түсірді жауды қақпанға (Дәстем сал Қарабасұлы, 2011: 151).

Ертіс өзені Бағай саласының сонау XVIII ғасырда шығарылған жырда қазақша аталуы өңірді мекен еткен елдің сол аймақты біраз уақыттан бері қоныстанып келе жатқанының белгісі болса керек. Өйткені жер-су атауының халық құлағына сіңісті болуы үшін біраз уақыт қажет. Дастаннан тарихи кезең шындығы көрініс береді. Ертістің Бағай сағасы – қарақшы Жармақ қолының қоршауға алынған жері. Жармақ сол сәтте қашып құтылғанмен, Сейдектің сарбаздары қалың жынысты орманның ішінен тауып, итке талатып өлтіреді.

1928 жылғы Сібір өлкелік атқару комитетінің статистикалық бөлімінің есебінде Сібір өлкесіндегі елді мекендер тізбесі беріледі. Сонда көрініс беретін бір жай – таза қазақ халқы өкілдерінен тұратын ауылдар тізбесі көрсетілген. Барлық материалдарды қамту мүмкіндігі болмағандықтан, Омскі округі Борисов ауданындағы үш ауылдық кеңеске назар аудардық.

1. Терек ауылдық кеңесіндегі таза қазақ халқы орналасқан ауылдар және олардың орналасқан уақыттары: Аксары (1831 ж.), Әлеке (Әлеке Құдайберген) (1866 ж.), Байқасқа (1885 ж.), Бурыл (1825 ж.), Дүйсенбай (1866 ж.), Жандай (1856 ж.), Қутачек (1876 ж.), Көлбай (1885 ж.), Құрманбай (1871 ж.), Сарман (1850 ж.), Тарғылбұқа (1900 ж.);

2. Балта ауылдық кеңесіндегі таза қазақтардан тұратын ауылдар және олардың орналасу кезеңдері: Бекжон (1781 ж.), Битте (1781 ж.), Желд (1781 ж.), Қарағаш (1865 ж.), Қожа (1800 ж.), Қыпшақ (1871 ж.), Молдахан, Мәшін (1826 ж.), Мұстафа, Сандыбай (1781 ж.), Семенке (1795 ж.), Тілеуік (1843 ж.), Топал (1761 ж.), Шахман (1781 ж.), Шоқат; Аймақта Балта, Бекжан, Битте, Өзенкөл көлдері бар.

3. Қойшыбай (1861) ауылдық кеңесіндегі таза қазақтардан тұратын ауылдар және орналасқан уақыттары: Бисенбек (1845 ж.), Ысқақ (1866 ж.), Жартыбай (1864 ж.), Жұмабай (1876 ж.), Жүсіп (1876 ж.), Қайыпберген (1861 ж.), Қапкелді (1860 ж.), Көкат (1855 ж.), Үлкен Қоратоға (1855 ж.), Кіші Қоратоға (1855 ж.), Мұрауболат

(1914 ж.), Омар (1866 ж.), Өтеген (1865 ж.), Саржан (1919 ж.), Сәрсембай (1856 ж.), Сатыпалды (1847 ж.), Шоқпыт (1858 ж.) (Сибирский Краевой Исполнительный Комитет статический отдел, 1928: 97-103).

Тізбеде ауылдағы ер және әйел адам сандары, шаруашылық бірліктері, орналасуы, қашықтығы көрсетілген. Тізбені жақсылап саралап шықсақ, қазақ ауылдарын, жер-су аттарын түгендеуге болады. Екіншіден, ауылдардың орналасу кезеңдеріне көңіл аударарлық. Негізінен XVIII-XIX ғасырлар, яғни кем дегенде 200-100 жыл бұрын қоныс тепкен. Мұның өзі олардың сол жерде орта есеппен 7-8-ші ұрпақтары өмір сүріп жатқанын аңғартады.

Міне, осылайша ғасырлар бойы орнығып, шаруашылықтарын жүргізген халықтың жер-суға өз атауларын беруі заңды құбылыс. Өкінішке орай, ресейлік зерттеушілер, жергілікті өлкетанушылар алыс тарихқа бармай, үстіріт жеңіл жолмен, болмаса мағынасы бұлдыр жалпылама атаумен атай салатыны байқалады.

Қалай дегенде, Омбы өлкесіндегі қазақша жер-су атаулары Орта жүз, Кіші жүз қазақтарының ол жерде ғасырлар бойы мекендегенін, түрді тарихи жағдайларды бастан кешіріп, көп бөлігінің еріксіз ығыстырылғанын, қайбірінің жұртта қалып, қазіргі уақытқа дейін атажұртта өмір сүріп келе жатқанын айғақтайды.

3. Талқылау

Сібір қазақтарының тарихын зерттеуші-өлкетанушы, Қазақстан журналистері Одағының мүшесі Шалқарбек Кәрібаев Батыс Сібір жұртындағы топонимикалық атаулардың қызықты тарихи-шежірелік мәліметтерін келтіреді. Ш. Кәрібаев топонимикалық аңыздарының бір ерекшелігі жер-су атаулары ел тарихымен, халықтың басынан өткен оқиғалармен байланыстырылып айтылады.

«Ебейті көлінің» аталу тарихы былай сипатталған. Шежірекөңіл қария Зейнолла Оспанұлынан 1984 жылы жазылып алынған әңгіме бойынша көлдің бұрынғы атауы «Тұздысор» болған. Тәуке ханның уақытында құба қалмақтар Ертіс өзенінен өтіп, Астархан қалмақтарымен байланыс орната бастаған. Ебейті – қалмақтың батыры екен. Ол екі жақтағы қалмақтарды байланыстырушы бір жағы елші, бір жағы қолбасшы батыр болған. Осы кезде батырлығымен аты шыға бастаған, жиырмадан енді асқан Бәйімбет батыр Ебейтімен кездесіп, жекпе-жекке шығып, атан өгіздің терісінен иленіп, қорғасынмен күптеліп өрілген он екі таспа қамшысымен қалмақ батырының жауырын тұсынан ауыр соққымен тіліп жіберген екен. Ебейті көл жағасында қырық күн жатып, қайтыс болады. Көл содан кейін Ебейті атымен аталып кетіпті. Ш. Кәрібаев Зейнолла қарттың дерегіне сүйеніп, оқиға шамасы 1730-1732 жылдары болған тәрізді деп ой қорытады (Кәрібаев).

«Эбейты – самое большое солёное озеро Омской области, расположено на юго-западе региона на стыке границ трёх районов – Москаленского, Полтавского и Исилькульского. Обладает огромными запасами лечебных грязей. Длина озера, по данным разных исследователей, составляет от 12 до 13,9 километров, ширина – от 7 до 11,7 километров, окружность – 34 километра. Площадь озера непостоянна и в настоящее время по различным оценкам составляет от 90 до 113 км². Глубина озера колеблется в разные годы от 0,6 до 3 метров» деп анықтама беріледі (Эбейты). Көл суының ащылығын білдіретін бастапқы атауы *Тұздысор* да шындыққа сәйкес келеді.

Ақиқатында, бұл көлдің атауын, біздіңше, қазақ халқы алыста жатып ойдан айта салмаған. Аңыздың тарихи негізі барлығы сендіреді. Қазақтың кең даласында ұрысқа түскен қалмақ батырының есімімен байланысты жер-су атаулары көп кездеседі.

«*Бәйімбет бұлағы*» атауында тарихи тұлғаға түсінік беріледі. Керейдің Шеруші атасынан тарайтын Байтайлақ батырдың әкесі Құттымбетпен бірге туысатын Бәйімбеттің Тәуке заманында өмір сүргені, бейітінің Үлкен Қара Ойдың оңтүстік шығысында жатқаны айтылады.

XVIII-XIX ғасырларда байырғы атауы *Тереңсу* деп аталған көлдің халық аузында *Тулақ* көл аталуы туралы Ш. Кәрібаев мынандай аңыз әңгімені келтіреді. Өлкетанушының сипаттауында бұл көл Ұялы селолық округіндегі суы терең шұңқыма көл. Ертеректе *Бастерек*, *Тулақ көлдері* сол уақыттың атақты байлары Бөртебайдың Шәмелі мен Тоғжанның Садуақасының жаз жайлауы болған. Ескікөз қариялардың айтуынша, көлдің Тулақ атануы сол өңірде XIX ғасырдың 80-жылдары өткен оқиғаға байланысты болыпты. Шамамен 1880 жылдар аралығында Дуадақ-Төбет елінің байы, әрі Теке елінің болысы әкелі-балалы Бөртебайдың Тәшімі мен Шәмелі шілде айында ұланасыр той жасап, ат бәйгесін өткізіпті. Ат жарысқа Қызылжар-Омбы аймағы қазақтарынан 50-60 қаралы ат қосылыпты. Ат жарысы 40 шақырымға созылыпты. *Шаңдақтан* басталып, *Екіқұлын* ауылының тұсына дейін барған. Күн ыстық, шілде айы. Аптапқа шыдай алмаған аттардың көбі *Ұялының* жанындағы *Айбала* шоғының маңына келгенде, зорығып өлген. Кейін бұл жер *Атқырылған* атанған. XIX ғасырдың соңында орыс переселендері көшіп келіп қоныстанып, Гришковка деревнясының қазығын қақты. Сол кездері өлген 25-30 аттың терісі Тереңсу көлінің айналасына жайылып кептіріледі. Кепкен тері күннің ыстығынан бүрісіп, жарамсыз тулаққа айналады. Содан Тереңсу көлінің екінші аты Тулақ аталады.

Аңыз-әңгімедегі жер-су атауларынан Қызылжар-Омбы қазақтарының бұл аймақты заманында еркін жайлағаны, кейін Ішкі Ресейден переселендердің келуімен ығыстырылғаны байқалады. Жер-су атауларының өзі көңіл аударарлық: *Тереңсу*, *Тулақ*, *Бастерек*, *Шаңдақ*, *Айбала шоғы*, *Атқырылған*. *Тулақ*, *Атқырылған* атауларының негізіне ел ішінде болған оқиғаға қатысты аталынса, *Тереңсу*, *Шаңдақ* судың, даланың сипатына байланысты берілген. Тереңсу көлдің тереңдігін білдіреді. Шаңдақ даланың шөбі аз болғандықтан, жел тұрса, шаңдатып жататынын аңғартады. Жалпы, көшпелі тірлікпен айналысқан қазақ халқы табиғатпен етене жақын болғандықтан, ат қоюының өзі терең мазмұнға ие болған.

Енді жоғарыдағы аңыз-әңгімеде келтірілген Ұялы, *Айбала шоғы* атауларына тоқталып өтелік. Бұл жөнінде де өлкетанушы Ш. Кәрібаев ел аузындағы әңгімені былай таратады. Ұялы алғашқыда қалың жынысты тоғай болған. Бұл жерді бірінші қоныстанған Өтеп әулеті екен. Одан Кенжебай, Жаманқұл дүниеге келеді. Жаманқұлдан Тілеген, Тілебай, Бұқпантай, Әлі, Мұса – бес ұл өрбіген. Тілебайдан ұрпақ болмаған. Аңыз айтуынша, Малай-керейдің ұрпақтарын орыс переселендері *Жолдыөзектен* ығыстырғаннан кейін олар *Тұзкөмген*, *Шұңқыркөл* маңына аялдайды да, сол өңірдегі қалың жынысты ну орманның алаңқайына тоқтайды. Сол жердегі биік өскен ағаштың ұшар басына бүркіт ұя салған екен. Тілебай сол ағашты кескенде, қызы Айбала өкініш білдіріпті. Бекер кескен екен ағашты, бүркіт киелі

құс, киесі соғатын болды дейді. Айтқанындай-ақ, көп өтпей, бір жұманың ішінде Тілейбайдың өзі, іркес-тіркес төрт ұлы қайтыс болады. Жаманқұлдың Тілебейінен ұрпақ қалмады деудің себебі осында еді. Сол жердегі қалың өскен шоқ ағашты халы қыздың құрметіне *Айбала шоғы* атап кеткен. Бүркіттің ұясы болған тоғай *Ұялы* атанған. *Ұялының* бұрынғы атау *Борсықбай* болған. Себебі ертеректе бұл маңда түз тағысы борсықтар ін қазып, күшіктерін өрбіткен қорымы өте көп болыпты.

4. Нәтижелер

Тұзкөмген тоғай атауының тарихы былай таратылады. *Ұялыдан* екі-үш шақырымдағы жерде бұрындары бау-бақша, алма ағаштары мен қарақат, құлпынай секілді жеміс-жидек бұталары өсірілген. Омбыдан Қараөткелге кіре тартқан саудагердің бірде күзгі жаңбыр уақытында аты мертiгіп, амалсыздан бес қап тұзын жерге көміп кетуге мәжбүр болыпты. Кейін уақыт өте қайта келгенде, жаңбыр суымен тұздың бір бөлігі еріп, жерге сіңіп кетіпті. Содан бұл мекен ел аузында *Тұзкөмген* атанып кеткен.

Төрегелді немесе Төркөлі, Өгізөлген, Жарқын, Шұңқыркөл, Тастыбай, Қарашілік, Талшық, Үлгілі, Тұғыржап және Мұқыр, Найзатомар, Дәуіт, Ащыкөл, Айсары, Құлыкөл, Саға, Құртсай жер-су аттарына қатысты ел әңгімелері мен тарихи деректерді Ш. Кәрібаев жазбасында келтіреді. Сондай-ақ жоғарыдағы шежірелі әңгімеде басқа да жер-су аттары аталады. *Бастерек тоғайы, Бастерек жайлауы немесе Бастерек көлі, Тоқырауын өңірі, Есілкөл, Сарыкөл, Жарқынағаш, Бозтөбе, Сұлу шілік, Қызылағаш, Қараағаш, Қисықағаш, Жалғызағаш, Үлкен қара Ой, Кіші Қара Ой көлдері, Қарашілік, Қызылшілік, Талшілік, Бағай өзені, Байыш ормандары, Шат өзені, Құрымбел даласы, Олжай көлі, Құланды даласы, Арал – мұндай жер-су аттары көбіне бір-біріне жақын аймақ, өңірлер екені байқалады. Қаншалықты бай топонимикалық атаулар деп таң қалғандайсың. Шындығында бұл шежірекөңіл Зейнолла Оспанұлы, Қапар Сүлейменұлы Айтуғанов, Молдаш Мұжыбаев, тағы басқа қариялардан жиып-теріп алған журналист, өлкетанушы Шалқарбек Кәрібаевтың ұзақ жылдар ізденісінің жемісі екені сөзсіз. Топонимикалық атауларды жасалу жолына, заттық-сапалық қатысына қарай топ-топқа бөліп талдауға болады. Бірақ оған баса назар аударудың қажеттілігі жоқ деп білеміз. Өйткені, келтіріліп отырылған жер-су атауларының барлығының дерлік мағынасы айқын. Ешқандай көмескі мән-мағына бермейді. Омбы топонимикасының бір ерекшелігі ағашқа, суға қатысты атаулардың барынша молдығы байқалады. Оның себебі төңірек қалың ағаш, орман-тоғайлы болса, сонымен қатар жердің ыңғайына орай өзен-көлдердің көптігімен байланысты. Өкініштісі бір-біріне жақын орналасқан өзге аймақтардағы жер-су атауларына байланысты тарихи мәліметтер мен аңыздарды көп кездестіре алмаймыз. Қызықты, құнды тарихи деректер мен аңыздар бір кездері айтылғанмен, уақыттылық жинақталып, қағаз бетіне түспегендіктен, бүгінде ұмыт қалған. Ш. Кәрібаев тәрізді өлкетанушы, журналисттің ыждаһатты жұмысының және туған жерге, елге деген патриоттық сезімінің арқасында жинақталып, тарихтың белгісі болып бізге жеткен. Жергілікті өзге ұлт өлкетанушылары мұндай дерек, мәліметтерге көңіл аудармаған және бұл бағытта ешқандай жұмыс жүргізбеген. Омбы облысының физикалық географиялық картасына халық аузында сақталынған байырғы жер-су атауларының бірлі-жарым ірілері болмаса енгізілмеген.*

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры З.Е. Кабульдиновтың «Казахи Омской области: история заселения» мақаласында XVIII ғасырдың басында керей-қазақтардың Ертіс және Омбы бойынан айырылғаннан кейін, шайқастар жүргізе отырып, Батысқа Есілкөлге қарай шегінуге мәжбүр болғанын айтып, *Қасқа-ат*, *Торы-ат* жер атауының тарихын халық жырымен байланыстыра ашады.

Керейден Омбы өзенін тартып алды,
Ертіске орнап қалмақ жатып алды.
Көк шалғын қазақ жерін қанға бояп,
Жауыздар сахарамда асыр салды.

Бес ғасыр ата-бабам қоныстаған,
Орманда іші алаңға қыстау салған.
Ертіске Омбы өзені құяр жерін,
Айнала тоғайын қалмақ алған...

Амалсыз Ертіс бойын тастап шықтық,
Дұшпанның бой бермесін әбден ұқтық.
Ор қазып *Есілкөлде* жолын бөгеп,
Соғысып қолма қолда қалмақты ұттық.

Етпеуге жан шығын көңіл бөлдім,
Тастауға Омбы өзенін ақыр көндім.
Оқ тиіп *Есілкөлде* қос тұлпарға
Қасқа-ат пен *Торы-ат* басын жерге көмдім.

Дұшпанға кетсе-дағы жұрттың кегі,
Тоқтады жау *Есілкөлден* өтпей бері.
Бұл майдан екі жаққа да ауыр соғып,
Ат пен көп төгілді ердің тері...

Ел аузында сақталған тарихи жыр өлең жолдарынан жер атауларының берілу тарихы, кезеңі анықталады. Қазақ пен қалмақ арасындағы соғыс, бірде жеңіліс пен бірде жеңіс – жер-ел үшін шайқас көрінісі, өкініш тарихи жырда суреттеледі. Жоңғар қалмақтары мен қазақтар арасындағы ұрыстан белгі болып бүгінге жеткен Қасқат пен Торат жер атаулары бүгінде Омбы облысы Есілкөл ауданында орналасқан (Кабульдинов, 2007: 70-71).

Ш.К. Ахметова және И.В. Толлеконың «Казахские кладбища Осмкого Прииртышья как объекты культурно-исторического наследия» атты мақаласында Баян қорымының тарихы баяндалған. Ғалымның пікірінше, Омбы облысы Азов ауданы Сегізбай ауылы маңындағы қорым ескі бейітке жатады. Диаметрi 5-9 метр, биіктігі 0,5-1,5 болатын қорған төбешіктер жанында XVII ғасырдың соңы мен XVIII ғасырдың басына

тиесілі мұсылмандық жерлеу орындары сақталынған. Қорым Баян деп аталатын көлдің жанында. Қорымның да, көлдің де Баян аталуы ең алғашқылардың бірі болып жерленген Баян атты қыздың есімімен байланысты қойылған. Бұл жерлеу шамамен, ғалымның болжауында, XV-XVI ғасырларда болған. Тегі анықталмаған. Ескі бейіт бүгінде қазақ даласынан Омбыға келетін күре жолдың бойында болғандықтан, мұнда жол-жөнекей қайтыс болғандар да жерленіп отырған. Қазірде бұл орынды Сегізбай ауылының тұрғындары пайдаланып келеді. Төбешік қорғандардың уақыты мен кімдердің мәдениетіне жататыны белгісіз (Ахметова, Толлеко, 2007: 32).

Белгілі тарихшы ғалым, Омбы тарихын зерделеп зерттеуші А. Күзембайұлының құрастыруымен шыққан «Ашамайлы-Керей Танаш баба шежіресі» кітабында Омбы жеріндегі жер-су атауларына қатысты тарихи мәліметтер мен ел әңгімелері берілген (Ашамайлы-Керей Танаш баба шежіресі, 2011).

Кітапта шежіреші Қаратай Биғожиннің баспасөз бетінде шыққан материалдары жинақталып берілген. Соның бірі – Алтын Орда хандығының мемлекет қайраткерлерінің бірі, Тобыл өзені бойын мекендеген Бағылан биге қатысты. Сол өңірде *Бағылан тоғайы, Бағылан талы, Бағылан қара суы, Бағылан көлі, Бағылан томары, Бағылан қыстауы, Бағылан шоғы, Бағылан өзегі* жер-су атаулары болған. Баһадүрдің өзі қартайып, өз атымен аталатын ауылында ауырып дүниеден озған. Сүйегі Тобыл өзенінің жарқабағына қойылған.

Бағылан бидің Бопай атты жұбайынан Архат, Фархат, Сарымұрат атты ұлдар өмірге келген. Фархат батырдың Гүландам атты әйелінен Танаш, Аббас, Манас туған делінеді. Танаш ұрпақтары бүгінде үлкен елге айналып отыр. Қостанай облысының Меңдіқара, Ұзынкөл аудандарын, Солтүстік Қазақстан және Қазақстанның өзге де аймақтарын мекендейтін Ашамайлы Керейлер осы Танаштың ұрпақтары дейді шежіреші. Танаш Алтын Орда хандығының белгілі тұлғаларының бірі, әділқазы биі атанған. Танаштың Балға, Балта, Едіге атты балалары өз заманында батыр, би, әскер басы болған. Бағылан бидің бейіті орныққан мекенге 1734 жылы жазда Звериноголовскі атты сауда жайы салынған. Кейін ол казак-орыс тұрағына айналған. Бұл мекен қазіргі Ресей Федерациясына қарайтын Қорған облысының Притобол ауданының орталығы.

1723 жылы жазда жоңғар қолы Бағылан бидің қонысын тартып алып, 1734 жылы жазда Ресейге қару-жаракқа айырбастап жіберген. Жұртынан айырылған қазақ қосындары арадатеқ он жыл салып оралады. Дәстем сал Қарабасұлы басқарған қол Зверинканы қоршауға алады. Қамал коменданты мен шіркеудің дінбасы көпестері ұйымдасып, қазақ қосынының алдынан өз дәстүрі бойынша нан мен тұз алып шығып: «Зверинноголовка бүгіннен бастап бекініс те, казак-орыс станциясы да емес, қазақ пен орыс сауда жасайтын базар, жәрмеңке орталығы болсын! Соған келісім-шарт жасайық, дос болайық. Жер-су сіздердікі екенін мойындаймыз!» депті. Тілекке келіскен қазақ рубасылары сарбаздарын кері қайырыпты. Келісім-шартқа екі жақ қол қойған. Дәстем салдың талабы бойынша базар қазақ пен орыс кентінің аралығында болатын боп көрсетіледі. Зверинноголовкадағы тәртіп мәселесі Көшебе керей Амандос Ерменұлы бастаған мұсылман жасағына тапсырылған. Осының бәрі шартта көрсетілген дейді шежіреші Қ. Биғожин (Биғожин, 2007: 138-139).

Омбы жер-су атауының тарихы жалпы қалмақ-қазақ, орыс-қазақ арасындағы соғыс, ұрыс оқиғаларынан белгі береді. Ежелден қоныс тепкен қазақ рулары жер үшін талай рет жан алып-жан беріскен шайқастарға шыққан.

И.А.Турсуновтың «Очерки истории казахов Омского Прииртышья» кітабындағы «Топонимика казахских названий населенных пунктов» мақаласында аймақтағы қазақ жер-су, мекен-жай аттарын топқа бөліп қарастырады. Қазақ жер-су, мекен-жай атауларының көбісі ХХ ғасырдың 50-60-жылдары колхоз, совхоздарды ірілендіруге байланысты Омбы картасынан жойылып кеткенін жазады. Автор сонымен қатар әр ауылдың орналасу уақытын көрсетеді.

Өсімдік, ағаш атауымен байланысты жер-су, мекен-жай аттары: *Алабота* ауылы (1929 ж.), *Жуанишілік ауылы* (ХІХ ғасырдың басы). 1954 жылы орын тепкен *Бас ағаш* ауылымен қатар *Орта ағаш*, *Аяқ ағаш* ауылдары болған. *Қаратерек* ауылы 1830 жылы орныққан. Қара сөзі халық ұғымында киелі саналған. *Қараағаш* және *Сұлу терек* ауылы 1865 жылы, *Қызыл ағаш* ауылы 1796 жылы орын тепсе, Шарбақкөл ауданына қарасты *Шілік құдық* ауылы 1875 жылы орналасқан.

Ғалым *Қызыл ағаш* ауылының аталуына қатысты ел әңгімесін келтіреді. Ауылдың негізін салушылар орман маңына қоныстанғанда, күн батуға айналып, төңіректің бәрі қызғылт түске боялып, ағаштар да қызғылт тартып көрінген екен.

Жан-жануарлардың аттарымен байланысты жер-су, мекен-жай атаулары: *Сарат* ауылы 1910 жылы орныққан. *Кегентай* ауылының орналасу жылы анықталмаған. *Қойбағар* ауылы ХІХ ғасырда болған. Тырналы ауылы 1912 жылы құрылған. Ғалымның айтуынша, *Бақабас* ауылы атауының екі нұсқасы бар. Біріншісі – ауылдың маңындағы көл түрі жағынан бақаның басына ұқсайды. Екіншісі – бұл жерде бақа көп болған. ХІХ ғасырда пайда болған *Қасқат* ауылында негізінен қожалар тұрған. 1913 жылы орныққан *Қояншықпас* ауылы орман ағаштарының тығыздығын, тіпті арасынан қоян өте алмайтынын білдіреді.

Оронимдер: *Бозаң* ауылының негізі ХVІІІ ғасырда құрылған. *Қараман* ауылы ауылдың негізін құрған мұғалімнің құрметіне аталған. Ендігі бір деректерде қарадан қыз алған төрелердің ұрпағын қараман атаған. 1881 жылы іргесі қаланған *Тұнба* ауылы *Ебейті көлінің* жағасында орналасқан. И.А. Турсунов *Ебейті* көлінің атауын емдейді деген сөзден шығарады. Шежіреші Зейнолла Оспанұлы *Ебейті* ауыр жараланып, көл жағасында қайтыс болған қалмақ батырының атымен аталған деп таратады. Соған қатысты ел аузындағы аңыз әңгімені келтіріледі.

Су атауымен қатысты ауылдар: *Қараөзек*, *Шарбақкөл* (1983 ж.), *Алкөл* (ХІХ ғасыр), *Есілкөл* (1893 ж.).

Қайбір ауыл аттарына ауылды құрушылардың есімі берілген. *Үлкен Ысқақ* ауылы адамдары 1916 жылы Барабин даласынан қоныс аударған. Құжат бойынша ауыл 1866 жылы құрылған деп саналады. *Тоғанас*, *Қоянбай*, *Қойшыбай* ауылдарының іргесі ХІХ ғасырда құрылған. *Қойшыбай* ауылының маңында орманда 30-жылдарға дейін Бірінші дүниежүзілік соғыс қарсаңында салынған бу диірмені болған. Оны Көкшетаудан мал әкеліп байыған Иса Жақсыбаев салған. Сібірдің кішкене ауылында диірменнің пайда болуы қазақ халқының капиталистік құрылысқа ыңғайланғанын білдіреді. Ал Исаның өзі табысты кәсіпкер болған. Құдай жолын ұмытпай, мешіт

салдырған. Адамдарға да көмегі мол болған, құдықтар қаздырған. Бу диірменінде әскери тұтқын Иосип Броз Тито жұмыс істеген. Иосип көрші деревнядан сүйіктісі Полина Белоусовамен кездесіп, екеуі үйленгенде, Иса оған ағаш үйін босатып береді. Иса оны маман ретінде жоғары бағалаған. Бұл жөнінде Броз Титоның естелік кітабында жазылған. 30-жылдардың басында диірмен тәркіленеді, ал Иса 1937 жылы репрессияға ұшырайды.

Қангелді (1860 ж.), *Сегізбай* (1776 ж.), *Байымбет* (XIX ғасыр) ауылдары құрылған. Байымбет қажылыққа Меккеге барған, Түркістанда Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің іргесінде жерленген.

Кейбір ауылдар аттары жоңғар шапқыншылығын еске салады. *Қайдауыл* ақсақал жоңғарларға аттанған жігіттерге бата беріп, олжаларының ең бастысын, бағалысын беруді өтінеді. Жорықтан оралған жігіттер ақсақалға жүйрік ат тартады. Бірақ ақсақал жоңғардың тұтқынға түскен сұлу қызын тандайды. XIX ғасырдың соңында құрылған *Кәрі Жанан* ауылы тұтқынға түсіп, қазақ отбасында тәрбиеленген жоңғар бала есімімен аталған. Іргесі XVIII ғасырда қаланған *Даргер* ауылы жоңғар емшінің аты екен. *Бакзе*, *Домбай* (1700 ж.), *Құттымбет* (1800 ж.), *Дүйсетай* (1846 ж.) ауылдары құрылған. Шамамен XIX ғасырда құрылған *Байділдин* ауылы Покров болысының биінің атымен аталған.

Бір макроэтноним *Керей* ауылы Называевск ауданында сақталған. Бұрын *Қытшақ*, *Найман* ауылдары болған. *Арғын-Атығай*, *Қарауыл*, *Қанжығалы* микроэтноним ауылдары жатады. Кіші жүздің Жетіруына жататын *Рамадан*, *Табын* ауылдары бар. Олардың Сібірге келуі 1848 жылы Исатай Тайманов көтерілісінің жеңілісімен байланысты (Турсунов, 2000: 8-11).

Мәдениет және тарихи ескерткіштердің Бүкілресейлік қоғамының Омбы бөлімінің қызметкері И.Е. Бродский қаладағы көне және тарихи бағалы саналатын Қаржас қорымын XVIII ғасыр ескерткішіне жатқызады. Онда жерленгендер бүгінгі Қаржас қазақтарының ата-бабалары екенін, сөздің шығу төркіні *кәрі* және *жас* деген екі сөздің бірігуінен жасалғанын айтады (Бродский, 2007). Көне қазақ молаларын зерттеумен 20 жыл айналысқан этнограф-тарихшы Шолпан Ахметова зираттың 18 ғасыр карталарында көрініс тапқанын білдіреді.

5. Қорытынды

Қорыта айтқанда, Шыңғыс хан дәуірінен бұрын ата-бабамыздың құт мекені мен ырысына айналған ұлан байтақ Сібір жері қазаққа бөтен болмаған. Оның басты белгісі – ғасырлар куәсі, қазығы болып бізге жеткен Омбы аймағындағы жер-су мен мекен-жай атаулары. Жер-су, мекен атаулары аз уақыттың, бір сәттің жемісі емес. Ол – ғасырларға созылған қоныстанушылықтың халық жадында сақталған тарихы. Мал шаруашылығымен көшіп-қонып өмір кешкен Орта жүз, Кіші жүз ру-тайпалары Батыс Сібір аймағын ен жайлап, қоныс еткен. Жер мен суға бауыр басып, сырын-белгісін, табиғатын, құбылысын аңдап, түрлі атаулар беріп, атажұртына айналдырып өсіп-өнген. Үш жүз жыл салтанат құрған «Тайбұға жұртын», Көшім хандығын тарих бетінен ешкім сызып тастай алмайды. «Тайбұға жұрты» мен Көшім хандығы қазіргі қазақ халқын құрайтын арғын, қыпшақ, керей, уақ, найман, жалайыр, меркіт, қаңлы, Кіші жүз рулары руларынан болғанын тағы да ешкім жоққа шығармайды. XX ғасырдың басындағы Қазан төңкерісіне дейін қазақ ауылдары Омбы жерінде көп

болған. Талай Алаш ардақтылары дүниеге келген. XX ғасырдың 30-жылдарының басындағы қырғын ашаршылықта тарихи жадынан айырылмаған қазақ елінің бір бөлігі Сібірді атажұрт санап, көш бетін түзеген. Омбы жерінің тарихы күрделі де қасіретті. Отаршылдық басқыншылықпен соғыс алаңына айналған. Еріксіз атажұрттан көшкен, ығысқан. Есепсіз қырғын тапқан. Қаһармандық танытып, жан алып, жан беріп арпалысқан. Қазіргі уақыттағы жергілікті өлкетанушылардың, тарихшылардың Омбы тарихын тереңдей зерттеуі тарихи әділеттіліктің орнығуына жол ашады деп білеміз.

Омбы топонимикасы – күрделі, қайшылықты сала. Ресей ғалымдарының Омбы жерінің байырғы тұрғындарын «Сібір татарлары» деп жалпы атпен бұрмалай атауы жалған көзқарасқа, теріс тенденцияға құрылған. Ал жер-су атауларының бүгінгі қазаққа ұғымды, айқын болуы көп сырды аңдатады. Өкінішке орай, көптеген жер-су, елді мекен атаулары өзгеріске ұшыраған, не мүлде жойылған. Әсіресе, мұндай науқаншылдық XX ғасырдың 50-60 жылдары колхоз-совхоздың ірілендірілуімен күшті қарқынмен орындалған. Дегенмен, өктемдік пен қиянатты көптеп бастан кешірген Омбы аймағындағы қазақ топонимикасы жойылып кеткен жоқ. Әлі де сүрлеу-іздері көрініс береді. Сондықтан қазақы жер-су, мекен-жай аттарын зерттеу, оларға қатысты тарихи аңыздарды, ел әңгімелерін жинап, ғылыми айналымға енгізу өзекті мәселе саналады. Ел-жұрт тарихын, қазақ елінің тарихын шынайы тануда маңызды. Шын тарих отаршылдықтың өктемдігін кешпейді. Жеңіліс тапқан, жерінен айырылған халықтың да өкінішін, қайғысын, қателігін бейнелейді.

Әдебиеттер:

1. Андреев И.Г. Описание Средней Орды киргиз-кайсаков. – Алматы, 1998. – 280 с.
2. Ахметова Ш.К. История формирования казахского населения Омска в XVIII – XIX веках // Казахи Омского Прииртышья: история и современность. – Омск: Издатель-Полиграфист, 2007. – С. 13 – 24.; Ахметова Ш.К. Малоизученные страницы деятельности общества «Бірлік» и партии «Уш жуз» в Омске в 1914 – 1918 годах // Казахи Омского Прииртышья: история и современность. – Омск: Издатель-Полиграфист, 2007. – С. 25 – 28.
3. Ахметова Ш.К., Толлеко И.В. Казахские кладбища Омского Прииртышья как объекты культурно-исторического наследия. Кіт. Казахи Омского Прииртышья: история и современность / Отв. Ред. Ш.К. Ахметова, Н.А. Томилов. – Омск: Издатель-Полиграфист, 2007. – 212 с.
4. Ашамайлы-Керей Танаш баба шежіресі. / Құрастырған: Аманжол Күзембайұлы. – Қостанай: Центрум, 2011. – 732 б.
5. Бижожин Қ. Аты аңызға айналған бабалар. Бағылан би. Казахи Омского Прииртышья: история и современность / Отв. Ред. Ш.К. Ахметова, Н.А. Томилов. – Омск: Издатель-Полиграфист, 2007. – 212 с.
6. Бродский, И.Е. Кладбище аула Каржас - старейший мусульманский некрополь на территории современного Омска / И.Е. Бродский. – С.38-40; Казахи Омского Прииртышья: история и современность / Отв. Ред. Ш.К. Ахметова, Н.А. Томилов. – Омск: Издатель-Полиграфист, 2007. – 212 с.
7. Дәстем сал Қарабасұлы. «Дәстемнама». Ашамайлы-керей Танаш баба шежіресі. / Құрастырған: Аманжол Күзембайұлы. – Қостанай: Центрум, 2011. – 732 б.
8. Кабульдинов З.Е. Казахи Тобольской и Томской губерний во второй половине XVIII-XX вв. - Павлодар, 2001. – с. 293; Казахи внутренних губерний России во второй половине XVIII - начале XX веков (историко-демографический аспект). – Павлодар, 2002. - 232 с.; Казахи России в XVIII-начале XX. – Алматы, 2009. – 400 с.
9. Кабульдинов З.Е. Казахи Омской области: история заселения. Казахи Омского Прииртышья: история и современность / Отв. Ред. Ш.К. Ахметова, Н.А. Томилов. – Омск: Издатель-Полиграфист, 2007. – 212 с.
10. Кәрібаев Ш. Сібір жұрты немесе Көшім хандығы құлағаннан кейін Батыс Сібір аймағында өзгеріске ұшыраған жер-сулардың байырғы атаулары. kerey.kz

11. Kulbarak, S., Botabayeva, Z., & Kulamanova, S. (2023). The usage of place and water names in the literary work. The Scientific Journal "Keruen", 78(1). <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.1-09>
12. Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких, орд и степей / под общ. ред. акад. М.К. Козыбаева – Алматы: Санат, 2009. – 656 стр.
13. Омбы қазақтары мектептерге қазақ тілі пәнін қайтаруға талпынып жатыр. <https://kazbilim.kz/?p=8499>, 2019.
14. Сибирский Краевой Исполнительный Комитет статический отдел. Список населенных мест Сибирского края. Том первый округа Юго-Западной Сибири. Новосибирск, 1928. Омский округ. 97-219 с.
15. Турсунов И.А. Очерки истории казахов Омского Прииртышья: Учебное пособие. – Омск: ОО-ИПКРО, 2000. – 68 с.: ил. 12
16. Tuyakbaev G., Taiman S., Botabayeva Zh. (2023) Motives common to Turkic people in Kazakh toponymic legends // Milli folklor. Sayı 138. DOI 10.58242/millifolklor.1185586
17. Эбейты. Википедия <https://ru.wikipedia.org/wiki/Эбейты>

References:

1. Akhmetova Sh.K. (2007) History of the formation of the Kazakh population of Omsk in the 18th – 19th centuries // Kazakhs of the Omsk Irtysh region: history and modernity. – Omsk: İzdatel-Poligrafist, – pp.13 – 24.; Akhmetova Sh.K. (2007) Little-studied pages of the activities of the Birlik society and the Ush Zhuz party in Omsk in 1914-1918 // Kazakhs of the Omsk Irtysh region: history and modernity. – Omsk: İzdatel-Poligrafist, – pp.25 – 28. (in Russ)
2. Akhmetova Sh.K., Tolleko I.V. (2007) Kazakh cemeteries of the Osmian Irtysh region as objects of cultural and historical heritage. Kazakhs of the Omsk Irtysh region: history and modernity / Res. Ed. Sh.K. Akhmetova, N.A. Tomilov. – Omsk: İzdatel-Poligrafist, – 212 p. (in Russ)
3. Andreev I.G. (1998) Description of the Middle Horde of Kirghiz-Kaisaks. – Almaty, – 280 p. (in Russ)
4. Ashamayly-Kerei Tanash baba shezhiresi. (2011) Compiled by: Amanzhol Kuzembayuly. Kostanay: Tsentrum, – 732 p. (in Kaz)
5. Bigozhin K. (2007) legendary ancestors. Bagylan bi. Kazakhs of the Omsk Irtysh region: history and modernity / Res. Ed. Akhmetova Sh. K., Tomilov N.A. – Omsk: İzdatel-Poligrafist, – 212 p. (in Kaz)
6. Brodsky I.E. (2007) Karzhas cemetery is the oldest Muslim necropolis on the territory of modern Omsk / I.E. Brodsky. - pp. 38-40; Kazakh Omskogo Priirtyshya: history and modernity / Res. Ed. Sh.K. Akhmetova, N.A. Tomilov. – Omsk: İzdatel-Poligrafist, – 212 p. (in Russ)
7. Dastem sal Karabasuly. (2011) «Dastemnama». Ashamayly-Kerei Tanash baba shezhiresi. Compiled by: Amanzhol Kuzembayuly. Kostanay: Tsentrum, – 732 p. (in Kaz)
8. Ebeity. Wikipedia <https://ru.wikipedia.org/wiki/Эбейты> (in Russ)
9. Kabuldinov Z.E. (2001) Kazakhs of Tobolsk and Tomsk provinces in the second half of the 18th-20th centuries. - Pavlodar, - 293 p; (2002) Kazakhs of the internal provinces of Russia in the second half of the 18th - early 20th centuries (historical and demographic aspect). – Pavlodar, – 232 p; (2009) Kazakhs of Russia in the XVIII-early XX. - Almaty, – 400 p. (in Russ)
10. Kabuldinov Z.E. (2007) Kazakhs of the Omsk region: history of settlement. Kazakhs of the Omsk Irtysh region: history and modernity / Res. Ed. Sh.K. Akhmetova, N.A. Tomilov. – Omsk: İzdatel-Poligrafist, – 212 p. (in Russ)
11. Karibaev Sh. Indigenous names of places and waters that have changed in the West Siberian region after the fall of the Siberian people or Kushim Khanate. kerek.kz (in Kaz)
12. Kazakhs of Ombiare trying to return the subject of the Kazakh language to schools <https://kazbilim.kz/?p=8499> (in Kaz)
13. Kulbarak, S., Botabayeva, Z., & Kulamanova, S. (2023). The usage of place and water names in the literary work. The Scientific Journal "Keruen", 78(1). <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.1-09> (in Kaz)
14. Levshin A.I. (2009) Description of the Kyrgyz-Cossack, or Kyrgyz-Kaisats, hordes and steppes / under the general editorship of Academician M.K. Kozybaev – Almaty: Sanat, – 656 p. (in Russ)
15. Siberian Regional Executive Committee static department. (1928) List of populated places in the Siberian Territory. Volume one of the districts of South-Western Siberia. – Novosibirsk, Omski okrug. – pp. 97-219. (in Russ)
16. Tursunov I.A. (2000) Essays on the history of the Kazakhs of the Omsk Irtysh region: Textbook. – Omsk: ООІПКРО, – 68 p.: or. 12. (in Russ)
17. Tuyakbaev G., Taiman S., Botabayeva Zh. (2023) Motives common to Turkic people in Kazakh toponymic legends // Milli folklor. Sayı 138. DOI 10.58242/millifolklor.1185586 (in Turk)

A. Mursal*¹, A.V. Tanzharikova²

^{1,2}Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

E-mail: ¹aigerimmursal@mail.ru, ²alua1973@mail.ru

ORCID: ¹0000-0001-8035-4236, ²0000-0001-5575-9813

THE IMAGES SYSTEM IN THE NOVEL «KYLmys (THE CRIME)» BY K. SHABDANULY

Abstract. The article is concerned with discourses of images portrayal of the six-volume novel “Kylmys” by Kazhykumar Shabdanuly, the classic writer of Chinese Kazakh literature. Based on the studies related to the examining characterization, it’s clear that is achieved by using the various artistic techniques manifested in characteristic qualities. The novel “Kylmys” by Kazhykumar Shabdanuly analyzes the author’s artistry in portraying the images of Bigabyl, Zhappar, Ussen, Madiyan, Gulzhan, Damesh with a focus on fact that these artistic images are well-researched historical characters. The image of the character shows their identity in the most responsible, decisive moments of the day, and their behaviour and actions show a real depiction of social, historical, political events of that era. The article significance is the analysis of the artistic structure by Kazhykumar Shabdanuly, whose prose works have not been analyzed yet. In addition, the comparison of typical images in both novel “Kylmys” written during the so-called Chinese “New Era” period and “Arda Altai” by Akhmetalla Kaliuly is the relevance of the article. It is revealed that the characters of the mentioned novel masterly used the method of dialogue that is accompanied by a monologue to explain the character, their thoughts, deeds, and their suffering. It includes notes about author’s life and historical events that are evidenced by historical data. It is also noted that the study and introduction of Kazakh literature abroad into the scientific process is an urgent issue. This novel is highly original in Kazakh literature with its artistic, stylistic, thematic and ideological characterization. The results of the study clearly describe the terrible experiences of Kazakh people through the characters’ images who went on the run to China in that era.

Keywords: Kazakh literature abroad, a novel, an image, a female image.

A. Мурсал*¹, А.В. Таңжарықова²

^{1,2}Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,

Алматы, Қазақстан

E-mail: ¹aigerimmursal@mail.ru, ²alua1973@mail.ru

ORCID: ¹0000-0001-8035-4236, ²0000-0001-5575-9813

Қ. Шабданұлының «Қылмыс» романындағы образдар жүйесі

Аңдатпа. Мақалада қытай қазақ әдебиетінің классик жазушысы Қажықұмар Шабданұлының алты томдық «Қылмыс» романындағы образдардың сомдалуы қарастырылады. Кейіпкер образының сомдалуына байланысты зерттеулерді негізге ала отырып, соған тән қасиеттерді көрсетуде алуан түрлі көркемдік тәсілдерді қолдану арқылы жеткендігі айқындалады. Қажықұмар Шабданұлы «Қылмыс» романында Биғабылдың, Жаппардың, Үсеннің, Мәдиянның, Гүлжанның, Дәмештің бейнелерінің сомдалуындағы автордың суреткерлік шеберлігі талданады. Бұл көркем образдардың, зерделенген тарихи кейіпкерлер екеніне назар аударылады. Кейіпкер бейнесі арқылы сол заманның ең бір жауапты, шешуші сәттеріндегі олардың болмыс-бітімі, іс-әрекетімен сол дәуірдегі қоғамдық-әлеуметтік, тарихи, саяси оқиғалар шынайы түрде бейнеленуі көрсетіледі. Мақаланың маңыздылығы өткен дәуір прозасында талданбай кеткен Қажықұмар Шабданұлының көркемдік құрылымын талдау болса, өзектілігі Қытайдың

«Жаңа дәуір» деп аталатын кезеңде жазылған «Қылмыс» романы мен Ахметолла Қалиұлының «Арда Алтай» романындағы типтік образдар салыстырылады. Аталмыш романындағы кейіпкерлердің мінез қырларын, болмысын жаза отырып, олардың ойлары мен істейтін істерін, тартқан азабын аңдатуда монологпен қатар жүретін диалог тәсілін шебер қолданғаны анықталады. Сонымен қатар жазушының өмірі мен тарихи оқиғалар жайында мағлұмат беріледі. Тарихи оқиғалардың шындыққа жақындығы тарихи деректерге сүйене отырып дәлелденеді. Шетелдегі қазақ әдебиетін зерттеп, ғылыми айналымға енгізу кезек күттірмейтін ірі мәселе екендігі айтылады. Бұл роман қазақ әдебиетінде өзіндік шоқтығы биік, көркемдік, стильдік, тақырыптық-идеялық сипатымен ерекшеленеді. Зерттеу қортындысы кейіпкер образдары арқылы сол дәуірде Қытайға босып барған қазақтардың көрген азаптарын жан түршігерлік оқиғаларын нақты сипаттағаны сезіледі.

Кілт сөздер: Шетелдегі қазақ әдебиеті, роман, образ, әйел бейнесі.

А. Мурсал^{*1}, А.В. Танжарикова²

^{1, 2}Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
Алматы, Казахстан

E-mail: ¹aigerimmursal@mail.ru, ²alua1973@mail.ru

ORCID: ¹0000-0001-8035-4236, ²0000-0001-5575-9813

Система образов в романе К. Шабданулы «Қылмыс (преступление)»

Аннотация. В статье рассматриваются дискурсы образного изображения шеститомного романа «Қылмыс» классика китайской казахской литературы Кажыкумара Шабданулы. На основе исследований, связанных с рассмотрением характеристики, становится ясно, что это достигается за счет использования различных художественных приемов, проявляющихся в характерных качествах. В романе Кажыкумара Шабданулы «Қылмыс» анализируется артистизм автора в изображении образов Бигабыла, Жаппара, Уссена, Мадияна, Гульжан, Дамеша с акцентом на то, что эти художественные образы являются хорошо изученными историческими персонажами. Образ персонажей показывает их личность в самые ответственные, решающие моменты дня, а их поведение и поступки показывают реальное изображение социальных, исторических, политических событий той эпохи. Значение статьи состоит в анализе художественной структуры Кажыкумара Шабданулы, прозаические произведения которого до сих пор не анализировались. Кроме того, актуальностью статьи является сравнение типичных образов как в романе «Қылмыс», написанного в период так называемого китайского «Нового времени», так и в «Арда Алтай» Ахметаллы Калиулы. Выявлено, что персонажи указанного романа виртуозно использовали метод диалога, сопровождаемого монологом, для объяснения персонажа, своих мыслей, поступков, своих страданий. В него включены заметки о жизни автора и исторических событиях, подтвержденные историческими данными. Также отмечается, что изучение и внедрение казахской литературы за рубежом в научный процесс является актуальным вопросом. Этот роман весьма своеобразен в казахской литературе по своей художественной, стилистической, тематической и идейной характеристике. Результаты исследования ясно описывают ужасные переживания казахского народа через образы персонажей, сбежавших в Китай в ту эпоху.

Ключевые слова: казахская литература за рубежом, роман, образ, женский образ.

1. Introduction

The consideration of the cycle of prison creativity in modern Kazakh Literary Studies within the framework of Kazakh literature history is one of the issues that has not taken to task in national literary studies (Tokhtarbayev, 2015). Taking into account that there is a special stage in the domestic literary studies, raising its potential and direction of development, and the level of development of the prison literature through researches of this direction then our work can make a significant contribution in the development of Kazakh Literary Studies.

Under the Soviet system literary scholars who opposed the state system were subjected to repression and were imprisoned. But convinced nationalists of that period continued expressing their grief through poems, songs or prose works. And in the history this direction is known as a «prison piece». The history of prison works, passing into the hands of the reader, entering scientific circulation is considered one of the most urgent issues.

This issue is already under discuss in the World Literary Sciences. As an example, the poet-writers' works written in prison, namely by Miguel de Cervantes, John Bunyan, Oscar Wilde, Niccolò Machiavelli, Antonio Gramsci, Alex La Guma, Nazym Hickmet, Musa Jalil, etc. have already been studied and were the base for some anthology collections. Russian literary scholars have also paid special attention to the folk literature of many CIS countries, including prison works, and have published scientific publications and monographs.

Nowadays, this issue is being addressed in domestic literature science and special consideration of “Alash urandy adebiiyet”, “Alash ruhty adebiiyet” (Alash spirited literatures) was initiated during the years of independence. Although prison pieces in Kazakh literature were not under special complex researches, but they are mentioned in the researches of a few scientists, and the conceptual meaning, system, worldview of these small works written in prison, their linguistic, artistic features, and historical periods require special consideration.

The need to study such prison pieces leads to a deep understanding and appreciation of the heritage of the national speech art. (Opcion, 2018: 1265). As a result, the diligence of the both novel and the author who brought it to life will be distinguished. The author of such a wonderful work and one of the most unique writers is K. Shabdanuly. The author of the work spent many years of his life in a Chinese prison. During those period he has composed a lot of unique works that belong to Kazakh literature. The Chinese government burned the novel «Kylmys» in order the work not to reach Kazakh audience, banned it, also sent the author to prison on false charges.

Fiction is the art. Thus, art has a creative quality. As a creative owner, any writer creates bright, fresh things by spending his artistic knowledge, skills, and talent. And such works are reflected in the memory of the people (Kalkabayeva, 2021: 122). The artistry and sincerity of such pieces are profound and one of such pieces composed in a different environment is the novel «Kylmys».

The question of studying the character's image in the world literary studies has never been neglected, because the literature is recognized as a human science in itself, but the object of literature deals with the problem of man. In tern, G. Horda stated that “The author tried to reveal more secrets through individual characters, elevating them to a typical image” (Orda, 2016: 317). The novel “Kylmys” traces back to the early XX century with the life of a yurt-born brown-skinned people living their comfort life and many images are depicted in it. Hereby, the characters of the novel are: Bigabyl, Zhappar, Balpan, Kurman, Beknazar, Kulnazar, Baynazar, Aisapa, Nursapa, Meyiz Ana, Kuyka, Kenzhesary, Nurzhan, Mariya, Simaily, Kumiszhan, Rakhym, Gulzhan (Kule apa), Kuandyk, Bigeldy, Bigazy, Bigadyl, Bigaysha, Bizhan, Baizhurka, Zhankozha, Marka, Esskazy, Muqamadi, Mukhamadiyan (Madiyan), Tabi, Kokitan, Maily (Atyteris), Aspet, Boltai Kainysh, Minazh

(Nogay merchant), Sanapbay, Aktay, Buibikan, Zhanjuken, Bayanbay, Mamyrgan, Kamal, Shanakbay, Kabyken, Maken, Kaiyssbek, Balbike, Zhumabek, Torekan, Rakhima, Omar, Bagila, Tindai, Ilday (Zhangoday's children), Jamal, Zeynolla, Alimzhan khozha, Zhebesyn, Zhebezhan, Musa, Bekbosyn, Gharifolla, Bekesh, Akan, Zholdybay, Shyn Shysay (head of the region), Zhanas, Nasikan, Jamila, Dametken (Damesh), Kanipa, Atabay, Nabiolla, Kerim (akim of the district), Kuryshbek, Nurassyl, Kuntugan, Kalym, Arystanbek, Sharipkan tore, Aiytbek, Kapas baluan, Kydyrmolla, Daulet, Makat, Tynyskan, Kurman (Konyz), Yelsadyk, Yessimkan ukurday, Suleimen batyr, Ospan mergen-sniper (batyr), Gharypbek, Jarbol, Adilbek, Kakimbay (Kakim), Keneszhn, Bagdarkan, Kuryshbek, Yersultan, Sadu, Oralkan, Tileukan, Almen, Saduakas, Kuat, Halima, Yntykbay, Salyk, Omirbek, Beksapa, Shankan, Kaben, Serali, Omarkan, Asylkan, Amirkan, Ashim, Isup Kassym (Uyghur student), Tanzharyk akyn, Abdykarim akyn, Assylbai, Tugelbay, Momynbay, Nuriya, Kulan, Dalelkan Sugurbayuly, Akai, Sulubai, Burkitbay, Sabit, Repkat, Kalibek, Kamen, Abdigupyr (Uighur spy), Makai, Isskan, Kabdolla, etc. This voluminous novel work has sufficient characters. We couldn't cover all hundreds of characters and analyze their images, but we analyzed the qualities, behaviors, actions of some of the most main characters.

2. Methods and materials

A six-volume novel "Kylmys" by Kazhykumar Shabdanuly was based as a research material. At the same time, there is a comparison analyze with the characters of the novel "Arda Altai" by Akhmetalla Kaliuly.

2.1 Research methods

During the research work systematization, analysis, comparison, image analysis methods were used.

2.2 Materials description

The main feature of the novel «Kylmys» by K. Shabdanuly is that it's the first prison piece in the Kazakh literature history presented in the prison. This is evidenced by the writer K. Zhumadilov's *state*: «Kazakh literature in Xinjiang has a unique feature.

There is a whole collection of so called "literature composed in prison". It should be noted, that the first person who started pieces in a prison is Tanzharyk poet. Tanzharyk Zholdyuly composed seventy percent of his work being imprisoned in Urumqi prison for seven years. After half a century, his tradition was caught by Kazhykumar Shabdanuly. The poems by famous Tanzharyk were learned by heart by those who were in the same ward and delivered to the people. And a series of novels consisting of verses written on a small piece of paper and gradually bringing them out of prison is never an easy task." (Shabdanuly, 2009: 4). All the events raised in the essay show that the value of the work is very high, not only in the family, or even in one country, but also in the whole world. All events described in the work raise issues of not only one dynasty, or of one clan, or even of one country, but of the entire world, which indicates the high value of the work. By describing the fate of his family, the author describes the fate of Kazakh intellectuals in China and the fate of the whole country.

In his preface, "The prompt saying that blowed the stone", K. Zhumadilov stated that the novel "Kylmys" was influenced by the stylistics of "A thousand and one nights" fairy tales. This conclusion by K. Zhumadilov is reflected in the periodic breaks representing a

dialogue between K. Shabdanuly and his "investigator". These periodic breaks in a dialogue come in the structure form of "A thousand and one nights". In both pieces, the authors accurately define the end of "the inner" and the beginning of "the external" histories. In addition, they introduce short dialogs between the narrator and the listener, which return to the external story (Irwin 1994: 3).

The main idea of the novel is patriotism, loyalty to the native land. "Your whole life is a crime for those colonisers who manipulate the country as they wish. Even the fact of your existence, your walk on the ground is a crime. For this very reason and if you want to become an independent country, then first of all you should get rid of slavery, statelessness and dependency! To summarise, the main idea of the novel "Kylmys" is the idea of independence!" (Mendeke, 2008).

Along with the development of science and technology in the age of globalization, the concept and consciousness of mankind has changed, and this made a great impact on the rise of literature to a new level, the emergence of new themes and researches. It is not an exaggeration to say that literature is the source that continues universal paradigms from century to Century» (Universal human values in contemporary literature, 2014). In the first chapter of the first volume of here mentioned work, in several dialogues between Shabdanuly and his investigator the author stated that he was forced to write about his crime, *which was part of Shabdanuly's daily repertoire.*

«Did you write?» – he barked suddenly.

– «What do you mean, dear investigator?» I asked politely.

– What?!.. I mean your crime!.. Look here, didn't I tell you to write it all down!.. I see you can forget easy if not give you a kick in the arse!

– No, I didnot forget, dear investigator, I will never forget. But I have written sixteen times since the previous day, there is nothing missed.

– "Nothing?" You say "nothing missed", but I can find if stuck my finger in your eyes, and you even don't know how many problems you are earning day by day!" (Shabdanuly, 2009: 7-8). Detailed description of this novel indicates the influence of his investigator on it, as well as the absurdity and irony of the idea of congenital crime.

3. Discussion

Kabdesht Zhumadilov translated the novel from Arabic script into Cyrillic and prepared it for publication. He stated in the preface to the book followings: "... In this work, the writer describes not only about his life, but the multi-volume work covers a whole era that lasted half a century. The first chapters of the novel contain the bitter reality of the life in Kazakhstan in the 30s of the last century. Born in 1925 in Tansyk steppes of Ayagoz, in 1932 at the age of seven the writer moved to Shauveshek – it was starving period in the whole country. The following chapters focused on refugees life in foreign lands, how they gradually assimilated in China. And the following books introduce the struggle for national liberation in Xinjiang, reforms and revolutions took place, and never changed government despite the changes of the dynasty. We get acquainted with all this through the experiences of the author's "second self", by protagonist Bigabyl..." (Zhumadilov, 1996).

In his abstract "Fateful work" the researcher T. Zhurtbay stated: "The novel "Kylmys" written in a indigenous classical narrative style with a separate and complicated system of

artistic thinking, is a phenomenal work of Kazakh speech art. And the life of Kazakh nation drawn from the nomadic steppe and periods of the fate of the XX century is truly depicted through the psychological inner struggle. Since the artistic foundation of the work was laid in a frozen prison, the writer's intertwined destiny is clearly recognized by the twists and turns of each sentence. The reality of life and the reality of art that intertwined between the artistic space and the historical time, the natural sincerity and the figurative sense of the creation, the epic breath and sorrowful sarcasm, the formed and surprise phrases, the complex thinking system composed within Kazakh verses are the stories of a brave spirit which is accompanied by the fate of an unsubstantiated talent. It is undoubtedly an artistic statement» (Zhurtbay, 2009). The fate of the author of such a work is isolated and different. He said: «Whether we measure by the level of one nation's literature or consider in terms of the world literature level, he is a great artist, a major writer, a literary critic, and a well-educated person. It's notable, that in his turn Murat Auezov compared him to Albert Kamyu» (T.2009). Image is one of the main categories in literature, conveying the artist's thoughts and serving to recognise reality. Generally speaking, the image is the mastery of various events and realities of life and its artistic development depending on one's imagination and skill, thus it is considered as an aesthetic category in the literary theory. And now we will analyze the character images of the piece.

The main character of the novel is Bigabyl, the author himself. He was a handsome man with an attractive nose, medium height, sharp eyes. The author perfectly depicted the historical events through Bigabyl's inner world and narrated only the events that he experienced and witnessed. Bigabyl could see the entire range of the novel and was in the middle of the conflict everytime. His feeling heart felt everything that was happening there, his tender heart witnessed the conflict. But he should stay out always, only responding with his childish heart. Those period policy of confiscation Kazakhs and forcing them to incite each other defeated Kazakhs and beat all to pieces. Bibyl is a historical figure and was acting like a bee collecting honey to sort out historical events and historical people in the neighborhood, raised them to a certain level. The art nature of the novel is dominated by the author's artistry, but with only term of based on historical facts. Also, he did not mess the novel with stories of any character, but he sorted out only those that could serve as an indelible mirror of life reality. And he portrayed the background, tried to art up as appropriate.

One of the characters in the novel - Zhappar or the author's father - is a high-spirited Kazakh citizen. He came from a rich family, however, over time becomes a poor. Zhappar is a man who does not surrender to fate, but he creates his own fate. When his first wife, Kumiszhan passed away he decided to find his couple, which means he is taking care of his future life. And he took Madiyan away even though he was refused to marry her, thus he used to win. And he had his own national-democratic idea, and when started talks that Soviet government will settle Russians on Kazakh land and will reject religion, he asked a reasonable question as why the Soviet government does not take into account the thoughts of Kazakh poor, if it really stand by poor people. He was always calm, and even when he was forced to move under the pretext of Bigabyl's story he just made a joke about his son, which shows his confidence in future. The image of Zhappar is revealed even more

wonderful in the process of controlling Aktay, Sanatpay, etc. They started hang around a woman named Zhanjuken, the conscientious woman threatens that she is married. Aktay and Sanatpay stole her husband's ox and hid it in a ravine, and when he went out to look for his ox, they stabbed the woman with a knife and threatened her if she won't obey their wish they will kill her husband and child. Bigabyl saw her when she was locked in her own house. Seems Bigabyl was driven by God to those places, as he never visited that part of neighborhood and he beat her husband when he came looking for her. After hearing this story by Bigabyl, Zhappar interfered to the process. In the end, Baizhurka and Zhappar gathered the people and addressed them. First, they decided to can cut off their leg, but wise people have consulted and made them oath holding the Quran.

There are instances when a warlike commander named Ussen used his rank and caused losses under his command. In the military language of that time they used so called gangs, who were partisans on enemy lines. They were called «gangs» by the government since they expressed their opposition to the Red Government. But most of them were volunteers fighting for freedom.

The images of the woman as a mother and a beauty always artistically depicted in Kazakh historical novels. And the historical novels as the symbols of beauty, purity, and honesty include following names as Aktoty, Urkiya, Kadisha, Nazgul, Samal, Maisara, Bibi. As well as pattern mothers with the most winning and favorable images as Kunimzhan in the novel "Koshpendiler" by I. Yesenberlin, Mrs. Bopay, the adviser to khan in "Yelen-alan" by A. Kekilbayev, "Azhar, who was a mother of a village" in "Tagdyr" by K. Zhumadilov, a strong-willed Aitolkyn, Khanbibi who "grew up and married all her children" in "Daraboz", Farabi's favorite, Banu in "Uztazdyn oraluy" by A. Alimzhanov, Fatima totash in "Makhambettin zhebesi", Dameli, Yrysty in "Akan seri", a wise mother who never raise her voice Zhanyl, a calm and noble mother Balzhan in "Songhy kesh", a strong and a masculine temperament Katsha are the images of rational origin. If the work's value is measured by the level of artistic qualities, it is known that the artistic pursuits of writers in the historical works we are considering depend on the literary-aesthetic category, which is called a style. (Kadyrov, 2018:74). Ever since the birth of a sentimental creature and her spiritual benefits, a woman has become the main object of art study, and the noble ideals of all writers were to deeply study the inner soul of this beautiful creature, revealing the subtleties of their nature and mysterious world. Hereby, we will focus on the sentimental creature images in «Tagdyrly tuyndi» by T. Zhurtbay.

Madiyan's image as a perfect Kazakh women is beautifully portrayed in the work. She is author's mother and a gentle mullah's daughter. The reader is satisfied with the calmness of her character, the fact that she never stands up to adults, and even her humility to serve as a maid to relatives and parents if applicable suits the audience. But, once the reality in society becomes clear the nature of attention becomes more and more revealed. The tense story line makes her a heroine with a strong and a masculine temperament. In some works, the author penetrates deeply into the character and character's psychology in order to reveal the reality of life. And our narrator seduces the reader with the story line, without any study and research of the described situations. At the same time, we can realise that all the good qualities and the noble origin of the author are inherited from his mother.

In the sixth chapter of the first volume of the work, in «Azhal auzynda» when a meek Kazakh shepherd who came to Bigabyl's house to sell «every sheep for eighty sari», but Uyghur butcher named Abylahat tricked him and tried to buy all at the lowest price saying «if there is no patent, I will call the guard to arrest your sheeps.» But his mother Madiyan intervened and supported the shepherd:

- *'I see you are a buyer' my mother looked at Abilat, 'you should bargain without threatening so much! There is no violence in trade! - (Shabydanuly, 2009: 319). These words gave some support to Bigabyl:*

- *«Don't be afraid,» I touched the shepherd's shoulder, «don't sell sheeps to him!» Come on and let's go to the guard! He is trying to scare you and take your sheeps very cheap. We should see how much it is, let's go! (Shabydanuly, 2009: 319). Even he was a young student, he helped a meek Kazakh to sell his sheeps at a reasonable price.*

Damesh is a very pretty girl with short cropped hair. Damesh's father, Abdirahman, is Bigabyl's father's cousin. Immediate after when he left Kazakhstan to Shaueshek, died in 1931. His wife was unable to support two small sons and sold her teen daughter Damesh for three bushels of wheat and some money. But later, when her mother tried to buy Damesh back paying the money and wheat back, the Chinese who bought Damesh slandered her, saying «I don't have your daughter, you took her back and hiding her somewhere in your's.»

She went back several times, but was slandered everytime, so she gave up hope to find her daughter. At first the old henise in Shaueshek bought her, but after it took a while he re-sold her for marriage to a young merchant from Tianjin, who had just arrived in Durbiljin. Since, she lived in a small barn as a prisoner in that Durbiljin. One day, she was told by a Kazakh guy named Duysenbay who came to pick up logs from that barn that among the refugees who fled to Shaueshek there was her relative cousin named Zhappar, who now lives in Durbiljin and he has only son who is helping the butcher on the narrow street. Damesh, who found out about her relative brother, after a few days she sold boots and coats to an old Uighur lady without notifying her husband and fled the barn. She took shelter in Zhappar's house, but when Bigabyl was entered to school, she was arrested while trying to bring him food and imprisoned. Her Chinese husband accused her of stealing all his money before running away. Along with Damesh her mother Kanipa also was imprisoned and couldn't reveal themselves even after two months of investigation. In the end, the mayor of Durbiljin city, Karim, initiated a legal claim and signed it by four hundred people, with the help of «hopefull husbands» and wealthy people, bailed out the mother and daughter after three months. There was established "The Women's Society of Durbiljin District", Damesh applied an application to this society, which was accepted and she was acquitted. The fifth chapter of the first volume of the novel "Kylmys", "Talasta" describes in detail Damesh's life. Damesh, narrated by Bigabyl, is a typical image, as Kazakhs who immigrated from Kazakhstan to China had hard times and issues when children were sold out for food described in several places. While reading pieces it is impossible not to feel hardness of fates, skin is crawling, and if someone poured cold water on you.

4. Results

Before this analyze research of this multi-volume novel «Kylmys» by Kazhykumar Shabdanuly we have conducted research and wrote an article analyzing the novel «Arda

Altai» by Akhmetolla Kaliuly – a work by one of Chinese Kazakhs which includes only one novel (Mursal, Tanzharykova, 2022). In both works there is a common character Damesh with same name and similar fate that captivates readers and excites with next incidents.

Now let's compare the images of Damesh in the novel «Kylmys» by Kazhykumar Shabdanuly and the novel «Arda Altai» by Akhmetolla Kalievich:

- Damesh in the novel «Kylmys» and Damesh in the novel «Arda Altai» are both sensitive and innocent who couldn't recover from a disaster and had a very difficult fate;

- Damesh in the novel «Kylmys» was sold by her mother to Chinese man for a small amount of grain in order to save her other children. And Damesh in the novel «Arda Altai» grew up orphaned after losing her mother in childhood;

- The Chinese who bought Damesh in the novel «Kylmys» sell her to another Chinese merchant who is richer than him. But even though she joined another rich man, her life was in slavery. She could escape and found her mother, but was condemned. And Damesh with her father in the novel "Arda Altai" couldn't make a happy life with their fellow villagers. Most of the time they lived in high mountains where other people couldn't get, they ate wild animals meat and sold skins of bears caught by her father via their uncles;

- Damesh in the novel «Kylmys» escaped from a criminal record and fled to Kazakhstan with a Kazakh man whom loved her. And Damesh in the novel «Arda Altai» was fell in love with a young man named Sultan with the similar fate, and when they were about to marry the hominin troops cut off Sultan's head and threw his body into the Irtysh river. So tied on a wooden board a headless body flowed along the Irtysh and stopped straight to Damesh's eye while she was taking water from the river. As Damesh was picking it up with her hands she was disappointed in her life and went crazy.

The list of characters in the fifth book has been replenished with new names. The reader may be confused by the series of characters whose names have not been mentioned before or had a passing mention, such as Kulzhan, Yassin Amit, Yeskali, Tokbay, Abilamet, Samsak, Akbay, Zhaubasar, Olze, Nuraly, Yusuf, Kassym, Kalyk and others. On the one hand, the list of characters in these 5 books was like a duty to remember and mention by the author who was involved in political affairs and was in the middle or aside. In such a case, it is known that as more characters it is impossible to portray them all, adequately reveal the character of each, and lack of individuality would take place.

5. Conclusion

In conclusion, the number of characters in a large-scale work of six volumes cannot be short. Thus, the number of characters in the mentioned work is quite large and the names of several hundreds people are mentioned in six works. Most of them are episodic characters that don't meet a mention in every book, but are repeatedly mentioned and remain or disappear after several episodes. It is impossible to cover all numerous characters, to analyze their images, behavior, social positions and political views in a small article. Therefore, it would be better naming only some main characters that help to note the problems related to human ecology, which always take place at the background of political events.

References:

1. Irwin, Robert (1994) *The Arabian Nights: A Companion*. London: Penguin Group. (in Eng.)
2. Kadyrov Zh.T. (2018) The fate of women in the novel "Nomads" by Yesenberlin I. Bulletin of the NKSU named after M.Kozybayev, No 3 (40). – 100 p (in Kaz.)
3. Kalkabayeva S.A. (2021) Poetics of Art, Bulletin of the Al-Farabi Kazakh National University, Philology series. No. 3 (183). – pp. 115-126. <https://doi.org/10.26577/EJPh.2021.v183.i3.ph13> (in Kaz.)
4. Mendeke A. (2008) Kazhygumardy halkymen kauyshtiraiyk! // Zhas alash. – April 24. – № 33. (in Kaz.)
5. Mursal A., Tanzharikova A. (2022) Style features in Akhmetolla Kaliuly's novel "Arda Altai". *Keruen*, 75(2), pp. 209–219. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2022.2-18> (in Eng.)
6. Orda G. (2016) The power of speech. – Almaty: «Karatau KB» LLP: «Dastur», – 384p. (in Kaz.)
7. Satylkhanova G., Tanzharykova A., Khudaibergenov N., Tokshylykova G., Taimanova S. (2018) Artistic function of detail in Kazakh prose [Función artística del detalle en la prosa Kazaja] // *Opcion*. Volume 34, Issue Special Issue 15, Pages 1265 - 129411 March. <https://www.scopus.com/record/display.uri?origin=recordpage&zone=relatedDocuments&eid=2> (in Eng.)
8. Shabdanuly K. (2009) "Kylmys" Volume 1. – Almaty: World Association of Kazakhs publishing center "Atazhurt". – 416 p. (in Kaz.)
9. Shabdanuly K. (2009) "Kylmys" volume 2. – Almaty: World Association of Kazakhs publishing center "Atazhurt". – 368 p. (in Kaz.)
10. Shabdanuly K. (2009) The novel "Kylmys", 1-vol. – Almaty : World Association of Kazakhs publishing center "Atazhurt". – pp. 4-5. (in Kaz.)
11. Toktarbayev E. (2015) What do we know about the prison pieces in the Kazakh literature history? 09 January. <https://kazgazeta.kz/news/21749> (in Kaz.)
12. Universal values in modern literature. – Almaty: Evo Press, 2014 – 708 p. (in Kaz.)
13. Zhumadilov K. (1996) The era and Literature. – Almaty. – 448 p. (in Kaz.)
14. Zhurtbay T. (2009) The idea of a United Alash and the East Turkestan National Liberation Movement \\\ Memories about Kalibek Hakim (The move longing the idea of freedom and passed Himalayan). Comp. A.Ilyasuly Almaty: Bilim. (in Kaz.)

Литература:

1. Irwin, Robert (1994) *The Arabian Nights: A Companion*. London: Penguin Group.
2. Mursal A., Tanzharikova A. (2022) Style features in Akhmetolla Kaliuly's novel "Arda Altai". *Keruen*, 75(2), pp. 209–219. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2022.2-18>
3. Satylkhanova G., Tanzharykova A., Khudaibergenov N., Tokshylykova G., Taimanova S. (2018) Artistic function of detail in Kazakh prose [Función artística del detalle en la prosa Kazaja] // *Opcion*. Volume 34, Issue Special Issue 15, Pages 1265 - 129411 March. <https://www.scopus.com/record/display.uri?origin=recordpage&zone=relatedDocuments&eid=2>
4. Жұмаділов Қ. Дәуір және әдебиет. – Алматы, 1996. – 448 б.
5. Жұртбай Т. Біртұтас Алаш идеясы және Шығыс Түркістан ұлт-азаттық қозғалысы // Қалибек Хакім туралы естеліктер (Азаттықты аңсап, Гималай асқан көш). Құраст. Ә.Лиясұлы. – Алматы: Білім, 2009
6. Қадыров Ж.Т. І.Есенберлиннің «Көшпенділер» романындағы әйелдер тағдыры. М.Қозыбаев атындағы СҚМУ Хабаршысы, № 3 (40) 2018. – 100 б.
7. Қазіргі әдебиеттегі жалпыадамдық құндылықтар. – Алматы: Evo Press, 2014. – 708 б.
8. Қалқабасева С.Ә. Көркем образ поэтикасы, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті хабаршысы, Филология сериясы. №3 (183) 2021. – 115-126 бб. <https://doi.org/10.26577/EJPh.2021.v183.i3.ph13>
9. Мендеке Ә. (2008) Қажығұмарды халқымен қауыштырайық! // Жас алаш. – 24 сәуір. – № 33.
10. Орда Г. Сөз күдіреті. Алматы: «Қаратау КБ» ЖШС: «Дәстүр», 2016. – 384 б.
11. Тоқтарбаев Е. (2015) Қазақ әдебиеті тарихындағы түрме шығармашылығы туралы не білеміз? 09 Қаңтар, <https://kazgazeta.kz/news/21749>
12. Шабданұлы Қ. (2009) «Қылмыс» роман 1-том. – Алматы: Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығы «Атажұрт» баспа орталығы. – Б.4-5.
13. Шабданұлы Қ. «Қылмыс» 1-том. – Алматы: Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығы «Атажұрт» баспа орталығы, 2009. – 416 б.
14. Шабданұлы Қ. «Қылмыс» 2-том. – Алматы: Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығы «Атажұрт» баспа орталығы, 2009. – 368 б.

Б.Т. Мырзақұлов¹, А.О. Ақжігітова²

¹М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты,
Алматы, Қазақстан

²Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті,
Алматы, Қазақстан.

E-mail: ¹bauyrzhanmyrza@mail.ru, ²akkibat.kaznu@mail.ru
ORCID: ¹0000-0003-1205-456X, ²0000-0001-7336-214X

ШӘКӘРІМ ҚҰДАЙБЕРДІҰЛЫ ШЕЖІРЕСІНІҢ ТЕКСТОЛОГИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа. Мақалада Шәкәрім Құдайбердіұлының шежіре кітабы мен шежірелік дастанының текстологиялық мәселелері сөз болады. Атап айтқанда, автордың 1911 жылы Орынбор қаласында шыққан «Түрік, қырғыз-қазақ хәм хандар шежіресі» кітабы мен «Қазақтың түп атасы – батыр Түрік» деп басталатын шежірелік дастанының әр жылдардағы басылымы сараланады. Сондай-ақ шежірелік дастанның шынжандық және «Ғылым ордасы» РМК Орталық ғылыми кітапханының сирек қорында сақталған қолжазба нұсқалары салыстырыла зерттеледі. «Оғыз-нама» дастанының басты кейіпкері әрі түркі халықтарының атасы саналатын Оғыз ханның өмір сүрген уақытына қатысты ақынның келтірген деректеріне ғылыми талдау жасалып, іргелі еңбектер аясында тұжырымдар айтылады. Атап айтқанда, ақынның шежірелік дастанында келген «340 жыл» – ақын шығармаларының қолжазбасы арқылы «3400 жыл» екені анықталып, Оғыз ханның өмір сүрген уақыты нақтыланады. Зерттеу жұмысында орта ғасырлық әйгілі тарихшылардың еңбектері кеңінен қолданылып, Оғыз ханның өмір сүрген уақытына қатысты тосын пікірлер келтіріледі. Шәкәрім шежіресін зерделеуде Рашид ад-Диннің «Жамиғ атауарих» (Тарихтар жинағы), Мырза Ұлықбектің «Турт улус тарихи» (Төрт ұлыс тарихы), Шараф ад-Дин Әли Йазидидің «Зафар-нама» (Женіс кітабы), Қыдырғали Жалайырдың «Жылнамалар жинағы», Әбілғазы Баһадүр ханның «Түрік шежіресі», Мунис пен Ағихидің «Фирдаусу-л-икбал» еңбектерінің маңызы өте зор. Сонымен қатар осы зерттеу жұмысында Шәкәрім шежіресінің текстологиясы қарастырылып, кейбір мәтінтанулық мәселелер өз шешімін табады. Бұл алдағы уақытта шығатын Шәкәрім Құдайбердіұлы шығармаларының толық академиялық жинағын әзірлеуге де септігін тигізеді.

Алғыс: Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитетінің BR18574216 «Уақыт пен кеңістіктегі мәдени құндылықтар транзиті» гранттық жобасы аясында дайындалды.

Кілт сөздер: Шәкәрім, шежіре, Оғыз хан, «Оғыз нама», тарих, дастан, қолжазба

Б.Т. Мырзақұлов¹, А.О. Ақжігітова²

¹Институт литературы и искусства имени М.О. Ауэзова,
Алматы, Казахстан

²Казахского Национального университета имени аль-Фараби
Алматы, Казахстан

E-mail: ¹bauyrzhanmyrza@mail.ru, ²akkibat.kaznu@mail.ru
ORCID: ¹0000-0003-1205-456X, ²0000-0001-7336-214X

Текстологические проблемы генеалогии Шакарима Кудайбердиева

Аннотация. В статье рассматриваются текстологические вопросы генеалогической книги и генеалогического эпоса Шакарима Кудайбердиева. В частности, выделяются редакции произведения

автора, начинающиеся со слов «Прародитель казахов – батыр Тюрк» и книга автора «Тюркские, киргизско-казахские и ханские хроники», изданная в Оринборе в 1911 году. Также сравниваются и изучаются синьцзянский вариант генеалогического эпоса и рукописи, сохранившиеся в редком фонде Центральной научной библиотеки РГП «Ғылым ордасы». В рамках фундаментальных трудов произведен научный анализ данных, связанных с жизнью Огиз-хана, главного героя эпоса «Огиз Нама» и отца тюркских народов, и высказаны новые мнения и выводы. В частности, «340 лет» в эпосе родословной поэта определяется как «3400 лет» по рукописи произведений поэта и уточняется время жизни Огиз-хана. Однако в исследовательской работе широко используются труды известных историков Средневековья, а о времени жизни Огиз-хана высказываются удивительные мнения. При изучении генеалогии Шакарима имеют Большое значение труды, такие как «Джамиг ат-Таварих» (Сборник историй) Рашид ад-Дина, «Турт улус истори» (История четырех народов) Мырзы Улыкбека, «Зафар-нама» («Книга Победы») Шараф ад-Дина Али Йазди, «Сборник летописей» Кыдыргали Жалаира, «Тюркская летопись» Абилгазы Бахадур-хана, «Фирдаусу-л-Икбал» Муниса и Агахи. В то же время в данной исследовательской работе рассматривается текстология генеалогии Шакарима и решаются некоторые текстологические проблемы. Это также будет способствовать созданию полного академического собрания произведений Шакарима Кудайбердиулы, которое будет опубликовано в будущем.

Благодарности: Статья подготовлена в рамках грантового проекта BR18574216 «Транзит культурных ценностей во времени и пространстве» Комитета науки МНВО РК.

Ключевые слова: Шакарим, генеалогия, Огиз-хан, «Огиз Нама», история, эпос, рукопись.

B.T. Myrzakulov¹, A.O. Akzhigitova²

¹*M.O. Auezov Institute of Literature and Art,
Almaty, Kazakhstan*

²*Al-Farabi Kazakh National University
Almaty, Kazakhstan*

E-mail: ¹bauyrzhanmyrza@mail.ru, ²akkibat.kaznu@mail.ru

ORCID: ¹0000-0003-1205-456X, ²0000-0001-7336-214X

Textological problems of genealogy of Shakarim Kudaiberdiev

Abstract. The article examines textual issues of the genealogical book and genealogical epic of Shakarim Kudaiberdiev. In particular, the editions of the author's work, beginning with the words "The Progenitor of the Kazakhs - Batyr Turk" and the author's book "Turkic, Kyrgyz-Kazakh and Khan Chronicles", published in Orinbor in 1911. The Xinjiang version of the genealogical epic and manuscripts preserved in the rare collection of the Central Scientific Library of the RSE "Gylym Ordasy" are also compared and studied. Also, within the framework of fundamental works, a scientific analysis of data related to the life of Ogiz Khan, the main character of the epic "Ogiz Nama" and the father of the Turkic people, was carried out, and new opinions and conclusions were expressed. In particular, "340 years" in the epic of the poet's genealogy is defined as "3400 years" according to the manuscript of the poet's works and the life time of Ogiz Khan is specified. However, the research work widely uses the works of famous historians of the Middle Ages, and surprising opinions are expressed about the life of Ogiz Khan. When studying the genealogy of Shakarim, works such as "Jamiq at-Tawarikh" (Collection of stories) by Rashid ad-Din, "Turt ulus history" (History of four nations) by Myrza Ulykbek, "Zafar-nama" ("Book of Victory") by Sharaf ad-Din Ali Yazdi, "Collection of Chronicles" by Kydyrgali Zhalaair, "Turkic Chronicle" by Abilgazy Bahadur Khan, "Firdausu-l-Iqbal" by Munis and Aghaha are of great importance. At the same time, this research work examines the textual science of Shakarim's genealogy and solves some textual problems. This will also contribute to the creation of a complete academic collection of Shakarim Kudaiberdiev's works, which will be published in the future.

Acknowledgements: The article was prepared within the framework of the grant project BR18574216 "Transit of cultural values in time and space" of the Science Committee of the MSHO RK.

Keywords: Shakarim, genealogy, Ogiz Khan, "Ogiz Nama", history, epic, manuscript.

1. Кіріспе

Ұлы Абайдың «Біраз сөз қазақтың түбі қайдан шыққаны туралы» атты шағын зерттеу еңбегінің жалғасы ретінде жазылған Шәкәрім Құдайбердіұлының «Түрік, қырғыз-қазақ һәм хандар шежіресі» кітабы мен «Қазақ түп атасы» атты шежірелік дастаны қазақ ғылымында үлкен маңызға ие. Шәкәрім қажының қазақ тарихы мен мәдениетін терең тануға арналған шығармаларына өз уақытында Ә.Бөкейханов: «Мұнан бұрын қазақ шежіресі қазақ тілінде кітап болып басылған жоқ. Шәкәрімнің бұл кітабы – қазақ шежіресін білмек болған аға-іні іздегенді осы кітаптан табасың. Енді мұнан былай қазақ шежіресін жазбақ болған кісі, Шәкәрім кітабын әбден білмей қадам баспа» (Шәкәрімтану мәселелері, 2007: 251), – деп жоғары баға берген.

Ақын «Қазақтың түп атасы – батыр Түрік» деп басталатын шежірелік дастанында қазақтың терең тарихына үңіліп, тегімізді түгендейді. Барлық ұлт пен ұлыстарды хазірет Адам атадан таратып, топан судан кейін адамзатты екінші рет Нұх пайғамбардың Сам, Хам, Яфас атты үш ұлынан өрбітеді. Ал хазірет Нұхтың кенже баласы – Яфастан Түрікті тудырады. Түріктің шын аты – «Надұлұше» болады. «Түрік» сөзі – «темір тымақ» (дулыға) деген мағынаны білдіреді. Осыдан кейін Нұхтың оныншы ұрпағы Оғыз ханға тоқталып, оны әлемді билеген ұлы патша деп дәріптейді. Сонымен қатар, ол әйгілі билеушінің өмір сүрген уақытын да нақты айтып өтеді. Өкінішке қарай, автордың 1991 жылы шыққан кітабы мен кейінгі басылымдарында бұл мерзім қате берілген:

Жазады талай елдің жазушысы,

«Адамның өзгеше, – деп, – қылған ісі».

340 жыл бұрын пайғамбардан,

Атағы жер жүзіне шыққан кісі (Құдайбердіұлы, 1991: 70).

2. Материалдар мен әдістер

2.1 Әдістер

Жұмысты жазу барысында Шәкәрімнің шежіре кітабы мен шежірелік дастаны шыңжаңдық және сирек қордағы қолжазба нұсқалармен салыстырмалы-тарихи, типологиялық зерттеу әдістері негізінде зерделенеді.

2.2 Материалға сипаттама

Мақалада Шәкәрім қажының шежіре кітабының алғашқы литографиялық нұсқасы (Құдайберді ұғлы, 1911) мен сирек қорда сақталған қолжазбасы (№1588) және ақын шығармаларының әр жылдағы басылымдары зерттеу нысанына алынады. Сонымен қатар, аталған еңбектерде келген Оғыз хан бейнесі мен және оның қай кезеңде өмір сүргеніне қатысты пікірлерге ғылыми талдау жасалады. Ол үшін отандық тарихшы ғалымдардың көзқарастары мен орта ғасырлық тарихи дерекнамалар да кеңінен пайдаланылады.

3. Талқылау

Кейінгі зерттеушілердің жаңсақ тұжырым жасауына түрткі болған бұл қателікті түзетудің бірден-бір жолы – текстологиялық әдіске жүгіну. Біз осы мақсатта «Ғылым ордасы» РМК Орталық ғылыми кітапханасының сирек қорында сақталған Шәкәрім шығармаларының қолжазбасына үңілген едік. Нәтижесінде шежірелік дастанның кейінгі басылымдарында келген «**340 жыл**» (үш жүз қырық) – «Қазақтың түп

атасы» деген жырда *«үш мың төрт жүз жыл»* (3400) деп жазылғанына куә болдық (Шәкәрім Құдайбердіұлының қолжазбалары, №1588: 121).

Осы тұста «қолжазбада да қателік орын алуы мүмкін» деп уәж айтылушылар табылуы ықтимал. Дегенмен, Шәкәрім қажының «Түрік, қырғыз, қазақ хәм ханлар шежіресі» кітабы көңілдегі күмәнді сейілтеді. Ақын осы еңбектің «Хан шежіресі» бөлімінде: *«Қара ханның баласы Оғыз хан. Аланышы [Нұх пайғамбардың жетінші ұрпағы – Б.М.] кезінде жұрт дінінен шығып еді, осы Оғыз мұсылман болып әркімді мұсылман қылғанын әкесі Қара хан естіп баласымен ұрысып, сол соғыста Қара ханға оқ тиіп өліп, орнына Оғыз хан болды, мұның хан болғанын мұсылманша шежіре кітаптарда біздің пайғамбарымыздан 3400 жыл бұрын дейді. Бұл Оғыз хан бек мықты хан болып, жер жүзінің талай жерін алған хан еді. Оғыз хан деген атақты хан болғанын барша шежіренің бәрі айтады. Қайсы біреулер жоғарғы Мете яки Мөте деген хан осы десе де, оның уақыты дұрыс келмейді»* (Құдайберді ұғлы, 1911: 74-75) – дейді. Яғни, ғұлама ақын Оғыз хан мен Ғұн көсемі Мөденің бір тұлға емес екенін дәйектеп, кейбір зерттеушілердің (Н.Я.Бичурин, А.Кабаклы, т.б.) пікірін жоққа шығарады. Себебі, Оғыз хан Мұхаммед пайғамбардан (570-632) тұп-тура 3400 жыл бұрын өмір сүрсе, онда ол б.з.д. XXVIII ғасырда билік құрған болады. Ал Тұман ұлы Мөде қағанның б.з.д. 228 жылы дүниге келіп, б.з.д. 174 жылы қайтыс болғаны белгілі.

«Бабалар сөзінің» 32-томы Қытайдағы қазақ фольклорына арналған. Томға ел арасында «Қазақ тарихы дастаны» деп танылған «Қазақтың түп атасы – батыр Түрік» деген шежірелік дастан кірген. Басылымның ғылыми түсінігінде бұл шығарманы «кім, қашан жырлағаны беймәлім» деп жазылған. Жырды Тарбағатай аймағы, Дөрбілжін қаласының тұрғыны зейнеткер Беделбек Еженбекұлы 1990 жылы аудандық мәдениет үйіне қолжазба күйінде табыс еткен екен. Бұл шығарма Іле «Халық» баспасынан 1992 жылы жарық көрген «Дөрбілжін ауданының қисса-дастандары» жинағында алғаш рет жарияланады. Беделбек жыршының «Үлкендердің аузынан бұл шежірені Шәкәрім Құдайбердіұлы жазған деген сөздерді естідім, бірақ анық-қанығын білмеймін» (Бабалар сөзі, 32-т., 2006: 376) деген сөзіне мән берсек, Қытайдағы қазақтың көнекөз қариялары шежірелік дастанның авторы кім екенін білген деген ойдамыз. Өйткені Шәкәрім ұлы Зияттың алмағайып заманда бас сауғалап Алтай аймағына, одан әрі Қытайға өткені белгілі.

Шежірелік дастанның шынжандық және сирек қордағы қолжазба нұсқаларын салыстырғанымызда, олардың бір шығарма екені нақтыланды. Екі нұсқаның көлемі бірдей болғанымен, кейбір сөздерінде айырмашылық бар. Мәселен, сирек қордағы нұсқада *«Пәленше сахабаның затысың деп»* келсе, бұл қатар шынжандық нұсқада *«Ғакаша [Укаша – Б.М.] сахабаның ұрқысың деп»* берілген. Мұндай мысалдар жеткілікті. Сонымен қатар, шежірелік дастан Шәкәрімнің 1991 жылы шыққан кітабында толық жарияланбағанын айтуымыз керек. Бұл басылым: *«Осыған соны қосып жаттап алсаң, Білерсің түп атаңның барлық сырын»* (Құдайбердіұлы, 1991: 76), – деген жолдармен аяқталады. Ал сирек қордағы қолжазба және шынжандық нұсқалар: *«Жаратқан Алла жар болып, Бейістен нұры шалқығай!»* (Бабалар сөзі, 32-т., 2006: 72) деп бітеді. Есептеп қарағанда, Шәкәрімнің 1991 жылғы басылымына жырдың 157 қатары кірмей қалған.

Аленді шежірелік дастанның шыңжаңдық нұсқасында Оғыз хан пайғамбарымыздан қанша жыл бұрын өмір сүрген деп жазылған, соған назар аударайық:

Жазады талай елдің тарихшысы,

Адамнан өзгеше еді қылған ісі.

Үш жүз қырық жыл бұрын пайғамбардан,

Атағы жер жүзіне шыққан кісі (Бабалар сөзі, 32-т., 2006: 60).

Көріп тұрғанымыздай, бұл нұсқада да қателік орын алған. Біздің ойымызша, Шәкәрім шығармасын көшірушілердің кейбірі шежірелік дастандағы санмен берілген «3400 жылдын» бір нөлін жаңылыс оқыған болуы мүмкін. Өйткені араб тілінде «нөл» саны – ноқат «•» белгісімен жазылатынын ескерсек, қолжазбадағы екі нөлдің (3400) бірінің өшіп қалуы ғажап емес. Бұл мәселелер жуырда шығатын Шәкәрім Құдайбердіұлы шығармаларының академиялық толық жинағында өз шешімін табады деген үміттеміз.

Сондай-ақ Шәкәрім шежіресін ғылыми тұрғыдан зерттеген тарихшы-ғалым Ж.Артықбаев «Қазақ ауызша дәстүрі оғыз тарихының кілті» атты мақаласында: «*Оқырман бірден осы жырдағы «пайғамбардан 3400 жыл бұрын» деген мәліметке назар аударуы керек, яғни ғылыми хронологияға салсақ Оғыз қағанның өмір сүрген уақыты қазіргі жыл санауымызға дейінгі 2800-ші жылдар*» (e-history.kz, 2018), – деп өз пікірін білдірген.

Демек, Шәкәрім қажының шежіре кітабы мен шежірелік дастанында келген деректер бойынша Оғыз хан осыдан 4823 жыл бұрын өмір сүрген болып шығады (2800 + 2023 = 4823). Бірақ орта ғасырлық тарихи деректерде Оғаз хан дәуірі басқаша көрініс тапқан. Ендеше, осы мәселе төңірегінде Шәкәрімге дейінгі ұлы тарихшылардың не дегеніне көңіл аударайық.

Шәкәрім қажының шежіре кітабы: «*Атамыз Адам пайғамбардан бері қарай атадан-атаға үзілмей жазылып келген шежіре ешбір жұртта жоқ*» » (Құдайберді ұғлы, 1911: 2) деп басталады. Дегенмен, орта ғасырдағы ғалымдар адамзат тарихындағы ең елеулі оқиғалардың болған уақыттарын қолдағы бар деректер арқылы анықтауға тырысқан. Мәселен, ұлы астраном Ұлықбек Мұхаммед Тарағай (1394-1449) «Турт улус тарихи» (Төрт ұлыс тарихы) атты еңбегінде ұлы ғалым Әбу Райхан Беруни және оның шәкірттерінің Нұх пайғамбар кезінде орын алған топан су мен хижра жыл санауына дейінгі мерзімді есептегендерін келтіреді. Олардың көзқарасы бойынша жұма күні басталған топан судан хижраның бейсенбі күніне дейін 3725 жыл 348 күн өтеді. Сондай-ақ Мырза Ұлықбек бұл деректі Хамның «Жаһан нама» рисаласынан алғанын айтады. Ол бұдан бөлек топан су мен хижраға дейін 3984 жыл өтті деген пікірдің де бар екенін тілге тиек етеді (Мырза Ұлықбек, 1994: 30). Демек, хижра жыл санауы 622 жылы басталса, одан 3725 жылды шегерсек, топан су оқиғасы – б.з.д. 3103 жылы орын алған болады (622 – 3725 = – 3103). Ал екінші пікірдегі 3984 жылды алсақ, нәтиже б.з.д. 3362 жылға тура келеді (622 – 3984 = – 3362).

Хиуа хандығын билеген қоңыраттардың түгел тарихы жазылған «Фирдаусу-л-икбал» (XIX ғ.) еңбегінде Нұх пайғамбар мен Ибраһим пайғамбардың арасы 1500 жыл, ал Ибраһим пайғамбар мен Мұса пайғамбардың арасы 460 жыл деп келеді (Мунис ва Агахи, 2019: 74). Мұса пайғамбардың б.з.д. 1391-1271 жылдар аралағында

өмір сүргені белгілі. Содан 1391 жылға 460 жылды қоссақ, ол Ибраһим пайғамбардың дүниеге келген дәуіріне тура келеді ($1391 + 460 = 1851$). Тарихи деректерде Ибраһим пайғамбардың б.з.д. XIX ғасырда туып, XVII ғасырда қайтыс болғаны дәлелденген (wikipedia.org). Ал 1851 жылға 1500 жылды қоссақ, Нұх пайғамбардың заманы шығады ($1851 + 1500 = 3351$).

Бұл мерзім Қадырғали Жалайырдың (XVI ғ.) «Шежірелер жинағы» еңбегінде келеді: «...Нұх ғалейһиссаламнан бері және ол заманнан соң түріктер әлемі кітапсыз, қауымында тарих жоқ еді. Оғыз заманынан (бастап) тарих бар еді, әрбір кітаптарда баян етілетін. Онан соң Қытайдың Алтан ханның (жазба) тарихы бар еді. Және тағы, моголдың жазба тарихы әлі жоқ еді. Тағы Сұлтан Саид Ғазан ханның тарихы да жалпы жиынтығы Нұх ғалейһиссаламнан бері ибтида хижратқа (хижраның басталуына) дейін бес мың (5000) жыл өтті деп қысқаша айтылған...» (Жалайыр, 1997: 49-50). Тарихшы мұнда Сұлтан Сейіт Ғазан ханның тарихы деп, оның Рашид ад-динге жаздырған «Жамиғ ат-тауарих» (Тарихтар жинағы) еңбегін айтып тұр. Бұл кітаптың XIV ғасырдың басында жазылғанын ескерсек, әрі осы уақыттан 5000 жылды шегерсек, Нұх пайғамбардың кезеңіне дөп түсеміз ($1300 - 5000 = - 3700$). Нұх пайғамбардың 950 жыл ислам дінін уағыздап, кемі 1000 жыл өмір сүргенін қаперге алсақ, жоғарыдағы есептеулердің негізсіз емес екеніне көзіміз жетеді.

Бір топ ғалымдар Адам атаның жерге түскен уақытынан Нұх пайғамбардың топан суына дейін 2242 жыл өтті десе, «Жаханоро» кітабының иесі 2200 жыл өткен деген пікірді алға тартады (Мырза Ұлықбек, 1994: 30). Ал Мунис пен Агахи «Адам ата мен Нұх пайғамбардың арасы 2500 жыл» деген көзқарасты келтіреді (Мунис ва Агахи, 2019: 74).

4. Нәтижелер

XX ғасырдың ортасына қарай оғыз қаһармандық эпосы феодалдық дәуірдің шығармашылық өнімі ретінде бағаланғаны рас. Осы себепті оғыз тектес кейбір халықтардың мұрасы ашық түрде еленбеді (Koniratbay, 2023: 155). Ал қазіргі таңда бұл тенденция күшін жойып, түркі халықтары тегін тануға ерекше құлшыныспен ұмтылуда деп айтсақ болады.

Ал енді аталған тарихи еңбектер арқылы Оғыз ханның қашан өмір сүргенін анықтайық. Ол үшін Ергенеқон оқиғасы қай кезеңде орын алғанын білуіміз керек. Оған жауапты «Жамиғ ат-тауарих» (Тарихтар жинағы) еңбегінен табамыз: «**Шамамен қазіргі (уақыттан) екі мың жылдай бұрын, көне заманда (кейіннен) мұғул аталған ру мен басқа түркі рулары арасында келіспеушілік орын алып, соңы соғыс және шайқаспен аяқталды. Құрметті де, шыншыл сөзді кісілердің (жеткізген) хикаясы бар, (сол хикаяда айтылғандай) өзге рулар мұғулдардан басым түсіп, оларды сондай қырғынға ұшыратты – (соңында) екі еркек пен екі әйелден артық (басқа ешкім тірі) қалмады**» (Рашид ад-Дин, 2018: 149). Рашид ад-Дин сөзінің жалғасында қырғыннан аман қалған (Оғыз хан ұрпағы) Елханның екі ұлы Қиян мен Нүкіз және екі келіні жаудан қашып, бір тауды паналағанын айтады. Олар жан-жағын таулар қоршаған шөбі шүйгін жерді «Ергенеқон» деп атап кетеді. Ергене – «тік», қон – «баурай» деген мағыналарды білдіреді. Қиян мен Нүкізден тараған ұрпақ осы жерде 450 жыл

тұрады. Ақыры олар таудан түсіп, дұшпаннан ата кегін қайтарып, ел іргесін қайта тіктейді. Олардың тауда жасаған мерзімін Әбілғазы Баһадүр хан «Түрік шежіресі» еңбегінде: «Олар төрт жүз жылдан артығырақ Еркіне қонда отырды» (Әбілғазы, 2006: 33) – деп келтіреді.

«Жамиғ ат-тауарих» еңбегі Ғазан ханның арнайы тапсырысымен 1300 жылдары жазылғанын жоғарыда айтқан едік. Ендеше, осы кезеңнен 2000 жылды шегерейік: $1300 - 2000 = -700$. Нәтижеде Ергенекон оқиғасы б.з.д. 700 жылдары орын алған болады. Ал Қиян мен Нүкіз ұрпақтары Ергенқоннан б.з.д. III ғасырда шығады ($700 - 450/400 = 250/300$).

Бұл кезең Ғұн империясының тарих сахнасына көтерілген уақытына тұспа-тұс келеді. Ергенекондықтарды құрлас текті Бөрте шене бастап шықса, Ғұн империясын Мөде шаньюй құрады. Ғылымда «чәниуй» (шанью) атауы жеке сөз ретінде не мағына беретіні әлі күнге белгісіз болса да, оны ғалымдар «тәңірқұты» деп аударған. Біздің ойымызша, Бөртенің «шене» және Мөденің «шаньюй» атаулары бір сөз, яғни ол «бөрітекті (бөріні кие тұтқан) хан әулетінің ұрпағы» деген мағынаға саяды. Расында, «Оғыз нама» жырында Оғыз хан шатырында тынығып жатқанда таңда көктен жарық түсіп, ішінен көкжал бөрі шығып: «Ай, Оғыз!» деп тіл қатқаны, Оғыз хан әскерін сол көкжал бөрінің бастап жүргені жазылған (Оғыз-наме, 1986: 40-41). Сондықтан да көне түріктер (оғыздар) бөріні кие тұтып, бөрілі байрақ көтеріп, қасқырдай өжет болған (Халықов, 2017, 46). Оған ақын Сүйінбай Аронұлының «Бөрі басы – ұраным, Бөрілі менің байрағым. Бөрілі байрақ көтерсе, Қозып кетер қайдағым!» деген жыр жолдары дәлел. Ал Бөрте [Бөрте-(Б)ө(р)те-Мөте-Мете-Мөде (*Мәселен, бірлән-білән-бән-бен-пен-мен*) – Б.М.] есімі «бөрі» атауынан шықса, «шене» (шаньюй) атауы – ұрпағы, баласы (орысша – *щенок*) сынды мәндерде қолданылған болуы мүмкін.

Ал «Зафар нама» (Жеңіс кітабы, XV ғ.) еңбегінде Ергенекон оқиғасы мен Оғыз ханның арасында 1000 жыл өткенін жазады: «*Бұл оқиға Оғыз хан қайтыс болғаннан кейін арадан мың (1000) жыл өткен кезде орын алды*» (Шараф ад-Дин Әли Йазди, 2021: 29). Сонымен қатар, бұл пікірді Мунис пен Агахи де қолдап: «*«Дерларким, Ығузхон вафотидин бу мансуба вуқуьигача минг йилдин ортуқ ұтуб эрди (Оғыз хан қайтыс болғанына мың (1000) жылдан артық өткеннен кейін бұл оқиға орын алған еді)*» (Муни ва Агахи, 2019: 95) – дейді. **Ергенекон оқиғасы б.з.д. 700 жылдары басталған десек, әрі оған кемі мың (1000) жыл қосылса, Оғыз ханның өмір сүрген уақыты – б.з.д. XIX-XVII ғасырларға сәйкес келеді.** Демек, Оғыз хан Ибраһим пайғамбармен (б.з.д. XIX-XVII) замандас болған деген сөз.

Оғыз хан 72 жыл татарлармен соғысып, 73-жылы оларды бағындырып, жалпы 116 жыл патшалық құрады (Әбілғазы, 2006: 23, 28). Оны кейбір тарихшылар әлемді билеген Зұлқарнайынмен [б.з.д. IV ғ. өмір сүрген Александр Македонский емес – Б.М.] байланыстырады. Расында, тарихи деректерде Құрандағы Зұлқарнайын мен Ибраһим пайғамбар бір дәуірде өмір сүрген деп айтылады. Бір кезеңде әлемді екі патшаның билеуі мүмкін емес екенін ескерсек, онда Оғыз хан мен Зұлқарнайынның бір тұлға екені мәлім болады. Оғыз хан туралы тың зерттеулер мен соны жаңалықтарды кейінгі жазбамызда ашып айтамыз.

Осы ретте айта кететін тағы бір мәселе, тарих ғылымында ерте темір дәуірі б.з.д. VIII ғасырдан бастау алады әрі осы кезеңде темір металлургиясы қолданысқа

кеңінен енгізілді делінеді. Расында, Қиян мен Нүкіз осы дәуірде Ергенқонға кірсе, олар кейінгі темір дәуірінде (б.з.д. III) таудың тар өткеліне от қойып, оған көрік басып, темір қабатын ерітіп сыртқа шығады. Шынтуайтында, ерте темір дәуірінен мың жыл бұрын, яғни Зұлқарнайын (Оғыз хан) заманында да темір өндірісі мәлім болған. Мәселен, Зұлқарнайынның жабайы яжуж-мажуж (гог-магог) халықтарын екі таудың арасына қамап, қорған соққанда темір мен мыс металдарын пайдаланған. Бұл сөзімізге Құран Кәрімде келген Зұлқарнайын туралы аят дәлел: *«Маған темір тақтайлар әкеліңдер» деді. Екі беттің арасы теңелген кезде: «Көріктеңдер» деді. Ол от болған сәтте: «Маған еріген мыс әкеліңдер, үстіне құяйын» деді»* (Кәһф сүресі, 96-аят).

5. Қорытынды

Шәкәрім Құдайбердіұлы шығармаларының текстологиялық мәселелерін пәнаралық байланыстар аясында зерделеп, туындаған әрбір мәселені шешудің бірден-бір жолы – кадиологиялық әдіс екені белгілі. Сондықтан ақынның шежіре кітабының кейінгі басылымдары мен шежірелік дастанының түрлі нұсқаларындағы кеткен қателерді түзетудің бүгінгі шәкәрімтану ғылымына тигізер пайдасы мол. Сондай-ақ автордың кейбір сөздеріне іргелі ғылыми еңбектер арқылы түсініктеме (комментарий) берудің де ұтымды жақтары жоқ емес. Ақынның шежірелік туындыларындағы мақалаға кірмей қалған мәселелер алдағы уақытта жарық көретін Шәкәрім Құдайбердіұлы шығармаларының толық академиялық жинағын дайындау кезінде өз шешімін табады деген үміттеміз.

Ал Шәкәрім қажы сөз еткен Оғыз ханға келсек, ақын өз бектерінде ұлы билеушіні б.з.д. XXVIII ғасырда өмір сүрген десе, орта ғасырлық дереккөздер ұлы билеушінің заманын 1000 жылға бері жылжытады. Бәлкім, ақын да Оғыз ханды Мұхаммед пайғамбардан 3400 жыл емес, 2400 жыл бұрын өмір сүрген деп айтқысы келген болар. Өйткені араб тілінде екі (ʿ) мен үш (ʿ) сандары да өте ұқсас таңбаланады. Қорыта айтқанда, Оғыз хан осыдан милади 3723 (хижри 3835) жыл бұрын, яғни б.з.д. XIX-XVII ғасырларда өмір сүрген деп батыл тұжырым жасай аламыз: 2023 + 1700 = милади 3723 жыл (хижри 3835 жыл).

Әдебиеттер:

1. Артықбаев Ж. «Қазақ ауызша дәстүрі оғыз тарихының кілті», <https://e-history.kz/kz/news/show/790>. (қазақ)
2. Әбілғазы. Түрік шежіресі. – Алматы: «Ана тілі», 2006. – 200 б. (қазақ).
3. Бабалар сөзі. Жүз томдық. – Астана: «Фолиант», 2006. Т. 32: Шежірелік дастандар. – 400 б. (қазақ).
4. Ибрахим – wikipedia.org (орыс)
5. Мирзо Улуғбек. «Турт Улус тарихи». – Тошкент: «Чулпон» нашриети, 1994. – 352 б. (өзбек)
6. Мунис ва Огахий. «Фирдаусу-л-икбал». – Ташкент, 2019. – 401 б. (өзбек)
7. Қадырғали Жалайыр. Шежірелер жинағы. Алматы: «Қазақстан», 1997. – 128 б. (қазақ)
8. Құдайбердіұлы Ш. Түрік, қырғыз-қазақ һәм хандар шежіресі. – Алматы: «Қазақстан»; «Сана», 1991. – 80 б.
9. Құран, «Кәһф» сүресі, 96-аят.
10. Рашид ад-дин Фазлұллаһ Хамадани. «Жамиғ ат-тауарих» (Тарихтар жинағы, XIV ғ.). – Астана: «Фолиант», Т.1., 2018. – 596 б.
11. «Оғыз-наме», «Мұхаббат-наме». – Алматы: «Ғылым», 1986. – 208 б.
12. Халықов Қ.З. Түркі мәдениеті рухани құндылықтарының әлеуметтік-мәдени негіздері. ПМУ

Хабаршысы, ISSN 1811-1815, Гуманитарлық сериясы № 1. (2017).

13. Шараф ад-Дин Әли Йазди. «Зафар нама» (Женіс кітабы, XV ғ.). – Нұр-Сұлтан: «Ғылым» баспасы, 2021. – 454 б.

14. Шәкәрім Құдайбердіұлының қолжазбалары, РМК, №1588. – 217 б.

15. Шәкәрімтану мәселелері. Сериялық ғылыми жинақ. 1-т. – Алматы: «Раритет», 2007. – 448 б.

16. Шәкәрім Құдайберді ұғлы. Түрік, қырғыз, қазақ хәм ханлар шежіресі. – Орынбор: «Кәримов, Хусайнов уа ширкатының» мәтбуғасы, 1911. – 114 б.

17. Tınısбек Koniratbay, Jılbek Kerimbek, Asia Darkenbayeva, Nartay Bekmoldinov, Mayra Sultanova. Korkut'un destansı mirasinin incelenmesinde yeni meseleler: sahtecilik ve sahte deęiřtirmeler. Milli Folklor Dergisi, volume 138, 2023, Pages 154-165. ISSN: 13003984. DOI: 10.58242/millifolklor.1072507. (түрік)

References:

1. Artykbaev Zh. «Kazakh oral tradition is the key to the history of the Oguz», <https://e-history.kz/kz/news/show/790>. (in Kaz)

2. Abulgazi Bahadur Khan. (2006) Family tree of the Turks. – Almaty: «Ana tili». – 200 p. (in Kaz)

3. Babalar sozi. (2006) One hundred volumes. – Astana: «Foliant». Vol. 32: Genealogical sagas. – 400 p. (in Kaz)

4. Ibrahim – <https://ru.wikipedia.org> (in Russ)

5. Manuscripts of Shakarim Kudaiberdiuly, p. 217. RMC, No. 1588. (in Kaz)

6. Mirzo Ulugbek. (1994) «The History of Four Nations». – Tashkent: «Chulpon». – 352 p. (in Uz)

7. Munis and Agahl. (2019) «Firdaus al-Iqbal». – Tashkent. – 401 p. (in Uz)

8. Kadyrgali Jalair. (1997) Collection of genealogies. – Almaty: Kazakhstan. – 128 p. (in Kaz)

9. Kudaiberdiuly Sh. (1991) Genealogy of the Turks, Kirghiz, Kazakhs and Khan dynasties. – Almaty, Kazakhstan, Sana. – 80 p. (in Kaz)

10. Quran, Surah Kahf, 96. (in Kaz)

11. Rashid ad-Din Fazlullah Hamadani. (2018) «Jamig at-tawarikh» (Collection of stories, XIV). – Astana: Foliant, T.1. – 596 p. (in Kaz)

12. «Oguz-name», «Muhabbat-name». – Almaty: Gylym, 1986. – 208 p. (in Kaz)

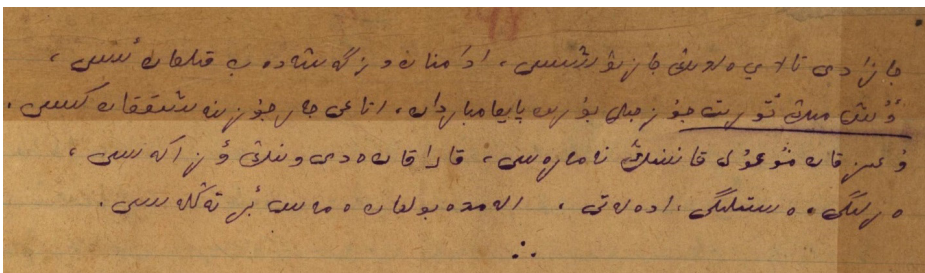
13. Khalykov K.Z. (2017) Socio-cultural foundations of the spiritual values of Turkish culture. Bulletin of PSU, ISSN 1811-1815, Humanitarian series No. 1. (in Kaz)

14. Sharaf ad-Din Ali Yazdi. «Zafar Nama» (Book of Victory, 15). – Nur-Sultan: Publishing House “Gylym”, 2021. – 454 p. (in Kaz)

15. Problems recognizing Shakarim. Serial scientific collection. vol. 1. – Almaty: Raritet, 2007. – 448 p. (in Kaz)

16. Shakarim Kudaiberdiuly. (1911) Genealogy of the Turks, Kirghiz, Kazakhs and Khan dynasties. – Orynbor: Publishing house “Karimov, Khusainov and company”. – 114 p. (in Kaz)

17. Tynysbek Koniratbai, Zhylbek Kerimbek, Asiya Darkenbaeva, Nartai Bekmoldinov, Mayra Sultanova. (2023) New questions in the study of the epic heritage of Korkut: fakes and fake replacements. Milli Folklore Dergisi, volume 138, pp. 154–165. ISSN: 13003984. DOI: 10.58242/millifolklor.1072507. (in Turkish)

«Ғылым ордасы» РМК Орталық ғылыми кітапханасының сирек қорында сақталған «Шәкәрім Құдайбердіұлы қолжазбалары» (№1588), «Қазақтың түп атасы» жырында «*Үш мың төрт жүз жыл*» (3400) деп жазылған (121-бет).

Г.Ж.Пірәлі¹, Г.А.Мукашева²

^{1,2}М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Алматы, Қазақстан

E-mail: ¹piraliev58@mail.ru, ²come2gaukhar@mail.ru

ORCID: ¹0000-0002-4638-3970; ²0000-0002-8238-1972

С.КҮЗЕМБАЙДЫҢ ОТАНДЫҚ ҒЫЛЫМҒА ҚОСҚАН ҮЛЕСІ

Аңдатпа. Бұл мақалада көрнекті музыкатанушы, өнертану ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан Республикасының еңбек сіңірген қайраткері, Ш.Уәлиханов атындағы сыйлықтың лауреаты, МАИ академигі, ҚР білім беру ісінің үздігі, Қазақстан композиторлар Одағының мүшесі, М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының музыкатану бөлімін басқарған және осы институтта 50 жыл еңбек еткен ардагер музыкатанушы Сара Әділгерейқызы Күзембайдың ғылыми теориялық зерттеулері, оның ішіндегі Мұхтар Әуезовке қатысты еңбектері арнайы қарастырылды. С.Күзембайдың ұлттық музыкатану саласының әртүрлі бағыттарын, музыкалық театрдың тарихы мен теориясын зерттеген көптеген еңбектерін бір шағын мақалада шолып шығудың өзі мүмкін еместігін ескеріліп, ізденістеріндегі Мұхтар Әуезовке қатысты мәселелер қамтылды. С.Ә.Күзембайдың отандық музыкатану саласына қосқан үлесі сараланады. Зерттеу барысында жүйелі, кешенді талдау әдістерімен қатар, сипаттамалық тәсіл қолданылды. С.Күзембайдың шығармашылық жолын айқындау мақсатында шет елдік ғалымдар – Т.Гафурбеков, Н.Янов-Яновская, М.Хамидова, К.Дюшалиев, Е.Трембовельскийдің және отандық зерттеушілер – А.Исмакова, Ү.Жұмақова, А.Райымқұлова, С.Ананьева, Г.Орда, Д.Жұмабекова, Т.Егінбаева еңбектерімен қатар, музыкатанушы С.Күзембайдың ғылыми мұрасы негізге алынды. Алайда өз мамандығына деген адалдықтың, өмірінің соңғы сәтіне дейін ерен еңбек етудің үздік үлгісін танытқан талантты тұлға Сара Әділгерейқызының артында қалған мол ғылыми мұраларын зерттеу алдағы уақыттың еншісінде екендігі сөзсіз.

Алғыс: Мақала АР19676609 «Жаңа гуманитарлық білімді қалыптастыру үдерісіндегі академиялық музыкатану ғылымы» атты жоба аясында әзірленді.

Кілт сөздер: музыкатанушы, ұстаз, ғалым, ғылыми мұра, Әуезов әлемі.

G.Zh.Pirali¹, G.A.Mukasheva²

^{1,2}M.O.Auezov Institute of Literature and Art, Almaty, Kazakhstan

E-mail: ¹piraliev58@mail.ru, ²come2gaukhar@mail.ru

ORCID: ¹0000-0002-4638-3970; ²0000-0002-8238-1972

S.Kuzembay's contribution to domestic science

Abstract. In the article devoted to the creative heritage of the outstanding musicologist, doctor of art, professor, corresponding member of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan Honored worker of Kazakhstan, laureate of the state prize after named Sh.Ualikhanov, academician of the International Academy of Informatization, excellent of national education of Kazakhstan, member of the Union of composers of Kazakhstan, head of the department of musicology of the M.O.Auezov Institute of Literature and Art, Sara Adilgereevna Kuzembay, who has worked at this institute for 50 years, presenting her scientific-theoretical studies, the author focuses on those related to the name of Mukhtar Auezov. It is important to note that many works of S.Kuzembay, who studied various directions of national musicology, history and theory of musical theatre, cannot be covered in a small article. The research used a descriptive approach together with the

methods of systemic, complex analysis. In order to clarify its creative path in science along with the works of foreign scientists – T.Gafurbekova, N.Yanov-Yanovskaya, M.Khamidova, K.Dyushaliyev, E.Trembowelski and national researchers – A.Ismakova, U.Zhumakova, A.Raiymkulova, S.Ananyeva, G.Orda, D.Zhumabekova, T.Eginbaeva – the scientific heritage of the musicologist S.Kuzembay was used as a basis. There is no doubt that the study of the rich scientific heritage of Sara Adilgereevna, a talented person who gave the brightest example of devotion to her profession, selfless work until the last moment of her life, should be continued. The scientific heritage of the musicologist S.Kuzembay was used as a basis.

Acknowledgments: Prepared under the project AP19676609 “Academic musicology in the process of forming a new humanitarian knowledge”.

Keywords: musicologist, teacher, scientist, scientific heritage, Auezov’s world.

Г.Ж.Пирали¹, Г.А.Мукашева²

^{1,2}Институт литературы и искусства имени М.О.Ауэзова, Алматы, Казахстан

E-mail: ¹piraliev58@mail.ru, ²come2gaukhar@mail.ru

ORCID: ¹0000-0002-4638-3970; ²0000-0002-8238-1972

Вклад С.Кузембай в отечественную науку

Аннотация. В статье, посвященной творческому наследию выдающегося музыковеда, доктора искусствоведения, профессора, Заслуженного деятеля Республики Казахстан, лауреата премии им.Ш.Уалиханова, академika МАИ, отличника образования РК, члена Союза композиторов Казахстана, заведующей отделом музыковедения Института литературы и искусства им.М.О.Ауэзова, 50 лет проработавшей в этом институте Кузембай Сары Адильгереевны, представляя ее научно-теоретические исследования, автор акцентирует внимание на тех, что связаны с именем Мухтара Ауэзова. Важно отметить при этом, что многие труды С.Кузембай, изучавшей различные направления национальной музыковедческой сферы, историю и теорию музыкального театра, невозможно охватить в одной небольшой статье. Проанализирован вклад С.А.Кузембая в отечественное музыковедение. В ходе исследования наряду с методами системного, комплексного анализа использован описательный подход. С целью уточнения ее творческого пути в науке наряду с трудами зарубежных ученых – Т.Гафурбекова, Н.Янов-Яновской, М.Хамидовой, К.Дюшалиева, Е.Трембовельской и отечественных исследователей – А.Исмаковой, У.Жумаковой, А.Райымкуловой, С.Ананьевой, Г.Орда, Д.Жумабековой, Т.Егинбаевой – за основу взято научное наследие музыковеда С.Кузембай. Несомненно, что изучение богатого научного наследия Сары Адильгереевны, талантливой личности, показавшей ярчайший пример преданности своей профессии, самоотверженного труда до последнего момента своей жизни, должно быть продолжено.

Благодарность: Статья подготовлена в рамках проекта AP19676609 «Академическое музыковедение в процессе формирования нового гуманитарного знания».

Ключевые слова: музыковед, педагог, ученый, научное наследие, мир Ауэзова.

1. Кіріспе

Бүкіл өмірін қазақ халқының өнерін зерттеп, әлемге танытуға арнаған музыкатану саласының көрнекті өкілі, өнер қайраткері Сара Әділгерейқызы Күзембайдың есімі елі үшін қымбат әрі қадірлі. Біз Сара Әділгерейқызының ұлттық музыкатану ғылымына сіңірген еңбектері атап өткеннің өзінде оған көз жеткізе аламыз. Қазақстан музыкатану ғылымы мен білім беру саласына бүкіл саналы өмірін арнаған С.Күзембайдың басты ғылыми бағыты қазақтың көне музыкасы, эпикалық дәстүрі, опералары, өзге де ұлттық өнердің кәсіби жанрларының тарихы мен теориялық мәселелері болды. Қазақ музыка мәдениетінің әлемдік өркениет өрісінде өркендеп дамуына зор үлес қосқан Сара Әділгерейқызы Күзембай Қазақстан Республикасының

еңбек сіңірген қайраткері, көрнекті музыкатанушы ғалым, өнертану ғылымының докторы, профессор, Шоқан Уәлиханов атындағы Мемлекеттік сыйлықтың иегері, МАИ академигі, ҚР білім беру ісінің үздігі, «Ерен еңбегі үшін» медалінің иегері, Қазақстан Композиторлар Одағының мүшесі.

2. Материалдар мен әдістер

2.1 Зерттеу әдістері

Зерттеуші-ғалым Сара Күзембайдың өмірі мен ғылыми шығармашылығына арналған зерттеу оның еңбектеріндегідей пәнаралық салаларды қамтитын ізденістерді талап етті. Бұл ретте ғалымның еңбектерін талдау барысында жүйелі әдіс қолданылған болса, нақты мәселенің байыбына барып, жан-жақты қыр-сырын анықтау үшін сипаттамалық тәсілдер қолданылды. Нысан ретінде назарға алынған С.Күзембайдың еңбегіндегі Әуезовтің әлемін айшықтау мақсатында музыкатану мен филология ғылымдарының тоғысында кешенді талдау әдісі пайдаланылды.

2.2 Материалға сипаттама

Қазақ ұлттық ғылым академиясындағы М.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының музыкатану бөлімінің академигі Ахмет Жұбанов пен Академияның мүше-корреспонденті Борис Григорьевич Ерзаковичтен кейін басқарған тұңғыш қазақ қызы болуының өзі де оның кәсіби білімінің өресі биіктігін байқатқан.

Ғалым Құрманғазы атындағы Қазақ ұлттық консерваториясында ғылыми жұмыстар жөніндегі проректор қызметін атқарған жылдары мен өзге де өнер ордаларында дәріс беріп, ұлттық музыкатану саласындағы мамандарды даярлауда да бағалы еңбек етті. Сара Күзембайдың ұлттық музыкалық өнерімізді әлемдік рухани кеңістікте кеңінен танытқан ғылыми теориялық зерттеулері әрдайым жоғары бағаланғаны белгілі. Бұл пікірді Израиль елінің көрнекті ғалымы, өнертану ғылымының докторы, профессор Марк Рувимович Копытманның «Об известном ученом-музыковеде Саре Кузембай» деген мақаласындағы: «...Ее прекрасное звание изнутри традиций своего народа, дополненное высокопрофессиональным музыковедческим образованием, позволяет ей выйти на масштабную и сложную проблематику и аргументированно решить. Это стало основой ее открытия в науке. С.Кузембай свои идеи о конвергентности фольклора оперным закономерностям далее доказывает на примере композиторского творчества XX века. Охвачены фактически все музыкально-сценические произведения периода формирования и становления оперного искусства в Казахстане.

В научных рассуждениях автора чувствуется зрелый подход сложившегося музыковеда-профессионала...», – деген жоғары баға дәлелдесе керек (Копытман, 2012: 28).

Сара Күзембайдың ғылыми шығармашылығына әріптес ғалымдар назар аударғандығын көруге болады. Солардың қатарында көрші мемлекеттердегі әріптестері Т.Гафурбеков, Н.Янов-Яновская, М.Хамидова, К.Дюшалиев, Е.Трембовельский және т.б. мақалаларында ғалымның кәсіби деңгейдегі жоғары бағасын алғаны айқындалады. Ал отандық ғалымдар – А.Ісмақова, Ү.Жұмақова, А.Райымқұлова, С.Ананьева, Г.Орда, Д.Жұмабекова, Т.Егінбаева және т.б. оның ұстаз, ғалым, адами қасиеттерін зерделеп жазған (Әсемдікті әспеттеу – мәңгілік рухани құндылық, 2022).

Расында да Сара Күзембайдың ұлттық операның генезисін, түпкі тамырын төл тарихымыздан таратып, оның эпикалық дәстүрін фольклорлық мұраларымызбен байланыстыра зерттеп, зерделеуі оның шын мәніндегі кәсібилігі мен ұлтжандылығын танытса керек. Бұл бағыттағы батыл да бағалы ғылыми ойлары, кең масштабты мағыналы да мазмұнды еңбектері ұлттық музыкатану ғылымында бұрындары арнайы зерттелмеген ракурстарды табуға, сүре салынбаған салаларын саралауға соны серпін бергенін байқатады. Әсіресе осы бағытты нысан еткен зерттеушіні Мұхтар Әуезовтің ұлттық фольклор, көне әдеби мұралар, қазақтың салт-дәстүрі негізінде өмірге келген өнер туындыларына қатысты құнды ғылыми пікірлері қызықтырып, ізденісіне жол ашқандай. Оған зерттеушінің «Мухтар Ауэзов и духовная культура», «Наличие оперных закономерностей в песенном творчестве Абая», «М.О.Ауэзов и музыкальное искусство Казахстана. Опера А.Жубанова и Л.Д.Хамиди “Абай”» деген іргелі зерттеулері дәлел бола алады.

С.Күзембайдың «Национальные художественные традиции и их конвергентность в жанре казахской оперы» деген докторлық диссертациясында көтерілген күрделі ғылыми мәселелер М.Әуезовтің шығармашылығымен тікелей байланыста жазылғандығын көрсетеді. Осы зерттеу жөнінде Ресей Федерациясының еңбек сіңірген қайраткері, Воронеж өнер Академиясының кафедра меңгерушісі, өнертанушы ғалым Е.Трембовельский: «...С полным основанием считаю, что масштабный труд «Национальные художественные традиции и их конвергентность в жанре казахской оперы» – новаторское явление в истории казахстанского музыковедения. Зрелый, состоявшийся ученый выдвигает новую научную концепцию об истоках оперности из фольклора. Данная работа выполнена на стыке нескольких наук – музыковедения, филологии, лингвистики и театроведения. Народные художественные традиции, изучению которых посвящено данное исследование составили фундаментальную основу современному национальному музыкальному искусству, в частности, жанру оперы и определили перспективы для дальнейшего их претворения в новых сочинениях композиторов Казахстана...»

В своих суждениях она опирается на идею, выведенную этнографом, который трактовал жанры музыкального фольклора как готовые оперные номера – арии, ариозо, каватины, дуэты и т.д. Развивая ее профессор Кузембай С.А., в этом плане выступает новатором. Рассматривая жанры устно-поэтического творчества обстоятельно, глубоко и многоаспектно, она раскрывает их конвергентность в национальной опере», – деп бағалайды (Трембовельский, 2012: 30). Сара Күзембайдың аталған монографиясында қазақ руханиятындағы ауызекі поэтикалық және музыкалық шығармашылығынан өзек тартқан опера өнерінің негіздері, әншіліктің ұлттық дәстүрі, фольклорлық мұралардың өзіндік ерекшеліктері, жанрлық табиғаты, атап айтқанда ертегі, жұмбақ өлең, айтыс, беташар, жоқтау, тарихи ән, баға сөз, шешендік сөз, билер айтысы, т.б. музыкалық-поэтикалық әдеби үлгілері отандық музыкатану ғылымының тарихында тұңғыш рет қарастырылған.

Ұлттық құндылықтарды сақтау жұмысында қызмет атқарған С.Күзембайдың еңбегі орасан. Бұл туралы шет елдік басылымда жарық көрген мақаладан келесі жолдарды келтіруге болады: «Today the task of Kazakh culture is to preserve traditional

heritage. Kazakhstan musicology is represented by the works of musicologists that are affecting this topic: Amanzholova B.T., Aravin P.V., Baikadamov B., Dyusenbina G.K., Yezakovich B.G., Zhubanov A.K., Karakulova B.I., Ketegenova N.S., Kuzembaeva S.A., Utegalieva S.I. and others» (Khasyanova, 2016: 78)

3. Талқылау

Сара Әділгерейқызы Күзембайдың қазақтың дәстүрлі және қазіргі кезеңдегі музыкалық өнерінің қалыптасуы мен даму жолдары, оның жанрларының теориялық қырлары мен өсу деңгейі жөніндегі ғылыми зерттеу жұмыстары ұлттық өнерді өркендетуде өзіндік бағасын алып келеді.

«Ұстаздың биігі ойлана қарасаң, биіктей береді, үңіле қарасаң, тереңдей береді, айналсаң, артыңда тұрғандай», – деп ұлы грек ойшылы Сократ айтқандай, бүкіл бір ұрпақтың, бір толқын таланттың ұстазы бола білген Сара Әділгерейқызының ұстаздық ұлағатын ұғына түссең биіктей, беретініне, ғалымдық ғұмырына үңіле түссең, тереңдей беретініне, ұлттық музыкатану өнеріндегі өзіндік орнын анықтай түссең, оның тұлғасы даралана түсетініне куә боласыз (Пірәлиева, 2017: 397).

Бұл, әрине, өнер мен өмірді өз тағдырына теліп, тұтасып кеткен тұлға үшін таптырмас бақыт. Өзінің бүкіл саналы ғұмырын, жаратылыс сыйлаған таланты мен білім-парасат байлығын ел игілігіне арнаған адам баласы үшін бейнеттің зейнетін көргеннен артық арман болушы ма еді бұл жалғанда?! Мен Сара Әділгерейқызының ғалымдық ғұмырына зер салған сайын оның музыкатану саласындағы «тұңғыштар тізімінен табылып», көшбастаушының санатында жүргеніне кезігемін. Сондайда: «апыр-ай, алтынның қолда бар да қадірі жоқ» деген даналық осыны меңзей ме екен деген ойға да қаласың. Атап айтар болсақ, ол қазақтың халық және кәсіби музыка материалы негізінде мамандық бойынша алғаш жазылған (1967) «Сольфеджио» деген оқу құралының авторы. 1977 жылы оның ғылыми ізденісі нәтижесінде қазақ музыка білімінің (музыказнание) әуенді фольклордың (предпосылки гармонического многоголосья в музыкальном фольклоре) гармониялы көп дауысты үндестігінің ғылыми негізі тұңғыш рет қаланды. Сондай-ақ Сара Әділгерейқызы алғаш рет Абай атындағы Мемлекеттік академиялық опера және балет театры жөнінде «Воспеть прекрасное» атты очерктер жинағын жарыққа шығарды.

С.Ә.Күзембайдың белсенді атсалысуымен кеңестік кезеңде алғаш рет көптеген Бүкілодақтық музыкалық және мәдениеттанулық (культурологические) энциклопедиялар құрастырылып, жарыққа шыға бастады.

Сара Әділгерейқызының ғылыми жетекшілігімен «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы негізінде М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтында жүргізілген ғылыми жоба бойынша тұңғыш рет 8 кітаптан тұратын 5 томдық «Қазақ музыкасының антологиясы» атты іргелі зерттеуі мен қазақ мәдениеті тарихында бұрын-соңды болмаған рухани құбылыс – ұлттық опера өнерінің энциклопедиясы санатындағы «Казахские оперы» және «Қазақ операсы» деген қазақ және орыс тілдерінде жазылған екі кітап жарық көрді. Міне, мұның бәрі нені меңзейді? Ғалымның текке өмір сүрмегенін, үлкен өнер маманының көзі тірісінде-ақ өзінің кісілігі мен киелі өнерді насихаттап, зерттеу арқылы келешек ұрпақ алдындағы парызын өтегенін жауапкершілікпен сезінгенін танытады.

С.Күзембайдың ұлттық фольклорлық мұралардың негізінде бүгінгі профессионалды, биік интеллектуалды өнер – операның қалыптасып, орнығуындағы өзіндік орны туралы орынды пікірлері М.Әуезовтің зерттеулерін зерделеу барысында туындаған ғылыми теориялық тұжырымдар екендігі жасырын емес. Қалай болғанда да төл өнеріміздің өзекті мәселелері мен тарихын түгендеп, бір жүйеге түсіріп берген іргелі екі еңбек те келешек ұрпаққа ұялмай ұсынатын құнды дүние.

Бүгінгі қазақ операсы – ұлттың рухани жаңғыруын, жетістігін, өркениетін көрсететін өнер. Халық мәдениеті мен салт-дәстүрінің, ұлт өнерінің ғасырларға жетер фольклорлық мұрасы екендігін үнемі өзінің ғылыми зерттеу еңбектерінде ұстаным еткен зерттеуші Сара Күзембай ұлы суреткер М.Әуезовтің көне әдеби жәдігерлер, фольклорлық жанрлар, т.б. жөніндегі ғылыми пікірлеріне көп жүгінген.

М.Әуезов шын мәнінде кәсіби музыкатанушы, өнертанушы ғалым болмаса да, бүкіл ұлттық өнер саласының өзекті мәселелерін өзінің ғылыми, публицистикалық, тіпті көркем шығармаларында да басты мәселе ретінде қарап, келелі ой айтып, көсегесін көгертіп, рухани кеңістігін кеңейткені, іргесін қалап, негізін салып бергені белгілі. Өйткені өзге өркениетті халықтар секілді зәулім сарайлар, айдарынан жел ескен ажарлы архитектуралық нысандар салмаса да, сан ғасырлар бойы санасынан сызылмай, ел есінен кетпейтін көркем ой, көрікті тіл, әсем әуен, шер толқытқан шертпе күйлер тудырған табиғатынан талантты қазақтың бай әдеби мұрасы, өлмес, өшпес сөз өнері барлығын өнеге еткен дарын иесі Мұхтар Әуезовтің дана ойлары дәлелсіз емес еді. Ұлы дала өркениеті осы бүгінге дейін әлемдік рухани кеңістікке кеңінен еніп, барлық өнер саласының көшбастаушысы болып келе жатқаны да көпшілікке аян. Ұлттық музыкатану ғылымында алғаш рет арнайы ғылыми мәселе болып зерттелген Сара Күзембай еңбектеріндегі қазақ операсының тарихы мен ғылыми теориялық тұжырымдары, профессионалдық даму мен қалыптасудың шығармашылық процестері, бүгінде әлемдік деңгейге жеткен Абай атындағы опера және балет театрының шығармашылық жетістіктері, сөз жоқ, ұлттық құндылыққа қосылған үлкен үлес.

Ұлттық опера өнерінің дүниеге келіп, қалыптасуына халықтың бай музыкалық мұрасы мен әншілік өнері бастау болғаны алғаш М.Әуезовтің көркем сөздері мен ғылыми зерттеулерінде сөз болып, теориялық тұрғыдан тұжырымдалса, ол ойларды Сара Күзембай музыкатану ғылымында профессионалдық тұрғыдан талдап, ғылыми айналымға енгізді. Бұл бағыттағы іргелі ізденістері ұлттық өнеріміздің тарихын түгендеп, бір ізге түсіруге түрткі болды.

Осы орайда С.Күзембайдың «Национальные художественные традиции и их конвергентность в жанре казахской оперы» (Күзембай, 2006: 380) деген еңбегіндегі «М.О.Ауэзов и музыкальное искусство Казахстана. Опера А.Жубанова и Л.Хамиди «Абай» деген зерттеуін ерекше атап өтуге болады. Әуезовтің ұлттық өнер саласындағы көркем туындылары жанр-жанр бойынша саралай талданған бұл еңбекте қазақ өнерінің көшбасында тұрып, оның әр саласының кәсіби тұрғыдан қалыптасып, дамуына өлшеусіз үлес қосқан даңқты драматург, көрнекті суреткер, ғұлама ғалым Мұхтар Әуезовтің өнер өлкесіндегі өлмес мұралары, атап айтқанда, драма театрындағы «Қарагөз», «Абай», «Еңлік-Кебек», «Қарақыпшақ Қобыланды»,

музыкалық театрдағы балеті – «Қалқаман Мамыр», музыкалық комедиясы – «Айман-Шолпан», опералары – «Абай», «Бекет», «Төлеген Токтаров» және «Еңлік-Кебек», кино өнеріндегі – «Көксерек», «Қараш-Қараш оқиғасы», «Абай әндері» атты атақты туындылары талданып, кәсіби тұрғыдан жоғары баға берілген (Күзембай, 2006: 245).

Қазақ руханиятының қай саласының да профессионалдық үлгіде қалыптасуы мен дамуы М.Әуезовтің есімімен тығыз байланысты екендігі расында да елге жақсы таныс. Қазақтың ұлттық музыка өнерінің дүниеге келуіне де көрнекті суреткер М.Әуезовтің себепкер болғаны жөнінде театртанушы ғалым Бағыбек Құндақбаев «Мұхтар Әуезов және ұлттық өнер» деген мақаласында жан-жақты ақпарат береді. М.Әуезовтің 1914 жылы Абайдың қайтыс болғанына 10 жыл толуына байланысты өткізілген әдеби-этнографиялық музыкалық кешіне ұлы ақын туралы тұңғыш ресми сөзді осында естігені, сонымен бірге ауылдағы түрлі жиындарда, ас пен тойларда, жәрмеңкелерде ғана айтылатын Абай өлеңдері мен әндерін Әлмағамбет Қапсәләмов, Мұқа Әділханұлы, Қали Бекбергенов, Қайықбай Айнағұлов сияқты сол кездегі белгілі өнерпаздардың орындауында сахнадан тыңдағаны жөнінде көптеген тың мәліметтер бере келіп: «...Түптеп келгенде бұл ұлы ақын шығармаларының Еуропа үлгісіндегі концертте тұңғыш орындалуы. Мұнан кейінгі жылдардағы ойын-сауық кештерін Ж.Аймауытов пен М.Әуезов әлгі әнші-күйшілердің қатынасуымен үнемі ұйымдастырып отырған», – дейді (Құндақбаев, 1997: 239). Семейдегі бес класты училищеде оқып жүрген кезінен бастап сондағы түрлі ойын-сауықтар мен түрлі театр кештерін көріп өскен, дана жерлесі Абайдың өзіне сәби кезінен таныс әндерін естіп, елге таратуда, кейін нотаға түсіруге бірден-бір дәнекер болған да М.Әуезов екені мәлім.

Қазақ мәдениетіндегі ұлттық музыка мұраларын да ел арасынан жинастыруға белсене атсалысқан зиялы қауым қатарында Мұхтар Әуезов те Абай әндерін нотаға түсіртіп, тарихта қалдыруда қажырлы еңбек еткен. Осы салада жан-жақты шығармашылық ізденістер жасаған М.Әуезовтің «Айман-Шолпан» комедиясымен қазақ драма театрының жанындағы музыкалық студиядан бастау алған тұңғыш музыкалық театр 1934 жылдың 30 қаңтарында шымылдығын ашуы да мәдениетіміздегі рухани құбылыс болған тарихи факт. М.Әуезовтің өмірінің соңына дейін ұлттық опералық өнердің дамуына, оның әдеби-негізі – либреттоның жазылып, шеберленуіне де, оның көркемдік әлемінің өсуіне, музыкалық болмысының биіктеуіне ірі шығармашылық тұлға ретінде профессионалдық пікір-кеңестерімен араласқаны жөнінде де зерттеуші ғылыми деректерді мольнан пайдаланады. Мұхтар Әуезовтің 1944 жылы ақынның тамаша әншілік-музыкалық мұрасын пайдаланып, «Абай» операсының либреттосын жазып, композиторлар А.Жұбанов, Л.Хамидимен бірге ұлы ақын жайлы күрделі музыкалық шығарманың дүниеге келуіне елеулі еңбек еткенін, бұл туындының ұлттық музыкатану саласында ірі үлгідегі сахналық-музыкалық шығарма болғаны да ғылыми негізде теориялық тұрғыдан талданады. Мұндағы ғылыми пікірлер профессор С.Ә.Күзембайдың жетекшілігімен жарық көрген «Казахские оперы», «Қазақ опералары» (2010) атты опералық өнердің энциклопедиясы атанған іргелі зерттеулерінде де орын алған.

М.Әуезовтің «Абай жолы» романының тұсау кесері тұңғыш тарауының «Татьянаның сахарадағы әні» деп аталуының өзі автор мен кейіпкердің ән өнеріне

деген өлшеусіз махаббатын мәлімдесе керек. Абайдың жекелеген әндерінің дүниеге келу тарихы мен оны шебер орындап, ел арасына таратушылары арқылы дүниеге келген өнер ордасы, музыка мектебі, әдеби орта туралы талай сырлар шерткен эпопеядағы эпизодтар, тіпті туынды тұтастығын ұстап тұрған көркемдік құбылыстар да С.Күзембайдың еңбектерінде егжей-тегжейлі талданған. Әлемге танымал «Абай жолы» эпопеясындағы ақын өмірімен өзектес өрбіген тарихи шындық көркемдік кеңістігінде көрініс тапса, М.Әуезов өз тіршілігінде Абай әндерінің ерекшеліктері, қай әндерін кімдер нотаға түсіргені, ұлы ақынның ән әлеміндегі бар қыры мен сырын, ол қалыптастырған әдеби ортаның, өнер ордасының тарихы туралы табанды ізденіс жүргізгені, мүмкіндігінше тапқан табыстарын кәсіби мамандарға, композиторларға табыстап отыруды өзінің тікелей міндеті, парызы санаған. М.Әуезовтің Абайды танытудағы жанкешті еңбегі, қайталанбас қолтаңбасы, энциклопедиялық білімі, т.б. сөз жоқ қазақ руханияты үшін таусылмас қазына, бағасы жоғалмайтын құндылықтар. Сара Әділгерейқызының зерттеулеріндегі Мұхтар Әуезовтің ән, әуен, музыка әлеміндегі орны, ерекшелігі, табыстары жөніндегі талдаулары тың деректерге бай. Бір ғана «Абай жолы» роман эпопеясындағы Абай Құнанбаевтың «Әнді сүйсең, менше сүй» деген ұстанымы негізінде өрбіген небір философиялық ойлары, ұлттық ән өнері турасындағы толғақты толғамдары, көркем кестелері, ақын айналасындағы өнерпаз тұлғалар тағдырындағы қилы оқиғалар өрісінде өрбіген көркемдік әлемі Сара Күзембайдың музыкатану ғылымының бүгінгі өзекті мәселелерімен тығыз байланыста профессионалдық деңгейде ғылыми теориялық тұрғыдан талданған.

Бұл тақырып арнайы зерттеуді қажет ететін күрделі мәселе. Осы ретте ескерер бір жәйт – музыкатанушы ғалым Жанат Ордалиеваның «Мир музыки в романе «Путь Абая» деген зерттеуінде де осы мәселе қозғалған (Ордалиева, 1997: 299).

Ғылымның жолын жалғастырып отырған ізбасарлары бұл тақырыпты әлемдік деңгейде насихаттау барысында шет елдік жарияланымдарға М.О.Әуезовтің музыкаға қосқан үлесіне арнап мақала шығарғандығы аңғарылады. Мұнда М.О.Әуезовтің музыкалық өнердің дамуында да бір дәуірді бейнелейтін, бірақ оның сан алуан бағыттары, аса маңызды тұғырлары, өзіне тән белгілері қажетті деңгейде зерттелмегендігі туралы: «М.О. Auevov's work represents an epoch in musical art development; but its diverse directions, the most important benchmarks, and characteristic features have not been studied to the necessary extent. Their subsequent study is connected, in our opinion, with comprehension, first of all, of national-specific and deeply personal manifestations» (Omarova, Kaztuganova, Sultanova, Tatkenova, Kdynriyazova, 2020:2) – деп берілген.

Музыкатану ғылымында М.Әуезов тақырыбы кеңінен етек жайып, іргелі ізденістерге негіз болып жатқандығы аңғарылады. Бұл ретте А.Омарованың: «М.О.Әуезовтің шығармашылық мұрасы және өзін-өзі тану мәселелері» атты мақаласының шеңберінде жазушының музыкалық мәдениеттегі орны белгіленген (Омарова, 2023).

Ақиқатында, «Ән – өмір шежіресі, өмірдің сәулесі, музыка мектебінің негізі, кереге тасы, халықтың игілігі мен ақыл-парасаты» (А.Толстой). Қайбір ұлтты тану үшін, оның ой-парасатының парқын пайымдау үшін өнеріне көз салмай ма? Сондықтан да

шығыс ойшылы Назым Хикмет «адамның жан-дүниесін ақтару үшін оған ән айтқызу керек» демей ме? Ұлтымыздың ұлы қасиеттерін зерттегісі келген, жан-дүниесіндегі құпия сырларды ақтаруды армандаған сырткөз сыншылар, саяхатшы-саясаткерлер, ғалымдар, т.б. «...бүкіл қазақ даласы ән салып тұрғандай» деп тамсанды емес пе? (Г.Н.Потанин). Яғни дала ән салса қазақтың жаны таза, жүрегі ақ, пейілі кең, көңілі дарқан деген сөз, оның көңілінде кірбің, өзгеге өшпендік жоқ, таза, адал болғаны да.

Міне, осындай киелі өнерді зерттеп жүрген өнертану ғылымының докторы, профессор, Қазақстанға еңбегі сіңген қайраткер, ұлттық мәдениетіміздің көп салалы тарихи-теориялық мәселелерін қамтитын көптеген еңбектердің авторы Сара Әділгерейқызы қазақ музыка мектебінің негізін қалап жүрген бірден-бір маман. Оның қазақтың дәстүрлі және қазіргі кезеңдегі музыкалық өнері жөніндегі ғылыми зерттеу жұмыстары сөз жоқ рухани мұрамызға қосылған құнды қазына. Бүкіл музыка өнерінің архитектурасы (біртұтас құрылымы) мен әндете баяндаудың (речитатив) қыр-сырын табанды әрі жүйелі зерттеп жүрген ғалым 200-ден астам ғылыми мақалалардың авторы. «Қандай музыка жасасам да – ол қазақша болып шығады», – деп қазақ музыка мәдениетінің майталманы, көрнекті композитор Евгений Григоревич Брусиловский айтқандай, С.Күзембай қай тілде жазса да (ол орыс тілді маман Г.П.) жазғаны да, жүрегі де қазақша болып шығады.

4. Зерттеу нәтижесі

Айталық, өзінің ұзақ жылғы шығармашылық әрі ғылыми ізденісінің жемісі болған «Национальные художественные традиции и их конвергентность в жанре казахской оперы» (Кузембай, 2006) атты монографиясында ежелден келе жатқан қазақ руханиятындағы шағын жанрлар түрлері – ертегі, жұмбақтар, бата, т.б. музыкалық фольклор мен ауызша-поэтикалық сөз өнерінің сахналық жанрдағы көріністерімен байланыс заңдылығы алғаш рет айқындалып, олардың архитектурасы, драмалық коллизиялары мен оның даму барысы ғылыми айналымға түсті. Тұңғыш рет опералық категориялардың фольклорлық негіздері қазақ мәтінінде нақтыланып, ғылыми-теориялық тұрғыдан тұжырымдалды. Зерттеу орыс тілінде жазылғанымен, автор бала кезінен жүрегімен тыңдап, санасына сіңіріп өскен халық өнерінің табиғатын терең тани отырып, оның бүгінгі операмен генетикалық байланысын көркемдік дәстүр мен жаңашылдық категориялары арқылы талдайды. Қазақ халқының сан ғасырлық тарихында туып, қалыптасып, дамып келе жатқан музыка өнері (оның уақыт сынына өтпей қалғандары қаншама? Г.П.) монографияда бірінші рет жалпы қоғамдағы тарихи-әлеуметтік құбылыс ретінде қарастырылып, композиторлық шығармашылықтың жаңа түрлері, музыкалық-сахналық туындылар (опера, балет), вокалды-оркестрлік, камералық-аспаптық шығармалар және хор музыкалары, т.б. категорияларды құрайтын қазіргі мәдениеттің ірі компоненттерінің қалыптасып, дамуына дәнекер болуы дәйектеледі. Атақты академик, көрнекті ғалым Б.В.Асафьев ғылымға енгізген «оперность» деген ұғымның фольклордың ірі және шағын түрлеріндегі қызметі тұңғыш рет қазақша мәтіндер негізінде арнайы қарастырылып, еуропалық опера мен оның конвергенттік белгісі – композициялық, тақырыптық, драматургиялық ұстанымдары мен жанрлық, түрлендірушілік құбылыстары зерттеледі. Музыкатанудағы ең күрделі де өзекті мәселелер монографияның екі тарауында жан-жақты қарастырылады.

Біріншіден, мұнда қазақ музыкалық-поэтикалық шығармашылықтың әр алуан жанрлық түрлеріндегі – ертегілерде, жұмбақ өлең, бата сөз, т.б. – опералық идея көрініс табады. Бұл ретте «Бата» жанрына ғалым ерекше назар аударып әлемдік деңгейде насихаттау мәселесін қолға алған (Kuzembay, 2016).

Операның тамыры өскелең өмірге бейімделген халық әндері мен аспапты күйлерінде, ұжымдық хормен орындаушылық мәнерде, тұрмыстағы музыкалы-поэтикалық театрланған элементтерде, шешендік өнердің диалогтық түрінде жатқандығын байқаймыз. Сондай-ақ ұлт мәдениетінің ежелгі фольклорлық музыкасы – Сарында опералық белгінің барлығын ашу ерекше қызуғушылық тудырады. Еңбекте оның бірнеше түрлері – жай сарындар, бақсы сарындары, ақындар сарындары, лирикалық сарындар деп классификацияланады. Бұрындары тек сөз өнерінде ғана қарастырылатын аталған фольклорлық жанрлар, оның түрлері бұл еңбекте музыкатану ғылымы тұрғысынан тұңғыш рет халық мәдениеті контекстінде қарастырылып, музыкалы-поэтикалық, стилдік қасиеттері талданады. Ал «Конвергентные черты жанра оперы в казахском эпосе» деген тарауда эпикалық мәдениеттегі опералық белгілер туралы ғылыми ойлар айтылып, олар нақты мәтіндер арқылы дәлелденді. («Вступление в эпосе – Пролог в опере», «Заключение в эпосе – Эпилог в опере», Монолог – Ария, Диалог – Дуэт). Қазақ өнерінде алғаш рет ғылыми айналымға еніп отырған опералық драматургия – әрбір өнер туындысына тән шығармашылық заңдылықты сақтай отырып, өзіндік өрнегін танытады, яғни онда да эпикалық шығарма композициясы-сюжеттік желінің дамуы, шарықтау шегінің моменттері – (завязка; развязка – драмалық коллизияның шешілуі, т.б.) жүзеге асырылады.

Осы монографияда автор қазақ әдебиеті мен өнеріне 174 өлең, 67 аударма, 45 қара сөз қалдырған ұлы ақын, композитор, ойшыл, аудармашы, ағартушы Абай Құнанбаевтың музыкалық мұрасына кеңінен тоқталып, музыкалық шығармаларға жаңа ырғақ, тың әуен, соны сарын енгізілгенін маман ретінде талдап, танытады. Абай – халықтық музыка қорын ырғақтық ән өнерімен байыта отырып, жаңалық із салды. Ақынның 60 өлеңінде 80 рет пайдаланылған: «жылы жүрек, нұрлы ақыл, ыстық қайрат» деген үштік концепциясындағы жүрекпен жазылып, жүрекке жеткен әннің «естісі бар, есері бар» екендігін ең әуелі қазаққа ұқтырған-ды. Қазақ музыка мәдениетінің көркемдік қуатын дамытқан дара тұлға Абай алуан нұсқадағы 60-тан астам шығармасы бұл жанрдың жаңа көкжиектерін ашып, жетілуіне мүмкіндіктер берді, музыкалық тілді байытып, көркемдік-стилдік бағытын байытты. Абайдың А.Пушкиннен аударған «Евгений Онегин» атты поэмасы опералық туындының жарқын көрінісі ретінде зерттеуде арнайы нақты көркем мәтін негізінде талданады. Өз заманының рухани-эстетикалық сұранысына сай жазылған туындыны бұрындары музыкалық театрға барып көрмеген ақынның опера жанрына сәйкес жазып, «Онегиннің сөзі», «Татьянаның хаты», («Амал жоқ»), «Ленскийдің сөзі», «Онегиннің өлердегі сөзі» деген бірнеше музыкалық қойылыммен көрсетілген шығарма опералық драматургияның ішкі заңдылықтары мен мүмкіндерін толықтай сақтап, жоғары дәрежеде жазылғанын зерттеуші ғылыми тұрғыдан дәлелдейді. Бұл туралы келесі деректерді келтіреміз: «The creative work of the great Abai Kunanbayev, a Kazakh philosopher, poet, enlightener, translator of A.S. Pushkin, the author of the songs

included in the "golden fund" of national musical culture can serve as a bright example» (Kaztuganova, Omarova, Kasimova, Turmagambetova, Kuzembay, 2019: 93).

Сондай-ақ, осы еңбекте қазақ мәдениеті мен музыка өнерін зерттеп, жүйелеп, жариялап, жарыққа шығарып, насихаттауда теңдессіз адал қызмет еткен көрнекті фольклорист-этнограф, ҚазССР-нің халық артисі Александр Викторович Затаевичтің (1869-1936) музыкалық-этнографиялық құнды мұралары ерекше құрметпен аталып, жан-жақты зерттеледі. Ғалым аса талантты фольклористтің «1000» және «500» деген этнографиялық жинағында қазақ ауыз әдебиетінің жоғары эстетикалық деңгейі мен сұлулығына аса тәнті болғандығын, тарихымызда тұңғыш рет ария, ариозо, дуэт, оркестрлік эпизодтар, т.б. сынды опералық категориялардың бар екендігін анықтап, оларды батыс еуропалық кәсіби опералармен салыстырады.

Монографияның «Устно-поэтическое и музыкальное творчество казахского народа» деген бірінші бөліміндегі төрт тараушада ежелгі фольклорлық музыка жүйесіндегі сарынның теориялық анықтамасын нақтылап, оның жанрлық сипатына, көркемдік, стилдік ерекшеліктеріне сипаттама бере келіп, «1. Бақсы сарыны, 2. отбасы-тұрмыстық сарын, 3. авторлық сарын», – деп үш топқа бөліп, жіктейді. Бұл да зерттеушінің музыкатану ғылымына енгізген тың ғылыми-теориялық тұжырымдары мен жүйелеудегі жаңалығы екендігі сөзсіз. Осы еңбекте алғаш рет ноталық жазбаға түскен 15 сарынды А.В.Затаевичтің мәдени айналымға ендіргенін ерекше атап өтеді. Ғалым Александр Затаевичтің өткен ғасырдың 20-шы жылдарында қазақ даласын әнге бөлеген 500 адамнан 2300 ән мен күй жазып алғанын, төл музыкатануымызда тұңғыш рет симфонизм мен опералық қасиеттің құнарлы бастауы бар екендігін білгір маман әрі өзге ұлт өкілі ретінде мойындап, бағалағаны мәлім. Ол қазақ фольклорында еуропалық – ария, ариозо, дуэт, трио, квинтет, көпдауысты хор, т.б. мектебінің белгілерін байқаған. Бұл туралы: «Zatayevich, a prominent Kazakh folklorist is one of the first who drew attention to the distinctive features of the songs of Central Kazakhstan or Sary-Arka. It is known that the researcher collected and recorded about 2,300 folk songs and instrumental compositions – Kuys. As a result, on the basis of the collected material two fundamental collections were published: 1000 songs of the Kazakh people in 1925 and 500 Kazakh songs and kuys in 1931» (Tatkenova, Omarova, Kaztuganova, Kuzembay, 2019: 535).

Эрудициясы кең, білім-парасаты мол, ұлт мәдениетін ұлықтауға деген құлшынысы зор Сара Әділгерейқызы қазақ музыкатану ғылымының тарихын сонау көне замандардағы фольклорлық жанрлардағы сарындардан бастап, олардың кейінгі кәсіби қалыптасу кезеңдеріне кеңінен тоқталып, олардың туу, қалыптасу, даму заңдылықтарын сол дәуірдегі дала өнерпаздарының табиғи таланттарымен тамырластыра, туындыларының музыкалық, ноталық, сарындық, әуендік, қасиеттерін қазіргі опера өнерімен байланыстыра отырып, ой тарқатады. Осы тұрғыда әлемдік деңгейдегі этномузыкатанушы ғалымдардың, әсіресе К.Штумпф, Э.Тайлор, ресейлік А.Максимов, К.Квитка, В.Асафьев, Е.Мелетинский, М.Харлап, И.Земцовский, Э.Алексеев, т.б. және өзіміздің көне дәуір өнерін зерттеушілердің, Ш.Уәлиханов, Ә.Марғұлан, К.Әкішев, А.Медоев, П.Агапова, К.Байпаков, А.Кадырбаев, Т.Сенигова, т.б. еңбектеріне сүйене отырып, өз ғылыми-теориялық тұжырымдарын жасайды.

Олардың отбасылық-дәстүрлік сарынды зерттеу барысында республикамыз бен көрші мемлекеттерде іс-сапарларда, экспедицияларда болып, ел аузынан жинаған көптеген көркем мәтіндерді, оларды айтушылардың әуенін нота арқылы келтіре отырып, әр орындаушының өзіндік өрнегін, өнерпаздық қабілетін, таланттың даралық ерекшеліктеріне мән береді. Мұндай құнды әрі сирек кездесетін ғылыми мәліметтер зерттеудің маңызын арттырады сөзсіз. Ежелден әнші, емші, циркші, өнерші, т.б. сияқты бірнеше қасиеттерді жинақтап, синтездеп, өзіне жүктеп алған бақсының табиғатын «Песнопения бақсы», «Некоторые музыкально-стилистические черты сарынов бақсы», «Лекарственная мелодия бақсы» деген тараушаларында бұрындары белгісіз болып келген Айберген, Ынтық, Шұңқыр, т.б. бақсылардың шығармашылықтарын ғылыми айналымға енгізіп, олардан опералық өнердің элементтерін табады.

Бұл еңбектің және бір құндылығы – талдауға алынған фольклорлық көркем мәтіндер, эпостардан алынған үзінділерді автор өзі орыс тіліне аударып беріп отырады. Мәселен, 111-беттегі жолма-жол аудармасы мағыналық аудармаларының көркемдік сапасы кәсіби тәржімашылардан титтей де кем еместігіне куә боласыз. Оқып көрелік:

«Белде-белде, белде өткен,
Белдің сәнін келтірген.
Қоғалы қара көлде өткен,
Көлдің сәнін келтірген...
В давно минувшие времена
Берега озер украшала
Обильная зелень, а вдоль
Берегов располагались аулы,

(Кузембай, 2006: 123), – деп келетін аудармалар автордың екі тілді теңдей меңгерген, екі тілдің сөз мәйегін таңдай білетін маман екендігін мәлімдесе керек.

Қазақ опера өнерінің бүгінгі хал-ахуалы мен ғылыми мәселелеріне бүгінгі тәуелсіз сана тұрғысынан қарап, еркін оймен өзге де өркениетті елдермен терезесін теңдей етіп талдаған зерттеуші төл мәдениетімізге көп көңіл бөлуді көздеген.

Рухани құндылығымызды құрайтын көне дәуірден келе жатқан салт-дәстүрімізге қатысты ғұрыптық әндер, сахналық көріністер, әртүрлі айтыс жанрларынан өріс алған опералық өнердің жанрлық табиғатын С.Кузембай «Национальная основа жанра оперы в Казахстане» атты мақаласында (Кузембаева, 2002: 204) нақты көркем мәтіндер арқылы анықтап береді. Қазақтың батырлар жырларының сюжеті, композициясы, оқиғаның баяндалуы мен ондағы әрекеттердің орындалуы, кейіпкерлердің жырмен айтысып, диалогқа түсуі, т.б. айналып келгенде дайын операны туғызып тұрғанын, яғни бүгінгідей кәсіби болмаса да, оның алғашқы детальдары барын ғылыми тұрғыдан дәлелдейді. Олардағы сезімдік-эмоционалдық, психологиялық құбылыстары нанымды әрі табиғи берілетіндіктен, театрландырылған көріністер драмалық туындыға өзі сұранып тұрғанын тілге тиек ете отырып, зерттеуші ұлттық операның әлемдік, әсіресе Батыс Еуропа мен Ресейдің классикалық опера өнерінің әсері болғанын да әңгімелейді.

Музыкалық, драмалық, балет, бейнелеу және орындаушылық өнерлердің бәрінен жинақталатын опера өнері қалай болғанда да төл өнеріміздің тарихымен тамырласып жатыр деуге болады. Халықтың бай фольклорлық мұраларымен кеңінен таныс С.Күзембай тарихи, батырлық, романтикалық эпостарының көркем мәтініне сүйене отырып, ұлттық опера өнерінің образдарының бейнеленуі, оларға ортақ тақырып пен сарындардың байланысуы, т.б. жөніндегі мәселелерді зерттейді. Эпикалық поэмалар мен халық әндеріндегі ғасырлар бойы өсу өрісінде болған поэтикалық рухтың опера жанрына да жат еместігін «Ер Тарғын», «Бекет», «Алпамыс», т.б. туындылар арқылы зерттеу нысанына айналған. «Қамбар мен Назым», «Қозы Көрпеш-Баян сұлу», «Ақсақ құлан», т.б. балет өнеріндегі шығармалар негізінде де эпикалық тақырыптың игерілгені мәлім. Мұндай мәселелер ғалымның кейінгі шыққан «Казахская музыка: национальная идея "Мәңгілік ел"» атты монографиясында көрініс тапты (Күзембай, 2017). Бұлардың бәрі бірнеше ғасырлық ғұмыры бар ұлттық рухани қазына-байлығымыздың құндылығын танытады.

Тәуелсіздік алғалы бері жаңаша көзқараспен жазылып, тарихы түгенделіп келе жатқан ұлттық музыкатану ғылымындағы көркемдік ізденістер жайлы ғылыми жобалардың жүзеге асырылуы, осы зерттеулердің негізінде жоғары, орта оқу орындарына арнап оқу құралдарының қайта жазылуы, сөз жоқ, біз үшін зор жетістік.

Сондай-ақ С.Күзембайдың ғылыми жетекшілігімен Мемлекеттік «Мәдени мұра» бағдарламасы бойынша қазақ музыкатану ғылымының тарихында тұңғыш рет 8 кітаптан тұратын «Қазақ музыкасының Антологиясы» жазылып, ұлттық құндылықтар қатарын көбейтті. М.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының музыкатану бөлімінің ғылыми қызметкерлері мен Қазақ ұлттық консерваториясының ғылыми-педагогика ұжымы бірлесе шығарған бұл күрделі еңбек Сара Әділгерейқызының білгір басшылығының, жақсы ұйымдастырушылық қабілетінің арқасында өмірге келгені белгілі. 2012-2015 жылдарға «Претворение идеи независимости в традиционной музыке и композиторском творчестве» деген тақырыпта ғылыми жоба алып, қазіргі кезеңдегі музыка өнерінің өзекті мәселелерін қарастыруды күн тәртібіне қойды.

Қазақ халқы тумасынан талантты, өнерлі халық бола тұра ұлт мамандарын даярлауда өзіне жетерлік өкініштері мен тосқауылдары болғаны белгілі. Ұлы Отан соғысы кезінде Мәскеу, Ленинград, т.б. Ресейдің ірі ғылыми, мәдени орталықтарынан жер аударылып келген мамандар жергілікті халық өкілдерінен кадр даярлауға көңіл бөле қоймады. Оның себебі, біріншіден, кандидаттық, докторлық диссертациялық кеңестердің елімізде болмауы және өзге елде қорғаудың қиындығы болды. «Кісідегінің кілті аспанда» болатыны бесенеден белгілі. Тек егемендікке ие болған соңғы 20 жылда ғана жасанды түрде жіберілмеген ғылыми жұмыстарға жан бітіп, сең қозғалды. Сара Әділгерейқызының кандидаттық диссертациясы Евгений Брусиловскийдің шығармашылығындағы алғашқы операның теориялық негіздерін зерттеген бірінші ғылыми жұмыс болатын (1971). 2009 жылы қорғаған «Национальные художественные традиции и их конвергентность в жанре казахской оперы» деген докторлық диссертациясында қазақтың бал бесіктен жер бесікке аттанғанға дейінгі салт-дәстүріміздің, фольклордың шағын жанрларынан опералық және сахналық өнердің элементтерін іздеп, соны дәлелдеген тұңғыш зерттеу болды.

Өнермен өсіп, өрістеген халықтық ерекшелікті музыканың ұлттық сипатынан іздеген зерттеуші мысал ретінде ұлы ақын Абайдың ешқандай музыкалық сауаты болмай-ақ, 13 номерден тұратын Пушкиннің «Евгений Онегин» мәтініне жазылған әнді операның ең озық үлгісі деп тұжырым жасайды. Олай болса, қазақ операсының тамыры тереңде екендігін тұңғыш рет зерттеліп, ұлттық мәдениетіміздің көп салалы тарихи-теориялық мәселелері ғылыми айналымға енді.

Республикамыздағы бірден-бір музыкатанушы әрі осы саланың білгір кәсіби маманы болғандықтан, ол еліміздегі барлық ЖОО-ның музыкатану пәніне арнап оқулықтар жазуға белсене араласты. Бұл саланың мамандары аз әрі орыс тілді болғандықтан, екі тілді теңдей меңгерген Сара Әділгерейқызы қазақ мәдениеті тарихында тұңғыш рет «Қазақ музыкасының тарихынан дәрістер» (Күзембай, Егінбаева, 2011) атты көлемді оқу құралын қазақ тілінде жарыққа шығарды. Оқулықтағы «Қазақ халқының рухани мәдениетінің көне ескерткіштері», «Қазақ даласының ұлы ғұламалары», «Көне фольклорлық сарын», «Қазақ халқының ән-жыр өнері», «Қазақтың жазба дәстүрлі кәсіби музыкалық өнерінің және Қазақстанның композиторлық мектебінің қалыптасуы», «Қазақ операсының фольклорлық бастаулары», «Қазақстан сазгерлерінің шығармашылығындағы камералық-вокалдық цикл жанры», «XX ғасырдың екінші жартысындағы Қазақстан сазгерлерінің шығармашылығы», «Қазақстандық музыкатану ғылымы», т.б. дәріс атаулары бір-бір монографиялық зерттеулерге жүк боларлық өзекті мәселелер екені белгілі. Осыншама мол ғылыми ақпарат беретін оқулық, сөз жоқ, студенттер мен магистрлерге, оқытушы мамандарға күнделікті қолданатын еңбек болары сөзсіз.

С.Ә.Күзембайдың республикамыздағы ұлттық музыкалық кадрларды қалыптастырып, тәрбиелеудегі еңбегі де ерекше. Атап айтар болсақ, кешегі диссертациялық кеңестер жабылғанға дейін танымал тәлімгер 20-ға жуық ізденушіге жетекшілік (кандидаттық диссертация) етті. Бүгіндері есімдері елге танымал Халық артистері, көптеген талантты өнерпаздар, музыкатанушы ғалымдар, республикамыздың барлық ЖОО-ғы музыка пәнінің ұстаздары – Сара Әділгерейқызының шәкірттері. Бұлардың бәрі ұстаз еңбегінің жемісі.

5. Қорытынды

«Жаныңда жүр жақсы адам» демекші, адам бақытының өзі жанындағы жақсы адамдардың жылуын сезіну, мейірім-шапағатын көру емес пе?

Кейде бүкіл болмысымен бейтарап отырып та, белгісіз болып жүріп те жан-жағына шуағын шашып, ізгілік нұрын тарататын, сонысымен сүйкімді болып, өзіне тартатын тұлғалар болады. Олар пұлын сен үшін оңды-солды шашпаса да, сені сүйреп төрге отырғызбаса да, қарапайым қасиетімен-ақ шынайы пейілімен тілектес болып, тура бағытқа сілтеп, өмірдің түрлі белестерінде бөтен жолға түспеуіне, бағытыңды дұрыс таңдауына себепкер болатыны бар. Біздің ойымызша, сондай жанның бірі де осы Сара Әділгерейқызы сияқты. Өйткені «мәдениет деген ұлтынды өліп-өшіп сүйю», – деп Жүсіпбек Аймауытовтың айтқанындай, ұлттық мәдениетіміздің көп салалы тарихи-теориялық мәселелерін зерттеуге ғұмырын арнаған ғалым, ұлағатты ұстаз Сара Әділгерейқызы Күзембай шын мәніндегі ұлтын сүйген, оның өнерін сүйген жанның бірі деуге жоғарыда аталған еңбектері дәлел болса керек-ті.

Әдебиеттер:

1. Әсемдікті әспеттеу – мәңгілік рухани құндылық: ҚР Ұлттық Ғылым Академиясының корреспондент-мүшесі, өнертану ғылымдарының докторы, профессор С.Ә.Күзембайдың туғанына 85 жыл толуына арналған Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары (24-ақпан 2022 жыл). – Алматы, 2022. – 496 б.
2. Kaztuganova A., Omarova A., Kasimova Z., Turmagambetova B., Kuzembay S. (2019) Kazakh music in the global context // *Utopia y Praxis Latinoamericana*; ISSN 1315-5216; ISSN-e 2477-9555 Año 24, n° Extra 5, pp. 90-102.
3. Khasyanova T. (2016) Kazakh musical culture as a way of preserving the national identity// *European research*. – P.78-80.
4. Копытман М.Р. Об известном ученом-музыковедe Сара Күзембай // Күзембай С.Ә. «Ұлттық музыкатану ғылымының өзекті мәселелері: таңдамалы зерттеулер мен мақалалар» (75 жылдық мерейтойына арналған). – Алматы: «Құс жолы», 2012. – С.26-28.
5. Kuzembay S. (2016) The genre «Bata» in the traditional folklore music of kazakh's people // *Materials of International Scientific and Practical Conference «World science» № 9(13), Proceedings of the IInd International Scientific and Practical Conference «New Opportunities in the World Science*. – Abu-Dhabi, UAE. Vol.3, September. – P.55-61.
6. Күзембай С. Национальные художественные традиции и их конвергентность в жанре казахской оперы: Монография. – Алматы. 2006. – 380 с.
7. Күзембай С. Казахская музыка: национальная идея «Мәңгілік ел». – Алматы: Ғылым ордасы, 2017. – 480 с.
8. Күзембай С., Егінбаева Т. Қазақ музыкасының тарихынан дәрістер. – Астана. 2011. – 525 б.
9. Құндақбаев Б. Мұхтар Әуезов және ұлттық өнер // «Мұхтар мұрасы. Наследие Мухтара: Ғылыми мақалалар мен зерттеулер. Құраст.: Ш.Ыбыраев, С.Қорабаев. – Алматы: Қазақстан. 1997. – 352 б.
10. Omarova A., Kaztuganova A., Sultanova A., Tatkenova S., Kdyniyazova Z. (2020) M.O. Auezov and Musical Art of Kazakhstan in the Coordinates of the Global World // *Rupkatha Journal on Interdisciplinary Studies in Humanities*. – Vol. 12. No. 5, 1-14.
11. Омарова А. Творческое наследие М.О. Ауэзова и проблемы самоидентификации. *Keruen*, 78(1) 2023. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.1-16> – С.175-189.
12. Ордалиева Ж. Мир музыки в романе «Путь Абая» // «Мұхтар мұрасы. Наследие Мухтара: Ғылыми мақалалар мен зерттеулер. (Құраст.: Ш.Ыбыраев, С.Қорабаев. – Алматы: Қазақстан. 1997. – 352 с.
13. Пірәлиева Г. Зерделі Зерттеуші // *Казахская музыка: национальная идея «Мәңгілік ел»*. – Алматы: Ғылым ордасы, 2017. – Б. 397-402.
14. Трёмбовельский Е. О глубоко уважаемой коллеге Сара Адильгереевне – музыковедe, педагоге и пропагандисте национальной культуры // Күзембай С.Ә. Ұлттық музыкатану ғылымының өзекті мәселелері: таңдамалы зерттеулер мен мақалалар (75 жылдық мерейтойына арналған). – Алматы: «Құс жолы», 2012. – С.28-30.
15. Tatkenova Sh., Omarova A., Kaztuganova A., Kuzembay S. (2019) Traditional musical culture of kazakhstan at the turn of the centuries // *Opción*, Año 35, Regular No.21. pp. 531-546.

References:

1. Kaztuganova A., Omarova A., Kasimova Z., Turmagambetova B., Kuzembay S. (2019) Kazakh music in the global context // *Utopia y Praxis Latinoamericana*; ISSN 1315-5216; ISSN-e 2477-9555 Año 24, n Extra 5, pp. 90-102. (in Eng)
2. Khasyanova T (2016) Kazakh musical culture as a way of preserving the national identity// *European research*. P.78-80. <https://cyberleninka.ru/article/n/kazakh-musical-culture-as-a-way-of-preserving-the-national-identity> (in Eng)
3. Kopytman M.R. (2012) About the famous musicologist Sara Kuzembay // S.A.Kuzembay “Actual Problems of National Musicology: Selected Studies and Articles” (Dedicated to the 75th anniversary). – Almaty: «Kys zholy». – pp. 26-28. (in Russ.)

4. Kuzembay S. (2016) The genre «Bata» in the traditional folklore music of kazakh's people // Materials of International Scientific and Practical Conference «World science» № 9(13), Proceedings of the IInd International Scientific and Practical Conference «New Opportunities in the World Science. – Abu-Dhabi, UAE. Vol.3, September. pp.55-61. (in Eng)
5. Kuzembay S. (2006) National Artistic Traditions and Their Convergence in the Genre of Kazakh Opera: Monograph. – Almaty. – 380 p. (in Russ.)
6. Kuzembay S. (2017) Kazakh music: national idea “Mangilik el”. – Almaty: Gylym ordasy. – 480 p. (in Russ.)
7. Kuzembay S., Eginbaeva T. (2011) Lectures on the history of Kazakh music. – Astana. – 525 p. (in Kaz.)
8. Kundakbaev B. (1997) Mukhtar Auezov and national art // “Mukhtar’s legacy: Scientific articles and research”. Compilers: Sh.Ybyraev, S.Қorabaev. – Almaty: Kazakhstan. – 352 p. (in Kaz.)
9. Omarova A., Kaztuganova A., Sultanova A., Tatkenova S., Kdyrniyazova Z. (2020) M.O.Auezov and Musical Art of Kazakhstan in the Coordinates of the Global World // Rupkatha Journal on Interdisciplinary Studies in Humanities. – Vol. 12. No. 5, 1-14. (in Eng.)
10. Omarova A. (2023) The creative heritage of M.O. Auezov and the problems of self-identification. The scientific journal «Keruen», 78(1). <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.1-16> pp.175-189. (in Russ.)
11. Ordaliev Zh. (1997) The world of music in the novel “The Way of Abay” // “Mukhtar’s legacy: Scientific articles and research”h. Compilers: Sh.Ybyraev, S.Қorabaev. – Almaty: Kazakhstan. – 352 p. (in Russ.)
12. Singing the beautiful – eternal spiritual values (2022). Proceedings of the International Scientific and Practical Conference dedicated to the 85th anniversary of Corresponding Member of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Doctor of Arts, Professor S.A.Kuzembay (February 24, 2022). – Almaty. – 496 p. (in Kaz., in Russ.)
13. Piralı G. (2017) Smart Researcher // Kazakh music: national idea “Mangilik el”. – Almaty: Gylym ordasy. pp. 397-402. (in Kaz.)
14. Trembovelsky E. (2012) About a highly respected colleague Sarah Adilgereevna – a musicologist, teacher and propagandist of national culture // Kuzembay S.A. “Actual Problems of National Musicology: Selected Studies and Articles” (Dedicated to the 75th anniversary) – Almaty: «Kys zholy». pp. 28-30. (in Russ.)
15. Tatkenova Sh., Omarova A., Kaztuganova A., Kuzembay S. (2019) Traditional musical culture of kazakhstan at the turn of the centuries // Opción, Año 35, Regular No.21: 531-546. (in Eng.)

М.М. Келсинбек¹, Д.С. Шарипова², С.Ж. Кобжанова³

^{1,2}Институт литературы и искусства имени М.О. Ауэзова, Алматы, Казахстан

³ Государственный музей искусств РК имени А. Кастеева, Алматы, Казахстан

E-mail: ¹moldir_18-95@mail.ru, ²dilyarazam@mail.ru, ³svetlanakobzhanova@mail.ru

ORCID: ¹0000-0001-8614-8812, ²0000-0002-8432-7339, ³0000-0001-6691-8023

МИР ВЕЩЕЙ ТРАДИЦИОННОЙ КУЛЬТУРЫ В НАТЮРМОРТЕ КАЗАХСТАНА И НАЦИОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОЕ САМОПОЗНАНИЕ

Аннотация. Статья посвящена натюрмортному жанру Казахстана, в котором запечатлен мир вещей традиционной культуры. Для осознания натюрморта как значимого духовно-социального высказывания и выявления его специфических особенностей на разных этапах развития нами будет рассмотрена динамика жанра на протяжении длительного периода, начиная с этапа становления живописной школы Казахстана в середине прошлого века до сегодняшнего дня. Основной целью статьи стал анализ образов прошлого и символических доминант, которые представлены в натюрмортах Казахстана, изучение того, как предметный мир моделирует поиски идентичности, какие при этом используются дискурсивные практики. Авторы стремились расширить исследовательское восприятие традиционного жанра через изучение его философско-эстетических и социальных уровней, рассмотреть предметный мир, запечатленный в живописных полотнах, не только в качестве эстетических феноменов, а с позиции их понимания как вещей, заряженных различными смыслами – символическими и – шире – в контексте проблематики самопознания, как ключ к идентичности человека. Основываясь на семиотических подходах; разработках ученых; относящихся к Visual Studies; исследованиях, посвященных анализу различных дискурсов, выявлены главные ориентиры различных периодов истории натюрморта Казахстана. В процессе работы раскрыты значимые с точки зрения национального идентичности аспекты эволюции натюрмортного жанра, обозначены основные тенденции в раскрытии символического статуса традиционной вещи в искусстве, определена преемственность в дискурсе политики памяти между разными поколениями живописцев Казахстана. Значимость статьи связана с внедрением новых методологических стратегий, которые предлагают серьезные теоретические основания для всестороннего анализа до сих пор не исследованного в монографических научных трудах натюрморта Казахстана, для написания специальных учебных курсов по истории этого жанра и разработки музейных выставочных концепций.

Благодарности: Исследование выполнено в рамках грантового проекта АР 14871030 «Феномен интермедиальности в современной культуре Казахстана. Теоретические основы и художественные практики».

Ключевые слова: натюрморт, вещи традиционной культуры, символический статус, национальное самосознание, дискурс, взгляд эпохи.

М.М. Келсинбек¹, Д.С. Шарипова², С.Ж. Кобжанова³

^{1,2}М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Алматы, Қазақстан

³Ә. Қастеев атындағы ҚР Мемлекеттік өнер музейі, Алматы, Қазақстан

E-mail: ¹moldir_18-95@mail.ru, ²dilyarazam@mail.ru, ³svetlanakobzhanova@mail.ru

ORCID: ¹0000-0001-8614-8812, ²0000-0002-8432-7339, ³0000-0001-6691-8023

Қазақстан натюрмортындағы дәстүрлі бұйымдар әлемі және ұлттық-мәдени өзін-өзі тану мәселесі

Аңдатпа. Мақала дәстүрлі мәдениеттегі заттар әлемін бейнелейтін Қазақстан натюрморт жанрына арналған. Натюрмортты маңызды рухани-әлеуметтік мәлімдеме ретінде түсіну және оның әр түрлі кезеңдердегі даму ерекшеліктерін анықтау үшін, өткен ғасырдың ортасынан бастап бүгінгі күнге дейінгі

Қазақстан кескіндеме мектебінде орын алған, аталмыш жанрдың даму динамикасын қарастырылатын болады. Мақаланың негізгі мақсаты – Қазақстан натюрмортында көрсетілген символдық доминанттар мен өткеннің бейнелерін талдау, заттық әлемнің бірегейлікті қалай іздейтінін зерттеу, және де қандай дискурсивті тәжірибелер қолданылғанын анықтау. Авторлар дәстүрлі жанрдың зерттеушілік қабылдауын, оның философиялық-эстетикалық және әлеуметтік деңгейлерін зерттеу арқылы кеңейтуге, кенеп бетінде бейнеленген заттық әлемді тек эстетикалық құбылыстар ретінде ғана емес, сонымен қатар оларды адамзат бірегейлігінің кілті тұрғысындағы, символдық және өзін-өзі тану проблематикасы контекстінде зарядталған әртүрлі мағыналарда ұғыну тұрғысынан қарастыруға тырысты. Семиотикалық тәсілдерге; ғалымдардың әзірлемелеріне; Visual Studies-ке қатысты; әртүрлі дискурстарды талдауға арналған еңбектерге сүйене отырып, Қазақстан натюрморт тарихының әртүрлі кезеңдерінің басты бағдарлары анықталды. Зерттеу барысында ұлттық бірегейлік тұрғысындағы натюрморт жанрының даму эволюциясының маңызды аспектілері ашылып, өнердегі дәстүрлі бұйымдардың символдық мәртебесін ашудағы негізгі тенденциялары белгіленіп, Қазақстанның әртүрлі кезеңдеріндегі суретшілер арасындағы есте сақтау саясатының дискурсындағы сабақтастық анықталды. Мақаланың маңыздылығы, осы жанрдың тарихы бойынша арнайы оқу курстарын жазу және музейлік көрме тұжырымдамаларын әзірлеу үшін, Қазақстанның монографиялық ғылыми еңбектерінде әлі зерттелмеген натюрмортты жан-жақты талдаудың маңызды теориялық негіздерін ұсынатын жана әдіснамалық стратегияларды енгізумен байланысты.

Алғыс: Зерттеу AP14871030 «Қазіргі Қазақстан мәдениетіндегі интермедиялдық феномені. Теориялық негіздері мен көркемдік тәжірибелері» жобасы аясында дайындалды.

Кілт сөздер: натюрморт, дәстүрлі мәдениет бұйымдары, символдық мәртебе, ұлттық өзін-өзі тану, дискурс, дәуір көрінісі.

M.M. Kelsinbek¹, D.S. Sharipova², S.Zh. Kobzhanova³

^{1,2} M.O. Auezov Institute of literature and Art, Almaty, Kazakhstan

³ A. Kasteyev State Museum of Arts of the Republic of Kazakhstan, Almaty, Kazakhstan

E-mail: ¹moldir_18-95@mail.ru, ²dilyarazam@mail.ru, ³svetlanakobzhanova@mail.ru

ORCID: ¹0000-0001-8614-8812, ²0000-0002-8432-7339, ³0000-0001-6691-8023

The world of things of traditional culture in still life of Kazakhstan and national-cultural self-knowledge

Abstract. The article is devoted to the still-life genre of Kazakhstan, which depicts the world of things of traditional culture. In order to realise still life as a significant spiritual and social statement and to identify its specific features at different stages of development, we will consider the dynamics of the genre over a long period of time, starting from the establishment of the painting school of Kazakhstan in the middle of the last century to the present day. The main goal of the article was to analyse the images of the past and symbolic dominants that are represented in still-life paintings of Kazakhstan, to study how the object world models the search for identity and what discursive practices are used in this process. The authors sought to expand the research perception of the traditional genre through the study of its philosophical, aesthetic and social levels, to consider the object world depicted in paintings not only as aesthetic phenomena, but from the position of their understanding as things charged with various meanings - symbolic and - more broadly - in the context of the problems of self-knowledge, as a key to human identity. Based on semiotic approaches; the developments of scientists related to Visual Studies; the main reference points of different periods of the history of still life in Kazakhstan are revealed. In the process of work the aspects of still life genre evolution significant from the point of view of national identity are revealed, the main tendencies in revealing the symbolic status of a traditional thing in art are outlined, the continuity in the discourse of memory politics between different generations of painters of Kazakhstan is determined. The significance of the article is related to the introduction of new methodological strategies as serious theoretical grounds for a comprehensive analysis of still life painting in Kazakhstan, which has not yet been studied in monographic scientific works, for writing special training courses on the history of this genre and for developing museum exhibition concepts.

Acknowledgements: The research was carried out within the framework of the grant project AP 14871030 «The phenomenon of intermediality in the modern culture of Kazakhstan. Theoretical foundations and artistic practices».

Keywords: still life, things of traditional culture, symbolic status, national consciousness, discourse, period eye.

1. Введение

В современном искусствоведении существенно меняется вектор осмысления произведений, появляются новые исследовательские стратегии, расширяется круг вопросов и предметов исследования. Встремлении определить и упрочить собственную позицию в социуме мастера разных, порой диаметрально противоположных направлений стремятся обратиться к сущностным вещам, раскрыть духовно-ценностные основы актуальных процессов. Для того чтобы провести серьезный аналитический разбор наследия и современного творчества необходимы новые подходы и иной масштаб восприятия классических и современных произведений изобразительного искусства Казахстана.

В то же время до сих пор есть обширные лакуны в изучении истории отечественной живописи. В Казахстане нет ни одного специального монографического исследования, посвященного натюрморту. Следовательно, изучение вещного мира в живописи на новом концептуальном уровне становится актуальной задачей отечественного искусствоведения.

В нашей статье мы стремимся расширить исследовательское восприятие традиционного жанра через изучение философско-эстетических и социальных уровней, определить его философское, эстетическое, аксиологическое своеобразие, рассмотреть предметный мир, запечатленный в живописных полотнах, не только в качестве эстетических феноменов, а с позиции их понимания как вещей, заряженных различными смыслами – символическими и – шире – в контексте проблематики самопознания, как ключ к идентичности человека. Основными задачами статьи является исследовать образы прошлого и символические доминанты, которые представлены в натюрмортах Казахстана, раскрыть, как предметный мир моделирует поиски идентичности, какие при этом используются дискурсивные практики.

2. Материалы и методы

2.1 Материалы исследования

Материалом статьи станут натюрморты мастеров Казахстана, в которых запечатлен мир вещей традиционной казахской культуры. В работе мы остановимся на вещах, которые широко представлены в отечественном натюрморте, а именно: произведениях народного прикладного искусства. Для осознания натюрмортного жанра как значимого духовно-социального высказывания и выявления его специфических особенностей на разных этапах развития нами будет рассмотрена динамика жанра на протяжении длительного периода, начиная с этапа становления живописной школы Казахстана в середине прошлого века до сегодняшнего дня.

2.2 Методы исследования

Для выявления специфики вещного мира, композиционной структуры натюрморта Казахстана был применен формально-стилистический анализ.

В качестве образцов для описания и анализа произведений натюрмортного жанра нами были использованы труды видных зарубежных искусствоведов (Scharigo, 1998, Bryson, 2017, Данилова, 1998).

Только недавно начали появляться научные статьи отечественных исследователей, которые стремятся проследить динамику развития этого жанра на примере

картин Государственного музея искусств имени А.Кастеева, а также рассмотреть использование вещи в современной бытовой картине как кодировки этнокультурной информации (Резникова, 2021, Shaigozova, Ibragimov, 2023).

В то же время для понимания бытия вещей, выставленных на обозрение в живописном произведении, и их художественного восприятия, мы опирались на труды представителей Visual Studies. В частности, для нас было важно определить, как зритель конкретного периода времени смотрел на изображенное, учесть его представления о мире, идеологические штампы, духовное состояние эпохи, то, как сам автор визуализировал эти знания. Мы использовали концепцию «period eye» («взгляд эпохи»), включающей в искусствоведческое познание достижения антропологии и психологии, исходя из историко-культурной предопределенности процессов видения картины. Выдвинувший эту концепцию М.Баксандалл настаивал на том, что плодотворный анализ изобразительного искусства невозможен в отрыве от всех контекстов культуры, без изучения духовной жизни и социокультурных практик, сопровождающих создание и восприятие произведения (Baxandall, 1972).

В своем исследовании мы также отталкиваемся от анализа визуальной культуры как особого способа репрезентации знания, предложенного С.Алперс. Ее книга «Искусство описания: голландское искусство в семнадцатом веке» (Alpers, 1984) продемонстрировала значимость Visual Studies для понимания феномена голландского натюрморта 17 века, золотого периода мировой натюрмортной живописи, выводя его за пределы формально-стилистического разбора и господства иконологических представлений о натюрморте как о кладези религиозных и моральных смыслов. С.Алперс определила, что в жизни голландского общества визуальная культура занимала центральное место: «можно сказать, что глаз был главным средством саморепрезентации, а визуальный опыт – основным способом самоосознания» (Alpers, 1984: 16). Поэтому в голландском натюрморте с его максимальным реализмом нужно видеть последствия усвоения научных знаний в сфере географии и оптики.

В статье будет применяться семиотические методы с опорой на труды представителей семиотической антропологии, в которых раскрывается тезис о двойственной природе (утилитарной и символической) предметов традиционной культуры, их высоком «семиотическом статусе» (Байбурин, 1989; Шаханова, 1998).

Для обобщения устремлений художников того или иного периода истории искусств и отражения в них общих социальных практик, господствующих форм сознания, ценностей, политики памяти нами будут применены некоторые принципы анализа дискурсивных и коммеморативных практик (Fairclough, 1995, Fairclough, 2001, Миллер, Ефременко, 2020).

3. Обсуждение

Натюрмортная живопись Казахстана является важной частью отечественного наследия. Уже самые ранние обращения к этому жанру, которые представлены в творчестве В.Теляковского, Б.Урманче, А.Черкаского, демонстрируют высочайший уровень мастерства и сложность формальных задач, которые ставили перед собой наши мастера. В соцреализме, где главенствовали тематический жанр и картины, освещающие моменты недавнего военно-революционного прошлого, натюрморт стал своеобразной нишей для решения чисто профессиональных задач, примером

того, как живописцы «писали в стол» во времена сталинского террора, особого отдохновения от картин на темы социалистического строительства.

Однако и в этом жанре, столь далеком от идеологии, сегодня мы явственно различаем принципы соцреалистического канона. Дискурс изобилия, главенствующий в советской живописи и кинематографе, является неизменным мотивом изображения вещей.

Советский Союз декларировал свою мощь и величие через размеры и количество предметов, от которых ломятся столы на колхозных праздниках, на полях, в домашних интерьерах, стремясь уничтожить следы воспоминаний о страшных периодах голода в разных республиках. В этюдах и эскизе к картине «Встреча Героев Социалистического Труда с трудящимися стран народной демократии» (1950-52) А.Кастеева количество свеклы и ее объемы гипертрофированы, стремясь к сказочным, почти мичуринским размерам.

«Книга о здоровой и вкусной пище» 1952 года, своего рода Библия советского строя, тоже предварялась лозунгом «К изобилию!», четко формулируя главный принцип светлого будущего.

Дискурс изобилия продолжает использоваться в живописи следующих десятилетий. Художники театра В.Теляковский и В.Колоденко обращались в это время к натюрмортам, в которых предметы своей мощью и великолепием вытесняют пространство, акцентируя вес, тяжесть, «телесность» вещи. В картине «Ночь» из серии В.Теляковского 1959 года, посвященной периодам суток, устойчивая монументальная пирамида из овощей и ягод воспринимается уже не как натура, а как памятник вечному благосостоянию и сытости.

В натюрмортах «Розы» и «Яблоки» 1970 года В. Колоденко весь холст украшается непрерывным цветочным или яблочным фризом. Желание заполнить каждый сантиметр холста фруктовой гирляндой, несомненно, выдает в авторе сценографа. В то же время решение декоративных задач в этом случае вплетено в единый официальный советский дискурс, связанный с насаждением идеи необыкновенного процветания одной шестой части суши.

Эти дискурсивные практики получают свое развитие и в творчестве живописцев. В первую очередь, в произведениях А.Галимбаевой, которая наряду с другими художницами Казахстана – Э.Бабад, Е.Карасуловой, Г.Исмаиловой, – внесла огромный вклад в развитие жанра натюрморта.

Голландский натюрморт 17 века, *stilleven* – это в первую очередь тихая жизнь вещей, предполагающая интерьер и выявление духа в нем царящего, а значит, демонстрацию нравов и духовных устремлений. Таким образом, предстояние предметов выходит за рамки констатации вещей, и становится действием со своей символикой и образами.

Главными героями натюрмортов А.Галимбаевой являются предметы традиционного казахского уклада, великолепные образцы декоративно-прикладного искусства: кесе, табак, ожау, құмыра, қоржын, көрпе.

Серия натюрмортов складывается у нее в единую картину, художница создает домашнюю сагу о жизни в кругу любимых вещей и занятий. С усердием рачительной хозяйки она не устает заполнять пространство картин попавшими в поле ее зрения хозяй-

ственными объектами. Зритель тоже попадает в плен ее «собирательства», поддаваясь доверчиво раскрытой ему красоте будничных предметов. У А. Галимбаевой, как мы отмечали ранее, «для того, чтобы очутиться в картине, нужно испечь хворост, сделать варенье, сшить коржын» (Шарипова, 2009). В то же время за частным изображением дастархана стоит особая философия вещи, парадигма Дома, где каждый предмет не случаен, он необходим, гармоничен как часть национальной картины мира.

В концепте Дома обязательным слагаемым является женский образ. В период становления казахской школы живописи многочисленные изображения женщины особенно семантически значимы. Ее образ восходил к культу матери-покровительницы, хранительницы очага и законов рода, обычаев, традиций.

Если мужчины в картинном пространстве казахской живописи 1950-х годов обычно предавались беседам, чтению газет и слушанию, то женщины изображались почти всегда, погруженными в хозяйские хлопоты. Они обязательно должны были что-то делать: готовить кумыс, печь баурсаки, валять шерсть, сучить нить и пр.

Следовательно, хлопоты по хозяйству сливались в восприятии зрителя с жизнью и процветанием дома, а женское начало становилось символической подменой Дома как основы бытия.

Не случайно, развитие натюрморта связано с творчеством женщин-художниц. Изображение национального быта в этих полотнах – это акцентирование привилегий Дома как стабильного, устойчивого, сакрального топоса.

Натюрморты А.Галимбаевой не открывают нам окно в иной иллюзорный мир, ориентируясь на европейскую живопись, начиная с Ренессанса. Наоборот, предметы выталкиваются в этот мир, являя собой пример работы над картиной как особого мифологического акта созидания и собирания отдельных вещей, используя тему творения мира, но применяя ее к бытовой ситуации. По М.Элиаде, значение ритуала заключается в том, чтобы «разъять Космос до состояния хаоса, а потом вновь возродить его» (Эллиаде, 1987: 19). Эта мифологическая картина мира получает воплощение в произведениях А.Галимбаевой. Поэтому ее картины также можно отнести к особой фольклорной ритуальной практике духовных благословений – бата. Щедрые живописные дастарханы делают наглядными и конкретными этические формулы магического фольклора.

Каждый натюрморт подспудно несет в себе функцию осуществления, материализации благословлений, устного народного творчества.

Например:

*Дастарханыңа береке берсін,
Бастарыңа мереке берсін,
Астарыңа адалдық берсін,
Бастарыңа амандық берсін,
Дендеріңе саулық берсін!*

Или:

*Дастарханнан дәм кетпесін,
Көңіліңнен сән кетпесін.
Ұрақ, ұлыс аман болып,
Өміріңнен мән кетпесін.*

Бата как религиозная практика становилась смысловой составляющей в картине. «Язык вещей, судя по всему, использовался главным образом для выражения тех идей, понятий, ценностей, которые не могли быть выражены столь же адекватно на других языках, в том числе и с помощью слов, – отмечает А.Байбурин, – к числу максимально невыразимых идей относятся и понятия, в которых сконцентрированы представления о высших жизненных ценностях, таких как судьба, благополучие, плодородие, продление потомства и т. п. Все эти понятия с помощью предметных символов получали конкретную осязаемую форму» (Байбурин, 1998: 83).

Таким образом, в период становления живописной школы идеальное состояние бытия, для достижения которого использовались ритуальные практики как бата, обретали свое художественное воплощение в таких инновационных по тем временам творческих практиках, как изобразительное искусство, и благодаря этому высоко ценились и получили глубокое осмысление зрителем тех лет.

Фольклорно-мифологические черты мира вещей у А.Галимбаевой особенно заметны в сравнении с другими авторами. Известного мастера натюрморта Казахстана А.Карасулову также привлекают предметы казахского декоративного искусства. Однако при изображении войлока («Натюрморт с кошмой», 1970), ее интересует чисто живописные задачи, она ищет возможности передать фактурные нюансы, рефлекс, редкие колористические сочетания. У А.Галимбаевой при той же проникновенной работе с красочной поверхностью, эстетической утонченностью во главу угла ставится необходимость отразить вечный порядок и гармонию повседневных вещей, передать единство ремесла, делания вещи и праздничности, которое присуще народному искусству, через гиперболизированную мощь, энергию, цвет предметов заставить почувствовать зрителя в качестве соучастника ритуала радость и благодарность за дарованное изобилие.

Особое значение натюрмортная живопись приобретает в 1960-70-е годы, в эпоху активных исканий национальной идентичности. Казахский быт декларативно выносятся на всеобщее обозрение, становится объектом высокого искусства, равного европейскому художественному наследию, провоцирует острое переживание его эстетических и живописных достоинств.

А. Матисс говорил, что всегда хотел, чтобы «усталый, надорванный, изнуренный человек перед моей живописью вкусил покой и отдых».

Т. Тогысбаев, как и вдохновивший его А.Матисс, стремился неустанно демонстрировать «оазисы счастья» среди потока советской повседневной, унифицированной жизни («Кухня», 1972). «Зоны красного цвета», резко выделявшиеся на фоне общего серого ряда картин на выставках семидесятых, влекли к себе, приковывали взгляд своей необузданной силой колорита. Если Матисс показал свою мастерскую, то Тогысбаев сделал своим главным топосом, «сакральным местом» кухню, нарушив, таким образом, иерархию значимых пространств. Однако в казахском культурном контексте кухня есть средоточие и символ национальной жизни, где құрақ көрпе, сандық, аяқ қап, келі, подобно живым существам, позируют зрителю, стремясь занять наиболее выигрышную позицию.

Для Т.Тогысбаева повседневные вещи казахского быта – не этнографическое понятие, как у предшественников, сколько национальное и нравственное. Из глубин

древности, которые в рамках советской идеологии оставались темными пятнами, не представляющими никакой ценности для прогресса национальных республик, он находит и демонстрирует бытовые предметы как исторические объекты, формируя культурную память, зримо показывая, что нужно помнить, что нужно увековечивать в истории, что считать действительно значимым.

В «Натюрморте на красном фоне» (1967) Т.Тогысбаев усиливает материальность вещей в противовес разработке пространства. Это не только отсылка на диалог с западным модернизмом или декоративной плоскостностью казахского народно-прикладного искусства. Пространственные планы исчезают, предметы: құмыра, құман, келі, ожау, кулсап, коржын, саба – изъяты из реального окружения и являют себя во все своей пластической мощи, словно на вывеске или на базарной площади. Здесь вновь царствует интенсивный красный фон, призывая зрителя замедлить шаг и присмотреться к «товару». Художник стремится утвердить ценность бытовой вещи, ее высокий семиотический статус. По мысли французского историка П.Нора, чем меньше память переживается внутренне, тем более она нуждается во внешней поддержке и в осязаемых точках опоры, «местах памяти», благодаря которым она существует (Нора, 1999: 28). Натюрморты с предметами национального быта, демонстрируя их как часть мертвой природы, тихого пребывания вещей и становятся «местами памяти» – триггерами коллективных воспоминаний, теми духовными приоритетами, которые объединяют нацию.

«Шестидесятники», опираясь на поэтику постимпрессионистов и кубистов, предвзято исследовали советской этнографической школы, вывели вещь как знак, обладающий огромным символическим и духовно-нравственным потенциалом. Они предъявили заурядные предметы казахского обихода в качестве проводников идентичности, стремясь изменить бытующее отношение к прошлому. Робкие шаги живописцев – «пятидесятников» раскрыть красоту и своеобразие достижений национального прикладного искусства переросли в целенаправленное движение художников, не прекращавших постоянно проговаривать уникальность и неповторимость собственного мира, сопротивляясь тем самым натиску и советской унификации, и колониальной политике забвения национальных корней.

Через самый далекий от идеологии, и благодаря этому относительно свободный от советской цензуры жанр натюрморта это поколение пыталось восстановить прерванные связи с прошлым, ценности и нормы степи, историю своего народа, т.е. стать хранителями культурной памяти.

В 1980-ые годы натюрмортная живопись отходит от декларативности, натиска вещей, возвращаясь на ниву формальных поисков, неспешной работы в границах живописной «кухни».

Сегодня для молодых мастеров творчество рассмотренных нами живописцев обрело новый смысл, стало стимулом к поиску собственных открытий.

Наиболее заметной чертой в живописи молодых живописцев становится так называемое «упрощение» натюрморта. Обращаясь к национальному искусству, изделиям народных мастеров они не проводят строгий отбор вещей, которые могут попасть в натюрморт, как это делали их предшественники. Каждая, самая неказистая вещь казахского быта достойна, по их убеждению, быть представленной

на полотне. Изображенные ими предметы не парадны, они далеки от идеальных произведений декоративного искусства, показанных А.Галимбаевой, Г.Исмаиловой, Т.Абуовым, Т.Тогысбаевым. В этом живописные работы схожи с фотографиями, в которых «предметом фотографического изображения часто становятся предметы и объекты, не имеющие ценности с точки зрения иерархии культуры» (Васильева, 2022), т.е. мастера современного натюрморта работают с национальными вещами как с заурядными предметами быта, находя источник для вдохновения в «низовой» массовой культуре и ее продукции

Происходит своеобразная интимизация натюрморта, художники выставляют личные вещи, которые передаются из поколения в поколение, не заботясь о возвышенном или эстетических качествах. Главное, что предметы быта продолжают хранить тепло и уют, которые заложены в семейной традиции и даруют стабильность психологического состояния.

Изображенная вещь, таким образом, в первую очередь, маркируют идентичность её хозяина. Классическим примером в этом случае являются «Башмаки» Ван Гога, «башмаки, поставленные на землю и обращенные непосредственно к зрителю, измятые, с распущенными шнурками, с неприглядной несоразмерностью между частями левого и правого башмака, выглядящие столь уныло и понуро», которые рассматривались искусствоведами как автопортрет, демонстрирующий одиночество и опустошенность художника (Шапиро, 1998: 126). В то же время выставляются бытовые предметы, знакомые каждому зрителю и вызывающие глубоко личные воспоминания. В постановке сквозит дух случайности и непреднамеренности. Особенно это заметно в работах А.Жургенова, А.Мустафа. Вещи в их натюрмортах, используя сравнение И.Даниловой, «начинают соскальзывать с поверхности, навстречу зрителю, они готовы «упасть к нему в объятия» (Данилова, 1998: 72). У молодых живописцев вещи теряют качества идеальных объектов, которые предназначены для любования. Чаши всегда заполнены кумысом, а пиалы – чаем, только что испеченный хлеб или приготовленная форель словно готовы «запрыгнуть» в тарелку к зрителю. Этим произведения молодых близки к голландским натюрмортам 17 века с наполовину съеденными ежевичными пирогами, опрокинутыми бокалами, скомканными скатертями. Эти произведения, согласно своей программе, говоря о непостоянстве и бренности, напоминают о смерти, о том, как в этом мире легко все можно потерять: «в сочетании с недоеденной булкой в центре картины устрицы наводят на мысль о том, что эти невидимые участники пиршества, насладившись плотскими удовольствиями, пренебрегли своим спасением, которое символизирует хлеб жизни» (Farago, 2023).

В то же время, голландские холсты на тему завтраков относятся к «натюрмортом беспорядка», олицетворяющим постоянную борьбу между пороком и удовольствием, добродетелью и воздержанием» (Bryson, 2017:23).

Высокий символический статус есть и в современных натюрмортах Казахстана, воспринимаемых как репрезентация угощения, где пища священна, и совместная трапеза связана с определенным ритуалом.

Н.Шаханова подчеркивала, что «довольно длительное время материальная культура рассматривалась в отрыве от духовной: к последней относили главным

образом фольклор, устное народное творчество, религию и т. п. Вместе с тем, как показали исследования последних лет, практически каждое явление, каждый предмет, объект материальной культуры был полифункциональным и выполнял, помимо чисто утилитарной, важную ритуальную, знаковую функцию» (Шаханова, 1998: 5). Изображение вещей сегодня для молодых художников становится не только демонстрацией атрибутов определенного обряда, но показам самого ритуального действия, попыткой вернуть символическую сопричастность к нему зрителя.

Натюрморт в истории советского искусства, ориентирующемся на академическую живопись, занимал самую низкую позицию. Главенство исторической живописи, монументальных батальных полотен, характерное для академизма, сохраняется и сегодня. Это связано с осознанным стремлением казахских мастеров воплотить в изобразительном искусстве исторические образы, полноценно раскрыв забытые страницы национальной истории. Тем не менее, поднимаясь по лестнице жанров вверх, молодые художники, актуализируют так называемый «исторический» натюрморт, обыгрывая и проникновенно раскрывая семантическую значимость национальных вещей.

С другой стороны, живописцы исторического жанра, столь же внимательны в своих монументальных полотнах к отдельным деталям снаряжения. К примеру, в картине «Воин» (2019) Т.Тлеужанов основное внимание уделяет вещественным свидетельствам древних эпох, словно исходя из того, что правда, материальная наполненность предметов является первым шагом к отражению истинной картины истории, ее подлинности. В конечном итоге обилие со вкусом написанных вещей оттесняет образ воина на периферию, а скульптурная красота шлема – **дулыға**, сложное украшение щита – **қалқан** выходят на первый план, требуя от зрителей длительного процесса перцепции.

И наоборот, картину К.Омархана «Қару жарак» 2023 года можно представить как исторический натюрморт, внимательное разглядывание которого приводит зрителя к созданию нарратива о исторической личности. Холст уравновешенного квадратного формата выполнен тем не менее с тем же пафосным настроением, который отличает нашу историческую живопись. Только вместо великих героев в нем представлены великие вещи – айбалта, дулыға, қалқан, ертоқым, шоқпар, кездік, – становящиеся субститутами, двойниками воина, сохраняя в русле фольклорно-мифологического мировидения, его силу и мощь. Отметим, что продвижение натюрморта в иерархии жанров прекрасно сознается самими мастерами. Не случайно, в названиях картин преобладают определения «национальный», «казахский» и «исторический».

Взаимодействие жанров мы наблюдаем сегодня повсеместно и важной характеристикой современной живописи Казахстана, работающей с предметным миром, является наличие в одном произведении характеристик различной жанровой природы. У К.Кансеит серию «Дефракция» 2023 года сложно отнести к определенному жанру. Это череда архитектурных видов, из которых словно выкачан воздух, а перед зрителем разворачивается настоящая битва абстрактных плоскостей, залитых чистым цветом – желтым или синим. Древняя архитектура Казахстана здесь выставлена как драгоценная вещь, как изделие древних мастеров, попавшее в натюрморт модерниста, который увлечен не передачей реальности, а оживлением скупых

геометрических форм, передачей их сложных пространственных взаимоотношений. Принципы натюрмортной живописи – бессюжетность, главенство формального совершенства, метафорический художественный язык, сакральность, знаковость вещей, – трансформируют вид мавзолея Ходжи Ахмета Яссауи в произведение, близкое метафизической живописи, отражающей духовные разломы человеческого бытия через предметный мир.

Столь же сложно обозначить жанровую принадлежность полотна «Қайта оралу» (2014) О.Кабоке. Бытовая сцена о возвращении в родной дом всадника, происходящая в солнечный летний день в степном пейзаже натюрмортизируется через изображение стройных рядов ковров, вывешенных сушиться на улице перед домом. Бытовые вещи образуют многослойный «занавес», который становится главным героем произведения, привлекая взгляд насыщенностью и разнообразием цветовой палитры. О.Кабоке соединяет здесь монументальность, выстроенную архитектуру форм и тончайшее прописывание узоров, затейливое их варьирование. Казахский орнамент выступает как древний текст, как письма, раскрывающие тайны истории. Украшенный им «занавес» становится поэтической метафорой границы времен, прошлого и настоящего, отражающий дискурс необходимости постоянного возвращения к прошлому, к собственной истории для обретения национального самосознания.

4. Результаты

В период становления живописи Казахстана натюрморт является многоуровневым явлением, сочетая в себе художественный, соцреалистический и фольклорно-мифологический дискурсы. Концепты изобилия, благопожелания в изображении национального быта легко считываются и разделяются зрителем. Это поколение еще является носителем памяти о прошлом, которая постепенно вытесняется идеологической машиной.

Используя модель дискурс-анализа Н.Фэркло (Fairclough, 1995, Fairclough, 2001) можно соотнести натюрмортную живопись шестидесятников с национальным дискурсом. Художниками активизируется сам текст – визуальное изображение – через его особую поэтику – монументальность, лапидарность, плакатность, символику цвета – для осуществления пропаганды своих идей, максимального воздействия. Натюрморт аккумулируют представление о национальном через изображение вещей традиционного быта. Они предстают как образы национального менталитета, миропорядка, ценностей степи, частью большого нарратива о казахской идентичности. Воздействие на формирование общественного мнения, просветительская, публицистическая позиция мастеров становятся важными составляющими процесса коммуникации со зрителем.

Сегодня художники уходят от большого нарратива, обращаясь к личной памяти, личному пространству, эмоциональному осознанию прошлого. Поэтому вновь в дискурсивных практиках актуализируется концепт Дома, а изображение домашних вещей становится важным маркером идентичности. Столь же значим концепт переживания, отражения индивидуальных эмоций, связанных с историческим прошлым.

В то же время современный натюрморт входит в арсенал политики памяти, использования прошлого для решения масштабных политических задач (Миллер,

Ефременко, 2020) и может рассматриваться как социальная практика, призванная воздействовать на общество, изменять общественный климат нашей страны.

5. Заключение

Жанр натюрморта – наиболее формальный жанр в изобразительном искусстве. Никакой другой жанр не имеет такой свободы от литературы и психологии.

В период независимости жизнь вещей вновь становится предметом изысканий художников. Если в советское время натюрморт являлся своеобразной художественной нишей, в которой можно было заниматься чистой живописью, а не раскрашенными картинками на правильные соцреалистические темы, то сегодня это восстановление в правах связано с другим. После исканий и экспериментов модернизма и постмодернистских игр вновь актуальным становится сам предмет живописи, ремесло, умение.

Активное развитие натюрморта вызвано стремлением художников Казахстана совершенствовать профессиональное мастерство, решать сугубо формальные задачи. В то же время многократное обращение к арсеналу предметов национального быта, значимость концепта Дом и эмоционального переживания прошлого; представление мира традиционных вещей как «места памяти», образной концентрации национального самосознания, связывает современные произведения с фольклорно-мифологическим дискурсом периода становления казахского искусства и с публицистическим изобразительным текстом шестидесятников, с нарративом казахской идентичности.

Сознательный традиционализм избран молодыми для решения актуальных задач, связанных с отражением в искусстве национальной идеи, обращением к ценностям и художественным истокам национальной культуры, стремлением осознать свое прошлое и дать ему достойную интерпретацию и через эти достижения воздействовать на современный социум, решая актуальные общественные проблемы.

Литература:

1. Alpers S. (1984) *The Art of Describing: Dutch Art in the Seventeenth Century*. – Chicago: University of Chicago Press. – 302 p.
2. Байбурин А. Семиотические аспекты функционирования вещей. Этнографическое изучение знаковых средств культуры. – Ленинград, 1989. – С. 63-89.
3. Васильева Е. Фотография: к проблеме вещи. Вестник Санкт-Петербургского университета. Искусствоведение Т.12, no. 2, 2022. с. 275–294. DOI: <https://doi.org/10.21638/spbu15.2022.204>
4. Vaxandall M. (1972) *Painting and Experience in Fifteenth-Century Italy. A Primer in the social history pictorial styles*. – Oxford: Clarendon Press.
5. Bryson N. (2017) *Looking at the overlooked: four essays on still life painting (Essays in Art and Culture)*. London: Reaktion Books Ltd. – 192 p.
6. Данилова И. (1998) Проблема жанров в европейской живописи: человек и вещь: портрет и натюрморт. Российский государственный гуманитарный университет, 1998. – 104 с.
7. Миллер, А. Ефременко, Д. (Ред.). (2020). Политика памяти в современной России и странах Восточной Европы. Акторы, институты, нарративы: коллективная монография. – СПб.: Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге.
8. Нора П. и др. (1999) Проблематика мест памяти. Франция-память / П. Нора, М. Озуф, Ж. де Пюимеж, М. Винок. – СПб.: Изд-во СПбГУ. – С.17-50.
9. Резникова Е. Эволюция казахстанского натюрморта на примере коллекции Государственного музея искусств Республики Казахстан имени А.Кастеева. Вопросы музеологии. Т.12, no. 2, 2021. с. 238–256. DOI: <https://doi.org/10.21638/spbu27.2021.207>

10. Шарипова Д. (2009) Айша Галимбаева. Дастархан. 100 шедевров искусства Казахстана. Живопись. Скульптура. Графика. – Алматы: ИД «Жибек жолы». – 81 с.
11. Шаханова Н. (1998) Мир традиционной культуры казахов (этнографические очерки). – Алматы: Казахстан. – 184 с.
12. Элиаде М. Космос и история. – Москва: Прогресс, 1987. – 312 с.
13. Fairclough N. The Dialectics of Discourse (Electronic resource). https://www.academia.edu/3290805/THE_DIALECTICS_OF_DISCOURSE
14. Fairclough N. (1995) Media Discourse (Electronic resource). URL: <http://bookre.org/reader?file=2258072&pg=1>
15. Farago J. (2022) A Messy Table, a Map of the World. The New York Times. 05.08. <https://www.nytimes.com/interactive/2022/05/08/arts/design/dutch-still-life.html>
16. Shaigozova Zh., Ibragimov A. (2023) Quraq in the contemporary art of Central Asia: symbolic language and artistic text. Central Asian Journal of Art Studies. vol. 8, no 1, c. 49–65, DOI: <https://doi.org/10.47940/cajas.v8i1.653>
17. Schapiro M. (1998) Vincent van Gogh's A Pair of Shoes: An Attempt at an Interpretation. Theory and Philosophy of Art: Style, Artist, and Society (Selected Papers). George Braziller Inc. 253 p.

References:

1. Alpers S. (1984) The Art of Describing: Dutch Art in the Seventeenth Century. University of Chicago Press. – 302 p. (in Eng).
2. Baiburin A. (1989) Semiotic aspects of the functioning of things. Ethnographic study of cultural signifiers. Leningrad, pp. 63-89. (In Russ).
3. Baxandall M. (1972) Painting and Experience in Fifteenth-Century Italy. A Primer in the social history pictorial styles. Oxford: Clarendon Press. (in Eng).
4. Bryson N. (2017) Looking at the overlooked: four essays on still life painting (Essays in Art and Culture). London: Reaktion Books Ltd. – 192 p. (in Eng).
5. Danilova I. (1998) The problem of genres in European painting: Human and inanimate: Portrait and still life. Moscow, Russian State University for the Humanities, 104 p. (In Russ).
6. Eliade M. (1987) Cosmos and History. Moscow: Progress. – 312 p. (In Russ).
7. Fairclough N. (1995) Media Discourse (Electronic resource). URL: <http://bookre.org/reader?file=2258072&pg=1> (in Eng).
8. Fairclough N. (2001) The Dialectics of Discourse (Electronic resource). URL: https://www.academia.edu/3290805/THE_DIALECTICS_OF_DISCOURSE (in Eng).
9. Farago J. (2022) A Messy Table, a Map of the World. The New York Times. 05.08. <https://www.nytimes.com/interactive/2022/05/08/arts/design/dutch-still-life.html> (in Eng).
10. Miller A., Efremenko D. (Eds.). (2020). A policy of memory in modern Russia and countries of Eastern Europe. Actors, institutes, narratives: the collective monograph. SPb.: Izdatel'stvo Evropejskogo universiteta v Sankt-Peterburge (In Russ).
11. Nora, Pierre, et al. The Problematics of Memory Sites. France-Memory / P. Nora, M. Ozuf, J. de Puimes, M. Vinok. Saint Petersburg, Izdatel'stvo Sankt-Peterburgskogo universiteta, 1999. (In Russ).
12. Reznikova E. (2021) Evolution of Kazakhstani still life on the example of the collection of the State Museum of Arts of the Republic of Kazakhstan named after A.Kasteev // Voprosy museologii, vol.12, no. 2, pp. 238–256. DOI: <https://doi.org/10.21638/spbu27.2021.207> (In Russ).
13. Sharipova D. (2009) Aisha Galimbaeva. Dastarkhan. 100 masterpieces of art of Kazakhstan. Painting. Sculpture. Graphics. – Алматы: Publishing House «Zhibek zholy». p. 81. (In Russ).
14. Shakhanova N. (1998) The world of traditional Kazakh culture (ethnographic sketches). Алматы: Казахстан. – 184 p.
15. Shaigozova Zh., Ibragimov A. (2023) Quraq in the contemporary art of Central Asia: symbolic language and artistic text. Central Asian Journal of Art Studies. vol. 8, no 1, c. 49–65, DOI: <https://doi.org/10.47940/cajas.v8i1.653> (in Eng).
16. Schapiro M. (1998) Vincent van Gogh's A Pair of Shoes: An Attempt at an Interpretation. Theory and Philosophy of Art: Style, Artist, and Society (Selected Papers). George Braziller Inc. 253 p. (in Eng).
17. Vasilyeva E. (2022) Photography: To the Problem of Thing // Vestnik of Saint Petersburg University. vol.12. no. 2, pp. 275–294. DOI: <https://doi.org/10.21638/spbu15.2022.204> (In Russ).

А.Ж. Қазтуғанова

*М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты,
Алматы, Қазақстан
E-mail: zhasaganbergen@mail.ru
ORCID ID: 10000-0003-1248-2759*

ҚАЗАҚ ӨНЕРТАНУ ҒЫЛЫМЫНЫҢ ТҰҢҒЫШ АКАДЕМИГІ

Аңдатпа. Академик Ахмет Жұбанов отандық музыкатану және кәсіби музыкалық білімнің негізін салған тұлға, жазба дәстүріндегі композиторлық мектептің іргесін қалаушылардың бірі, қазақтың ұлт аспаптар оркестрін құрған тұңғыш дирижері болғандықтан, оның әртүрлі бағыттағы шығармашылығы қамтылған еңбектер жазылған. Дегенмен оның ҚР ҰҒА құрылтайшыларының қатарындағы ерен еңбегі көлеңкеде қалып келеді. Солардың қатарында тек ҰҒА қабырғасында атқарылған КССР ҒА қазақстандық филиалынан бастау алған өнертану секторының құрылуына, меңгеруші ретінде оның тізгінін ұстап, дәстүрлі музыканы жинақтап, зерттеп, насихатталуына, ғылыми ұлттық кадрларды дайындауда, диссертациялық кеңестің ашылуына, диссертациялардың қорғалуына, ғылыми-танымдық, музыкалық-этнографиялық еңбектердің жарыққа шығуына және т.с.с. сан алуан мәселелердің түйінін тарқатып, бір ізге түсіріп, орнықтырып, дамуына қосқан үлесі туралы көрініс тапқан еңбектер жоқтың қасы. Осыған орай ҚР ҰҒА жүйесінде А.Қ.Жұбановтың ғылыми-ұйымдастырушылық қызметін зерттеу мақаланың негізгі мақсаты болып табылады. А.Қ.Жұбановтың шығарған еңбектерінің маңызын ұғыну, ғылыми орта қалыптастыру, ізбасарларды дайындау, қазақ музыка өнеріндегі көшбасшылық қабілетімен қатар, жалпы өнертану саласының көшбасшысы ретінде қосқан үлесін тану мәселелері мақаланың ғылыми-практикалық маңыздылығын көрсетеді. Тарихи-теориялық тұрғыдан талдауға алынған Академик Ахмет Жұбановтың ҚР ҰҒА жүйесінде атқарған ғылыми-ұйымдастырушылық қызметі, өнегелі істі келешек ұрпаққа дәріптеу, ұлттық өнерге риясыз еңбек ету жолын зерттеу барысында анықталған мағлұматтар зерттеудің құндылығын көрсетеді.

Алғыс: Мақала AP19676609 «Жаңа гуманитарлық білімді қалыптастыру үдерісіндегі академиялық музыкатану ғылымы» атты жоба аясында әзірленді.

Кілт сөздер: өнертану секторы, музыкатану ғылымы, тұңғыш академик, диссертациялық кеңес, іргелі зерттеулер.

А.Ж. Қазтуғанова

*Институт литературы и искусства имени М.О. Ауэзова,
Алматы, Казахстан
E-mail: zhasaganbergen@mail.ru
ORCID: 0000-0003-1248-2759*

Первый академик в искусствоведении Казахстана

Аннотация. Творчеству академика Ахмета Жубанова – личности, заложившей «фундамент» отечественного музыковедения и профессионального музыкального образования, одному из основоположников композиторской школы письменной традиции, первому дирижеру Казахского оркестра народных инструментов – во всем многообразии граней посвящены специальные работы. Однако его доблестный труд в ряду учредителей НАН РК остается в «тени». В том числе – создание

сектора искусствоведения, берущего начало в казахстанском филиале АН КССР, в стенах НАН, обобщение, изучение и пропаганда традиционной музыки, подготовка научных национальных кадров, открытие диссертационного совета, защита диссертаций, издание научно-познавательных, музыкально-этнографических трудов и др. В этой связи основной целью статьи является изучение научно-организационной деятельности Жубанова А. К. в системе НАН РК. Признание вклада А. К. Жубанова как лидера в области искусствоведения в целом, наряду с осознанием значения его трудов, формированием научной среды, подготовкой последователей, лидерством в казахском музыкальном искусстве определяет научно-практическую значимость данной статьи. Избранная для анализа с историко-теоретических позиций научно-организационная деятельность в системе НАН РК академика Ахмета Жубанова, сведения, приведенные для будущих поколений с целью популяризации нравственного дела, самоотверженного труда в национальном искусстве, подтверждают ценность исследования.

Благодарности: Статья подготовлена в рамках проекта AP19676609 «Академическое музыковедение в процессе формирования нового гуманитарного знания».

Ключевые слова: сектор искусствоведения, музыковедение, первый академик, диссертационный совет, фундаментальные исследования.

A.Zh. Kaztuganova

*M.O. Auezov Institute of Literature and Art,
Almaty, Kazakhstan*

E-mail: zhasaganbergen@mail.ru

ORCID: 0000-0003-1248-2759

The first Academician in art history of Kazakhstan

Abstract. Special works are dedicated to the creative legacy of Academician Akhmet Zhubanov, a figure who laid the “foundation” of domestic musicology and professional music education, one of the founding figures of the composer’s school in written tradition, and the first conductor of the Kazakh Orchestra of Folk Instruments, covering the diverse facets of his contributions. However, his commendable work among the founders of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan remains in the “shadow”. This includes the establishment of the sector of art history, originating in the Kazakh branch of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR, within the walls of the National Academy of Sciences. The sector is dedicated to the compilation, study, and promotion of traditional music, the training of scientific national personnel, the establishment of a dissertation council, defense of dissertations, publication of scientific and ethnographic works, and more. In this context, the main goal of the article is to study the scientific and organizational activities of Akhmet Zhubanov within the system of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. Recognition of Akhmet Zhubanov’s contribution as a leader in the field of art history as a whole, along with an understanding of the significance of his work, the establishment of a scientific environment, the training of successors, and leadership in Kazakh musical arts, defines the scientific and practical significance of this article. The selected analysis of the scientific and organizational activities of Academician Akhmet Zhubanov within the system of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan from a historical and theoretical perspective, along with the information provided for future generations with the aim of promoting moral values and dedicated work in national art, confirms the value of this research.

Acknowledgements: Prepared under the project AP19676609 «Academic musicology in the process of forming a new humanitarian knowledge».

Keywords: sector of art criticism, musicology, first academician, dissertation council, fundamental research.

1. Кіріспе

Ұлт зиялыларының табанды еңбектерінің нәтижесінде 1946 жылдың 1 маусымында Қазақстан Республикасының Ұлттық ғылым академиясы ҚазКСР Ғылым Академиясы

болып құрылды. Бұл ретте қуғын-сүргін, аштық, жер аудару, саяси қысыммен қатар, өткізілген съезд, партия, үкімет талаптары т.с.с., мәселелерге қарамастан Академияның іргесі қаланды. Содан бастап мүшелікке қабылданған 14 ҚазКСР ҒА академигі мен 16 ҚазКСР ҒА корреспондент-мүшесі*, әсіресе ұлттық кадрлар еліміздегі білім, ғылым, мәдениет, өндіріс және т.б. бағыттарды қалыптастырумен қатар, қоғамдық сананың, экономикалық тұрақтылықтың, әлеуметтік үдерістің және рухани құндылықтардың көнеден жалғасқан дәстүрлі болмысын сақтай келе жаңа деңгейде дамыту жолында маңызды әрі күрделі міндет атқарды. Сол алғашқылардың ішінде өнертану саласы бойынша тұңғыш және бүгінгі күнге дейін бірегей, яғни жалғыз академик Ахмет Қуанұлы Жұбанов ұлттық рухтың азығына айналған өнер саласының өркендеуіне елеулі үлес қосып, шешуші, әрі ауқымды істерді жүзеге асырды.

Академик Ахмет Жұбанов отандық музыкатану және кәсіби музыкалық білімнің негізін салған тұлға, жазба дәстүріндегі композиторлық мектептің іргесін қалаушылардың бірі, қазақтың ұлт аспаптар оркестрін құрған тұңғыш дирижері болғандықтан, оның әртүрлі бағыттағы шығармашылығы қамтылған еңбектер жазылған. Дегенмен оның ҚР ҰҒА құрылтайшыларының қатарындағы ерен еңбегі көлеңкеде қалып келеді. Солардың қатарында тек ҰҒА қабырғасында атқарылған КССР ҒА қазақстандық филиалынан бастау алған өнертану секторының құрылуына, меңгеруші ретінде оның тізгінін ұстап, дәстүрлі музыканы жинақтап, зерттеп, насихатталуына, ғылыми ұлттық кадрларды дайындауда, диссертациялық кеңестің ашылуына, диссертациялардың қорғалуына, ғылыми-танымдық, музыкалық-этнографиялық еңбектердің жарыққа шығуына және т.с.с. сан алуан мәселелердің түйінін тарқатып, бір ізге түсіріп, орнықтырып, дамуына орасан зор еңбек етті. Бұл туралы сол кездегі ҚР ҰҒА корр.-мүшесінің бірі болған Қ.Жұмалиев: «... 1945 жылы СССР Ғылым академиясының қазақстандық филиалының жанынан өнертану секторын құрып, оның жұмыстарын жолға қоюшы да – Ахмет Жұбанов» (Жұмалиев, 2006: 48) – деген. Бұл кейін ҚазССР Ғылым академиясы Президиумының жанынан ашылған «Өнертану» секторына ұласты. Осы тұрғыдан алғанда академик Ахмет Жұбановтың ҚР ҰҒА жүйесінде атқарған еңбегінің зерттелуі тақырыптың өзектілігін танытады.

Зерттеудің негізгі мақсаты ретінде академик Ахмет Жұбановтың Қазақстан Республикасының Ұлттық ғылым академиясының құрылуындағы атқарған қызметін, өнертану саласының қалануындағы рөлін, музыкатану ғылымының дамуына қосқан үлесін анықтау болып табылады.

2. Зерттеу әдістері және материалдары

2.1 Зерттеу әдістері

Академия жүйесінде заман талабына сәйкес өзгерістер еніп, ғылыми институттарға межеленгеніне орай, қоғам мен саясаттың, аласапыран кезеңнің тұрақсыздығына қарамастан, өз дәрежесін жоғалтпай, білікті маман және ұлттық кадр ретінде

---

* Еліміздің тұңғыш академиктері – Қ.И.Сәтбаев, М.О.Әуезов, Ә.Б.Бектұров, І.К.Кеңесбаев, А.Жұбанов, Н.Т.Сауранбаев, Н.В.Павлов, И.Г.Галузо, М.И.Горяев, Г.А.Тихов, В.Г.Фесенков, М.П.Русаков, Н.Г.Кассин, С.В.Юшков болса, корреспондент-мүшелері – Ә.Х.Марғұлан, А.Ж.Машанов, Қ.Жұмалиев, А.М.Фаббасов, К.М.Мыңбаев, А.Н.Сызганов және т.б. болды.

елге қажет болып, сұранысы ұлғая түсті. Мәселен, А.Қ.Жұбанов осы сектордың ашылғанынан бастап бөлім меңгерушісі қызметін өмірінің соңына дейін атқарды: 1945 жылы СССР Ғылым академиясының қазақстандық филиалының жанынан өнертану секторын, 1946-50 жылдары ҚазССР Ғылым академиясы Президиумының жанынан ашылған «Өнертану» секторын, 1951-61 жылдары ҚазКСР Ғылым академиясының Тіл және әдебиет институтындағы «Өнертану» бөлімін, 1961-68 жж. М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтындағы «Музыкатану» бөлімін басқарды. Ахмет Жұбановтың ұйымдастырушылығымен осы кара шаңырақта «Музыкатану» бөлімінен бөлек тағы да екі бөлім ашылуына мұрындық болды. Бұл жайын ҚР ҰҒА корр.-мүшесі Б.Г.Ерзакович: «В 1945 г. по поручению первого президента Академии наук Каныша Имантаевича Сатпаева он организовал Сектор искусствоведения, в последствии ставший основой для образования трех отделов: музыкального искусства, которым он руководил до конца своей жизни, театрального и изобразительного искусства» (Ерзакович, 1979: 175), – деген.

Осыған байланысты А.Жұбанов ҚР ҰҒА жүйесінің құрылтайшыларының құрамына қалай келді? Оның ғылыми-ұйымдастырушылық қызметі қалай қалыптасып, дамыды? Ұлт зиялылары сталиндік қуғын-сүргінге ұшырап, Сібірге айдалып жатқанда, бұл ретте ату жазасына кесілген Құдайберген Жұбановтың інісі ретінде СССР ПХК көзінен таса қалмаған Ахмет Қуанұлы ҰҒА өнертану секторының тізгінін ұстап, меңгерушісі қызметін ұзақ уақыт қалай атқарды? Ғылыми жолын жалғастыратын ұлттық кадрларды қалай және кімдерді тәрбиеледі (олардың қатарында «халық жауы» аталғандардың балалары да кездескен)? және т.с.с. сауалдарды шешуді талап етеді. Әлбетте, мақала көлемінде бұл сұрақтарға жауап жазу мүмкін еместігін ескеріп, ҚР ҰҒА жүйесінде А.Қ.Жұбановтың ғылыми-ұйымдастырушылық қызметі төңірегіндегі мәселелерге тоқталып, оларды тарихи-теориялық тұрғыдан талдау жүргізуді жөн санадық.

2.2 Материалға сипаттама

Ахмет Қуанұлы Жұбановтың қазақ музыка тарихында алатын орны ерекше. Ахмет Жұбанов өнер саласындағы көптеген істің басталуына мұрындық болғандықтан, көшбасшы ретінде айтатын тұстары жетерлік. Қазақ КСР Ғылым академиясының алғашқы құрылтайшыларының бірі, отандық музыкатану және кәсіби музыкалық білімнің негізін салған тұлға, жазба дәстүріндегі алғашқы қазақ композиторы, ұлт аспаптар оркестрін құрушы және кәсіби дирижер, өнертану ғылымының тұңғыш және бірегей академигі деген жетістіктері көшбасшы ретінде атауға мүмкіндік береді. Соның ішінде бойындағы дирижерлік қабілеті көшбасшы болудың маңызын күшейте түскендей. Мәселен XX ғасырдағы дирижерлер туралы келесі жолдарды келтіруге болады: «The most effective 20th-century conductors have been both gifted musicians and skilled and sensitive leaders, capable of dealing authoritatively with professionals in their own field while possessing the deftness to understand the needs of their economic supporters and public» (Lotha, Rodriguez, Young, 2023), – деген. Аудармасын келтіретін болсақ, XX ғасырдың алдыңғы қатарлы дирижерлері дарынды музыканттар да, тәжірибелі және сезімтал көшбасшылар да болды, олар өздерінің экономикалық сұраныстары мен тындармандарының

қажеттіліктерін түсіну үшін ептілікке ие бола отырып, өз саласының мамандарымен беделді қарым-қатынас жасай алғандығы туралы айтылған. Айналасындағы әріптестерімен сауатты әрі жоғары кәсіби деңгейде қарым-қатынас жасап, жанкешті қызмет атқарған Ахмет Жұбановтың ептілігі тәжірибелі дирижерлерден қарағанда жоғары екендігін көруге болады. Себебі, басқа дирижерлер музыкалық сауаты бар орындаушылармен жұмыс жасаған болса, Ахмет Жұбанов хат танымайтын, есту қабілеті дамыған орындаушылармен қызметтес болған. Бұл тарулы Б.Ерзакович: «Работа дирижера тогда в еще безнотном оркестре была особенно трудна. Многие кюи имеют сложные ритмические структуры мелодий, разнообразную нюансировку, оригинальные формы. Ахмет Куанович умело спланировал музыкантов, не имеющих опыта ансамблевой игры, в единый художественный коллектив не усердным размахиванием дирижерской палочки, а внешне скромным, но выразительным жестом, который имел эмоциональное значение, влекущее игру музыкантов в единое стройное русло. За дирижерским пультом Ахмет Куанович не отвлекал публику собственной персоной, а сосредоточивал ее внимание на красоте кюев, на их художественном содержании и добивался большого успеха» (Ерзакович, 1979: 173-174), – деген.

А.Жұбановтың шығармашылы туралы жазылған зерттеулерге көз жүгіртсек, әртүрлі жанрдағы басылымдарды кездестіре алдық. Мәселен, әдебиеттанушылар – М.Әуезовтің, Қ.Жұмалиевтің, Р.Бердібаевтың, С.Мұқановтың, Ғ.Мүсіреповтің, З.Қабдоловтың, ақын-жазушылар – Ә.Нұрпейісовтің, Ф.Оңғарсынованың, Х.Ерғалиевтің, Ә.Тәжібаевтың, музыкатанушылар – А.Алексеевтің, П.Аравиннің, М.Ахметованың, А.Темірбекованың, Т.Бекхожинаның, Ж.Рсалдиннің, С.Күзембайдың, композиторлар – Д.Кабалевскийдің, Е.Брусиловскийдің, Л.Хамидидің, Қ.Қожамьяровтың, Е.Рахмадиевтің және т.б., орындаушылар – Ғ.Құрманғалиевтің, Х.Тастановтың, Қ.Лекеровтің, Е.Коганның, шәкірттері – Б.Ерзаковичтің, Б.Ғизатовтың, Ғ.Бисенованың және т.б. зерттеу мақалалары мен естеліктері жарық көрген. Соңғы басылымдардың ішінде А.Жұбанов туралы мағлұматтар онымен қызметтес болған М.О.Әуезов туралы жарияланымдардың да көзге ілігетін тұстары бар. Солардың қатарында шет елдік жариялымдарда М.О.Әуезовпен шығармашылық бірлестікте атқарған қызметі туралы мәліметтерді келесі жолдармен келтіруге болады: «By dramatic concept, the completeness and brilliance of the created portrait, the organic use of the original songs, the work of A.K.Zhubanov and L.A.Khamidi is a worthy musical monument to Abay, which is artistically convincing and realistic. Creation of monumental opera score by A.K.Zhubanov and L.A.Hamidi based on libretto by M.O.Auezov was dedicated to the 100th anniversary of the poet-enlightener (the premiere of the performance took place on December 24, 1944)» (Omarova, Kaztuganova, Sultanova, Tatkenova, Kdurniyazova, 2020: 11). Аудармасына назар аударсақ, мұнда авторлар драмалық концепциясы бойынша жасалатын портретті толық әрі жарқын сомдау арқылы Абайға лайықты музыкалық ескерткіш орнатты. А.Қ.Жұбанов пен Л.А.Хамиди Абайдың төл әндерін көркемдік жағынан нанымды, шынайылығымен епті пайдаланды. М.О.Әуезовтің либреттосы бойынша А.Қ.Жұбанов пен Л.А.Хамидидің монументалды опера партитурасын жасау ақын-ағартушының 100 жылдығына

арналды (спектакльдің премьерасы 1944 жылы 24 желтоқсанда өтті). Сондай-ақ бұл зерттеуде авторлардың шығармашылығына және жеке туындыға зерттеулер арналғаныменен, олардың шығармашылық бірлестік мәселесіне қатысты ізденістер әлі де жалғастыруды қажет ететіндігі туралы баяндалған. Мысал ретінде «Kazakh music in the global context» (Kaztuganova, Omarova, Kasimova, Turmagambetova, Kuzembay, 2019) атты мақаланы келтіруге болады.

3. Талқылау

Ахмет Жұбановтың Қазақ КСР Ғылым академиясының алғашқы құрылтайшыларының бірі ретінде зерттеу мәселесіне назар аударғанда ол туралы соңғы кезеңде жазылған еңбектердің де маңызы ерекше. Мәселен өнертану кандидаты А.Қ.Омарова мақаласында: «Понять процесс развития современной культуры Казахстана вне осознания той роли, которую сыграл в ней Ахмет Куанович Жубанов, теперь достаточно сложно. Не случайно на протяжении последних десятилетий обсуждение этапов его творческой биографии и многогранной деятельности составляет непреходящий этап в изучении истории казахской музыки» (Омарова, 2022: 61), – деген. Бұл жолдардың мәніне назар аударсақ, ұлт тағдырындағы Ахмет Қуанұлы Жұбановтың рөлін анықтамастан Қазақстанның қазіргі мәдениетін дамыту процесін түсіну қазір өте қиын екендігін ортаға тартуы орынды. Сол сияқты жалпы Қазақстандағы өнертану ғылымының қалыптасуы, орнығуы, дамуы туралы сөз қозғағанда Ахмет Қуанұлы Жұбановтың Қазақ КСР Ғылым академиясында атқарған қызметі, сол кезеңде өнертану ғылымына қосқан үлесі жайында сөз қозғалмаса, оның ғылыми шығармашылығын өздігімен қарастырудың мәні жоқ екенін ұғынасың.

А.Жұбановтың академик атануына және докторлық ғылыми дәрежесін алуға қазақ халық музыкасының тарихы, әнші-күйші композиторлардың өмірі мен шығармашылығы зерттелген «Қазақ халық композиторларының өмірі мен творчествосы» (1942) атты ғылыми еңбегі қаншалықты пайдасын тигізгенін, кейін уақыт өте келе ол осы еңбегі үшін зардап шеккенін айту қажет. Бұл туралы мәліметтер «Ахмет Жұбанов в годы апогея сталинской политической репрессии» (2) атты еңбекте тұтас қамтылған. Ахмет Жұбанов тап осы «Қазақ халық композиторларының өмірі мен творчествосы» (1942) атты еңбегі үшін тағдыр тәлкегін тартса да осы кітаптың негізінде әлі күнге дейін теңдесі жоқ «Ғасырлар пернесі» (1958) және «Замана бұлбұлдары» (1963) атты іргелі басылымдарын шығарды. Тап осы еңбегі туралы академик М.О.Әуезов: «Книга, впервые излагающая в строгой последовательности, в строгой системе научного исследования факты жизни и творческой деятельности группы выдающихся казахских композиторов, не только воскрешает их имена для истории культуры или для истории казахской музыки. Автор широко освещает историческую эпоху, вникает в глубины общественной психологии, в исторически обусловленные смены вкусов, построений той среды, которая выдвинула каждого из композиторов-певцов. Конкретно, тонко анализируя наследие каждого из них через их творческую психологию, через особенностей их индивидуального дарования, через особенную личную судьбу каждого композитора, автор на исследуемом им материале восстанавливает для нашей современности и для будущего широкую картину вековой истории борьбы и судеб, дум и чувствований передовых деятелей

своего народа» (Ауэзов, 2013: 34). Осы еңбегі арқылы Ахмет Жұбанов келешектегі музыкатану ғылымының даму бағыттарын айқындап, қазақ музыкасындағы тарихи-теориялық бағыттардың негізін салып, өшпес із қалдырды. Осы арқылы бұл еңбектің бір адамның тағдыры ғана емес, бүкіл ғылыми саланың тағдыры шешілгенін көруге болады. «Қазақ халық композиторларының өмірі мен творчествосы» атты еңбек «Классикалық зерттеулер» көптомдық сериясының 2-томын (2013) құрды.

А.Жұбановтың ғылыми-ізденушілік бағыты ХІХ ғасырда өмір сүрген ауызша кәсіби халық композиторы Құрманғазының шығармашылығын зерттеуден басталды. Бұл арада ғалымның алғашқы рет қазақ тілінде шығарған «Құрманғазы» (1936, 1960, 1961, 1978) еңбегінің орны ерекше. Осыған орай Б.Момышұлы жазған келесі жолдар ойға оралады: «... ол әлдеқашан өліп қалған Құрманғазыны тірілтті. Рас-өтірігін білмеймін. Құрманғазы төңірегінде алып-қашты сөздер бар ғой. Ахаң Құрманғазыны бұзық, қарақшы деген жок, композитор ретінде тірілтті. Әрі-беріден кейін ол кісі Құрманғазы атындағы ұлт оркестрін құрды. Құрманғазы күйлеріне өңдеу жүргізіп, оны оркестрде орындайтын етті. Орысша айтқанда, он ему “памятник воздвиг нерукотворный”. Сөйтіп, Құрманғазының алдында үлкен азаматтық істеді. Мұны мен Ахаңның үлкен адамгершілік, үлкен азаматтық еңбегі деп санаймын» (Момышұлы, 2006: 106). «Құрманғазы» атты еңбегінің нәтижесінде ұлт аспаптар оркестріне де (1944), Қазақ ұлттық консерваториясына да (1945) Құманғазының есімі берілген.

Осындай істердің басы-қасында жүрген академик Ахмет Жұбанов қазақтың ұлттық ғылыми кадрлардың қалыптасуына да елеулі еңбек етті. Арнайы мамандардың жетіспеуіне байланысты бұл секторда өнертану саласын зерттейтін кадрларды даярлауда ғалымның белсенді қызметі нәтиже беріп, алғашқы жоғары дәрежелі музыкатанушылар пайда болды. Атап айтқанда, жас өнертанушылар мен аспиранттар, ізденушілер легінде: Б.Ерзакович, М.Ахметова, Б.Гизатов, Ж.Рсалдин, З.Қоспақов, Т.Мерғалиев, Ғ.Бисенова, А.Темірбекова, Н.Кетегенова, З.Жанұзақова, Т.Бекхожина, С.Күзембай және т.б. болды. М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтында ұзақ жылдар бойы қызмет еткен өнертанушылардың ғылыми және этнографиялық еңбектеріне жетекшілік еткен де А.Жұбанов. Бұған дәлел ретінде өнертану ғылымдарының докторы Б.Қарақұловтың мақаласынан келесі жолданды ұсынамыз: «Представляя в Академии все искусствоведение республики, он открывает сначала сектор искусствоведения при Президиуме Казахского филиала Академии наук СССР, а затем – отдел музыкального искусства при Институте литературы и искусства АН Казахской ССР, в котором он был до конца своей жизни руководителем всех научных исследований, главным редактором и составителем многих изданий по искусствоведению, заботливым воспитателем научных кадров. О продуктивности созданного им в стенах Академии наук научно-исследовательского коллектива можно судить по тому, что большая часть научных изданий по музыкальному искусству в республике была подготовлена учениками и последователями Ахмета Куановича: Б.Г.Ерзаковичем, М.М.Ахметовой, Б.Г.Гизатовым, Т.Бекхожиной, З.Б.Джанузаковой, А.З.Темирбековой, З.Коспаковым, С.А.Күзембаевой, А.С.Кетегеновой, Х.Т.Жузбасовым, Б.И.Каракуловым» (Каракулов, 2006: 38).

Жас ғалымдарды тәрбиелеу барысында Қазақстан аймақтарына экспедициялық сапарлар ұйымдастырып, көптеген халық мұраларын, әнші-күйші туындыларын

таспаға жазып, қағазға түсіріп, келешек ұрпаққа аманат етіп, сақтап қалды. А.Қ.Жұбановтың ғылыми жетекшілігімен бөлімнің қызметкерлері дәстүрлі музыкалық мәдениет пен кәсіби композиторлық шығармашылықтың тарихи және теориялық мәселелерін ғылыми тұрғыдан игеру және зерттеу жұмыстарын жүзеге асырды. Бұл кезде қызмет атқарған ғалымдар туралы «Ancient saryns of the great steppe» атты мақалада келесі жолдар берілген: «As a result of constant efforts of famous scholars and art history specialists, who worked for many years at the M.O. Auezov Institute of Literature and Art, its rare foundation represents a treasury of Kazakh (including musical) folklore. The collection of materials to the foundation began approximately in 1932. At the same time, until 1955, the fixation and recording of music (and accompanying information) was done directly from the performers. Since 1955, the preservation of the heritage was provided by sound recording on tape. In addition, the field materials have been reflected in musical ethnographic collections» (Gafurbekov, Omarova, Kaztuganova, 2019: 121), – деген. Ұзақ жылдар қызмет еткен өнертанушы ғалымдардың тынымсыз еңбегінің нәтижесінде фольклор үлгілерінен бастау алатын музыкалық фольклор және дәстүрлі ән, күй, жыр үлгілері М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының сирек қорында сақтаулы. Қорда жинақталған мұраларға көз жүгіртсек, мұндағы жәдігерлерді сақтау шамамен 1932 жылдардан басталған. Сол жылдардан бастап әндер мен күйлер тікелей орындаушылардан тыңдалып, сол күйінде хатқа түсірілгендігімен құнды. 1955 жылдан кейінгі дүниелер бобиналық таспаға жазылып алынған. Этнограф-ғалымдар жинаған іссапар материалдары музыкалық-этнографиялық жинақ ретінде баспа бетін көрді. Соның нәтижесінде Б.Г.Ерзаковичтің «Қазақстанның халық әндері» (1955), «Қазақтың советтік халық әндері» (1959), З.Жанұзақованың «Қазақ халқының аспапты музыкасы» (1964), Т.Бекхожинаның «Қазақтың 200 әні» (1967), Т.Мерғалиевтің «Домбыра сазы» (1972), «Жаңа дәуір жыршысы» (1980), А.Темірбекованың «Қазақтың халық әндері» (1975), Б.Қарақұловтың «Асыл мұра» (1981) Б.Ерзакович, Б.Қарақұлов, З.Қоспақовтың «Қазақтың музыкалық фольклоры» (1982) және т.б. жарияланды. Сол жылдардан бастап, Институт ұйымдастырған іссапарлардан халық композиторларының шығармашылығындағы әр тұлғаға жеке тоқталып өтетін шағын кітапшалар шығарылып келген. Мысалы, Кенен Әзірбаевтың «Кенен Әзірбаевтың әндері» (1955), Қожағұлұлы Біржан сал «Әндері» (1959), «Ләйлім шырақ» (1983), Ақан сері Қорамсаұлының «Әндері» (1959), «Маңмаңгер» (1988), Жаяу Мұсаның «Ән, күйлері» (1959), «Әнші тағдары» (1971), «Ақ сиса» (1985), Абай Құнанбаевтың «Айттым сәлем, Қаламқас» (1986), Әсет Найманбаевтың «Инжу-Маржан» (1992), Үкілі Ыбырай Сандыбайұлының «Гэкку» (1995) және т.б. ән жинақтары басылып шықты. Бұл жинақтарға енген әндерді қазақ тарихындағы «алтын дауысқа» айналған тұлғалармен қатар, есті сөздің қадірін білетін күймақұлақ жандар жеткізді. Бұл еңбектері бүгінгі күнде қолға түсе бермейтін, сирек ұшырасатын тарихи еңбектерге айналғандығына көзіміз жетті.

А.Жұбановтың бастаған ісін жалғастырған кейінгі буын зерттеушілері этнографиялық материалдарын ғылыми басылым ретінде де жарыққа шығарды. Академияның талабы бойынша ғылыми монографиялар мен зерттеулер бөлім мәжілісінің талқылауынан басталып, бүкіл Институттың Ғылыми кеңесінде жалғасын

табатын. Өнертану және филология ғылымдарының докторлары, академиктер мен корреспондент-мүшелерінен тұратын кеңестің ұсынысымен ғана баспаға жіберілген еңбектер үлкен сүзгі-сараптан өткеннен кейін баспа бетін көрген. Бұл еңбектердің қатарында тек бірен-саранына тоқталып өтсек, әсіресе барлық зиялы қауымнан оң бағасын алған «Затаевич А.В. Исследования, воспоминания, письма и документы» (1958) атты еңбек пен бүкіл әлемді қазақтың әндерімен, күйлерімен дүр сілкіндірген А.В.Затаевичтің «1000 песен казахского народа» (1963) атты басылымы Институт қызметкерлерінің назарынан тыс қалмады. Бұл еңбектерден кейін Жұбановтың қолдауымен бөлім қызметкерлері өздерінің зерттеулерін жалғастырып, еңбектерін жариялады. Солардың қатарында Б.Ерзаковичтің «Песенная культура казахского народа» (1966), М.Ахметованың «Песня и современность» (1968), «Советтік қазақ музыкасы» (1975), Б.Темірбекованың «Ладо-ритмическая основа казахской советской народной музыки» (1975), С.Күзембаеваның «Формирование гармонии в казахской музыке» (1977), Б.Ғизатовтың «Ахмет Қуанович Жубанов» (1987), т.с.с. еңбектердің қатарын жалғастыра беруге болады. Бұл еңбектер ғылыми дәрежелерін алуға дейін немесе ғылыми дәрежені алғаннан кейін шыққандығын көруге болады. Ол кезеңде кандидаттық диссертациялардың қорғалуы да оңайға түспеген. Осы мәселені ескерген А.Жұбанов 1960 жылдары Қазақстанда тұңғыш рет өнертану саласы бойынша диссертациялық кеңес ашып, ұлттық ғылыми кадрлардың қорғауға шығып, ғылыми дәрежелерді иеленуін қадағалайды. Оның аспиранттары мен бөлім қызметкерлері Қазақстанда тұңғыш ашылған арнайы біріккен диссертациялық кеңесте кандидаттық диссертация қорғап, біліктілігін жоғарылатып, қазақ музыкасының көлеңкеде қалған тұстарын игеруге кіріседі. Бұл ретте А.Жұбановтың жетекшілігімен қорғаған Ғ.Бейсенованың «Песенное творчество Абая Қуанбаева» (1966), Б.Ғизатовтың «Казахский государственный оркестр народных инструментов имени Құрманғазы (музыкально-историческое исследование)» (1966), Н.Кетегенованың «Народно-песенные истоки мелодики М.Түлебаева» (1967), З.Қоспақовтың «Жизнь и творчество Жаяу Мусы Байжанова» (1969) зерттеу жұмыстарын атап өту қажет. Әрине, бұл тізім А.Қ.Жұбанов дүниеден озғаннан кейін де жалғасын тауып, музыкатану ғылымының тың тақырыптары игерілді. Сол Ахмет Жұбановтың шапағатын көрген мамандар әлі күнге дейін оның сол кездегі саяси қиындықтарға қарамастан қолдау көрсетіп, соңына дейін жеткізе білгендігі туралы шәкірттері мен әріптестерінің естеліктерінен келтіруге болады. Мәселен, шәкірті Т.Мерғалиев: «Қазақ халқының тарихын, әдебиеті мен мәдениетін терең білетін, кешегі Советтік кезеңде қазақ музыкасының ірге тасын қалаушылардың бірі, Қазақтың академиялық Құрманғазы атындағы ұлт аспаптар оркестрінің негізін салушы, қазақ музыкасының аса нәзік сыншысы, ең ірі білгірі, ғұлама ғалым, академик, композитор, талантты ұстаз, педагог, дирижер Ахмет Қуанұлы Жұбанов туралы естелік жазу – мен үшін қиын да, үлкен жауапкершілікті жүктейді.

Қиын деп отырғаным – Ахаңның қарауында бір бөлімде жұмыс істеп, ағаның ғылым жайлы, ұстаздық пен адамгершілік, әділет пен шындық, қазақ музыкасы туралы айтқан не бір асыл сөздерін естігенімнен болар, қайтыс болғанына арада 38 жыл өтсе де мен үшін күні кешегідей, ортамызда жүрген сияқты.

Ал үлкен жауапкершілік деп отырғаным, Ахаң – қазақ әдебиеті мен мәдениетіне, музыка өнеріне келген жарқыраған шолпан жұлдызындай нағыз дара тұрған тұлге еді» (Мерғалиев, 2006: 21-22), – деген.

Институт қабырғасында қызмет жасаған өнертанушыларға қамқорлығы ерекше болған. Институтта театртанушылардың ішінде ұлттық кадрлардың күшеюіне қосқан үлесі туралы Б.Құндақбаев: «Сондағы менің аңғарғаным – Ахмет Қуанұлы театрды да жан-жақты білегіні. Диссертацияның бірінші оппоненті ретінде келісті ғылыми талдау жасап, қазақша-орысшаға бірдей жүйрік Ахаң шабытпен сөйледі. Менімен бірге Лидия Петровна Сарынова қорғап, оның да бірінші оппоненті Ахаң болды. Сөйтіп, өзімізде қорғаған тұңғыш театртанушылардың ғылыми атақ алуы Ахмет Жұбановтың инициативасынан туған. Кезінде ғылыми жетекші болған Н.И.Львовтың «Қазақ театрының тарихынан» қорғаған докторлық диссертацияның да оппоненті болған Ахаң» (Құндақбаев, 2006: 17), – деген.

4. Зерттеу нәтижесі

Әрине, Жұбанов дүниеден озғаннан кейінгі жылдарға көз жүгіртсек, диссертациялардың қорғалуы да, жеке монографиялардың талқылануы да Институттың ғылыми кеңесі тұрмақ, бөлім деңгейінде талқылаудың күн тәртібіне қойылуы қиынға түсіп, саяси тұрғыдан оңай болмағандығы жайында тарихтың айтылмайтын тұстары бар. Осыған қарап, ақиқат пен шындық салыстыру арқылы анық бағасын алады деп білеміз. Ұлтын сүйген Ахмет Жұбанов адалдықты, шындықты, әділдікті жақтап, қазаққа болсын деген ниетпен ұлы істер атқаруына мүмкіндіктер туып, ізгі істерді жүзеге асырып, ҚР ҰҒА құрылтайшыларының бірі ретінде лайықты дәрежеде игі жұмыстарды бастап, жүргізе білді. Бұл ретте, Қазақстан Республикасының Ұлттық ғылым академия жүйесіндегі ғылыми-ізденушілік қызметін саралау барысында анықталған сұрақтарға жауапты М.О.Әуезовтің жазған пікірімен тұжырымдауға болады: «Он в творчестве своем одновременно пытливый исследователь, а в исследовании одновременно творческий, оригинально изобретателен» (Ауэзов, 2013: 34). Дирижердік, композиторлық пен зерттеушілікті қатар алып жүретін тұлғалық қасиеті бүгінгі күнге дейін қайталанбаған құбылыс екендігін мойындау керек. Бұл ретте Pauline Adenot «The orchestra conductor» атты мақаласындағы дирижер туралы жазылған дәйексөз келтіргенді жөн көрдік: «Conductors are often the kind of people who know a million things. They must have read...they read fifteen books a week. They are always poring over scores. They are incredibly cultivated» (Adenot, 2015: 4). Берілген дәйексөздегі дирижер туралы айтылған пікір: «Дирижерлер қырыуар шаруыны біледі. Мәдениеттіліктің асқан үлгісі» деген жолдар А.Жұбановтың шығармашылығына қаратылып айтылғандай. Ахмет Жұбановтың ғылым саласына қосқан үлесі әлі талай ғылыми зерттеу жұмыстарының жазылуына түрткі болатынына уақыт дәлелдейді.

Ахмет Жұбановтың өнертану саласының тұңғыш академигі атануына себеп болған ғылыми еңбегі өзінің ғылымдағы бейресми және ресми тұрғыдан жетістіктерінің сатылай көтерілуімен қатар, ізбасар шәкірттерінің, ҚР ҰҒА қабырғасында қызметтес болған әріптестерінің, өнертану ғылымына қадам басқан ізденушілердің бағыт-бағдарының анықталуында қазақ музыкасының әліппесі, сондай-ақ жаңа идеялардың, ізденістер мен мәселелердің шешілуіне жетелеп, ғылыми әлеуетті күшейтетін мәдени жәдігер.

5. Қорытынды

Қорытындылай келгенде, академик Ахмет Жұбановтың Қазақстан Республикасының Ұлттық ғылым академия жүйесіндегі ғылыми-ізденушілік қызметі төңірегіндегі көптеген мәселелердің өзектілігі әлі де ізденістерді талап етеді. Оның тек ҚР ҰҒА қабырғасында жанкешті еңбек етіп, іргесін берік орнықтырғанының нәтижесінде (оның ішінде, тарихи-теориялық, сыни-ағартушылық, этнографиялық және т.б.), Жұбановтар әулетінің ғана емес, бүкіл ұлт мәдениетіндегі жеке ғылыми саланың өркендеуіне әкелді. Сонымен қатар оның ғылыми-ізденушілік қызметінен бөлек, қазақтың музыка тарихына дәстүрлі және академиялық музыканың өкілі, композитор және дирижер, ұйымдастырушы және ұстаз ретінде қосқан шексіз үлесі бүгінгі және келер ұрпаққа талай үлгі болып, жаңа бастамаларға жол ашатындығы сөзсіз.

Әдебиеттер:

1. Adenot P. (2015) The orchestra conductor // *Transposition Musique et Sciences Sociales* 5 / 2015 Figures du chef d'orchestre. <https://doi.org/10.4000/transposition.1296>
2. Ancient motives of the great steppe: the Anthology. In three volumes. (2019) Vol. 1: Musical folklore. Traditional song art. – Almaty: Brand Book., – 752 p.
3. Ауэзов М. Отзыв о книге исследователя казахской музыки, композитора Жубанова Ахмета Куановича «Жизнь и творчество казахских композиторов» // Ахмет Жұбанов в годы апогея сталинской политической репрессии / под ред. Ж.К. Таймагамбетова. – Алматы: Қазақ университеті, 2013. – С. 33-36.
4. Ахмет Жұбанов в годы апогея сталинской политической репрессии / под ред. Ж.К. Таймагамбетова. – Алматы: Қазақ университеті, 2013. – 210 с.
5. Gafurbekov T.B., Omarova A.K., Kaztuganova A.Zh. (2019) Ancient saryns of the great steppe // *Bulletin of national academy of sciences of the RK*. ISSN 1991-3494 Volume 3, Number 379, pp. 121-127. <https://doi.org/10.32014/2019.2518-1467.77>.
6. Ерзакович Б. Ахмет Жубанов // *Музыкальное наследие казахского народа*. – Алма-Ата, 1979. – С.171-177.
7. Жұмалиев Қ. Дарынды композитор, білікті ғалым // Ахмет Жұбанов /Құраст. Н.С.Кетегенова, А.Қ.Омарова. – Алматы: Өнер, 2006. – Б.47-50.
8. Kaztuganova A., Omarova A., Kasimova Z., Turmagambetova B., Kuzembay S. (2019) Kazakh music in the global context // *Utopia y Praxis Latinoamericana*; ISSN 1315-5216; ISSN-e 2477-9555 Año 24, n° Extra 5, pp. 90-102 sjr 0.10 Q2 Percentile 32.
9. Каракулов Б.И. Ахмет Жубанов – основоположник современной казахской музыкальной культуры // *Ғаламат ғұмыр – гибраты ғасырларда: А.Қ.Жұбановтың 100-жылдығына арналған ғыл. практ. конф. жинақтары (28 сәуір, 2006 ж.) / Құраст.: А.К.Омарова, К.С.Сахарбаева, Р.К.Хасанова*. – Алматы, 2006. – С. 35-40.
10. Құндақбаев Б. Ахмет Жұбановпен бірге өткізген күндер // *Ғаламат ғұмыр – гибраты ғасырларда: А.Қ.Жұбановтың 100-жылдығына арналған ғыл. практ. конф. жинақтары (28 сәуір, 2006 ж.)*. – Алматы, 2006. – С. 16-18.
11. Lotha G., Rodriguez E., Young G. (2023) Conductor // <https://www.britannica.com/art/conductor-music>
12. Мерғалиев Т. Қазақ музыкасының ғұламасы, академигі – Ахмет Куанұлы Жұбанов // *Ғаламат ғұмыр – гибраты ғасырларда: А.Қ.Жұбановтың 100-жылдығына арналған ғыл. практ. конф. жинақтары (28 сәуір, 2006 ж.) / Құраст.: А.К.Омарова, К.С.Сахарбаева, Р.К.Хасанова*. – Алматы, 2006. – С. 21-26.
13. Момышұлы Б. Академик Ахмет Жұбанов // Ахмет Жұбанов /Құраст. Н.С.Кетегенова, А.Қ.Омарова. – Алматы: Өнер, 2006. – Б.106-111.
14. Omarova A., Kaztuganova A., Sultanova A., Tatkenova S., Kdyniyazova Z. (2020) M.O. Auezov and Musical Art of Kazakhstan in the Coordinates of the Global World // *Rupkatha Journal on Interdisciplinary Studies in Humanities*. – Vol. 12. No. 5, 1-14.

15. Омарова А. Вослед юбилейным датам года // Ұлт мәдениетіндегі рухани құндылықтар: ғылым мен өнер әлеміндегі Жұбановтар әулеті: ҚР Ұлттық Ғылым Академиясының академигі А.Қ.Жұбановтың туғанына 115 жыл толуына арналған Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары (28 қазан 2021 ж.) / Құраст.: Қазтуғанова А.Ж., Омарова А.Қ. – Алматы, 2022. – 188 б.

References:

1. Adenot P. (2015) The orchestra conductor // *Transposition Musique et Sciences Sociales* 5 / 2015 Figures du chef d'orchestre. <https://doi.org/10.4000/transposition.1296> (in Eng.)
2. Ancient motives of the great steppe: the Anthology. In three volumes (2019). Vol. 1: Musical folklore. Traditional song art. Almaty: Brand Book, 752 p. (in Kaz., in Russ., in Eng.)
3. Auezov M. (2013) Review of the book by the researcher of Kazakh music, composer Zhubanov Akhmet Kuanovich "The life and work of Kazakh composers" // *Akhmet Zhubanov in the apogee of Stalinist political repression* / Ed. Zh. K. Taimagambetova. – Almaty: Kazakh University. pp. 33-36. (in Russ.)
4. Akhmet Zhubanov in the apogee of Stalinist political repression (2013) / Ed. Zh.K.Taimagambetova. – Almaty: Kazakh University. 210 p. (in Russ.)
5. Gafurbekov T.B., Omarova A.K., Kaztuganova A.Zh. (2019) Ancient saryns of the great steppe // *Bulletin of national academy of sciences of the RK*. ISSN 1991-3494 Volume 3, Number 379, pp. 121-127. <https://doi.org/10.32014/2019.2518-1467.77>. (in Eng.)
6. Yerkovich B. (1979) Akhmet Zhubanov // *Musical heritage of the Kazakh people*. – Alma-Ata. pp. 171-177. (in Russ.)
7. Zhumaliev K. (2006) Is a talented composer, a qualified scientist // *Akhmet Zhubanov / Comp. N.S.Ketegenova, A.K.Omarova*. – Almaty: Oner. pp.47-50. (in Kaz.)
8. Kaztuganova A., Omarova A., Kasimova Z., Turmagambetova B., Kuzembay S. (2019) Kazakh music in the global context // *Utopia y Praxis Latinoamericana*; ISSN 1315-5216; ISSN-e 2477-9555 Año 24, n Extra 5, pp. 90-102. (in Eng.)
9. Karakulov B.I. (2006) Akhmet Zhubanov – the founder of modern Kazakh musical culture // *The great life serves as an example for centuries: Collection of scientific and practical conference dedicated to the 100th anniversary of A. K. Zhubanov. (April 28, 2006)* / Comp.: Omarova A. K., Sakharbayeva K. S., Khasanova R. K. – Almaty. pp. 35-40. (in Russ.)
10. Kundakbayev B. (2006) Days spent by kundakbayev with Akhmet Zhubanov // *The great life serves as an example for centuries: Collection of scientific and practical conference dedicated to the 100th anniversary of A. K. Zhubanov. (April 28, 2006)* / Comp.: Omarova A. K., Sakharbayeva K. S., Khasanova R. K. – Almaty. pp. 16-18. (in Kaz.)
11. Lotha G., Rodriguez E., Young G. (2023) Conductor // <https://www.britannica.com/art/conductor-music> (in Eng.)
12. Mergaliev T. (2006) Akhmet Kuanovich Zhubanov – scientist, academician of Kazakh music // *The great life serves as an example for centuries: Collection of scientific and practical conference dedicated to the 100th anniversary of A.K. Zhubanov. (April 28, 2006)* / Comp.: Omarova A.K., Sakharbayeva K.S., Khasanova R.K. – Almaty. pp. 21-26. (in Kaz.)
13. Momshuly B. (2006) Academician Akhmet Zhubanov // *Akhmet Zhubanov / Comp. N.S.Ketegenova, A.K.Omarova*. – Almaty. pp. 106-111. (in Kaz.)
14. Omarova A., Kaztuganova A., Sultanova A., Tatkenova S., Kdyniyazova Z. (2020) M.O. Auezov and Musical Art of Kazakhstan in the Coordinates of the Global World // *Rupkatha Journal on Interdisciplinary Studies in Humanities*. – Vol. 12. No. 5, pp. 1-14. (in Eng.)
15. Omarova A. (2022) After the anniversary dates of the year // *Spiritual values of national culture: the Zhubanov Dynasty in Science and Art: Materials of the International Scientific and Practical Conference dedicated to the 115th anniversary of Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan Akhmet Kuanovich Zhubanova (October 28, 2021)*. Almaty. – 188 p. (in Russ.)

А.Б. Ердашова*¹, Е.С. Кумисходжаев¹

^{1,2}Қазақхский национальнй университет имени Аль-Фараби, Алматы, Қазақстан

E-mail: aika.yerdashova@gmail.com*, yerbolkumis@gmail.com

ORCID: 0009-0004-6553-0851, 0009-0004-1514-1970

ФИЛОСОФСКИЕ АСПЕКТЫ СИМВОЛА ДРАКОНА В КИТАЙСКОЙ КУЛЬТУРЕ

Аннотация. В данной статье рассматриваются философские и мифологические аспекты дракона в культуре китайского народа. В настоящее время значения объединённые в символе дракона, зачастую противоречивы и трудно понимаемы в отрыве от исторического и социально-политического контекста. Именно поэтому столь важным становится изучение символа дракона с позиций его исторического развития, а также исследование механизма «забвения – возрождения» и функциональности данного символа. Во многих культурах дракон символизирует силу, лидерство и мужество. К примеру, в культурах древних греков и римлян, драконы характеризовывались в негативном смысле, данный символ больше связывали со смертью. А в китайской культуре символ дракона ассоциируется властью, считается божественным правителем воды погоды. Несмотря на различные истолкования, драконы остаются одним из интересных объектов исследования. На примере особого для китайского общества символа дракона данное исследование демонстрирует динамику культурно-исторической памяти Китая, для которой характерны как упрочнение, так и распад связующих структур. Анализ подобной динамики, понимание механизмов восприятия своего прошлого и возрождения древности культурной элитой Китая важно для построения диалога казахской и китайской цивилизаций, для мирного сосуществования и симфонического согласования разных культур, для понимания проблем, связанных с культурогенезом народа Китая, самоидентификацией и поиском национальной идеи Китая. С целью восполнения данного пробела для казахской культуры проанализированы основные достижения китайского народа в данной области и основные труды ведущих ученых. С этой целью в качестве основной темы был взят общий ход и основные достижения исследовательских работ, касающихся культуры символа дракона в Поднебесной.

Ключевые слова: символ дракона, культура Китая, мифологема, змея-дракон.

А.Б. Ердашова*¹, Е.С. Кумисходжаев²

^{1,2}Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

E-mail: aika.yerdashova@gmail.com*, yerbolkumis@gmail.com

ORCID: 0009-0004-6553-0851, 0009-0004-1514-1970

Қытай мәдениетіндегі айдаһар таңбасының философиялық аспектілері

Аңдатпа. Бұл мақалада қытай халқының мәдениетіндегі айдаһардың философиялық және мифологиялық аспектілері қарастырылады. Қазіргі уақытта айдаһар таңбасында біріктірілген мағыналар көбінесе қарама-қайшы болып келеді және тарихи, әлеуметтік-саяси контекстен оқшауланғанда түсіну қиын. Сондықтан айдаһар символын оның тарихи дамуы тұрғысынан зерттеу, сондай-ақ «ұмыту - қайта туылу» механизмін және осы символдың функционалдығын зерттеу өте маңызды болып табылады. Көптеген мәдениеттерде айдаһар күшті, көшбасшылық пен батылдықты бейнелейді. Мысалы, ежелгі гректер мен римдіктердің мәдениеттерінде айдаһар теріс мағынада сипатталды, бұл символ өліммен көбірек байланысты болды. Ал қытай мәдениетінде айдаһар символы күшпен байланысты және су мен

ауа-райының құдайлық билеушісі болып саналады. Әртүрлі түсіндірулерге қарамастан, айдаһарлар зерттеудің қызықты объектілерінің бірі болып қала береді. Қытай қоғамы үшін ерекше болып табылатын айдаһар символының қарастыра отырып, бұл зерттеу Қытайдың мәдени-тарихи жадының динамикасын көрсетеді, ол байланыстырушы құрылымдардың күшеюімен де, ыдырауымен де сипатталады. Осындай динамикаларды талдау, олардың өткенін қабылдау, тегіктерін түсіну және Қытайдың мәдени элитасының көне дәуірді жаңғыртуы қазақ және қытай өркениеттері арасындағы диалогты құру, әртүрлі мәдениеттердің бейбіт қатар өмір сүруі мен симфониялық үйлесімі үшін түсіну үшін маңызды. Қытай халқының мәдени генезисі, өзін-өзі анықтау және Қытайдың ұлттық идеясын іздеумен байланысты мәселелер. Қазақ мәдениеті үшін осы олқылықтың орнын толтыру үшін қытайлардың осы саладағы басты жетістіктері мен жетекші ғалымдардың негізгі еңбектерін талдаймыз. Осы мақсатта Орта патшалықтағы айдаһар таңбасының мәдениетіне қатысты зерттеу жұмысының жалпы барысы мен негізгі жетістіктері негізгі тақырып ретінде алынды.

Кілт сөздер: айдаһар символы, Қытай мәдениеті, мифологема, айдаһар жылан.

A.B. Yerdashova*¹, Y.S. Kumiskhojayev²

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

E-mail: aika.yerdashova@gmail.com*, yerbolkumis@gmail.com

ORCID: 0009-0004-6553-0851, 0009-0004-1514-1970

Philosophical aspects of the dragon symbol in Chinese culture

Abstract. This article examines the philosophical and mythological aspects of the dragon in the culture of the Chinese people. Currently, the meanings combined in the dragon symbol are often contradictory and difficult to understand in isolation from the historical and socio-political context. That is why the study of the dragon symbol from the standpoint of its historical development, as well as the study of the mechanism of “oblivion - rebirth” and the functionality of this symbol, becomes so important. In many cultures, the dragon symbolizes strength, leadership and courage. For example, in the cultures of the ancient Greeks and Romans, dragons were characterized in a negative sense; this symbol was more associated with death. And in Chinese culture, the dragon symbol is associated with power and is considered the divine ruler of the water and weather. Despite various interpretations, dragons remain one of the interesting objects of research. Using the example of the dragon symbol, which is special to Chinese society, this study demonstrates the dynamics of the cultural and historical memory of China, which is characterized by both the strengthening and disintegration of connecting structures. Analysis of such dynamics, understanding of the mechanisms of perception of their past and the revival of antiquity by the cultural elite of China is important for building a dialogue between the Kazakh and Chinese civilizations, for peaceful coexistence and symphonic coordination of different cultures, for understanding the problems associated with the cultural genesis of the people of China, self-identification and the search for the national idea of China. In order to fill this gap for Kazakh culture, we will analyze the main achievements of the Chinese in this area and the main works of leading scientists. For this purpose, the general course and main achievements of research work concerning the culture of the dragon symbol in the Middle Kingdom were taken as the main topic.

Keywords: dragon symbol, Chinese culture, mythology, dragon snake.

1. Введение

Символ дракона мы видим в истоках культуры Китая. Он является важной составляющей и связующей структурой китайского мировоззрения. Символ дракона непосредственно связан с культурно-исторической идентичностью и памятью китайского народа. За несколько десятилетий китайскими исследователями было опубликовано огромное количество работ, посвящённых символу дракона, а также определению китайского этноса, осознанию его единства. При этом учёными Китая

было представлено несколько версий относительно генезиса и эволюции символа дракона, и в защиту каждой версии были приведены многие археологические и текстовые данные.

В культуре народов мира огромное значение играет мифология. Испокон веков люди старались найти объяснение происхождению тех или иных природных и общественных явлений, приписывая причину их появления мистическим силам и фантастическим животным. К примеру, жители Китая находили скелеты древних животных и не могли установить их принадлежность тому или иному существующему представителю фауны. Это послужило предпосылкой возникновения в китайской культуре и, в особенности, в мифологии образа дракона (Pushkarskaya, Garrido, 2020: 316).

В представлении Китайского народа, дракон – это существо, наделенное положительными чертами. В отличие от западной традиции, где дракон является символом зла и опасности, в Китае характерной чертой образа дракона было то, что он совершает добрые и мудрые поступки. А потому в эпоху правления династии Тан был издан Указ, согласно которому дракон становится символом императорской власти. Изображением дракона украшались императорские халаты. Отличительной чертой являлось наличие пяти когтей на лапах императорского дракона, в то время как у обычных, неимператорских, драконов их число равнялось четырём.

2. Методы и материалы

При изучении эволюции символа дракона и его функционального спектра авторы данной статьи применяют историко-генетический и архетипический, общеполитический, сравнительно-исторический (компаративный), структурно-функциональный и герменевтический методы. Историко-генетический и архетипический методы позволяют увидеть за всеми разнообразными формами и значениями символа дракона единый каркас и общее семантическое поле. Общеполитический метод позволяет рассмотреть символ дракона как метафизический.

2.1 Методы исследования

Сравнительно-исторический и структурно функциональный методы использованы для выделения сущностных характеристик символа китайского дракона при сопоставлении его с символом змеи и дракона в мифологии других народов, а также с другими ключевыми символами духовной культуры Китая для отображения функционирования и распространения культа дракона в имперском Китае. Герменевтический метод использован в ходе анализа древнекитайских текстов, где упоминается символ дракона. Для выявления наиболее существенных закономерностей генезиса и эволюции символа дракона решены следующие задачи:

- 1) выявление генезиса символа дракона, рассмотрение его как архетипа целостности;
- 2) определение механизма образования символа дракона в предполитической мысли и описание его важнейших сущностных характеристик;
- 3) прояснение феномена социальной десакрализации мифа и магического символа дракона в переходный период от рода к государству;
- 4) обобщение трансформации в генезисе китайской философии мифологического и магического символов дракона в предполитическую категорию.

2.2 Материалы исследования

В начале XX века символ дракона становится одним из элементов национальной идеи, а в конце 1970–90-х годов используется как ключевой для выражения общности китайской нации. Безусловно, этому способствовали многочисленные публикации и дискуссии китайских специалистов и учёных Китая. В частности, тему происхождения символа дракона развивали такие китайские исследователи и учёные, как Вэй Цзюйсянь (卫聚贤), Сунь Цзоюнь (孙作云), Ли Янь (李埏), Лю Чэнхуай (刘城淮), Ван Чанчжэн (王昌正) и др. Отдельно стоит выделить работы Вэнь Идо (闻一多), которые оказали большое влияние на китайскую общественность.

На рубеже 2000-х годов в Китае было издано большое количество книг и обзорных статей, посвящённых символу дракона. Это было связано с необходимостью систематизации и классификации прежних исследований, а также с целью разграничения символов восточного и западного драконов. В это время появляется целое направление – «культура китайского дракона» (лун вэньхуа 龙文化), представители которого систематизируют разные версии происхождения данного символа, рассматривают разные точки зрения на становление художественного образа, исследуют памятники материальной и духовной культуры, связанные с символом дракона. Здесь следует отметить «Словарь по китайской культуре дракона» («Чжунхуа лун вэньхуа цыдянь», 中华龙文化词典), книги Ван Лицюаня (王笠荃), Пан Цзиня (庞进), Ван Дуна (王东) и др. Отдельно хотелось бы упомянуть книгу Ши Айдуна (施爱东), в которой символ дракона рассматривается сквозь призму исторических событий XVI–XX вв. в Китае и во всём мире.

При работе над данной статьёй авторы обратились к публикациям зарубежных исследователей. В целом, о драконе написано немало статей и книг как в зарубежной, так и в отечественной синологии. Следует отметить, в частности работу Л. Ньютона Хейса «Китайский дракон», в которой приводятся оригинальные концепции происхождения данного символа. Заслуживает внимания книга М. В. де Фиссера «Драконы в мифологии Китая и Японии», в которой детально разбирается символ дракона как повелителя водной стихии (дождей, ураганов, наводнений), как небесного предзнаменования, приводятся фрагменты мифов и классических текстов, в которых есть упоминания о драконе. Также следует упомянуть книгу Р. Бэйтса «Всё о китайских драконах», ее автор рассматривает концепции исследователей Китая о происхождении символа дракона.

3. Обсуждение

Основную группу источников исследования составляют письменные тексты на китайском языке. Источники исследования – каталоги музейных коллекций, этнографические описания и археологические материалы – предметы в виде дракона или с изображением дракона (Нижников, Семушкин, 2014:23), а также обнаруженные во время археологических раскопок новые тексты (в частности, текст «64 гексаграммы» (лю ши сы гуа 六十四卦), отождествлённый с «Канонном Перемен», и свод комментариев к нему). Были задействованы и лингвистические источники, в частности, надписи на бронзовых изделиях и черепаших панцирях *цзягувэнь* 甲骨文99, а также древнекитайские словари «Шовэнь цзецзы» («Толкование письмен

и объяснение иероглифов)), 121 год до н.э.)100 и «Фан янь» («方言», «Местные слова», I век до н. э.)101», помогающие прояснить этимологию и значения символа дракона. (Новикова, 1995:86). К тому же, приводились сведения о народных верованиях, связанных с драконом, в частности, упоминался «танец дракона», проводимый в праздник фонарей. Кроме того, в энциклопедии дракон впервые был назван символом китайского государства (досл. «the Symbol of the Chinese Nation» – символом китайской нации) (Du Halde, 2020 : 2).

4. Результаты

Со временем в китайской культуре и мифологии возник образ злого дракона, что связано с появлением на территории Китая буддизма (до II века н.э.). Произошло смешение существовавших мифов о драконах с буддистскими представлениями о существах-нагах. Считалось, что эти злые создания жили в горах и являлись источником бед. Однако данный образ встречается в мифологии Китая намного реже, чем добрый дракон (Юй Хаолян, 2013: 104).

Послеродовой, начальный период государственного устройства характеризуется развитием индивидуального сознания, вследствие чего философское мышление начинает постепенно превалировать над мифом. Свойство дракона изменяться позволило древнекитайским мыслителям соотнести его образ с важнейшими категориями китайской философии – *инь* и *ян* (阴阳), которые символизируют две противоположные динамические силы мироздания. Первоначально, понятия *инь* и *ян* были вполне физическими, наглядными: *инь* означало теневой склон горы, а *ян* – солнечный. Поскольку световая часть склона меняется в зависимости от положения солнца, постольку *инь* и *ян* оказываются плавно переходящими друг в друга: свет уходит, приходит тень. Таким образом, с самого начала эти понятия указывали на постоянное преобразование или циклическое изменение. В тексте «Эр сань цзы вэнь» («Ученики спрашивали...») о драконе сообщается следующее: «Облик дракона изменяется... Высоко поднимается и движется среди звёзд и созвездий, Солнца и Луны, и не вглядывается вдаль, может становиться *ян*; погружается в пучину пучин, но не тонет, может становиться *инь*. Наверху ветра и дожди поддерживают его, внизу Небо [охраняет его]. [Плавая] в потоках на глубине, спереди и сзади сопровождают его рыбы и *цзяо*, и среди тех, кто обитает в потоках вод, нет ни одного, кто бы ни следовал за ним. На возвышении, дух грома поддерживает его, ветра и дожди уклоняются от него и изменяют своё направление, птицы и звери не смеют помешать ему». Здесь уже дан не столько мифологический образ дракона, сколько символ, олицетворяющий само Дао. Как и Дао, дракон – в зависимости от своего положения в воде или на небе – может становиться то *инь*, то *ян*. За ним следуют, и ничто его не тревожит, никто ему не мешает. Дракон бесконечно изменяется, и в этих превращениях его образ обретает свою завершённость.

В «Сицы чжуань» говорится: «То *инь*, то *ян* – это и есть Дао» (И цзин. 2018:92). В «Хуайнань-цзы» *инь* и *ян* представлены через подвижные (изменчивые) образы дракона и змеи. Перефразируя, можно сказать: то дракон, то змея – это и есть Дао.

Л. Е. Померанцева даёт интересный комментарий: «Эти два существа по природе своей одновременно и противоположны (дракон – божество дождя, змея – поглотитель

воды), и едины (дракон – та же змея), и каждое из них может являться в обеих этих ипостасях. Таким образом, Дао... может соединять в себе противоположные качества, являясь то в одном, то в другом» (Померянцева, 2004:25).

В целом, на раннем этапе становления китайской философии мифологический наглядный образ змее-дракона в силу его переменчивости и абстрактности (как «образ без плоти») – получает философскую разработку, начинает использоваться для более ясного выражения космологических законов, принципов развёртывания Дао («Дао рождает Одно (Единое), Одно рождает Два, Два рождает Три, Три рождает все вещи мира»). Дао-дракон – это одновременно непроявленная (Хаос, *у цзи*) и проявленная реальность (Великое Единое, *тай цзи*) и их переход из одного состояния в другое. (Гурсу, Шахажанова, 2020:163). В проявленном мире Великое Единое распадается сначала на два начала (*ян* и *инь*), затем три (*ян-ци-инь*; Небо-Человек-Земля; *шэнь-ци-цзин*) и постепенно на всё сущее. Два начала (то дракон, то змея; то *ян*, то *инь*) демонстрируют динамику становления, движение двух сил мироздания в их противоположности, но не показывают их взаимодействия. Для этого должна появиться третья составляющая – энергия *ци*. Так возникают три космологических начала – *ян-ци-инь* или Небо-Человек-Земля, при этом дракон фигурирует и на этом уровне. Он одновременно есть янское начало (Небесный Дракон), иньское (Земной Дракон) и их медиатор (Первопредок-Дракон Пань-гу, в человеческом мире – совершенномудрый император-ван).

В космогонической схеме трёх начал подчёркивается не столько противоположность двух космических сил мироздания (*инь* и *ян*), сколько их взаимодействие и сама динамика превращения. *Инь* и *ян* теперь представляются нераздельными силами, непрерывно вместе развивающимися и перетекающими друг в друга. На этом уровне *инь* и *ян* взаимно дополняют друг друга в витальной энергии - *ци*. И в этом дополняющем взаимодействии *инь* и *ян* образуется гармония – согласие с великим Путём Дао. В «Дао дэ цзин» говорится, что «все вещи обладают *инь* и *ян*, приходят в гармонию с помощью чистой энергии-*ци*» (万物负阴而抱阳, 冲气以为和) (Дао дэ цзин 道德经, 2006: 3. Космогоническая схема Лао-цзы ограничивается тремя началами, от которых и происходит вся тьма вещей. Однако в китайской философии разные космогонические схемы осмысливают и упорядочивают мироздание также в 4 символах (или 4 образах, *сы сянь* 四象), 5 элементах (также переводят 5 стихиях, 5 фазах, *у син* 五行), 6 гармониях-соответствиях (*лю хэ* 六合), 7 звездах (*ци син* 七星), 8 триграммах (*ба гуа* 八卦), 64 гексаграммах (*лю ши сы гуа* 六十四卦). И практически в каждой схеме в сокрытом или проявленном виде присутствует символ дракона. Под четырьмя символами (образами) чаще всего подразумеваются:

- различные аспекты взаимодействия сил *инь* и *ян*:

- 1) слабая (молодая) *инь* или *инь*, перетекающая в *ян* (少阴);
- 2) сильная *инь* (阴、太阴);
- 3) слабый (молодой) *ян* или *ян*, перетекающий в *инь* (少阳);
- 4) сильный *ян* (阳、太阳);

- четыре времени года: весна, лето, осень, зима;

- четыре элемента: Дерево (*му* 木), Огонь (*хо* 火), Металл (*цзинь* 金), Вода (*шуй* 水);

- четыре духа-шэнь (сы шэнь 四神), которые олицетворяет четыре направления, четыре стороны света и четыре небесных сектора.

Цин-лун (青龙 Лазурный Дракон) представляет собой восток и охраняет семь зодиакальных созвездий восточного сектора;

Бай-ху (白虎 Белый Тигр) символизирует запад и охраняет семь зодиакальных созвездий западного сектора;

Чжу-цюэ (朱雀 Красная Птица) олицетворяет юг и охраняет семь зодиакальных созвездий южного сектора;

Сюань-у (玄武 Чёрная Черепаха – черепаха, обвитая змеёй) символизирует север и охраняет семь зодиакальных созвездий северного сектора.

При этом, по сообщению «Хуайнань-цзы» (淮南子 «[Трактат] Учителя из Хуайнани», или «Мудрецы из Хуайнани»), «из всех небесных духов самый важный – Цин-лун (Лазурный Дракон)». (Философы из Хуайнани, 2004:51)

Четыре символа позволяют, тем самым, описать большое количество феноменов и явлений человеческого мира. Однако такая космогоническая схема представляется слегка застывшей, а потому неполной: в ней не хватает центрального связующего элемента, который мог бы выявить взаимоотношения этих явлений, поэтому, вероятно, в китайской философии возникает система пяти элементов у син 五行. У син в сжатом виде отражает различные состояния всего сущего и взаимодействие сил, функционирующих в природно-социальном космосе: пятёричные связи планет (астрономической модели), сторон света (земной и пространственной модели), времен года (временной модели), Первопредков (фитоморфного, тератоморфного, зооморфного), музыкальных тонов (музыки вообще, пентатоники в частности). Пять элементов вбирает в себя предшествующую ей развёртку четырёх символов (сы сянь) и, словно по путеводной нити Дао, может провести назад к Великому Единому и Беспредельному. В этой системе появляется центральный элемент – Земля (ту 土), который символизирует гармоничное единение инь и ян, ведущее к единому (Великому Пределу тай цзи). Четыре аспекта взаимодействия сил инь и ян соотносятся с временами года: 1) слабая (молодая) инь (少阴) – это весна; 2) сильная инь (阴) – лето; 3) слабый (молодой) ян (少阳) – осень; 4) сильный ян (阳) – зима. Гармоничное единение инь-ян – это объединяющие все сезоны светила Луны (иньское начало) и Солнца (янское начало). Земля как центральный элемент системы у син как бы собирает вокруг себя четыре остальных элемента: Дерево, Огонь, Металл и Воду.

В трактате «Го юй» (国语 «Речи царств») сообщается следующее: «Идеальные правители древности смешивали Землю с Металлом, Деревом, Водой и Огнём, и таким образом создавали все вещи» (Го юй 国语). Идеальные правители древности (сянь ван 先王) – это, по сути, те же родовые Герои, совершенно мудрые, которые, наблюдая связи в природном (внешнем) мире, согласовали их с мифологическими образами родовой древности и выразили в системе у син. Мифологическая целостность при этом пронизывает все первоэлементы, поэтому система у син – это не просто застывшая схема, а объёмная динамическая система, которая постоянно обновляется и меняется (само название у син 五行 дословно означает

«пять движений»). Все заключённые в ней образы необходимо рассматривать как подвижные и переменяющиеся, но сохраняющие свою архетипическую суть, а саму систему у *син* как модель целостного мышления. Следует отметить, что в системе у *син* мифологический символ дракона появляется дважды – как Цин-лун (青龙 Лазурный Дракон) – один из четырёх образов – и Хуан-лун (黄龙 Жёлтый Дракон) – центральный, связующий элемент. В «Хуайнань-цзы с помощью символа дракона передаётся также система у *сэ* 五色

(пяти цветов):

Жёлтое золото через тысячу лет рождает Жёлтого Дракона...

Сине-зелёный металл через восемьсот лет рождает Сине-зелёного Дракона...

Красный металл через тысячу лет рождает Красного Дракона...

Белый металл через тысячу лет рождает Белого Дракона...

Тёмный металл через тысячу лет рождает Тёмного (Сокровенного) Дракона.

Таким образом, пять цветов (жёлтый, сине-зелёный, красный, белый и чёрный) встраиваются в систему у *син* 五行. Со временем в неё входит всё большее количество вещей и знаний о Поднебесной: система у *син* словно расширяется, объемля собой мироздание и упорядочивая его. При этом символ дракона из неё никогда не исчезает, именно он находится в центре и согласовывает все элементы, связывая их в цикличности чередований. Таким же связующим звеном образ дракона выступает в системе триграмм и гексаграмм «И цзин» (易经). Как известно, триграммы представляют собой различные комбинации двух черт – иньской прерванной и янской сплошной. Исток и процесс естественного развёртывания триграмм описывает «Си цы чжуань» (系辞传): «Перемены имеют Великий Предел. / Он порождает два образца-и. / Два образца-и порождают четыре образа-сян. / Четыре образа-сян порождают восемь триграмм» (Лукьянов, 1993:55).

Китайско-американский синолог Чэнь Жунцзе (Чань Винкит) комментировал этот фрагмент следующим образом: «Слово *сян* подразумевает в целом символы, образцы модели и идеи. Это значит, что из взаимодействия двух космических сил разворачиваются все модели, идеи, системы и сама культура. Триграммы получают тогда совершенно новую интерпретацию. Прерванные (иньские) и сплошные (яньские) черты, из которых они состоят, мыслятся не признаками счастья или несчастья, а космическими силами. Восемь триграмм, каждая из которых содержит по три черты, удваиваются и получается 64 гексаграммы; так выражаются все возможные виды изменений, ситуаций, возможностей и установленных практик. Таким образом, цивилизация понимается как сложный процесс систематического и поступательного развития, который, тем не менее, может быть сведён к его простейшим основам (началам)...

Космос перестаёт пониматься как наделённый духами и божествами, чью волю и расположение нужно узнавать через гадание. Вместо этого появляется идея о естественном действии различных сил, которые могут быть определены в действительности и предугаданы... Слово “дух” не означает более духовное существо или божество, а скорее указывает на природные силы или естественный (природный) закон. Интересно, что вещам даже приписаны числа в попытке свести

объективную реальность к простой формуле». Действительно, в «Шогуа чжуань» говорится: «В древности совершенно мудрые люди создавали Перемены... / (Обозначили) троицей Небо, двойцей Землю и повели счисление». Сами гексаграммы отображают троичность мироздания (Неба, Земли и Человека). В «Шогуа чжуань» сказано: «В древности совершенно мудрые люди создавали Перемены... / Для этого (они) / Установили Дао Неба, назвали Инь и Ян, / Установили Дао Земли, назвали мягким и твердым, / Установили Дао Человека, назвали Жэнь (Взаимностью) и И (Справедливостью). / Взяли вместе эти три исходных (Дао) и удвоили их, / Поэтому в Переменах из шести черт составляются символы (гексаграммы)...» (Лукиянов, 1993:57).

Таким образом, «И цзин» являет собой попытку рационального и одновременно мистически-объёмного упорядочивания всех мириад вещей в едином космическом времени (то есть одновременно в прошлом, настоящем и будущем). Классификационные схемы и числа при этом представляют собой некие базовые конструкции, на основе которых легче описывается устройство мира и человека. Однако через упорядочивание, слово и схему, передаются космические ритмы Неба и Земли, циклы истока-начала и окончания-трансформации (жизни-смерти), суть и круговорот Поднебесной со всем его миром предков и вещей, куда входит и человек. Через установление и осмысление связи Неба – Человека – Земли совершенно мудрые (создатели «И цзин») воспроизводят в миниатюрном виде структуру природно-родового космоса (едино-целостного, динамично пульсирующего, переменяющегося, объёмного). Они создают восемь триграмм и намечают два пути их раскрытия-развёртывания: назад к истокам и основам мироздания (*сы сянь* 四象, *инь* и *ян* 阴阳, Единому (Великому Пределу *тай цзи* 太极) и далее – к Беспредельному *у цзи* 无极) или вперёд к приумножению вещей (*ван у* 万物) (Chan Wing-tsit, 1963:201).

5. Заключение

В данной статье дракон был рассмотрен как ключевой китайский символ, который интегрирован во все сферы и затрагивает все пласты духовной жизни Китая, начиная с глубокой древности и до настоящего времени. В соответствии с поставленными задачами, символ дракона был рассмотрен как проявление архетипа целостности, который присущ изначально человеческому сознанию, как мифологический образ и магический символ, как философский символ, как образ памяти и коллективной идентичности китайского народа, а также как метафизический символ. Дракон – это символ глубинных трансформаций, перемен, протекающих во времени-пространстве бытия-сознания. Представленный в форме спирали, устремляющейся вверх, этот символ олицетворяет собой путь эволюции человеческого сознания, показывает «процесс развёртывания сущности человека» в форме круга он являет собой, во-первых, исток индивидуального сознания (хаотически-цельного, коллективного бессознательного), во-вторых, состояние целостного сознания, которого можно достичь в личном опыте дезотождествления себя со своей телесностью (Эгосознанием), в-третьих, состояние просветления. Символ дракона продолжает оказывать влияние на китайскую культуру настоящее время: он играет весомую роль в процессах формирования национального самосознания и поддержания национальной

идентичности. В связи с тем, что символ дракона продолжает свою трансформацию и в современном Китае, представляется целесообразным его дальнейшее изучение.

Литература:

1. Дао дэ цзин 道德经: [Сайт: Chinese Text Project: a dynamic digital library of premodern Chinese]. URL: <https://ctext.org/dictionary.pl?if=en&id=11633>, 2006 – С. 42.
2. Du Halde, Jean Baptiste. General History of China. Vol 2. London, 1736. URL: <https://archive.org/details/generalhistoryof02duha/page/n5/mode/2up> (дата обращения 14.08.2020)
3. Chan Wing-tsit. (1963) A Source Book in Chinese Philosophy. – Princeton, NJ: Princeton University Press. – 263 p.
4. Го юй (国语, «Речи царств»): 故先王以土与金木水火杂, 以成百物。 (Го юй 国: Chinese Text Project: a dynamic digital library of premodern Chinese, 2008 – С. 53.
5. Гурсу У., Шажаханова Г.К., Исследования ученого С.Каскабасова о мифе // Вестник Торайгыров университета, 2020, №3(163) DOI: 10.48081/IHGWI924
6. Лукьянов А. Е. Дао «Книги Перемен». – М.: ИНСАН, РФК, 1993 – С. 213.
7. Нижников С.А., Семушкин А.В. Духовное познание и архетипы философских культур Востока и Запада: Монография. – М.: ИНФРА-М, 2014. – 231 с.
8. Новикова М. Символы // Новый мир, 1995. №2.
9. И цзин (Канон перемен) / Пер. и примеч. А. Е. Лукьянова. – М.: ИПЦ Маска; Чэнду: Сычуань жэньминь чубаньшэ, 2018. – С. 309
10. Философы из Хуайнани / Хуайнань-цзы. Пер. Л. Е. Померанцевой. Сост. И. В. Ушаков.– М.: Мысль, 2004. – 72 с.
11. Юй Хаолян 于豪亮. Мавандуй бошу “Чжоу и” шивэнь цзяочжу 马王堆帛书“周易”释文校注. Шанхай: Шанхай гуцзи чубаньшэ 上海古籍出版社, 2013. – 178 с.
12. Pushkarskaya N.V., Garrido V.V. (2020) Wu xing 五行 and Wu sheng 五声 in Chinese Music Culture // Astra Salvensis. Supplement №1. pp.507–514

References:

1. Chan Wing-tsit (1963). A Source Book in Chinese Philosophy. – Princeton, NJ: Princeton University Press, – 263 p. (In Chin)
2. Dao De Jing (2006) Chinese Text Project: a dynamic digital library of premodern Chinese. URL: <https://ctext.org/dictionary.pl?if=en&id=11633>. – 42 p. (In Chin)
3. Du Halde, Jean Baptiste. General History of China. Vol 2. London, 1736. URL: <https://archive.org/details/generalhistoryof02duha/page/n5/mode/2up> (14.08.2020) (In Eng)
4. Guo Yu (2008) («Rechi carstv»): Chinese Text Project: a dynamic digital library of premodern Chinese. – 53 p (In Chin)
5. Gursu U., Shahazhanova G.K. (2020) Research of scientist S. Kaskabasov about myth// Toraigrov University, №3(163) DOI :10.48081/IHGWI924
6. Lukyanov A. E. (1993) Dao «Book of Changes». – M: INSAN, RFK. – 213 p. (In Russ)
7. Nizhnikov S.A., Semushkin A.V. (2014) Spiritual knowledge and philosophical archetypes Cultures of East and West: Monograph. – M.: INFRA-M, – 231 p. (In Russ)
8. Novikova M. (1995) Symbols // Novyi mir, №2 (In Russ).
9. Filosofiy iz Huainani / Huainanzi. Per. L.E. Pomerencevoi. Sost. I. V. Ushakov. (2004) – M.: Mysl', – 72 p. (In Russ)
10. Yu Hao Liang (2013).Mavandui boshu “Zhou yi” shivyn jiaozhu.Shanghai: Shanghai guizi chubanshi. – 178 p. (In Chin)
11. Yi Jing (2018), (Canon peremen) / Per. I primech. A. E. Lukyanova. – M.: IPTs MasKa; Chengdu: Sichuan renmin chubanshi, – 309 p. (In Russ)
12. Pushkarskaya N.V., Garrido V.V. (2020). Wu xing and Wu sheng in Chinese Music Culture // Astra Salvensis. Supplement №1. pp.507–514 .(In Chin)

FTAMP 18.45.07.

<https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.4-24>

А. Мұратқызы, А.О. Мұқан, М.М. Тәшімова
М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты,
Алматы, Қазақстан

E-mail: aidana.alaman@gmail.com, mukaman@mail.ru, monshak76@mail.ru

ORCID: 0000-0002-0439-6706, 0000-0002-1402-6063, 0000-0003-0114-1292

1946-1960 ЖЫЛДАРДАҒЫ ҚАЗАҚ ДРАМАТУРГИЯСЫ (Ә. Тәжібаев пен Ғ. Мұстафин пьесалары негізінде)

Аңдатпа. Бұл мақалада қазақ драматургиясының кәсіби тұрғыда жаңадан дамып келе жатқан тұсы қарастырылады. 1946-1960 жылдарды ұлттық драматургияның өркендеу дәуіріндегі үлкен екінші кезең деп бағалауға болады. Міне, осы кезеңде қазақ театры мен оның көркею жолында аянбай еңбек еткен Мұхтар Әуезов, Ғабит Мүсірепов, Сәкен Сейфуллиндермен қатар бірнеше жазушылардың драматургия саласына қалам тербегені белгілі. Солардың бірі ретінде Әбділда Тәжібаев пен Ғабиден Мұстафиннің жазған пьесаларын негізге алып отырмыз. Бүгінде бұл автордың пьесалары театр репертуарында кездеспейді. Себебі уақыт өткен сайын саяси-әлеуметтік ортаның, жалпы танымның өзгеруіне байланысты пьесалар құндылығын жойып келеді. Дегенмен, кәсіби қазақ драматургиясының бастамасында тұрған авторлар мен олар жазған пьесалар өз уақытында үлкен құрмет пен танымалдыққа ие болған. Сондықтан да ұлттық драматургияның тарихын зерттеу барысында кәсіби жазушылық қабілетімен, драматургиялық көркем оқиға құра білгендігімен Әбділда Тәжібаев пен Ғабиден Мұстафиннің «Гүлден дала», «Миллионер» пьесаларын негізге ала отырып, қазақ драматургиясының тарихына баға беріледі. Пьесаға драматургиялық талдау жасалып, көркемдік құрылымы қарастырылады. Кейіпкерлер ансамблін құру, оқиғаны көркем түрде жеткізе білу, комедиялық элементтерді ұтымды қолдана білу сынды талаптар бойынша сараланады. Автор драматургтің көне сахналық шығармаларын зерттеп, қайта қарастыру арқылы бүгінгі заманауи пьесалардың ұтқан, ұтылған тұстарына сараптама жасайды. Нағыз драматургиялық шығармалардың озық үлгілеріне арнайы параметрлер арқылы мысалдар келтіреді.

Кілт сөздер: драматург, театр, пьеса, автор, драматургия

А. Муратқызы, А.О. Муқан, М.М. Ташимова
Институт литературы и искусства имени М.О. Ауэзова
Алматы, Казахстан

E-mail: aidana.alaman@gmail.com, mukaman@mail.ru, monshak76@mail.ru

ORCID: 0000-0002-0439-6706, 0000-0002-1402-6063, 0000-0003-0114-1292

Казахская драматургия 1946-1960 гг. (по пьесам А. Тажимаева и Г. Мустафина)

Аннотация. В этой статье рассматриваются новые перспективы развития казахской драматургии. 1946-1960 годы можно оценить как большой второй период в эпоху процветания национальной драматургии. Известно, что в этот период несколько писателей, наряду с Мухтаром Ауэзовым, Габитом Мусреповым, Сакеном Сейфуллиным, неустанно трудились в области драматургии. Примерами пьес этой эпохи могут послужить работы Абдильды Тажимаева и Габиден Мустафина. На сегодняшний день работы этих авторов не встречаются в репертуарах театров. Потому что с течением времени случились изменения в политико-социальной среде, поменялось общее мировоззрение, в результате

пьесы потеряли свою ценность. Тем не менее, авторы и написанные ими пьесы, стоявшие у истоков профессиональной казахской драматургии, в свое время были уважаемыми и популярными. Поэтому при изучении истории национальной драматургии дается оценка истории казахской драматургии на основе пьес Абдильды Тажибаева и Габидена Мустафина «Гульден дала», «Миллионер», благодаря профессиональному писательскому мастерству и умению создавать драматургическое художественное событие. В данной работе произведен драматургический анализ пьесы и дана оценка ее художественной структуре по таким требованиям, как создание ансамбля персонажей, умение художественно передать историю, умение рационально использовать комедийные элементы. Автор рассматривает достоинства и недостатки современных пьес на основе пересмотра и переработки старых сценических произведений. Примером послужили постановки передовых драматических произведений.

Ключевые слова: драматург, театр, пьеса, автор, драматургия

A. Muratkyzy, A.O. Mukan, M.M. Tashimova

*M.O. Auezov Institute of Literature and Arts,
Almaty, Kazakhstan*

E-mail: aidana.alaman@gmail.com, mukaman@mail.ru, monshak76@mail.ru

ORCID: 0000-0002-0439-6706, 0000-0002-1402-6063, 0000-0003-0114-1292

Kazakh drama 1946-1960 (based on plays by A. Tazhibayev and G. Mustafin)

Abstract. This article discusses new prospects for the development of Kazakh dramaturgy. The years 1946-1960 can be assessed as a great second period in the era of prosperity of the national drama. It is known that during this period several writers, along with Mukhtar Auezov, Gabit Musrepov, Saken Seifullin, worked tirelessly in this field. The works of Abdilda Tazhibayev and Gabiden Mustafin can serve as examples of plays of this era. To date, the works of these authors are not found in the repertoires of theaters. Because over time there have been changes in the political and social environment, the general worldview has changed, as a result, the plays have lost their value. Nevertheless, the authors and the plays written by them, who stood at the origins of professional Kazakh dramaturgy, and enjoyed great respect and popularity. Therefore, when studying the history of national dramaturgy, an assessment of the history of Kazakh dramaturgy is given on the basis of the plays of Abdilda Tazhibayev and Gabiden Mustafin «Gulden Dala», «Millionaire», thanks to professional writing skills and the ability to create a dramatic artistic event. In this work, a dramatic analysis of the play is made and its artistic structure is evaluated according to such requirements as the creation of an ensemble of characters, the ability to artistically convey history, the ability to rationally use comedic elements. This article discusses new prospects for the development of Kazakh dramaturgy. The author examines the advantages and disadvantages of modern plays based on the revision and reworking of old stage works. An example was the staging of advanced dramatic works.

Keywords: dramaturges, theater, play, author, dramaturgy

1. Кіріспе

Драматургия – шынайы өмірдегі оқиғалардың ең тұщымды иірімдерін жинақтай отырып, көрермен мен оқырманға қатар ұсынылатын әдебиет пен өнерді бірге арқалайтын шығармашылық өнер. Уақыт өткен сайын адам мен қоғам өзгеріп, олар туындататын қақтығыстар да жаңаша белең ала береді. Ал, «Өмірлік өткір конфликтілер – драмалық шығармалардың негізі» (Ордалиев, 1964: 89). Қазақ драматургиясындағы алғашқы туындылардың бірі болып саналатын Көлбай Тоғысовтың «Надандық құрбаны» пьесасынан бастап, Бекмұхамбет Серкебаевтың «Бақсы», «Ғазиза», «Жер дауы» пьесалары, ал танымалдығы артып әлгі күнге

дейін қазақ театрының сахнасынан түспей келе жатқан М. Әуезовтің «Еңлік-Кебек», «Бәйбіше-тоқал», «Қаракөз», С. Сейфуллиннің «Бақыт жолында», «Қызыл сұңқарлар» пьесасы салыстырмалы түрде 1946 жылдары қазақ драматургиясының өркендеу жылдарының баспалдағы болды деп қарастыруға болады.

Мақаладағы негізгі мақсатқа мыналар жатады: - Ұлттық драматургияның қайнар бастауында тұрған драматургтердің пьесаларын талдау арқылы қазақ драматургиясының тарихи кезеңдеріне баға беру; - Авторлардың пайдаланған драматургиялық тәсілдерін сараптап, сахна өнерін дамытудағы орны мен рөлін анықтау.

2. Әдістер мен материалдар

2.1 Әдістер

Пьеса жазып оны сахналаудағы ізденістің деңгейі драматургиялық шешімдерге баға беру арқылы жүзеге асырылады. Семиотикалық, драматургиялық талдау негізінде пьесаның философиялық, саяси астары мен көркемдік тұтастығы дәлелденеді.

Талдауға алынып отырған пьесалардың түпнұсқасымен танысу барысында театртанушылардың берген бағаларын ескеріп салыстырмалы талдау арқылы драмалық шығарманың ерекшеліктері анықталады.

2.2 Материалдарға сипаттама

Қазақ драматургиясының тарихын жазып қалдырған филология ғылымдарының кандидаты Сейділда Ордалиевтің «Қазақ драматургиясының очеркі», «Қазақ драматургиясы және советтік өмір» атты 1964 жылы шыққан еңбектері – ұлттық драматургиямыздың тарихын арқау еткен құнды кітап. Драматургия туралы еңбектерден Р. Рүстембекованың «Қазақ совет комедиясы» (1975), М. Дүйсеновтің «Қазақ драматургиясының жанр, стиль мәселесі» (1977), Е. Жақыповтың «Дастаннан драмаға» (1979), Н. Ғабдуллиннің «Ғ. Мүсірепов – драматург» (1982), Р. Нұрғалидің «Арқау», «Драма өнері» (2001) зерттеулеріне сүйенуге болады. Одан бөлек театр сыншылары Қ. Қуандықов, Б. Құндақбаев, О. Қайдалова, У. Сыдықова, Ә. Сығай еңбектерінен де қазақ драматургиясының өркендеу жолдары туралы тұщымды зерттеулерді кездестіруге болады. Зерттеу жұмысында ұлттық драматургиямыздың алғашқы қарлығаштарының шығармашылық жолы мен тұңғыш жазған драмалық пьесалары талданады. Автордың пьесаларға қатысты жазған сыни пікірлері сілтеме ретінде келтіріліп, мақалада қолданыс тапты.

3. Талқылау

1946-1960 жылдары классикалық орыс драматургиясының озық үлгілерінен үйрене бастаған жазушыларымыз пьеса жазудың жаңаша нұсқаларын игере бастады. «The most highly valued criterion of artistic creation was its innovative originality and its influence on subsequent advanced art» (Доджсон, 2022) Себебі, орыс авторлары өзіне тән ерекшеліктер мен белгілі бір деңгейде үлгі бола білді. Совет драматургиясында М. Горкийдің «Егор Булычев және басқалары», «Достигаев және басқалары», К. Треновтің «Любовь Яроваясы», Вс. Ивановтың «Бронепоезд 14-69-ы», Б. Лавреновтің «Күйреуі» тәрізді классикалық үлгіде жазылған сюжеті тартысты драматургиялық қақтығыстарға толы бірнеше шығармалар туды. Олар өз кезегінде

көрермендерді ойландыра отырып танымын өсіріп, көкжиектерін кеңіте бастады. Себебі «Театр суреткерлері ережелерді бұзып, көрермендерді пьеса туралы жаңа, күтпеген көзқарастармен ойландырғанды жақсы көреді» (Mitchell, 2014: 153)

Бұл жылдардағы драматургияға арқау болған – жаңа мен ескінің арасындағы тартыс. Себебі экономикалық, әлеуметтік факторлармен орнаған жаңа дәуірдің негізгі тақырыбы да осы жаңашыл көзқарасқа деген қарсылық пен ескіліктен айырылмау өзекті болып тұратын. «Драмалық шығармалардағы негізгі және өмірлік өткір конфликтілер тек жаңа мен ескінің арасында болатын күрестен туады. Ол күрес қоғамдық формацияның өзгеруіне қарай жаңарып, өзгереді, өзіне жаңа түр сипат алады. Олай болса, ескі мен жаңаның күресі әр қоғамда түрлі-түрлі нәтижелерге әкелетіні сияқты, әр түрлі қоғамның тарихына арналып жазылған көркем шығармаларда олардың сипаты, формасы, көрінуі де түрліше» (Ордалиев, 1964: 91). Ескі мен жаңаның арасындағы күресті ең алғаш болып кәсіби драматургиялық тәсілдермен М. Әуезов өзінің «Түнгі сарын» пьесасында жеткізе білді. Автор бұл пьесасында драмалық қақтығыстың дамуын диалектикалық заңдылығы тұрғысынан ұтымды жеткізді. «Қазақтың шын мағынасындағы жетілген, социалистік реализм әдісін толық меңгеруге бет алған реалистік драматургиясы осы «Түнгі сарын» пьесасынан басталды» (Ордалиев, 1964: 76). Осы шығармадан кейін қазақ драматургиясы Ғ.Мүсіреповтің «Аманкелді», С.Мұқановтың «Шоқан Уәлиханов», М.Ақынжановтың «Ыбырай Алтынсарин» сынды тұлғаның өміріне негізделген драмалық туындылары кезегімен жарық көре бастады.

Театртанушылардың зерттеулері бойынша соғыстан кейінгі отандық драматургияда өздері өмір сүріп отырған сол дәуірді ұтымды суреттей білген драмалық шығармалар саусақпен санарлық қана болды. Солардың ішінде Ә. Әбішевтің «Достық пен махаббат» (1947), «Күншілдік» (1955), Ә. Тәжібаевтың «Гүлден дала» (1957), Ғ. Мұстафиннің «Миллионер» (1950), М. Иманжановтың «Менің махаббатым» (1952) пьесалары жоғары бағаланды. Драматургия жанры қазақ жерінде жаңадан қанат жайып дамып келе жатқан кезең екенін ескерсек, аз да болса ол шығармаларға артатын жүктің ауыр болғанын байқауға болады.

«Драмалық конфликт дегеніміз – өмірде болатын жаңа мен ескінің арасындағы күрестің пьесадағы көрінісі. Яғни драмалық конфликт деп – өмірдегі абсолюттік шындықты айтамыз» (Ордалиев, 1964: 76). Бұл тұрғыда сыншы В.Белинскийдің: «Шекспирдің барлық драмаларында бір ғана герой бар – ол шындық» дейді (Белинский, 1948: 347).

Өз дәуірінің шындығын қаузаған Ә.Тәжібаевтың «Гүлден дала» пьесасы фабуласы бойынша Телғараның үстінен партия ұйымының секретары Арман Абзалов өзінің туған ағасы Жанас қарт, колхоздың агрономы Бақытжан болып облыстық газетке мақала жазады. Мақалада олар Телғараны сынаумен қатар, орынды ұсыныстар да жасайды. Осы мақала газетке басылған күннен бастап Телғара ағасы Жанасқа: «Қазірден бастап туыс емес, жатыңмын. Ағам марқұм алпыс тоғызында қаза тапты деп есептеймін» (Тәжібаев, 1962) деп ағасын ғана емес, айналасындағы барша адамды жау көреді. Яғни, ормандағы жалғыз ағаштың оқиғасы осылай басталады. Себебі кейін пьесаның сахналық нұсқасының атауы «Жалғыз ағаш орман емес» деп

өзгертілген болатын. Осы бір тақырыптың өзімен бүкіл бір пьесаның табиғатын ғана емес, ол жерде қандай оқиғалардың орын алып, тіпті қалай аяқталатынына дейін жайып салғандай әсер береді. Мысалы, осы атаумен көпшілікке жалғыз адамның қарсы шығатыны және оның орман бола алмайтындығы, яғни айтқанының орындалмайтындығы бірден біліп тұр.

Қазіргі көзқарас бойынша салыстырып қарайтын болсақ, пьеса сахнаға емес, тек оқылуға ғана арналып жазылғандай. Оқиғалар ритмі тым баяу, бірсарынды болып өте береді. Көрерменді ұстап отыратын ешқандай құпиялылық жоқ. Тіпті финалының өзі қалай болып бітетіні білініп тұрады. Кейіпкерлер галереясында да ерекше бейнені көре алмайсыз. Көбінесе бірсыдырғы мінездер, тек бір кейіпкер ғана ашулы адуынды, әңгүдіктеу кейіпкер болып шыққан. Автор тартысты барынша құра білген, бірақ шешімі тым қарабайыр. Пьесаның ең ұтқыр тұстарының бірі авторы қара сөздің майын тамызған кәсіби жазушы болғандықтан, пьеса барысында небір шұрайлы тіл мен нағыз қазақы қалжынды көруге болады. Пьесаны оқу барысында қазіргі уақытта мұндай тіл орамдарымен жазылатын пьесалардың жоқтығына көз жеткіземіз. Автордың тілі Абай ақындікіндей ауыр емес, қазіргі жазушылардікіндей тым жеңіл де емес, нағыз орта шенін ұстай білген, орыс тілінің жаргондарымен шұбарланып үлгермеген нағыз шұрайлы тілде жазылған. Бұл тұрғыда қазіргі заманауи авторлардың үйренері көп. Әсіресе, сөзбен шымши отырып, қалжың араластырып, сөйлеу мәнері қазіргі пьесаларда кездесе бермейді.

«Әбілбек. Жақсылық! Балғашыңыз қазірден бастап менмін. Қуанамысың?

Жанас. Саудыраған кәріге, судыраған көтерем қосылса, одан асқан қуаныш бола ма?

Әбілбек. Көтеремге ет бітер, күш қосылар. Оңалмас кәрілік пе деп қорқамын.

Жанас. Бәрекелді, жауабың жарамды. Қолдарың қышыса көрік тұтата қойыңдар. Өтештің қойшыларға деген сүйменін бітіріп берейік» (Тәжібаев, 1962) деген репликалары оқығанның өзіне тартымды, ал сахнада актерлардың көркем ойыны қосылған кезде тіптен түрленіп, осындай қағытпа қалжыңдарымен көрермендерді қыран күлкіге қалдыратыны белгілі. Немесе автордың кейіпкердің аузына «Қадырымды қорғауды өзіме қалдыр. Тентек атанып ең, енді келтек атанарсың» (Тәжібаев, 1962) деген репликаларды салуы, өзінің поэзиялық көркем орамды тілінен хабар беріп тұр. Шекспирдің шығармаларындағы репликаларға ұқсастау болып келуі, арнайы драматургия мектебінде оқымаса да, ұлы Шекспирдің шығармалары арқылы сусындағанының белгісі деп бағалауға болады. Алайда автор: «Түгел нажағай түскендей қатып қалған. Тек көзде ойнаған ұшқындар ғана іштегі алауларды сездіргендей» (Тәжібаев, 1962) деген ремаркасымен пьеса мен сценарийде емес, әдебиеттің басқа да прозалық жанрындағы шығармалардың тәсілін қолданған кезі де болды. Соғысқа дейінгі, кейінгі ондаған жылдарды қамтыған қазақ драматургиясының қоғамға қосқан үлестерінің бірі – Телғара сынды ескіліктің сарқыншағы болған кейіпкерлерді сахнада әжуалау арқылы, сол кезде қоғамда көптеп кездесетін ескі саясатты қолдайтын, жүріп өткен жолынан айырылғысы келмейтін кейіпкерлердің санын азайту. Драматургтер тарапынан жасалып отырған бұл қадам туынды арқылы қоғамның рухани саласына әсер ете отырып, адамзаттың заман талабына сай дамуына ықпал ету болып табылады.

Қай дәуірде жазылған пьесаны алып талдасақ та, оның көркемдік құндылығын, жазылу стилі мен ондағы қолданылған драматургиялық тәсілдерін анықтау үшін ондағы болып жатқан оқиғалардың шындыққа қаншалықты жанасымды екеніне көп назар аударуымыз керек. Себебі пьесадағы конфликтінің шындыққа жақын, не алыс болуы көркем туындының идеялық көркемдік жағын талдауға мүмкіндік береді. Жасандылыққа жақындап кеткен конфликтілер көрермен сенімінен алыстап, пьесаның, артынша спектакльдің құнын түсіреді, әдеби көркемдігінің әлсіздігін, тұрақсыздығын көрсетеді. Ә. Тәжібаевтың бұл пьесасы өмір шындығын суреттеу тұрғысында ұтымды ойластырылған. Оқиға желісі қисынсыз қақтығыстарға емес, нағыз кеңес дәуіріндегі кезеңді суреттейтін жаймашуақ оқиғалары бар өмірлік конфликтіге құрылған. Соның нәтижесінде белгілі бір сахналық мінез-құлықтардың, типтің өсуін, қалыптасуын суреттейді. Пьесадағы көркем бейнелер В.Белинский айтқандай «...қиялдың еркін ойыны емес, ойдан шығарылған емес және арман да емес, онымен бірге бұл идеалдар шындық өмірден алынған тізім емес, олар белгілі бір құбылыстың ақылмен байқап табылған және қиялда қайтадан туғызылған мүмкіндігі» (Егоже, 1948: 409).

Пьесадағы ерекше кейіпкердің бірі – Ұлсүйген. Ол бір қарағанда барлығын ымыраға шақырушы болғанымен, Токбикені әсіресе оның шошқалары арқылы жек көреді. Автордың шошқа туралы репликаларды қосуында үлкен астар жатқандай. Шошқа негізінен орыс ұлтына жақын жануар болғандықтан, орыстандыру саясатына ішкі қарсылық деп бағалауға болатындай. Алайда кейіпкерді шошқа десе болды үркіп тұратын әрекеттерімен тым әжуалап, керісінше шошқаны жаңалық деп, ескілікті айыптап тұрғандай әсер берді.

Пьесаға қойылатын алғашқы талап – оның тартымды, қызықты болуы. Себебі негізінен сахнаға арналып жазылғандықтан прозалық шығармалар сынды кейбір қателіктерді кешірмейді. Қателіктер сахнада екі есе ұлғайып көрінеді. Ал оның тартымды, қызықты шығуы комедиялық элементтердің көп болуына емес, идеясының тереңнен тамыр тартып, өз дәуірінің кейіпкерлерін шынайы бет-бейнесін қалыптастыра білуінде. Егер шығарма иесі көрерменнің көз алдына шым-шытырық оқиғаларды ұтымды ұйымдастырып, қиялына қанат жалғап, қоршаған орта туралы таным-түсінігін еселей алса ғана қызықты, хәм ғұмырлы шықпақ.

Пьесада егде жастағы кейіпкерлермен жас бейнелердің үлес салмағы тең. Авторы оларды осылай теңестіру арқылы ескі мен жаңаның ара салмағын теңестіргісі келгендей. Жастар барынша оқымысты, өз жастарына сай ойнақы, көңілді болып суреттелген. Алайда пьесадағы кемшілік ретінде С.Ордалиев: «Автордың жастарды тым жасқаншақ етіп суреттеуі, жастар көбінесе кәдімгі өмірімізде араласып жүрген алғыр ойлы, қиыншылыққа төзімді жеңімпаз, білімді жастар емес, жасқаншақтау, ескілікті әшкерелеу түгін өзі де сол ескіліктен құтыла алмай жүргендей суреттеледі. Олар көбінесе тайғанақтап, жалт беруге ыңғайлы тұрады да, осалдықтарын сездіреді» (Ордалиев, 1964: 174) – дейді. Расында, пьеса барысында Анар мақалаға қол қойған әкесін айыптайды. Туындыдағы басқа да Фарид, Әлібек тәрізді жастардан да осындай кішігірім кінәларды көруге болады.

Соғыс жылдарынан кейінгі қазақ драматургиясының үздік көрінісі ретінде Ғ.Мұстафиннің «Миллионер» пьесасын да қарастырып өтуге болады. Пьеса – өзі

аттас повестің қысқартылған, сахнаға лайықталған нұсқасы. «Гүлден даламен» салыстырмалы түрде драматургиялық көркемдік шеберлігі – әлдеқайда төмендеу жазылған пьеса. «Автордың пьесасында пьесаға тән оқиғаның шиеленісуі, тартыстың дамып барып үзілуі сияқты заңдылықтары аса ұтымды болып шыға бермейді. Бірақ, әрбір кейіпкердің тілі терең мағыналы ойға құрылған» (Ордалиев, 1964: 161). Расында кейіпкерлері ақылды, сол ақылдарына сай сөз орамдарымен сөйлей біледі, қақтығыс пен оқиғаның шарықтау шегі мүмкіндігінше жасалған. Мысалы, Жақыптың монологтарының өзі драматургтің тіл шеберлігінің жоғары екендігін байқатады. Жақып пьесаның финалында: «Толдым деуші едім, ол ыдысымның тарлығы екен. Болдым деуші едім, ол білімінің аздығы екен. Мынау сәулетті дүние еріксіз мойындатты», - дейді (Мұстафин, 1953: 179). Кейіпкердің дәл осы монологын пьесаны оқушы да, спектакльді көруші күтіп отырған болатын, сондықтан нақ орнында айтылды. Драматургтің Жақыпты кейіпкер ретінде сәтті шығаруының бір көрінісі біржақты мақтап, не бір жақты даттамай, нейтралды түрде алып шыққан. Мысалы, оның колхоз басшылығынан босатылған күннен бастап, неше түрлі өсек тасып жүрген Бейсенге: «Жә, қатырмандар басымды. Жұмыстарыңа барыңдар. Ести-ести құлақ сасыды, қайнай-қайнай қан суалды» десе, енді бірде «Малыңа құрық, басыңа сырық ойнатса шыдамдылық ездiк – тағы» – деп (Мұстафин, 1953: 179) ұтымды жауап қайтарып отырады. Автор оның диалогтерін де сәтті құрастырғаны сонша керек оқиғаларға толы өмірі мен сан бояулы бейнесін сәтті кейіптеген. Жақыптың әр сөзі афоризмдермен әспеттеледі. Мысалы: «Тойғанға тоқты еті топырақ, асқанға аспан да аласа», «Арақ мастығынан қиял мастығы күштірек», «Алысуға әл жете ме, бас сауғаға ар жете ме? ...Біткен іске сыншы көп, піскен асқа жеуші көп. Сыншының бәрі мінші ме? Жеудің бәрі енші ме?» – деп (Мұстафин, 1953: 132) ұтымды репликалар айтып отырады. Жақып қана емес, басқа да бірқатар кейіпкерлер өткір, әрі тұщымды қазақы сөз орамдарымен жауап қайтарады. Халық ауыз әдебиетіне сүйене отырып жазылған осынау диалогтар арқылы автордың тереңнен толғанатын тапқырлығын, әр мақал-мәтел мен фразеологизмдерді дәл орнында пайдаланған шешендігін байқауға болады.

Келесі сәтті шыққан кейіпкердің бірі – Жомарт. Ол – студенттік өмірімен енді ғана қоштасып, үлкен өмір есігінен енді ғана қадам басып келген жас маман. Оның басқа кейіпкерлермен жасаған әр әңгімесінен, іс-қимылынан жастық максимализмі байқалып тұрады. Жұмыста ол: «Бейсен мен Мәмбет түсінбей отыр. Жақан да колхозы да жақсы. Бірақ одан да өткен жақсы бар. Көз жеткеннен ой аспаса, кең дүние тардағы... Есебін таппаған еңбек құмға құйған су... Қанағат түбі – тоқырау. Талап түбі – шарықтау... Терең тамыр бәйтерек, төңкеріп тастау оңай ма, игенің көнер ме?.. Нөсер алдында найзағай ойнайды, көп алдында көсем пікір ойнайды, маған пікір қымбат» – дейді (Мұстафин, 1953: 171). Басқа да кейіпкерлер тарапынан қызықты, тартым жауаптар қайтарылып, пьеса құндылығын арттыра түседі. Дегенмен кемшіліктері де жоқ емес. Көп жағдайда оқиғалардың арасында өзара тартыс пен драмалық қақтығыстар жетіспей жатты. Автор негізгі ұстанған позициясы бойынша жаңашылдыққа басымдық беру жағын ұмыт қалдырады. Жомарт, Жанат, Алма сияқты озық ойлы жастардың көтерген жаңаша бағдарламаларын оқиғалар өткен

сайын қолдап, басымдық берудің орнына пьесаның финалына қарай тіптен бәсеңдеп ритмін жоғалтып алады. Нәтижесінде, жаңашылдықтың басты өкілі болған Жомарт тартыстың шешілуі сәтінде қисынсыз бастамалардың иесі ретінде ғана көрініп қалады. Бастамасы аудандық партия комитетінің бюросында бекітілген ол, нақты іске көшудің орнына, романтикалық сәттермен алысып кетеді. Кейіпкердің мінез-құлқы оқиғалардың үздіксіз дами түсуімен ғана нақтыланып, үдей түседі. Ал бұл кейіпкерде барлығы керісінше жүзеге асқан.

Осындай кейіпкерлерді арқау еткен пьесаның финалы туралы айтылар ой көп. Бұл туралы С.Ордалиев: «Пьесаның ең көп үміт күттіретін соңғы актысы тым солғын шыққан. Әдетте финалда суреттелінген конфликтінің жібі үзіліп, шешілер кезені туады. Ал, бұл пьесаның соңы керісінше әлсізденіп, әрекеттері сұйылып кеткен», – деп (Ордалиев, 1964: 164) баға береді. Пьесаны оқу барысында түйген ойымыз бен жоғарыдағы сыни пікірді ескере отырып, пьеса өзі аттас повестің дәрежесінен асып кете алмады деген ой түюге болады.

Ғ. Мұстафиннің «Миллионер» пьесасы бірнеше параметрлері: тақырыбы мен драматургиялық шешілу тәсілдері бойынша ақын, драматург Ө. Тәжібаевтың «Гүлден дала» пьесасына өте ұқсас болып келеді. Бірақ арқау еткен негізгі қақтығыстар мен сюжеттің құрылымына, автордың бейне жасай білу шеберлігіне қарай отырып, Ө. Тәжібаевтың конфликт пен кейіпкер мәселесін ерекшелеу тәсілдермен шешкенін байқауға болады. Мысалы, екі пьесадағы бір-біріне өте ұқсас кейіпкерлер Жақып пен Телғара. Алайда, жіті қарайтын болсақ, олардың бір-бірінен айырмашылығы көп. Егер Жақып адал, әрі таза, тек өз білімін заман талабына сай жетілдірмеуінің кесірінен білімді жастарға сенім білдіргісі келмейді. Өзінің бірнеше жыл отырған орынын бір жағынан қызғанышпен бергісі келмесе, екінші жағынан жастар жұмысты құлдыратып жібере ме деген қорқыныш аралас жанашырлығы да жоқ емес.

Ал, Телғара – салыстырмалы түрде өзгеше типтегі адам. Оның бұрын қандай адам болғанын дөп басып табу қиын. Өйткені оның пьесадағы келбеті – халыққа көп еңбек сіңіргенінің арқасында ел алдында үлкен құрметке ие болған кейіпкер. Ал ол туралы газетке сыни мақала жарияланған тұстан бастап, ол мүлдем өзгеше кейіпке енеді. Мақала жазған Арманды ғана емес, айналасындағы бүкіл адамдарды жек көріп, бірден теріс айналып кетеді. Осы қылығына қарап отырып Телғараны Жақыпқа қарағанда ескіліктің нағыз өкілі екенін білуге болады. Жақып жаңашылдыққа қанша жерден қарсы болғанымен, қоршаған ортасына қадірін кетірмейді. Себебі ол саналы түрде жаңашылдықты іштей қолдағанымен, ескіліктің адамы екенін өзі де өте біле бермейтін. Ал, Телғараны сыйлайтын кейіпкерді кездестірмейміз. Ешкім ол туралы жақсы пікірде емес. Бірде Телғара: «Бара беріңдер өңшең шулағандар! Біріңді ойдан, біріңді қырдан құрап ел етіп ем қолымнан, қарның тойған соң құтырайын деген екенсің. Мың қарғаға бір сұңқар, мың жабағыға бір тұлпар керек екенін танытпасам Телғара болмай кетейін», – дейді (Тәжібаев, 1963). Кейіпкердің осы бір монологы арқылы біраз нәрсені аңғаруға болады. Пьеса соңына қарай әйтеуір бір әділдіктің орнайтынын білеміз, ал өмірдегі «Телғаралармен» күресудің қашан соңына келетінін білмейсің. Дәл монолог иесіндей қаншама адаммен күрес әлі біраз жылға созылады. Себебі заман өзгерген сайын ескілікті қаузайтын адамдардың да қатары ұлғая

бермек. Егер кез келген адам саяси идеологиядан хабарсыз, заманауи жаңалықтардан мақұрым болса, оның ештеңенің байыбына бара алмайтын рухани мүгедек адам болатындығы сөзсіз.

Өнер мен әдебиеттің қай жанрын алып қарамасақ та, айналамызды қоршаған орта мен онда орын алған заңдылықтарды басты нысанға ала отырып, шындыққа негізделген шығарма тудырады. Егер барлығы сол шындыққа негізделсе өмір құндылығы артып, жыл өткен сайын қадірі де еселене түспек. Сондықтан да қоғамдағы Телғара сияқты немесе басқа типтегі қоғамға жат элементтер туралы өнер туындылары арқылы олардың кемшіліктерін жариялай берсек, оларды өмірдегі ортамыздан барынша алыстата аламыз. Бұл дегеніміз – өнер тудырушы тұлғалардың алдында тұрған абыройлы міндет.

«Қазіргі заман тақырыбына жазылған советтік драматургиялық шығарманың идеялық-көркемдік құндылығы оның өзі суреттеп отырған уақытының ерекше құбылыстарын қай дәрежеде шындық тұрғыдан суреттей алғандығына байланысты өлшенеді. Ал ондай әсерлі шындықты шынайы көркемдікпен суреттеу – тек қана қоғамдық қайшылықтар мен әлеуметтік конфликтілерді дұрыс көрсете алғанда барып сәтті шығады» (Ордалиев, 1964: 100). Сондықтан да шындыққа негізделген пьесаларымыз көбейіп, сахналанған жағдайда көрермендердің сынынан өтеді.

Кейіпкерлердің мінез-құлқының әлеуметтік мәнін анықтау – шығармадағы басты кейіпкердің антигерой кімдерге қарсы күрес жүргізгендігі, орын алған мәселелерді қалай шешіп, қандай іс әрекеттер орындағандығы нағыз конфликт үстінде көрінеді. Ал драмалық туындыдағы оқиғалардың қақтығысы мен кейіпкерлер мінез-құлқының қай дәрежеде айқындала түсуі автор қабілетінің тереңдігі мен шеберлігін көрсетеді. Сахналық шығарманы жазу барысында драматургтің негізгі мақсаты көрермендер ішіндегі тым болмағанда бір адамның бойында кездесіп жүрген проблеманы дөп тауып суреттеп, оның әлеуметтік орта мен жеке басындағы өзіндік ерекшеліктерімен бірге сипаттай білуі керек. «Бұл жағдай характер мен конфликтінің тұтасқан органикалық бірлігінен туады, яғни қоғамдық мәні бар күшті конфликтілер жеке ерекшеліктерімен, типті қасиеттерімен толық көрінген характерлер шебер жасалынғанда ғана нәтиже береді» (Ордалиев, 1964: 103). Бұл жерде көптеген жазушыларымыздың сахналық шығарма жазу барысында жіберетін қателіктері кейіпкердің мінез-құлқын жасаған кезде сөзбен суреттелген оның әдеби портретін емес, басқа кейіпкерлермен әрекет үстінде туындаған мінез-құлқын жасау керек. Басты кейіпкердің шашының түсінен бастап, бетіндегі меңіне, дауыс ырғағына, сүйіп жасайтын ісі, қалаулары, киім үлгісіне дейін драматургтің санасында суреттеліп тұруы тиіс. Ал бұл нәрселер ескерілмеген жағдайда жазылған сахналық шығарма осал, кейіпкерлер әлсіз шығады. Егер құрылған конфликтісі мықты болса, кейіпкерді де сан қырлы етіп көркемдеп, оның мінез-құлқы галереясын кәсіби тұрғыда бекітіп алуға мүмкіндік туады. Өйткені конфликтінің мәні мен күштілігінен сол оқиғаның тартысында тікелей араласып жүрген адамның да жан дүниесі ашылады. «Геройдың басында кездесетін әртүрлі қайшылықтарға толы оқиғалардың болуына қарай оның образы да жан жақты ашылып, жеке ерекшеліктері де, яғни характері де айқындалады» (Ордалиев, 1964: 164). Сондықтан да ұтымды құрастырылған мінез-құлқтың иесі болған кейіпкерді шебер, шым-шытырық оқиғалары сәтті шыққан оқиғалардың ішінен іздеу керек.

Ендігі кезектегі қазақ театрының алға қойған мақсаты осынау жылдары жазылған пьесаларды сахнаға жаңаша интерпретацияда жарыққа шығару болмақ. Дегенмен бұл туралы Жақсылықова: «Қазақ мәдениетінің кең салалы бір тармағы – театр өнері де көптеген өзгерістерді басынан өткеріп отыр. Ғаламтордағы ақпараттар легі, телеарналар мен кинотеатрдағы әр түрлі бағыттағы қызықты контенттермен теке-тіреске түсіп, бүгінгі көрерменнің өз тілінде сөйлеп, онымен еркін диалог құратын алаңқайға айналу үшін қазіргі театр өнері көп ізденістерге барып жатыр», - дейді (Жақсылықова, Есенәлиев, Оспанбаева: 2023, 229). Ал бұл авторлардың пьесалары заман талаптарына сай келмейтін тұстары баршылық. Дегенмен, осыдан 30-40 жыл бұрын жазылған драматург Сұлтанәлі Балғабаевтың «Қыз жиырмаға толғанда» пьесасы ондаған жылды артқа салып, қазақ театрының сахнасына мүлдем өзгеше режиссерлік көзқарас бойынша сахналанғанын ескерсек, бұл пьесалар да заманауи режиссерлерін күтіп отыр деп бағамдауға болатындай.

4. Нәтижелер

Мақалада автор шығарманы жыраққа алып келуші драматург пьесаларының түрлі көріктеуіш құралдар арқылы өзіндік идеясын ашық түрде де, астарлы түрде жеткізе білгендігі туралы жазды. Кейіпкер болмысын танытудағы психологизмнің қызметі, көркем шығармадағы баяндаудың жолдары, суреттеудің жүйесі, көркем мәтіннің семантикалық, стилистикалық құрылымы жайындағы ізденістер – қазіргі қазақ драматургиясының жанрлық сипатын айқындайтын параметрлер ретінде бағаланды. Қазақ әдебиетіндегі драматургия жанрының даму тенденциясы, поэтикалық ерекшелігі, көркемдік шындық мәселесі сөз болды. Мақала авторының мақсаты сюжеттіккомпозициялық, идеялық жағынан көркемдік шындықпен үндестігі ашу болып табылғандықтан көзделген нәтижеге қол жеткізілді.

5. Қорытынды

Бүгінде қазақ драматургиясы жаңаша қарқынмен дами бастағандығы белгілі. М. Әуезов бастаған драматургия көші басынан талай сындарлы жылдарды, қиын-қыстау кезеңдерді өткізді. Сөйте тұра, өзінің тамырынан алыстамай, ұлттық құндылықтарынан айырылмаған күйде қазақ театрын төл туындылардан кенде қылған жоқ. Себебі, көптеген жазушыларымыз драматургияға қалам тербеп, ұлттық өнеріміздің дамуына барынша үлес қосты. Ә. Тәжібаев, Ғ. Мұстафин бастаған бір топ қаламгерлер, орыс пьесаларын аудару арқылы тәжірибе жинап, өздігінен драмалық ілім үйреніп, нәтиже көрсетті. Көркемдік деңгейі әртүрлі пьесалар жазып, түрлі талқыларға түсіп шындалды. Кей тұстары қатты сынға ұшырағандарына қарамастан табандылық танытып, түрлі тақырыптағы пьесаларды жазуды тоқтатпады. Осылайша тек прозада ғана емес, драма өнерінде де есімдері тарих қойнауына алтын әріптермен енді. Мақала барысында жоғарыдағы авторлардың пьесалары салыстырмалы түрде талданып, көркемдік деңгейінің түрлі деңгейде шыққандығына, неліктен бүгінде театр сахнасында қойылмай жүргендігіне көз жеткіздік.

Әдебиеттер:

1. Белинский В. Соч. Т.1. – Москва. 1948. – 347 с.
2. Дүйсенов М. Қазақ драматургиясының жанр, стиль мәселесі. – Алма-ата: Ғылым. 1977. – 376 б.
3. Егоже Б. Собр. соч. Т 8. – Москва: 1948. – 409 с.
4. Жаксылыкова М., Есеналиев Т., Оспанбаева А. Қазақ прозасын сахналаудағы заманауи режиссерлік ізденістер // «Keruen», 80 (3) 2023. - 223-228 бб. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.3-20>
5. Мұстафин Ф. Жиырма бес. – Алма-ата: Ғылым, 1953. – 179 б.
6. Ордалиев С. Қазақ драматургиясы және советтік өмір. – Алма-ата: Ғылым, 1964. – 287 б.
7. Ордалиев С. Қазақ драматургиясының очеркі. – Алма-ата: Ғылым, 1964. – 405 б.
8. Тәжібаев Ә. «Жалғыз ағаш орман емес» <https://bilim-all.kz/article/15654-ZHalgyz-agash-orman-emes>
9. Mitchell C (2014). Theatrical Worlds. University of Florida School of Theatre and Dance. – 270 p.
10. Hodgson, Douglas J. (2022) Art Movement Membership and Career Profiles of Canadian Artists// Poetics. Volume 90, 101595, ISSN 0304-422X, <https://doi.org/10.1016/j.poetic.2021.101595>.

References:

1. Belinsky V. (1948) Sobr. Sochi. T. 1. – Moskva. – 347 p. (in Russ)
2. Duisenov M. (1977) The issue of genre and style of Kazakh drama. – Alma-Ata: Science. – 376 p. (in Kaz)
3. Egoje B. (1948) Sobr. soch. volume 8, – Moskva. – 409 p. (in Russ)
4. Mitchell C (2014). Theatrical Worlds. University of Florida School of Theater and Dance. – 270 p. (in Eng)
5. Mustafin G. (1953) Twenty five. – Alma-Ata. – 179 p. (in Russ)
6. Ordaliev S. (1964) Kazakh dramaturgy and Soviet life. – Alma-Ata: Science. – 287 p. (in Kaz)
7. Ordaliev S. (1964) Essay on Kazakh drama. – Alma-Ata: Science. – 405 p. (in Kaz)
8. Tazhibayev A. (1964) «A single tree is not a forest» <https://bilim-all.kz/article/15654-ZHalgyz-agash-orman-emes> (in Kaz)
9. Zhaksylykova M., Yesenaliev T., Ospanbaeva A. (2023) Modern directorial researches in staging Kazakh prose // The Scientific Journal «Keruen», 80 (3), pp. 223-228. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.3-20> (in Kaz)
10. Hodgson, Douglas J. (2022) Art Movement Membership and Career Profiles of Canadian Artists// Poetics. Volume 90, 101595, ISSN 0304-422X, <https://doi.org/10.1016/j.poetic.2021.101595>. (in Eng)

Журнал 24.03.2005 жылы
Қазақстан Республикасының Мәдениет, ақпарат және спорт министрлігі
Ақпарат және мұрағат комитетінде тіркелген.
Бұқаралық ақпарат құралын есепке қою туралы куәлік N 5844-Ж.

Журнал зарегистрирован 24.03.2005 года
в Комитете информации и архива Министерства культуры,
информации и спорта Республики Казахстан.
Свидетельство №5844-Ж по регистрации средства массовой информации

The journal was registered on March 24, 2005
in the Information and Archives Committee of the Ministry of Culture,
Information and Sports of the Republic of Kazakhstan.
Certificate No. 5844-Ж for registration of mass media

Дизайн және беттеу: **Ж. Рахметова**

Басуға 22.12.2023 ж. қол қойылды.
Көлемі 70x100¹/₆. Офсеттік басылым.
19,12 баспа табақ. Таралымы 500 дана.